

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Кафедра суспільних дисциплін

Карасевич А.О, Шачковська Л.С.

ПОЛІТОЛОГІЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
Навчальний посібник для вищих навчальних закладів
Книга I

ЛІТЕРИ - А , Б, В

Умань 2016

УДК 32(031)
ББК 66 я 20
П 50

Рецензенти:

Третяк Олексій Анатолійович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кривошеїн Віталій Володимирович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Священко Зінаїда Василівна, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Рекомендовано Вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, як навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів, протокол № , від 19 травня 2016 року

Політологічна енциклопедія. - Навчальний посібник Книга I / Укладачі: Карасевич А. О., Карасевич О.О., Шачковська Л.С. – Умань.: ПП Жовтий О.О., 2016. – 548 с.

Пропонований навчальний посібник «Політологічна енциклопедія» є спеціальним навчально-методичним виданням, в якому пропонуються основні фундаментальні термінологічні поняття у галузі політичного знання, що використовуються у зарубіжній та вітчизняній науці про політику і у політичній діяльності.

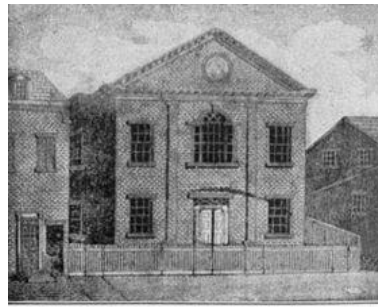
Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, політичних і громадських діячів, а також широкої аудиторії читачів, які цікавляться особливостями формування політичної культури.

Карасевич А. О., Шачковська Л.С.

ЛІТЕРИ - А , Б, В.

АБОЛІЦІОНІЗМ

АБОЛІЦІОНІЗМ (фр. abolitionisme, від лат. Abolitio — скасування) — громадський рух за скасування якогось закону. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у США рух за скасування рабства чорношкірого населення, у Великобританії, Франції та деяких інших країнах рух за ліквідацію рабства у колоніях.

New York African Free School, No. 2, built a century ago

Будинок Другої африканської безкоштовної школи, заснованої у 1822 р. Нью-йоркським гуманним антимісіонерським товариством, членом якого у ті часи був Джеремія Томпсон

Нью-йоркське гуманне антимісіонерське товариство (англ. New York Manumission Society) було створено задля визволення рабів. Це товариство було засновано у 1785 р. і припинило свою діяльність у 1849 р. Одним із завдань цього товариства було відкриття африканських безкоштовних шкіл, в яких викладали вчителі не білої раси.

Членами товариства були білі люди, серед яких були квакери, підприємці. Одним із таких був Джеремія Томпсон — емігрант з Англії, підприємець з вовняно-виробничого сімейного бізнесу, один із засновників і голова першої трансатлантичної пароплавної лінії «Black Ball Line» у місті Нью-Йорк. Члени цього товариства були проти рабства і за освіченість робітників, бо це було вигідним для їхнього бізнесу.

Аболіціонізм у США мав підтримку робітничого класу, широких кіл фермерства (що боролось за землю, проти плантаторів), а також буржуазії, яка вбачала у рабстві перешкоду для капіталістичного розвитку країни. З появою щотижневика «Лібейтор» (1831–1865 рр.) та заснуванням у 1833 р. «Американського товариства боротьби з рабством» аболіціонізм став організованим рухом, що об'єднував до 250 тисяч чоловік. У 1840 р. виникла «Партія свободи», яка рішуче

виступила проти рабства. Більшість лідерів аболіціонізму на чолі з Вільямом Гаррісоном вважали, що з рабством слід боротися лише моральними засобами та переконанням, не застосовуючи силу.

Однак деякі аболіціоністи на чолі з діячем негритянського визвольного руху Фредериком Дугласом вважали озброєну боротьбу необхідною для скасування рабства. У 1859 р. аболіціоніст Джон Браун намагався підняти загальне повстання рабів.

Аболіціонізм відіграв важливу роль у підготовці громадянської війни у США 1861–1865 рр. і формальної ліквідації рабства. Активним супротивником аболіціонізму був католицький архієпископ Нью-Йорка Джон Х'юз (1797-1864 рр.).

ДЖЕРЕЛА:

Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Політичний словник. Головна редакція УРЕ. Київ. 1976. ст. 7.; Словник соціологічних і політологічних термінів. / За загальною редакцією В.І.Астахової., В.І.Даниленка., А.І.Панова. — К.: Вища школа, 1993.;

АБОРИГЕНИ

АБОРИГЕНИ (лат. aborigines; ab origine — від початку) — загальна назва будь-якої тубільної місцевої популяції, етносу чи нації, яка володіла конкретною територією раніше за прийшли панівні популяції, етноси чи нації, і має соціальну систему відмінну від аналогічних систем сусідніх чи прийшлих-панівних популяцій, етносів і націй. Синоніми слова «аборигени» — «автохтони», «тубільці», «корінний народ».

Аборигени Австралії

Термін «аборигени» використовується на означення корінних жителів тієї чи іншої країни. Однак, найчастіше, його застосовують до найдавніших мешканців Австралії.

Термін «аборигени» має наступну дефініційну парадигму:

Стародавні мешканці Середньої Італії — згідно з римськими легендами, окремий народ, який жив на Апеннінах. Витіснені сабінянами, аборигени оселилися у гирлі Тібру. Їх стали називати латинянами.

Корінні мешканці Тайваню;

Корінні мешканці Австралії;

Корінні мешканці острова Тасманія — винищені у 1876 р;

Корінні мешканці Канади (канадійські індіанці);

Корінні мешканці села Сопів.

Перші люди прибули до Австралії з Південно-Східної Азії. Вони жили кочовими групами, полювали, рибалили, а цінні знання вони передавали у переказах і піснях. Коли британці поселились в Австралії наприкінці ХУІІІ ст., там налічувалось понад 300 тис. аборигенів. Але чимало з них було вбито поселенцями або вигнано зі своїх земель. До середини 1900-х рр. чисельність корінного населення знизилась до 45 тис. Сьогодні кількість аборигенів перевищує 200 тис. Починаючи з 1960-х рр., уряд офіційно закріпив за аборигенами їхні землі.

Аборигени традиційно жили просто неба чи споруджували навіси з гілок та кори. Одяг аборигенів складався з пов'язок, виготовлених зі шкіри кенгуру, які носяться на стегнах, та прикрас. Їхньою особливістю було те, що вони розфарбовувались у залежності від віку. Зазвичай це була біла чи жовта глина. Харчувались вони листям та плодами, а також традиційними ласощами аборигенів вважались великі білі личинки козячої молі, багаті на білок. Сьогодні невелика кількість аборигенів малонаселених районів Центральної Австралії живе так само, як їхні пращури, а от корінні жителів переселили у міста.

Мистецтво аборигенів переважно відбиває їх релігійні вірування - чи то наскальні малюнки, розписи на стінах печер, та корі дерев, чи то перекази та пісні. Музика аборигенів виконувалась на діджериді (довгі дерев'яні трубки), ритм на яких відбивається за допомогою двох палиць, постукуючи ними одна об одну.

ДЖЕРЕЛА:

Словник античної міфології. — К.: Наукова думка, 1985. — 236 с.; Словник античної міфології / Уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів; вступ. стаття А. О. Білецького; відп. ред. А. О. Білецький. — 2-е вид. — К.: Наук, думка, 1989. — 240 с.; Словник античної міфології / Упоряд. Козовик І.Я., Пономарів О.Д. — Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2006. — 312 с.; Політичний словник. Головна редакція УРЕ. Київ. 1976. ст. 7.; Енциклопедія «Махаон». К.: 2008.

АБСЕНТЕЇЗМ

АБСЕНТЕЇЗМ (від лат. Absentia — відсутність) — ухилення від участі у виборах, зборах тощо. Одна з форм свідомого бойкотування виборцями виборів, відмова від участі у них; пасивний протест населення проти існуючої форми правління, політичного режиму, прояв громадянської байдужості до виконання людиною своїх прав та обов'язків.

У широкому значенні абсентеїзм можна розуміти як факт байдужого ставлення населення до політичного життя, обивательське уявлення окремих людей про те, що від них у політиці нічого не залежить. Абсентеїзм присутній у будь-якому суспільстві розвиненому чи не розвиненому, у демократичному чи тоталітарному. Його причини різноманітні: відсутність віри громадян в ефективність політичних інститутів, відсутність політичної культури, боротьба за ситуативне задовільнення інтересів та ін.

Масовий абсентеїзм спроможний порушити принципи демократичних механізмів управління суспільством, зробити людей соціуму об'єктом маніпулювання, яке буде абсолютно підвладне лише зацікавленим «верхам», що безпосередньо буде впливати на формування політичної пасивності виборців.

Законодавством ряду держав передбачені певні санкції за неучасть у виборах: в Австрії — адміністративний штраф 1000 шилінгів або ув'язнення протягом 4-х тижнів; в Аргентині особа, яка не брала участі у виборах, втрачає право перебувати на державній службі протягом трьох років; у Греції та Туреччині таку особу засуджують до позбавлення волі; у Бельгії, залежно від кількості проігнорованих виборів, передбачені різні за розмірами штрафи; в Італії участь громадян у виборах визнається їх обов'язком, за невиконання якого протягом п'яти років прізвища порушників вносяться до спеціальних списків, які виставляються на загальний огляд.

Деякі держави виходять із ситуації, зумовленої абсентеїзмом, визнаючи вибори навіть якщо у них взяло участь менше половини зареєстрованих виборців.

Також термін абсентеїзм часом вживається у разі ухилення від участі в інших зборах та голосуваннях окрім політичних, наприклад уникнення засідань певних установ, акціонерних товариств тощо. Причини у цілому аналогічні політичному абсентеїзмові.

ДЖЕРЕЛА:

Джуелл «Індустріально-організаційна психологія», 2001р, С. 306; Політичний

словник. Головна редакція УРЕ. Київ. 1976. ст. 7.; Українська радянська енциклопедія. — 2-е видання. — Т. 1. — Київ, 1977.: Політологічний енциклопедичний словник. — К., Генеза. — 1997. — 400 с.; Політологічний словник. / За ред. М.Ф.Головатого та О.В.Антонця. — К.: МАУП. 2005. — 792 с.

АБСОЛЮТИЗМ

АБСОЛЮТИЗМ (від лат. *bsolutus* — необмежений, безумовний, самодержавство, абсолютна монархія) — форма правління державою, за якої верховна влада (суверенітет тощо) належить одній особі (царю, імператору, королю тощо), та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Абсолютна монархія — це форма правління, в якій вся повнота державної, а іноді і духовної влади знаходиться у руках у монарха.

Абсолютна монархія відрізняється від обмеженої монархії, в якій влада монарха обмежена або юридично, або конституцією. Теоретично, абсолютний монарх здійснює всю владу, але практично, монархія врівноважується політичними групами з числа соціальних класів і каст, таких як аристократія, духовенство, середніх і нижчих класів. Деякі монархії мають слабкі (символічні) законодавчі та інші урядові органи, які монарх може змінювати або розпускати за власним бажанням.

Країнами, де монарх досі зберігає абсолютну владу є: Бруней, Катар, Оман, Саудівська Аравія, Свазіленд, ОАЕ і Ватикан.

**«Монумент королю Луї XV для міста Ренн»,
автор Жан-Батіст Лемуан, 1748 р.**

Абсолютизм характеризується тим, що держава досягає такого рівня розвитку, за якого створюється великий бюрократичний апарат влади, посилюються карні органи, формується професійна армія. Діяльність станово-представницьких органів влади майже припиняється або їх розпускають.

Абсолютизм допускає, на відміну від деспотичних, тоталітарних режимів, наявність латентних (прихованих) обмежень влади: економічних (існує відносний плюралізм власності), соціальних (наявність багатоманітної соціальної структури та спадкоємної аристократії), політичних (абсолютизм здатний до політичної динаміки, розширеного політичного відтворювання), ідеологічних (абсолютизм не вбачає в існуванні ідеологічної багатоманітності загрози для себе).

Абсолютизм спочатку сприяв розвитку ремесл та торгівлі, але згодом став гальмом розвитку продуктивних сил. Він характеризується утворенням бюрократичного централізованого апарату, введенням постійних податків і постійної найманої армії. Буржуазія, яка виросла у значну силу, революційним шляхом знищила абсолютизм (в Англії у XVII ст., у Франції у XVIII ст.). У Росії абсолютизм був знищений Лютневою революцією 1917 р.

Протягом історії Європи, божественне право королів як основа абсолютної монархії обґрунтовувалося теологічно.

Багато європейських монархів, таких як російські, заявили про верховну самодержавну владу по божественному праву, та про неможливість їх підданих мати будь які права для обмеження влади монарха.

Джеймс VI Шотландський (пізніше Джеймс I Англійський) і його син Карл I з Шотландії та Англії намагалися імпортувати цей принцип. Спроба Карла I запровадити єпископський спосіб правління з церквою Шотландії призвела до Ковенантського повстання (у результаті політики короля Карла I із запровадження до пресвітеріанського богослужіння англіканських обрядів й посилення влади єпископів у 637 р. у Шотландії спалахнуло повстання. 23 лютого 1638 р. лідери дворянської опозиції підписали Національний ковенант, що закликав до об'єднання шотландців для захисту релігії та прав народу. Ідеї Ковенанту виявились широко витребуваними у Шотландії. Всією країною представники різних шарів суспільства — аристократи, дворяни, священики й городяни — виступали на підтримку Ковенанту і зобов'язувались вжити всіх заходів для захисту пресвітеріанства. Практично вся Шотландія об'єдналась під прапорами Ковенанту) і Єпископських війн (серія збройних конфліктів у 1639–1640 рр. між Шотландією, яка повстала проти короля Карла I, та Англією).

Спроби Карла I встановити абсолютистський уряд за європейським зразком, були головною причиною громадянської війни в Англії, незважаючи на те, що він прийняв це правило на 11 років:

починаючи з 1629 р., після розпуску парламенту на деякий час.

Існує велика кількість різних думок істориків щодо обсягу абсолютної влади серед європейських монархій. Деякі з них, такі, як Перрі Андерсон, стверджують, що досить багато монархій досягли рівня абсолютистського контролю над своїми державами, у той час як історики, такі як Роджер Меттам, оспороювали саму ідею абсолютизму. У цілому, історики, які не згодні з терміном абсолютизм, стверджують що більшість монархів, позначені як прихильники абсолютизму, виявили не більше влади над своїми підданими, ніж будь-які інші неабсолютистські правителі, і ці історики, як правило, підкреслюють відмінності між абсолютистською пишномовністю монархів і реаліями ефективного використання влади цими абсолютними монархами.

Повстання 1637 р. в Единбурзі

Абсолютизм був досить поширений у XVII—XVIII ст., найяскравіше він проявився у Франції, особливо під час правління короля Людовика XIV, якому належить характерне висловлювання «Держава – це Я!».

У Московській державі абсолютизм існував у формі самодержавства аж до початку ХХ ст. На початок ХХІ ст. абсолютна монархія збереглась у Бутані, Катарі, Об'єднаних Арабських Еміратах, Брунеї, Саудівській Аравії, Омані, Ватикані, Свазіленді.

Популярність поняття абсолютної монархії істотно знизилася після Французької революції, яка сприяла поширенню ідей про уряд, заснований на народному суверенітеті.

Багато народів з абсолютних монархій, таких як Марокко, перейшли до конституційної монархії. Хоча, у деяких випадках, монарх зберігає величезну владу, а впливом парламенту на політичне життя знехтує. У Бутані уряд перейшов від абсолютної монархії до конституційної монархії, слідуючи запланованим парламентським виборам у Тshogdu у 2003 р. і виборам Національних Зборів у 2008 р. Непал хитався між конституційним правлінням і прямим правлінням,

пов'язаний з Непальською громадянською війною, маоїстським заколотом, і у 2001 р. вбивством королівської сім'ї у Непалі, і з скасуванням непальської монархії 28 травня 2008 р. У Тонга, король мав мажоритарний контроль у парламенті до 2010 р. З іншого боку, Ліхтенштейн перейшов до розширення влади монарха: принцу Ліхтенштейну були надані розширені повноваження після референдуму про внесення змін до Конституції Ліхтенштейну у 2003 р. Правляча сім'я Кім у Північній Кореї (Кім Ир Сен, Кім Чен Ир і Кім Чен Ин) була описана як де-факто абсолютної монархії або «спадкова диктатура».

ДЖЕРЕЛА:

Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид.— К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1956.; Ленін В. І. Держава і революція. Твори. Вид. 4, т. 25.; Сказкин С. Д. Маркс и Энгельс о западноевропейском абсолютизме. «Ученые записки Московского городского педагогического института», 1941, т. 3. Кафедры исторического факультета, в. 1.

АВАНГАРДИЗМ

АВАНГАРДИЗМ (від фран. *Avant-garde* - передовий загін) — термін для означення так званих «лівих течій» у мистецтві, які по суті, радикальніші, ніж модернізм.

Комплекс явищ у мистецтві 1-ої третини ХХ ст., якому притаманне прагнення до радикального оновлення змістовних та формальних принципів творчості, і як наслідок, відмова від канонів мистецтва епох, що передували йому.

Авангардистські тенденції виявились у мистецтві Західної Європи, США, Росії, Латинської Америки, хоча у кожному регіоні мали свої специфічні найхарактерніші особливості (наприклад, російський авангардизм початку століття). Авангардизм проявився у цілій низці течій та шкіл (фовізм, футуризм, абстракціонізм, дадаїзм, сюрреалізм, експресіонізм, конструктивізм, кубізм імажизм) — торкнувся різних царин мистецтва (живопис, скульптура, архітектура, література, музика, кіно).

Термін у його фігуральному значенні використовувався у працях французьких соціалістів-утопістів. В їх же працях термін вперше отримав наступний, художній сенс. Так, засновник школи утопічного соціалізму Анрі Сен-Сімон у статті «Художник, вчений і робочий», яка вийшла у рік його смерті у 1825 р., у союзі художника, вченого і робітника керівну роль Сен-Сімон відводить художнику.

Художник, за визначенням Сен-Симона, наділений уявою і повинен використовувати силу мистецтва для пропаганди передових ідей: «Це ми, художники, будемо служити вам авангардом».

Анрі Сен-Сімон

Мистецтво авангардизму складне і суперечливе, воно містить у собі продуктивні пошуки нових художніх форм і бачення світу. Серед його експериментів є невдалі «однорівки», данина швидкоплинній моді, але залишається й те, що визначило нові імпульси у культурі нашого часу.

Поява авангардизму була зумовлена низкою історико-політичних, філософських і соціо-культурних причин. З історико-політичного погляду, найбільші соціальні зміни у світі на початку ХХ ст., що виникли під впливом соціалістичних та комуністичних теорій, у підґрунті яких лежала ідея докорінної перебудови світу, і як її реальний прояв — російська революція 1917 р., спричинили й аналогічні прагнення до перетворення мистецтва. До речі, саме Росія, Україна, Білорусь дали світові видатних теоретиків і практиків авангардизму (В.Кандінський, К.Малевич, М.Ларіонов, В.Татлін, В.Маяковський, М.Шагал, О.Гончарова, П.Філонов, О.Архипенко, Е.Ворхол та ін.). З іншого боку великий вплив на авангардистів мала Перша світова війна, яка зумовила їхнє трагічне світовідчуття.

Привівши до потужного оновлення всієї художньої мови, авангардизм надав особливу масштабність утопічним надіям на можливість перебудови суспільства за допомогою мистецтва, тим більше, що його розквіт збігся з хвилею воєн і революцій. У другій половині ХХ ст. його основні принципи піддалися різкій критиці у постмодерні.

З соціокультурного погляду, кардинальні зміни у науці (теорія відносності, квантова теорія, розщеплення атомного ядра), техніці та

побуті (нові засоби пересування та зв'язку), прискорений темп і напруженість життя вимагали адекватного відображення у мистецтві.

У філософських та психологічних аспектах теорії авангарду Шопенгауера, Ф.Ніцше, А.Бергсона, К.Маркса, З. Фрейда, К.Г.Юнга суттєво змінили погляд на природу, сутність і призначення людини, а також роль та функції мистецтва у суспільстві. Ці теорії парадоксально сполучалися у маніфестах авангардистів. У зв'язку з цим слід відзначити, що авангардизм став не тільки естетичним феноменом, але й значною мірою був політично ангажований. Анархізм, підкреслена антибуржуазність авангардистів, їх прагнення до епатажу, скандалу, шоку, «сюрпризу» об'єднали митців, які пізніше опинились у різних політичних таборах (Ф.Марінетті примкнув до Б.Муссоліні, Е.Паунд всіляко вихваляв італійський фашизм, Г.Бенн був лояльний до А.Гітлера. Л.Арагон, Елюар, А.Зегерс, Й.-Р.Бехер, В.Незвал стали комуністами).

В естетичному плані найближчими попередниками авангардистів були так звані прокляті поети XIX ст. — Ш.Бодлер, Ж.Лотреамон, А.Рембо, П.Верлен, О.Вайльд, а також художники-імпресіоністи, надто Поль Сезанн, який вважається попередником усього авангардистського образотворчого мистецтва. Глибокі коріння злучають авангардизм із творчістю І.Босха, умовним середньовічним мистецтвом, російською іконографією, первісним мистецтвом.

Едвард Мунк. «Крик» (1893)

Основним естетичним принципом авангардизму стала відмова від так званого традиційного мистецтва, що розвивалось з доби Відродження до XIX ст., в якому домінували засади наслідування природи, відображення дійсності й більш-менш виражена моральна ідея. Це виявилось у навмисній формотворчості, нежиттєподібності, епатажі (хеппенінги дадаїстів).

У відмові від усталених норм етики й естетики, відвертому аморалізмі - у літературі це яскравіше виявилось у творчості Л.Селіна, А.Бретона, А.Міллера. На думку авангардистів, мистецтво повинно перестати бути чимось допоміжним стосовно дійсності, «засобом» на зразок фотографії та новим моральним евангелієм, воно повинно перетворитись у самодостатню цінність. На думку німецького теоретика К.Фідлера, «мистецтво аж ніяк не покликане проникати у низьку дійсність, яка є дійсністю всіх людей, а також не володіє сумнівним покликанням рятувати людей від дійсності, спускаючись із казкового царства. Якщо здавна сперечаються між собою за право виражати сутність художньої діяльності два принципи: наслідування та перетворення дійсності, то, думається, розв'язання цієї суперечки можливе лише завдяки висуванню на їх місце третього принципу — утворення нової дійсності».

Інакше кажучи, в авангардизмі переважають умовні форми, в яких несхожість з життям набуває самодостатнього характеру. Символи та іномовлення стають самоцінними, а мистецтво перетворюється на міфотворчість. Так Дж. Джойс в «Уліссі» прагне створити всеосяжний міф про людину ХХ ст. У зв'язку з цим виникає, на перший погляд неймовірна, думка про спорідненість, точніше, типологічну подібність авангардизму і так званого соціалістичного реалізму, бо його представники також ніяк не відтворювали існуючу реальність, а створювали нові міфи. Але на відміну від соціалістичного реалізму авангардизм був мистецтвом елітарним і чесним. Якщо абстрагуватися від зовнішньої галасливості деяких його представників, мав серйозну мету — піти далі традиційного мистецтва. Кращі художники та письменники авангардисти прагнули проникнути у глибинні, непізнані та неусвідомлені сфери буття. Так само як наука розклала атом, так художники-абстракціоністи намагалися зобразити на своїх полотнах первинні Всесвіту, виділити чистий колір і чисту форму (П.Мондріан, Кандінський). Так само, як теорія відносності А.Ейнштейна заперечила зовнішню ясність та простоту ньютонівської механіки, так і художники - кубісти (П. Пікассо, Ж. Брак) відходили від видимої реальності, показували її не такою, якою ми її «бачимо», а такою, якою ми її «знаємо» (звідси накладання простору). Письменники-авангардисти, зокрема сюрреалісти, намагались проникнути у «потаємну» реальність, відкрити, так би мовити, вимір нашого буття, відобразити світ снів, марень, видінь, прозрінь, інакше кажучи, світ підсвідомості (вплив ідей Фрейда). З іншого боку, авангардисти прагнули відтворити новий ритм життя, стрімку

урбанізацію і технізацію суспільства (Г.Аполлінер, Ф.Леже, Павло Філонов, футуристи). Важливим досягненням авангардистів стало своєрідне втілення в їхніх творах жаху, трагічності існування людини ХХ ст., її відчуженості, абсурдності буття, прибитості тоталітарно-бюрократичною системою, бездушною технічною цивілізацією. Цей аспект особливо характерний для живопису німецького експресіонізму, картин Пікассо («Герніка»), С.Далі («Передчуття громадянської війни»), притч Ф.Кафки і А.Платонова, романів Д. Г. Лоуренса.

Український авангард, будучи тісно пов'язаним із загальноєвропейським, при цьому ніколи не наслідував його, більше того, породив різноманітні стильові напрями та розвивався паралельно з європейськими авангардними течіями.

Вітчизняні митці-авангардисти, пропустивши крізь себе новації західних колег, створили власні естетичні концепції, обґрунтувавши нові авангардні напрями у мистецтві (архитектура О. Архипенка, кубофутуризм О. Богомазова, неовізантинізм М. Бойчука, супрематизм К. Малевича, конструктивізм А. Петрицького).

ДЖЕРЕЛА:

Сморжевська О.О. Філософсько-естетичні засади українського авангардного мистецтва. Вісник СевНТУ. Вип. 103: Філософія: зб. наук. пр. — Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2010. — С. 166.; Брегеда А.Ю. Основи політології. К.: - 1997.; // Большая советская энциклопедия: 3-е изд. — Большая советская энциклопедия, 1969. — Т. 1.; Зверев А. М. Авангардизм // Литературная энциклопедия терминов и понятий. — М., 2001. — С. 11-14.

АВТА́РКІЯ

АВТА́РКІЯ (грец. Autárkeia — самовдоволення) — незалежність від усіх речей зовнішнього світу або інших людей. Життєвий ідеал кініків і стоїків. В економіці — економічна незалежність країни, що позбавляє необхідності ввезення найважливіших продуктів споживання. Термін «автаркія» часто вживається у розумінні прагнення до відособлення, схильності до вузького намісництва.

В античній етиці — термін, що позначає внутрішню самозаспокоєність, задоволеність наявним станом, достатнім і незалежним. Демокріт розглядав автаркію як самозаспокоєність духу і одночасно як властивість самої природи, зазначаючи, що «природі досить власних сил». Широке поширення поняття автаркія отримало у кініків та стоїків (мудрецю-стоїку «досить самого себе»). За Антисфеном, «добročесності досить для блаженства». Стоїку Хрисиппу

належить визначення: «Автаркія є стан, який задовольняється необхідним і який здатний приводити життя до належного»

Платон і Арістотель розуміли автаркію ідеалістично. За Платоном деміург створив космос у вигляді «самодостатнього й досконалішого бога», що нічого не потребує. У пошуку найвищого блага й краси Платон прагнув до того, «що достатнє й досконале». Арістотель, розуміючи добродетель як внутрішню самозадоволеність, детально розглянув це поняття у праці «Нікомахова етика»: «Автаркія – це те, що саме по собі робить життя бажаним і нічого не потребуючим». У цьому розумінні вона тотожна блаженству. У Арістотеля поняття «автаркія» вперше вживається до політичного життя у праці «Політика»: «Держава являє собою спілкування родів і поселень заради досягнення досконалого самодостатнього існування, яке, як ми стверджуємо, полягає в щасливому і прекрасному житті».

В економічному відношенні, автаркія — це політика економічної та господарчої відокремленості певної країни або групи країн, що звільняє дану державу від ввезення найважливіших предметів споживання, створення замкнутого самодостатнього господарства. Вже у Фукідіда автаркія означає політичну й економічну незалежність однієї держави від інших. Опис «замкнутої торгової держави» — закритої, економічно самодостатньої і ізольованої від решти світу, дав Фіхте.

Автаркія проявляється у максимальному обмеженні імпорту, стимулюванні експорту товарів і капіталу, захопленні чужих територій, багатих на сировину. Автаркичні погляди зустрічалися у меркантилістів; найбільшого поширення отримали у період загальної економічної кризи початку ХХ ст.

У період Другої світової війни правлячі кола Німеччини, Італії, Японії використовували автаркію як засіб у боротьбі за переділ світу. Тоталітарні режими використовували політику задля мілітаризації економіки. Нацистська доктрина автаркії була викладена Герінгом (промова 17 грудня 1936 р. на засіданні Прусського ландтагу у Берліні) і знайшла суттєве відображення у чотирирічному плані, що був затверджений німецьким керівництвом у 1936 р. Політика автаркії була засуджена на Нюрнберзькому процесі як політика підготовки до війни.

Політика автаркії є економічною політикою держав, які готуються до війни, і характеризується консервацією економіки, її відокремленням від економіки континентальної та «замиканням» її саму на себе.

Повна автаркія неможлива навіть для великих і багатих ресурсами країн, тому, як правило, у літературі говорять про «автаркічні тенденції» в економічній політиці (Північної Кореї, Албанії). Історичний досвід показав, що такі тенденції завдають непоправної шкоди економіці країни, відкидаючи її назад в області науково-технічного прогресу, економічної ефективності суспільного виробництва і рівня добробуту народу. Рівень автаркії вимірюють за допомогою різних коефіцієнтів, зокрема, відношення зовнішнього торговельного обігу до валового внутрішнього продукту країни, частки імпорту найважливіших ресурсів у їх загальному споживанні тощо.

Історичні приклади: КНДР, з часу свого утворення у 1948 р. по наш час.; Афганістан під талібами, з 1996—2001 рр.; Народна Соціалістична Республіка Албанія стала майже автаркією у 1976 р., коли лідер Комуністичної партії Енвер Ходжа проводив політику, яку він назвав «опорою на власні сили». Обсяг торгівлі зріс після смерті Ходжі, у 1985 р., хоча вона і залишалася суворо обмеженою до 1991 р.; Австро-Угорщина (1867—1918 рр.) була єдиним економічним і валютним союзом з населенням понад 50 мільйонів чоловік. І не залежала від світового ринку, таким чином, в ній панувала автаркія.; Бірма дотримується політики автаркії, відомої як бірменський шлях до соціалізму під диктаторством У Не Він, що правив країною з 1962 - 1988 рр.; Камбоджа під червоними кхмерами, у 1975—1979 рр.; Індія проводила політику майже автаркії, яка почалася після створення її в якості незалежної держави близько 1950 р. і закінчилася у 1991 р.; В Італії, Беніто Муссоліні стверджував, що в країні має настати повна автаркія, особливо після вторгнення у 1935 р. в Абіссінію і наступних торгових ембарго. Тим не менш, як і раніше проводилася торгівля з Німеччиною та іншими країнами осі.; Японія частково мала автаркію в епоху відому як «період Едо», до її відкриття заходу, у 1850 рр., у рамках своєї політики *sakoku*. Існував помірний обсяг торгівлі з Китаєм і Кореєю, торгівля з іншими країнами була покладена на один порт на острові Дедзіма.; Румунія у 1980 р. на чолі з Ніколає Чаушеску прагнула до такої мети, як оплата всієї зовнішньої заборгованості, збільшення кількості виробів, зроблених у країні і покращення їх якості. Мета цієї політики полягає у скороченні залежності від імпортової продукції, тому що відношення до Чаушеску, як на заході, так і у комуністичних країнах погіршувалось.; Іспанія за диктатора Франциско Франко мала автаркію від 1939 р. Торгівля була дозволена знову у 1959 р., одночасно з початком «іспанського дива».; Сполучені Штати Америки у момент виходу з американської революції і

Великобританія, яка нарощувала економічну та військову силу, були близькі до повної автаркії у 1808 р., коли президент Томас Джефферсон заявив добровільне ембарго на міжнародні перевезення. Блокада тривала з грудня 1807 - березня 1809 рр.

Самодостатня економіка може зазнавати ефективного масштабу у державному і приватному секторах бізнесу. Очевидно, що ряд країн у світі не мають прямого доступу до деяких видів сировини, таких як нафта, вугілля, газ, пшениця або тканини, що пов'язані з такими елементами як, вовна у силу географічних кордонів, включаючи клімат, розташування, розмір землі або чисельність населення. Таким чином, виробництво дефіцитних ресурсів стає досить дорогим і вимагає великих втрат для споживачів і фірм, які повинні платити більш високу ціну за ці товари і послуги. У довгостроковій перспективі це може створити неефективний ринок і на внутрішньому ринку уряд не зможе у максимальній мірі використовувати всі можливі економічні можливості. Глобалізаційний процес посилив концепцію порівняльних переваг. Економіки різних країн вирішили усунути бар'єри, які мінімізують продуктивність. Такими бар'єрами є методи самодостатності. Здешевлення матеріальних витрат, доступ до цілого ряду продуктів та підвищення рівня життя, є мотиваційними чинниками до зниження повної самодостатності.

ДЖЕРЕЛА:

Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Історія в термінах і поняттях: довідник / За загал. ред. Орлової Т.В. – Вишгород, 2014.; Політичний словник. — К.:Головна редакція УРЕ, 1976.

АВТОКРАТІЯ

АВТОКРАТІЯ (грец. Αὐτός — сам, κράτος — влада) — форма політичного режиму держави, де вища державна влада належить одному суб'єктові. Цей суб'єкт — глава держави — є джерелом і носієм суверенітету державної влади. Суверенний суб'єкт має вищу законодавчу, виконавчу і судову владу. Населення, у тому числі економічно панівний соціальний клас, прямої правової участі в утворенні державних органів не бере, або ця участь носить формальний характер й істотно не впливає на функціонування державних інститутів. Авторитарні форми держави характеризуються також міцною централізованою владою, при якій місцеві органи є лише виконавцями волі вищих органів.

Автократію за способом заміщення глави держави можна класифікувати так: **Спадкоємна автократія** (абсолютна монархія); **Легальна автократія**, що виникає у результаті виборів осіб (інституцій), яким надаються необмежені повноваження; **Нелегальна автократія**, що виникає внаслідок насильницького захоплення влади.

У залежності від обсягу функцій управління громадським життям (у тому числі її економічною сферою), прийнятих на себе державними органами, автократії поділяються на: **Тоталітарні** — засновані на моральній підтримці більшості населення, припускають його формально-демонстраційну участь у формуванні органів державної влади й активне втручання держави в усі сфери громадського життя; **Авторитарні** — прояв відносної самостійності держави і його апарату, незалежності останніх від певних соціальних сил.

Втручання авторитарної держави у суспільне життя обмежене, як правило, лише політичною сферою.

До автократій відносять деспотії: Стародавній Схід; Малі окремі грецькі держави; Римська імперія; Візантійська імперія.

ДЖЕРЕЛА:

Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Юридична енциклопедія: у 6-ти т. / Ред. кол.: Ю.С.Шемшученко (відп. Ред..) та ін. — К., 1998.

АВТОНОМІЯ

АВТОНОМІЯ (грец. Αυτοϛ — «сам» і грец. Νομοϛ — «закон») — самоврядування певної частини держави, що здійснюється у межах, передбачених загальнодержавним законом (Конституцією).

Автономія означає право якогось національно-територіального утворення (наприклад, області) самостійно здійснювати внутрішнє управління. Автономія може базуватися на культурній чи етнічній відмінності — і часто веде до наступної незалежності.

Створення територіальної автономії є найдоцільнішим принципом державного устрою тих націй, які, реалізуючи своє право на самовизначення, виявляють бажання залишитися у межах певної держави. Нації отримують право створювати органи влади і управління, які діють рідною мовою, з місцевих людей, що знають побут і психологію місцевого населення; розвивати рідною мовою пресу, школу, театр, культурно-просвітницькі та інші установи. Досить часто під впливом національно-визвольних рухів влада унітарних держав формально проголошує автономію окремих національних

територій, але фактично не забезпечує її реального здійснення і цим самим зводить існування автономії до фікції.

У широкому розумінні — право підприємства, установи, організації самостійно розв'язувати певні питання.

Автономізація, термін, що виник у зв'язку з роботою комісії, створеної за рішенням ЦКРКП(б) у серпні 1922 р. для вироблення пропозиції по об'єднанню в єдину державу незалежних радянських республік (РРФСР, УРСР, ЗСФСР, БССР). У роботі комісії брали участь: І. В. Сталін (голова, нарком національностей), Р. І. Петровський, А. Ф. М'ясников, С. М. Кіров, Р. Д. Орджонікідзе, С. М. Молотів, А. Г. Червяков та інші. План автономізації, який був запропонований Сталіном і прийнятий комісією, передбачав проголошення РРФСР державою, в яку входять на правах автономних республік УРСР, ЗСФСР, БССР; відповідно найвищими органами влади і управління у країні повинні були стати ВЦВК, РНК (Рада Народних Комісарів) і РПО(Рада праці і оборони) РРФСР.

Взаємини, що склалися до цього часу між незалежними республіками, будувалися на основі рівноправних договорів про військово-політичні і економічні союзи. Завдання зміцнення оборони, відновлення і подальшого розвитку народного господарства по шляху соціалізму, політичного, економічного і культурного піднесення всіх національностей вимагали тіснішого об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну державу. Питання про політичну форму багатонаціональної радянської соціалістичної держави було головним у роботі комісії ЦК партії. План автономізації обговорювався пленумами ЦК компартій республік і на більшості з них не був підтриманий. Проте комісія на засіданнях 23 і 24 вересня 1922 р. схвалила тези Сталіна про автономізацію. Це рішення, по задумці творення майбутнього СРСР, було помилковим. Тези про автономізацію враховували вимоги строгої єдності і централізації зусиль радянських республік, але при цьому порушували суверенні права цих республік; були, по-суті, кроком назад у порівнянні з формами національно-державного будівництва, що вже склалися.

В. І. Ленін (він був хворий), ознайомившись з матеріалами комісії і поговоривши з рядом однопартійців, надіслав 26 вересня 1922 р. лист членам Політбюро ЦК РКП(б), в якому виступив з принциповою критикою плану автономізації, висунув і обґрунтував ідею утворення союзної держави на основі повної рівності всіх незалежних радянських республік: « ми визнаємо себе рівноправними з Українською РСР і ін. і разом і нарівні з ними входимо у новий союз, нову федерацію...» —

писав Ленін (Повне зібрання творів, 5 видання, т. 45, с. 211). Він підкреслював, що треба не знищувати незалежність республік, а створити «... ще новий поверх, федерацію рівноправних республік» (там же, с. 212). 6 жовтня 1922 р. Ленін направив у Політбюро ЦК партії записку, в якій категорично наполягав на рівноправному представництві всіх союзних республік у керівництві загальнофедеральним ЦВК(Центральним виконавчим комітетом) (див. там же, с. 214). Ленінський план створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік ліг в основу нового проекту комісії, доведений Сталіном і затверджений Пленумом ЦК РКП(б) 6 жовтня 1922 р.

До критики плану автономізації Ленін повернувся в одному із своїх останніх листів, — «До питання про національності або про «автономізацію». Ленін писав, що «...вся ця затія «автономізація», у корені була невірна і невчасна» (там же, с. 356), що вона може принести лише шкоду, бо перекручувала у дусі великодержавного шовінізму ідеї об'єднання радянських республік. Проект порушував принцип самовизначення націй, надаючи незалежним республікам лише право автономного існування у межах РРФСР. Ленін виступав проти надмірного централізму у питаннях об'єднання, вимагав максимальної уваги і обережності у вирішенні питань національної політики. Об'єднання республік повинне здійснюватися у такій формі, яка дійсно забезпечить рівноправ'я націй укріпить суверенітет кожної союзної республіки, «..потрібно залишити і укріпити союз соціалістичних республік; — писав Ленін, — про цей захід не може бути сумніву. Вона нам потрібна, як потрібна всесвітньому комуністичному пролетаріату для боротьби з всесвітньою буржуазією і для захисту від її інтриг» (там же, с. 360). Лист Леніна оповістив на засіданні керівників делегацій 12-го з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), його вказівки стали заголовними в основі резолюції з'їзду «По національному питанню».

ДЖЕРЕЛА:

Ленін В. І., Про утворення СРСР. Повн. збір. т., 5 видання. - Т. 45; «До питання про національності або про «автономізацію», там же; / Історія національно-державного будівництва у СРСР, М., 1968, С 355—369.; Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974—1985.

АВТОРИТАРІЗМ

АВТОРИТАРІЗМ (лат. *Autoritas* — повна влада) — режим правління, за якого всю чи більшу частину влади зосереджено у руках

однієї особи чи групи осіб. Роль представницьких органів влади зведено нанівець або занижено.

Характерною рисою є зведення нанівець місцевого самоврядування, застосування репресій і терору. Крайня форма авторитаризму - тоталітаризм.

Авторитаризм, як форма політичної влади часто поєднується з автократією (форма ставлення до влади) і диктатурою (форма здійснення влади), хоча це не обов'язково. Наприклад, будь-яка революція, у тому числі демократична, буде проявом авторитаризму (оскільки революція відбувається тоді, коли наявна правова система не може впоратися з поточною ситуацією, а іншої правової системи поки не існує; революція повністю ламає наявну правову систему і, перебуваючи, таким чином, у правовому вакуумі, авторитарно оголошує себе носієм влади).

ВИДИ АВТОРИТАРИЗМУ: 1. **Воєнно-бюрократичний режим** - диктатура військових та бюрократичних еліт при обмеженому залученні громадських інтелектуалів-професіоналів до формування політичних пріоритетів. 2. **Корпоративний авторитаризм** - режим, який визначає співробітництво значних економічних конгломератів як противага заідеологізованості та однопартійності у політичній системі (Режим Франко в Іспанії, Салазара у Португалії). 3. **Дототалітарний авторитаризм** - перехідний режим від демократії до тоталітаризму, за якого соціальна група, що представляє тоталітарну утопію ще не визначилась, не утвердила владу, але поступово обмежує діяльність груп інтересів громадянського суспільства та церкви. 4. **Постколоніальний авторитаризм** - мобілізаційний режим, властивий колишнім колоніям на їхньому шляху до незалежності, намагання демократизувати суспільство супроводжується обмеженням політичного плюралізму в умовах нестабільного економічного розвитку. 5. **Етнічна або расистська квазідемократія** - повна мобілізація влади етнічною або національною меншістю з обмеженням громадянських прав представників інших національностей (Південно-Африканська Республіка). 6. **Традиційні режими** - закриті, з монолітною структурою політичної еліти, режими спадково-родового та династичного правління (сучасні абсолютні монархії - Саудівська Аравія, Оман, Бахрейн, Катар. Дуалістичні - Марокко, Кувейт). 7. **Султаністський режим** - крайня форма патримуніального родового, спадкового правління при відсутності опозиції, політичного плюралізму та пасивності участі населення в політиці. Сильна тенденція до династичності влади, відсутня

раціональна ідеологія, підданство султану підкріплюється ірраціональними факторами, маніпуляція символами, залякування населення і насильство. 8. **Егалітарно-авторитарний режим** – сучасний комунізм у світі(В'єтнам, Китай, Куба, Венесуела), закритий режим з монолітною структурою та руйнуванням приватної власності. 9. **Авторитарно-інегалітарний** - режим з диференційованою структурою еліти, яка вступає у контакт з економічно привілейованими групами приватних інтересів, але через закритість режиму населення залишається бідним і безправним. 10. **Змагальні олігархії** - режим із пасивною соціальною базою. але відкритістю до участі у політиці різних представників великого капіталу. Політика будується на конкуренції економічних еліт.

Одна з найвдаліших типологій авторитарних режимів належить німецькому політологу Дірку Берг-Шлоссеру. Він виділяв такі різновиди авторитаризму: Традиційні абсолютистські монархії (приклади: Ефіопія до 1974 р., Непал до 2007 р., Марокко, Саудівська Аравія та інші).; Традиційні авторитарні режими олігархічного типу.; Характерні для країн Латинської Америки (приклади: Гватемала, Куба до 1959 р. Нікарагуа до 1979 р. та інші).; Гегемоністський авторитаризм нової олігархії (приклади: Камерун, Туніс, Філіппіни при Ф. Маркосі у 1972-1985 рр.).; Країни «соціалістичної орієнтації» з усіма особливостями сприйняття соціалізму, його типів, егалітаристських традицій власної культури і так далі (приклади: Росія, Алжир, Білорусь, Бірма, Гвінея, Мозамбик, Венесуела, Танзанія та інші).; Військові режими (приклади: режим Г. А. Насера в Єгипті, Х. Перона в Аргентині, авторитарні режими в Іраку, Перу та інші).; Також слід виділити як різновид авторитаризму теократичні режими, коли політична влада сконцентрована у руках духовних осіб.

Основна відмінність авторитаризму від тоталітаризму у тому, що авторитарна влада ґрунтується на особистості лідера, його здатності утримати владу і залучати прихильників. У той час як у тоталітарних державах лідера висуває вже керівна еліта (наприклад, керівна партія чи церква), і система влади зав'язана на чільній ролі цієї еліти та її ідеології. Авторитарний режим часто закінчується зі смертю харизматичного лідера, не залишивши настільки ж сильного наступника. Тоталітарний режим більш стійкий і руйнується тільки у разі занепаду всієї системи та її ідеології.

Термін «авторитаризм» був введений у науковий обіг теоретиками Франкфуртської школи, означав певний набір соціальних характеристик, властивих як політичній культурі, так і масовій

свідомості у цілому. Авторитаризм - це, по-перше, соціально-політична система, заснована на підпорядкуванні державі або його лідерам. По-друге - соціальна установка або риса особистості, що характеризується впевненістю у тому, що у суспільстві повинна існувати сувора і безумовна відданість вождю, беззаперечне підпорядкування людей авторитетам і владі. Політичний режим, що відповідає принципам авторитарності, означає відсутність справжньої демократії як щодо вільного проведення виборів, так і у питаннях управління державними структурами. Часто поєднується з диктатурою окремої особистості, яка проявляється тою чи іншою мірою.

**Король Салман. Саудівська Аравія - абсолютна монархія,
при владі сини і внуки першого короля Абделя Азіза.
Закон ґрунтується на ісламському праві**

Ознаки авторитарного суспільства: автократизм або невелике число носіїв влади (диктатор, військова диктатура, олігархічна група); непідконтрольність влади народу, звужені або зведені нанівець дії принципів виборності державних органів і посадових осіб, підзвітність їх населенню; ігнорується принцип поділу влади, глава держави, виконавча влада домінують, роль представницьких органів обмежена; монополізація влади і політики, недопущення реальної політичної опозиції і конкуренції (іноді відсутність різноманітних політичних інститутів може бути наслідком незрілості громадянського суспільства, чи недовіри партіям з боку населення); відмова від тотального контролю над суспільством, невтручання або обмежене втручання у позаполітичні сфери, насамперед у економіку; в якості методів державного управління домінують командні, адміністративні, у той же час відсутній терор, практично не застосовуються масові репресії; права і свободи особистості головним чином проголошуються, але реально не забезпечуються (насамперед, у політичній сфері);

особистість позбавлена гарантій безпеки у взаєминах з владою; силові структури суспільству практично непідконтрольні і використовуються частково у політичних цілях.

Одним з поширених явищ у рамках авторитарних і тоталітарних систем є практика імітації виборів. Імітація виборів являє собою проведення агітаційно-пропагандистського заходу з усіма формальними атрибутами виборів (пряме і таємне голосування, передвиборна боротьба, наявність альтернативних кандидатів і т. д.) при повній відсутності навіть найменшої можливості приходу до влади представників опозиції).

При цьому відсутність якої-небудь ознаки не знімає з режиму клеймо авторитарності, так само як і за однією ознакою не можна судити про авторитарний характер режиму. З цієї причини часто питання про політичний режим у країні є спірним. Немає єдиних критеріїв авторитаризму.

Авторитарний режим – це «компроміс» між тоталітаризмом і демократією, він є перехідним від Т. до Д., так само як від Д. до Т. Авторитарний режим близький до тоталітарного за політичною ознакою, а до демократії - з економічного, тобто люди, не маючи політичних прав, мають всю повноту економічних прав.

КЛАСИФІКАЦІЯ:

- абсолютистські монархії, в яких верховна, виконавча, законодавча та судова влада повністю належить одній особі (Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати тощо).

- військово-бюрократичні диктатури, встановлені внаслідок військових переворотів (у різні часи: Аргентина, Бразилія, Греція, Чилі).

- вождистські тоталітарні — спираються на авторитет сильного лідера, можуть мати підтримку народу і передумовою становлення яких може виступати певна загроза для держави (Німеччина часів Гітлера, СРСР часів Сталіна).

- неототалітарні режими — владу контролює одна партія, інших партій або не існує, або вони мають декоративний характер (Корейська Народна Демократична Республіка).

- персональні тиранії — влада належить диктаторові та спирається на підтримку поліцейського апарату (у різні часи: Гаїті, Нікарагуа, Сомалі, Уганда).

В умовах авторитарних режимів можуть існувати профспілки і політичні партії, але під жорстким контролем. правлячої особи або правлячого угруповання.

ДЖЕРЕЛА:

Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Політологічний енциклопедичний словник. / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна.; Лебедева Е. Авторитаризм в Африке: типологія, еволюція и міжнародні отношения. – 1990. - №4; Мясников О. Авторитаризм // Віче. – 1994. № 4; Якушик В.М. Різновиди політичних режимів // Віче. – 1995. - №9.

АВТОРИТЕТ ПОЛІТИЧНИЙ

АВТОРИТЕТ ПОЛІТИЧНИЙ (від лат. auctor, auctoritas — засновник, творець, владний вплив) — джерело, одна з основних форм здійснення влади, яка ґрунтується на загальнопоширеному впливі будь-якої особи чи установи у різних сферах суспільного життя, суспільне визнання можливості і права суб'єкта політики здійснювати владу, одне з фундаментальних якостей політичного діяча. З допомогою авторитету політичного здійснюється контроль над політичними діями (стимулювання одних дій, обмеження або заборона інших), їх узгодження як у загальному, так і в індивідуальному плані.

Політичний авторитет ґрунтується на знаннях, досвіді, моральних якостях та соціальному статусі. Легітимність політичного авторитету полягає у спроможності, не використовуючи силу, впливати на поведінку інших людей шляхом наполегливості та переконання. Від формального впливу політичний авторитет відрізняється прямим характером діяння у формі директиви, наказу та розпорядження, а від зовнішнього примусу — тим, що виконання наказу передбачає впевненість виконавця у його легітимності, а не усвідомлення того, що за виконання наказу можуть виникнути заохочувальні чи репресивні акції керівника. Ефективність авторитета політичного багато у чому визначається взаємодіями з іншими формами влади, що не виключає суперечностей, які існують між ними. Авторитет політичний посилюється тоді, коли дотримання його супроводжується винагородами. Якщо Авторитет політичний узаконюється засобами примусового контролю, це може призвести до виникнення примусової влади, яка виявляється, таким чином, суперницею справжнього авторитету і фактично підриває його.

На відміну від відвертого примусу, який спирається на постійну можливість прямого застосування насильства, влада авторитету політичного гарантується іншими способами: без прямого примусу та вираженої готовності. За М. Вебером, його гарантами можуть бути: 1) традиція, коли владний авторитет ґрунтується на звичаях, звичках

підкорятися, поважати визначну особу чи організацію; 2) раціонально обґрунтована законність (легальність), набута внаслідок поваги людей до закону, конституційної волі більшості; 3) харизма, яка пов'язана з особистою повагою до лідера або організації, з вірою у їхні виняткові якості.

Відповідно у першому випадку ми маємо традиційний спосіб легітимації авторитета політичного, у другому — раціонально-легальний, у третьому — харизматичний. Узаконюються всі основні елементи механізму його створення.: інститути, через які він здійснюється; авторитетні політичні суб'єкти, які підтримують його своїми діями; спосіб проголошення та структура самих авторитетних вимог і розпоряджень.

У традиційному типі авторитет політичний значущість усіх елементів авторитетності підтверджується покликанням на їх пряму спадкоємність з тими, що існували з давніх часів. У раціональному типі авторитета — апеляція до розумних основ кожного елемента, їх внутрішньої несуперечності, взаємної узгодженості та ін. У харизматичному типі політичного авторитета — апеляція до загальної віри у безпомилковість та надприродні якості політичного лідера. Американський соціолог функціонального напрямку Е. Шилз, який продовжив розвиток веберівської концепції легітимації авторитета політичного, стверджує, що всі типи авторитету спираються на віру у певний зв'язок зі священним началом. Деякі політологи вважають, що узагальнення, легітимації потребують не тільки правлячі суб'єкти політичного процесу, а й підлеглі, виконавці розпоряджень. Потреби суб'єктів політики у легітимації авторитета політичного полягають не тільки у тому, що вони бачать у ній одне із джерел зміцнення своєї влади, а й у тому, що мають потребу самовиправдання правоти власних дій і поведінки на законних засадах. Піддані також потребують легітимності, адже прагнуть знайти вищий сенс у власних діях, який обумовлений виконанням авторитетних наказів та розпоряджень на законному ґрунті. У тому разі, коли влада апелює до авторитета, а сама чинить акти несправедливості, можна фіксувати факт втрати його законності. Втрата авторитетом своєї вагомості є неминучим наслідком його неефективності у розв'язанні соціально-економічних та політичних проблем, які завжди вимірюються загальноновизнаною справедливістю у розподілі матеріальних і духовних благ. Втрата владою авторитетності може стати прямим шляхом до встановлення авторитарного або тоталітарного політичного режиму.

Авторитет здобувається чи завойовується численними стратегічними і тактичними методами та заходами. Серед них: прямий вплив на політичну владу і державних керівників вищого рангу, опозиційність до існуючого політичного режиму; використання фінансових та інтелектуальних можливостей; вплив на суспільну думку та громадськість за допомогою засобів масової інформації для популяризації власних ідей та політичних програм; намагання вплинути на результати виборів за рахунок фінансів та адміністративного ресурсу; пряме представництво у законодавчих органах влади чи урядовому апараті, що надає широкі можливості брати не тільки безпосередню участь у прийнятті важливих державних рішень, а й лобювати власні або корпоративні інтереси.

Ефективність авторитетності залежить від активності та енергії лідерів і представників елітарних кіл певної політичної організації, від фінансових можливостей, рівня збігу прагнень тих, хто впливає, з громадською думкою, типом політичного режиму та його здатності враховувати інтереси тих, хто впливає, і має взагалі, виважену і обґрунтовану стратегію і тактику у діяльності та ін. Нарешті, політична наука визначає соціальні функції авторитета залежно від консервативної чи радикальної політичної орієнтації лідерів. Консерватори вважають традиційність його умовою стабілізаційних процесів у суспільстві, радикали, навпаки, цю саму традиційність вважають серйозним гальмом на шляху до суспільного прогресу.

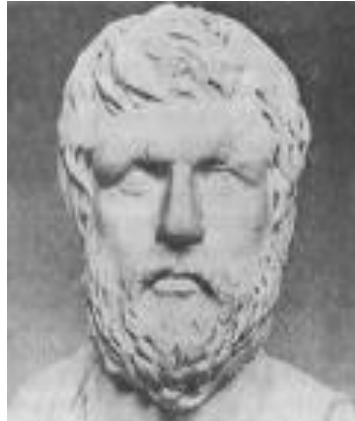
Але, безумовно, стійкість і тривалість політичного авторитета пов'язані з народною довірою, політичною і громадянською відповідальністю перед суспільством, власною порядністю, почуттям справедливості та беззастережним дотриманням законів у проведенні політики. Владна діяльність, побудована на основі авторитетності, не викликає у суспільстві негативної реакції, не сприймається як примусова.

Ось чому здобутий загальнодержавними лідерами, політичними елітами та іншими владними структурами авторитет політичний є суттєвою умовою стабільності й злагоди у суспільно-політичному житті. Авторитет політичний існує у кожному суспільстві і визнається майже всіма політичними ідеологіями та організаціями.

ДЖЕРЕЛА:

Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990; Давыдов Ю. Н. Авторитет /Современная западная социология. Словарь. — М., 1990; Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997. Халипов В.Ф. Власть. Кратологический словарь. — М.: 1997.

АГЕСИЛАЙ II
(444 – БІЛЯ 361 рр. до н. е.)

Спартанський цар, на трон став у 399 р. до н. е., продовжувач державної політики Лісандра. Син царя Архідама II і Евполії. Виходець із спартанського царського роду, досить рано проявив талант полководця і став відомим як військовий стратег у себе на батьківщині. Після смерті свого брата Агіса II займає у Спарті царський престол за рахунок допомоги вірного свого друга Лісандра. Спартанці, у перспективі, ніколи не жалкували за свій вибір і як показали подальші події, помилялися в історичних виборах досить рідко, оскільки їх виборці ставали пристойними військовими чи політичними діячами. Син Архідама II відповідав усім вимогам грецького народу.

Накульгуючи на одну ногу цар Агесилай II за зовнішніми ознаками був непомітною людиною. Як спартанський воїн, він з ранніх років отримав прекрасну військову і фізичну виучку під наглядом свого батька, що не раз демонстрував у походах і битвах. Тобто, Агесилай II пройшов загально прийнятий курс для спартанця, де кожен мужчина Спарти мав один із священних обв'язків перед державою - бути воїном.

Старійшини Спарти досить скоро пізнали талант керівника свого царя. Він рано проявив мудрість, від інших його відрізняли продумані рішення і здоровий глузд. Він умів поставити себе так на людях, що не губився перед аристократами і завжди пам'ятав про своє покликання перед народом Спарти. Спартанці завжди вважали, що виховав свого сина патріотом, його батько.

Перший військовий похід Агесилая, на чолі восьмитисячного війська був успішним і спартанці повернулися додому з багатими трофеями і, головне, славою. Та й жертви були мінімальні. Про царя

Спарти заговорили в еллінському світі, багато мудреців бачили у ньому мудрого полководця. Він планує похід у глибину Малої Азії, але помішали цій баталії повстання у багатьох грецьких полісах проти Спарти. Проти виступили Афіни, Фіви, Коринф, Аргос, а головне те, що всі вони отримали підтримку Персії. Коаліція проти Спарти виступила саме тоді, коли цар був на півдорозі до поставленої цілі. Так як військ достатніх у Спарті не було, Агесилай II повертається назад, що було нежданим сюрпризом для противника.

У ході війни, яка увійшла в історію як Коринфська, добре налаштоване військо спартанців перемогли усіх ворогів у важкій битві при Короней у серпні 394 р. до н. е. Хоча поразка не привела до розвалу Коринфського союзу, але втрати переможців були досить великі. Цар наказав своїм полководцям залишити Бестію, де відбулася найгірша битва і повернутися до кордонів Спарти для поповнення свого війська і дати воїнам передиху. Були виставлені різні варти, заслані лазутчики в армію коаліції і на флот. Коринфська війна поклала початок невдач Спарти у морських баталіях.

Уже у 394 р. до н. д., афінський флотоводець Канон знищив спартанську ескадру Пейсандра при малоазійському місті Кнід (о.Родос). Війна проходила з переміними успіхами. Персія, яка помітила піднесення Афін, почала тайно допомагати Спарті. Агесилай II зумів підкорити ряд грецьких полісів і все закінчилося підписанням Анталкидового миру. Він більше відомий в історії, як Царський мир. Перемога була на боці Спарти, вона прославила Агесилая II. Однак знову розпочалася війна з більш досвіченим суперником. Тепер проти Спарти виступили Фіви, які розраховували на допомогу і інших грецьких полісів. І вони її отримали.

У важкій битві при Лектрі, Агесилай II був розбитий Фівами на чолі з Епамінондом, яких підтримали ряд союзників з минулих баталій. Спартанці втратили більше двох тисяч воїнів і відійшли. Талант і неординарні дії Епамінонда вирішили все на користь Фів. Вороже військо появилось на спартанській території і заслугою царя було те, що він двічі рятував столицю від загарбання. У наступній битві при Мантинеї загинув Епамінонд. Знову був підписаний мир, який поклав кінець війні і яка не визначила явного переможця. Лише один підсумок можна було зробити – лідерство Спарти в еллінському світі залишилося у минулому.

Цар почав шукати реабілітацію і повернення слави Спарти. У 360 - 359 рр. до н. е., Агесилай II уже в Єгипеті, куди покликав його цар Тагос воювати проти Персії. Так часто траплялося в Античному світі, що

грецькі воїни наймалися воювати до східних правителів. Це було звичним явищем. Але цар Агесилай II посварився з царем єгиптян Тагосом і перейшов на бік персів і привів на престол Єгипту перського правителя Нектанеба. Це було несподіванкою для багатьох, хто знав царя Спарти.

Новий цар Єгипта щедро віддячив Агесилаю II і його воїнам. Але зробив при нагоді натяк, що пора спартанцям збиратися додому. Агесилай II повертається у Грецію, по дорозі попадає у шторм, ховається у бухті Менелає і помирає від хвороби. Спарта залишилася від умілого полководця і політичного діяча.

ДЖЕРЕЛА:

Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х т. – М.: Правда, 1987 – Т.1.; Боннар А. Греческая цивилизация. – Кн. 1.- Ростов-на-Дону, 1994.; Демократія: Антологія / Упорядник О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – 1108 с.; Балух В.О. Історія античної цивілізації. – Т.1. Стародавня Греція: Підручник. – Чернівці: 2007 – 656 с.; Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. I. – Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. – 635 с.

АГІС ІІ (476 – 427 рр. до н. е.)

Агіс ІІ був 17-й королем Спарти, старшим сином Архідама ІІ (роки правління 476 – 427 р. до н. д). Особливо відомий став на першому етапі Пелопоннеської війни, коли неодноразово порушував кордон з Аттикою («Архідамова війна»), його зведеним братом був Агесилай (на царському престолі з 399 р. до н. е., отримав перемогу у Коринфській війні з персами 394 р. до н. е., один із ініціаторів підписання Царського миру у 387-386 рр. до н. е., близький друг

Ксенофонта).

Агіс II став наступником свого батька у 427 р. до н. е. і зацарював трохи більше, ніж 28 років. Влітку 426 р. до н. е. він привів армію пелопоннесців і їх союзників, з метою вторгнення в Аттику, але задум було зірвано з природніх причин - землетрусу, який стався, коли армія дісталася кордону грецького полісу.

Якщо спробувати проаналізувати історію Античної Греції у руслі війн між містами-державами, то найбільш конфліктною була військова епопея між Спартою і Афінами. Йшла вперта боротьба за політичне лідерство у межах грецького полісу. Особливо це яскраво проявилось в Пелопоннеській війні (431 – 404 рр. до н. е.). Її кульмінацією стала битва під містом Мантиней (головне місто Східної Аркадії, політичне управління велося згідно демократичних принципів, що загострило стосунки із Спартою).

Саме у ній і проявився талант Агіса II як полководця. У серпні 418 р. до н. е. спартанський цар спорядив експедицію для завоювання Аргоса, одного із союзників Афін. Похід не вдався і спартанський полководець підписує мирний договір на чотири місяці. Але при поверненні у Спарту його дії зустріли супротив. Спартанці так зненавиділи свого царя, що вирішили спалити його дім і накласти величезний, навіть для царя, штраф.

Агіс II втихомирив земляків, він пообіцяв їм у наступному поході реабілітуватися.

Йому повірили і невдовзі така нагода настала – Афіни і їх союзники вдерлися у Мантинейську область. Цар на чолі 10-ти тисячного війська виступає у похід, виходить першим до Мантиней і розташовується біля святилища Геракла.

Афінськими військами командували відомі полководці Лафет і Нікострат.

Битва проходила з перемінним успіхом. У ній загинули обидва афінських полководці.

Обидві сторони понесли численні втрати, відомості про які, історія не зберегла.

Агіс II повернувся у Спарту на білому коні переможця. Як показали подальші події – битва біля міста Мантиней стала доленосною у біографії спартанського царя. Невипадково давньогрецький історик

Фукидід у своїй знаменитій «Історії Пелопоннеської війни» назвав цю битву «найвизначнішою із битв між самими великими елінськими народами».

ДЖЕРЕЛА:

Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. I. – Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. – 635 с.

АГІТАЦІЯ

АГІТАЦІЯ (лат. *Agitatio* — приведення у рух, спонукання до активних дій) — найважливіший засіб впливу на свідомість і настрої широких мас, з метою спонукати їх до політичної чи іншої активності, ідеологічна зброя боротьби партій, спроба переконання інших осіб чи групи людей (партій) до певних політичних чи громадських рішень. Агітація проводиться шляхом поширення певних ідей і лозунгів за допомогою різноманітних засобів: через пресу (газети, журнали, брошури, листівки, заклики тощо), усні виступи (доповіді, бесіди, читання газет та ін.), радіо, телебачення, кіно, театр, образотворче мистецтво (плакати, діаграми, карикатури тощо), політичну і художню літературу.

Агітація припускає диференційований підхід до різних верств населення, з урахуванням його класового складу, культурного рівня, роду занять. Агітація будується на обліку настроїв і запитів людей, на терплячому роз'ясненні та переконанні. Вона повинна бути дохідливою, конкретною, наочною, у тісному зв'язку з життям, завданнями, які ставить замовник агітаційного матеріалу. Агітація цілеспрямована, носить бойовий, наступальний характер, розкриває недоліки у роботі, критикує винуватців цих недоліків, не уникає гострих питань. М.І.Калінін говорив у свій час агітаторам: «... Ніколи не ухиляйтеся від постановки гострих питань ... Ні в якому разі до цього не вдавайтеся, не уникайте відповіді, не спростовуйте поставлених питань».

Передвиборна агітація — це здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або проти певного суб'єкта виборчого процесу. Передвиборна агітація може здійснюватися у будь-яких формах і будь-якими засобами, що не суперечать законам даної країни. Громадяни мають право вільно і всебічно обговорювати передвиборні програми партій (блоків), політичні, ділові та особисті якості кандидатів у депутати, вести агітацію за або проти партій (блоків), кандидатів у депутати. Передвиборна агітація може проводитися у таких формах: 1) проведення зборів громадян, інших зустрічей з виборцями; 2) проведення мітингів, походів, демонстрацій, пікетів; 3) проведення публічних дебатів, дискусій, «круглих столів»,

прес-конференцій стосовно положень передвиборних програм та політичної діяльності партій (блоків) — суб'єктів виборчого процесу чи кандидатів у депутати; 4) оприлюднення у друкованих та аудіовізуальних (електронних) засобах масової інформації політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень; 5) розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих агітаційних матеріалів чи друкованих видань, в яких розміщено матеріали передвиборної агітації; 6) розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на носіях зовнішньої реклами; 7) проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач чи інших публічних заходів за підтримки партії (блоку) — суб'єкта виборчого процесу чи кандидата у депутати, а також оприлюднення інформації про таку підтримку; 8) публічні заклики голосувати за чи проти партій (блоків) — суб'єктів виборчого процесу або публічні оцінки діяльності цих партій (блоків) чи кандидатів у депутати;

Агітаційні матеріали — те, що забезпечує любов і повагу оточуючих. Емоційно забарвлена «клична», мобілізуюча інформація. Відносяться до агресивних видів рекламної діяльності.

ДЖЕРЕЛА:

Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт. — упоряд. Андрющенко В.П. та ін.. — К., 2002; Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол. Ю.С.Шемшущенко та ін.. — К., 1998. — Т.3.

АГРАРНА ПОЛІТИКА

АГРАРНА ПОЛІТИКА — курс та система заходів держави, спрямованих на інтенсивний розвиток продуктивних сил села, на вдосконалення або докорінну зміну існуючих там форм власності, на поліпшення умов життя та побуту жителів села, на забезпечення сировиною промисловості.

Аграрна політика держави є важливим складовим елементом її соціально-економічної політики і передбачає наукове обґрунтування стратегії і тактики розвитку аграрних відносин, шляхів розвитку села.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. в Україні здійснювалася насильницька колективізація (у Західній Україні — наприкінці 40-х рр. — на початку 50-х рр.), впроваджувався позаекономічний примус до праці, відновлювались феодальні методи експлуатації, здійснювалось волюнтаристське витіснення різних форм

власності, перш за все приватної, штучно фабрикувались дві форми власності — колективна і державна.

Насправді колективна форма власності була квазіколективною, одержавленою, управління нею здійснювалось адміністративно-командним методом впродовж кількох десятиліть через механізм «ножиць цін» (завищених на продукцію промисловості і занижених на сільськогосподарську).

Внаслідок такого пограбування села зростало відчуження сільськогосподарських працівників від землі та інших засобів виробництва, втрачались стимули до праці тощо. Крім того, проводилась прискорена політика витіснення колгоспів і збільшення кількості радгоспів. З часу проголошення незалежності України аграрна політика спрямована на розвиток різних форм власності у сільському господарстві.

Але при її втіленні в окремих областях мала місце поспішна «фермеризація» села, так звана «колективізація навпаки» (невиправдане розформування колгоспів), а через механізм цін продовжується подальше пограбування села.

Так, у 1991 —1993 рр. ціни на промислові товари зростали в Україні у 3 рази швидше, ніж ціни на сільськогосподарську продукцію. Науково обґрунтована аграрна політика держави в Україні повинна базуватись на справжньому відродженні села, на розумному і добровільному поєднанні приватної і колективної форм власності, реальному паритеті цін тощо.

Водночас усі форми господарювання у сільському господарстві повинні прагнути до реалізації принципу самоокупності (раціонально використовувати матеріальні, трудові та фінансові ресурси, здійснювати витрати за рахунок власних доходів тощо), проте специфічність розвитку сільського господарства передбачає лише часткову реалізацію цього принципу. Допомога різним суб'єктам

господарювання залежить зокрема, від ступеня їх участі у виконанні урядових програм.

ДЖЕРЕЛА:

Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Редкол.: ...С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.; Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 228 с.; Худолій Л.М. Економічний механізм формування та функціонування ринку зерна в Україні : [монографія] / Л.М. Худолій. – К. : ІАЕ, 1998. – 211 с.; Каракай Ю. Роль держави у стимулюванні інноваційної діяльності // Економіка України. – 2007. - №3.

АГРЕСІЯ

АГРЕСІЯ (від лат. *Aggressio* — напад) — поняття міжнародного права, яке означає протиправне, пряме чи опосередковане, застосування збройної сили однією або групою держав проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави.

Поняття агресії, як збройної інтервенції включає як обов'язкову ознаку першості застосування зброї чи прояву ініціативи (щодо застосування якою-небудь державою озброєної сили першою).

Озброєний напад однієї держави на іншу вважається міжнародним злочином проти світу і безпеки людства. Поняття агресії включає ознаку ініціативи, означає застосування якою-небудь державою сили першою. Здійснювані у порядку самооборони, хоч би і із застосуванням озброєної сили, дії держави, що піддалася нападу, не можуть вважатися актом агресії, так само як колективні дії держав, що робляться відповідно до Статуту ООН для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки.

Агресія несумісна з міжнародним правом: на підставі підписаних СРСР: Пакту Бріана — Келлога від 27 серпня 1928 р.; протоколу Литвинова від 9 лютого 1929 р.; Пакту про ненапад 25 червня 1932 р.; Конвенції «Про визначення агресії» 3 липня 1933 р. Військова агресія, іноді її також називають загарбницька війна - це військовий конфлікт, який ведеться не посилаючись на самооборону, як правило, для приєднання і підкорення територій.

Походження фрази вочевидь сучасне і діаметрально протилежне міжнародному правовому стандарту «хто сильніший, того і право», який існував раніше, за середньовічними та доісторичними уявленнями про право завоювання. З корейської війни на початку 1950 рр., ведення такої військової агресії є злочином відповідно до звичаєвого міжнародного права.

**Конрадин і Фрідріх Баденський у чеканні вироку.
Йоганн Генріх Вільгельм Тишбейн, 1785 р.
Державний Ермітаж, Санкт-Петербург**

Можливо, першим випадком військової агресії, вважається кампанія очолювана Конрадом фон Гогенштауфеном у 1268 р. (Рим у липні 1268 р. вітав його як імператора, а повстання, яке розгорілось на його користь у Сицилії підтримували іспанці. Але у вирішальній битві при Тальякоццо, що біля Риму, 23 серпня 1268 р., 3500 — 4000 французських рицарів, перемогло найманців Конрадіна (4500 — 5500 чол.); останній був взятий у полон і виданий Карлу. Его судили як зрадника і разом з Фрідріхом Баденським стратили на ринковій площі у Неаполі (29 жовтня 1268 р.).

Війни, нелегальні з позицій міжнародного права, (наприклад, не з самооборони, або не санкціоновані Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй) можна розглядати як військову агресію; однак це саме по собі, як правило, не являє собою визначення військової агресії; деякі війни можуть бути незаконними, але не агресивними (одним з прикладів є війна щодо врегулювання прикордонної суперечки, де ініціатор має обґрунтовані претензії і обмежені цілі).

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі, який було скликано після Другої світової війни, назвав застосування військової агресії «по суті злочином... розпочати військову агресію... це не тільки міжнародний злочин, він є вищим міжнародним злочином, відрізняючись тільки від інших військових злочинів у тому, що він містить у собі накопичене зло у цілому». Стаття 39 Статуту Організації Об'єднаних Націй передбачає, що Рада Безпеки ООН визначає наявність будь-якого акту агресії і «вносить рекомендації, чи приймає рішення, щодо заходів які повинні бути прийняті відповідно до статей 41 і 42, для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки».

Римський статут Міжнародного кримінального суду визначає злочин агресії, як один з «найбільш серйозних злочинів, що викликають заклопотаність всього міжнародного співтовариства», і передбачає, що злочин підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (МКС). Однак, Римський статут передбачає, що МКС не може здійснювати свою юрисдикцію щодо злочину агресії до тих пір, поки держави - учасниці згодні на визначення злочину і встановлення умов, за яких вони можуть бути притягнуті до відповідальності. На Конференції з перегляду 11 червня 2010 р. загалом 111 держав - учасниць цього Суду на основі консенсусу прийняли резолюцію про визнання визначення злочину та умови для здійснення юрисдикції над цим злочином. Відповідні поправки до статуту, ще не набули чинності станом на 14 травня 2012 р.

Конвенції про визначення агресії: Були підписані дві угоди для визначення агресії у Лондоні 3 і 4 липня 1933 р.

Перша була підписана Чехословаччиною, Румунією, Радянським Союзом, Туреччиною та Югославією, і набула чинності 17 лютого 1934 р., коли вона була ратифікована цими країнами, окрім Туреччини.

Другу угоду підписали Афганістан (20 жовтня 1933 р.) , Естонія (4 грудня) Латвія (4 грудня), Персія (16 листопада), Польща (16 жовтня), Румунія (16 жовтня), Радянський Союз(16 жовтня) і Туреччина, яка ратифікувала обидва договори 23 березня 1934 р. Фінляндія приєдналася до другої конвенції 31 січня 1934 р. Друга конвенція стала першою зареєстрованою в серії угод Ліги Націй 29 березня 1934 р., у той час коли перша угода була зареєстрована 26 квітня. Коли Литва відмовилася підписати будь-який договір, стороною якого була Польща, вона підписала визначення агресії в окремому договорі з Радянським Союзом 5 липня 1933 р., також у Лондоні, і обмінялися ратифікаціями 14 грудня. Це було зареєстровано у серії договорів 16 квітня 1934 р. Ті хто підписали ці договори, також підписали Пакт Келлога - Біана, що забороняє агресію, і шукали узгоджене визначення останньої. Чехословаччина, Румунія та Югославія були членами Малої Антанти, і їх підписи стривожили Болгарію, оскільки визначення агресії явно поширюється на підтримку внутрішньої македонської революційної організації. Обидва договори засновували своє визначення на «Звіті Політиса» Комітету з питань безпеки, зробленого 24 березня 1933 р. на Конференції щодо скорочення і обмеження озброєнь, у відповідь на пропозицію радянської делегації. Грецький політик Ніколаос Політис був за те, щоб «підтримка озброєних банд» вважалася формою агресії. Ратифікації для обох

договорів були депоновані у Москві, оскільки угода була насамперед результатом роботи Максима Литвинова, підписанта від радянської сторони.

Конвенція визначає акт агресії наступним чином:

Оголошення війни проти іншої держави. Вторгнення своїх збройних сил, з або без оголошення війни, на територію іншої держави. Атака сухопутними, морськими або повітряними силами, з або без оголошення війни, на територію, морські або повітряні судна іншої держави. Морську блокаду берегів або портів іншої держави. Надання підтримки збройним бандам, сформованим на своїй території, які вторглися на територію іншої держави, або відмова, попри прохання держави, на територію якої відбулося вторгнення, прийняти, на своїй власній території, всі заходи в її силах, щоб позбавити ці групи допомоги або захисту.

Повноваження Ліги за цією Конвенцією виключити члена Ліги, якого було визнано винним в агресії, використана Асамблеєю Ліги Націй лише одного разу, проти самої радянської влади 14 грудня 1939 р. після радянського вторгнення у Фінляндію.

Нюрнберзькі принципи:

У 1945 р. Лондонський Статут Міжнародного військового трибуналу визначив три категорії злочинів, у тому числі злочини проти миру. Це визначення вперше було використано Фінляндією аби переслідувати політичне керівництво під час судових процесів у Фінляндії після війни. Ці принципи стали пізніше називатися Нюрнберзькими принципами.

Нюрнберг – судять нацистських злочинців

У 1950 р. Нюрнберзький трибунал визначив злочини проти миру, у принципі VI, конкретніше принцип VI (а), представлений Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, як:

(I) Планування, підготовка, розв'язання або ведення військової агресії або війни, що порушує міжнародні договори, угоди чи запевнення;

(II) Участь у спільному плані або змові, спрямованих на здійснення будь-якої з дій, згаданих у пункті (I).

Нюрнберзький процес: «Правовою основою юрисдикції суду став акт капітуляції Німеччини, політична влада у Німеччині була передана Союзній контрольній раді, яка, маючи верховну владу над Німеччиною, могла вдатися до покарання за порушення міжнародного права і законів війни. Оскільки суд був обмежився порушеннями законів і звичаїв війни, він не мав юрисдикції щодо злочинів, які мали місце до початку війни 1 вересня 1939 р.

За скоєння цього злочину, Нюрнберзький трибунал засудив ряд осіб, відповідальних за початок Другої світової війни. Одним з наслідків цього є те, що країни, які починають збройний конфлікт тепер повинні стверджувати, що вони або вдалися до права на самооборону, права на колективну оборону, або - здається – задля застосування кримінального закону загального міжнародного права *jus cogens*. Після 1945 р., внаслідок цього, формальне оголошення війни стало рідкістю.

У ході судового розгляду, основний обвинувач від США, Роберт Г. Джексон, заявив: «Початок військової агресії, таким чином, це не тільки міжнародний злочин; це вищий міжнародний злочин, що відрізняється від інших військових злочинів лише у тому, що він містить у собі накопичене зло у цілому».

Суддя Верховного суду Вільям О. Дуглас заявив, що союзники були винні у тому, що «вони замінили силу на принцип» у Нюрнберзі. «Я думав, у той час і до цих пір думаю, що Нюрнберзький процес був безпринципним», писав він. «Закон був створений постфактум, щоб задовольнити вимоги часу».

Статут Організації Об'єднаних Націй:

Відповідні положення Статуту Організації Об'єднаних Націй згадуються у RSICC статті 5.2, які включають Нюрнберзькі принципи. Конкретний принцип – Принцип VI.a «Злочини проти миру», який був заснований на положеннях Лондонського Статуту Міжнародного військового трибуналу, створеного у 1945 р. та покладеного в основу судових процесів над військовими злочинцями після Другої світової війни. Положення Статуту, що базуються на Нюрнберзькому Принципі VI.a:

Стаття 1: «Цілями Організації Об'єднаних Націй є: Для підтримання міжнародного миру і безпеки, приймати ефективні колективні заходи для запобігання та усунення загрози миру і придушення актів агресії або інших порушень миру, і відповідно до принципів справедливості і міжнародного права, залагоджувати ті міжнародні суперечки або ситуації, які можуть призвести до порушення миру; Розвивати дружні відносини між націями на основі поваги, принципу рівноправності і самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення миру у всьому світі».

Міжамериканський договір про взаємну допомогу (Пакт Ріо):

Міжамериканський договір про взаємну допомогу, підписаний у Ріо-де-Жанейро 2 вересня 1947 р., включав у себе чітке визначення агресії. У статті 9 зазначається:

«На додаток до інших актів, які Орган консультації може визнати агресією, нею вважатимуться такі дії:

а. Неспровокований збройний напад з боку держави по відношенню до території, народу, або сухопутних, морських, повітряних сил іншої держави;

б. Вторгнення, збройними силами держави, на територію американської держави, через незаконний перетин кордону, встановленого відповідно до договору, судового рішення або арбітражного рішення, або, за відсутності кордонів таким чином розмежованих, вторгнення в регіон, який знаходиться під ефективною юрисдикцією іншої держави».

Подальше обговорення визначення агресії - ООН почала проводити дискусії щодо визначення агресії у 1950 р., після початку війни у Кореї. Оскільки західні уряди на чолі з Вашингтоном, були за визнання уряду Північної Кореї і Китайської Народної Республіки державами - агресорами, Радянський уряд запропонував сформулювати нову резолюцію ООН, щодо визначення агресії на основі конвенції 1933 р. У результаті, 17 листопада 1950 р., Генеральна Асамблея прийняла резолюцію 378, в якій говориться, що це питання має визначатися Комісією міжнародного права. Комісія обговорила це питання на сесії у 1951 р. і через великі розбіжності між її членами, вирішила, «що єдиний практично виважений підхід має засновуватися на загальному та абстрактному визначенні (агресії)». Проте, попереднє визначення агресії було прийнято комісією 4 червня 1951 р., в якому говорилося:

«Агресія - це використання сили державою або урядом проти іншої держави або уряду, будь-яким способом, незалежно від зброї,

що використовується відкрито чи інакше, за будь-якої причини або в інших цілях, окрім випадків індивідуальної або колективної самооборони або згідно з рішенням, або рекомендацією компетентного органу Організації Об'єднаних Націй».

Резолюція Генеральної Асамблеї номер 3314:

14 грудня 1974 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла резолюцію 3314, яка визначила злочин агресії. Це визначення не є обов'язковим, як наприклад у рамках міжнародного права, хоча воно може відображати звичаєве міжнародне право.

Це визначення розмежовує агресію (що «призводить до міжнародної відповідальності») і військову агресію (яка є «злочином проти міжнародного миру»). Акти агресії визначаються як збройні вторгнення або напади, обстріли, блокади, території незаконне вторгнення військ, використання іншими державами власної території для вчинення актів агресії та залучення збройних нерегулярних сил або найманців для здійснення актів агресії на території інших країн. Військова агресія – це низка дій, вчинених із стійкими намірами. Розмежування, зроблене цим визначенням, між актом агресії і військовою агресією дає зрозуміти, що не кожен акт агресії буде являти собою злочин проти миру, а лише військова агресія. Тим не менш, держави будуть нести відповідальність за акти агресії.

Формулювання визначення зазнало критики з боку багатьох коментаторів. Його положення про використання нерегулярних збройних підрозділів надзвичайно розпливчате, тому що неясно, який рівень «замученості» викличе за собою відповідальність держави. Крім того, це визначення надто орієнтоване на державу в тому, що за ним лише держави несуть основну відповідальність за вчинення актів агресії. Внутрішні або транснаціональні повстанські групи, такі як ті, що взяли участь у громадянській війні у Сьєрра-Леоне і в югославських війнах, були ключовими гравцями цих конфліктів; незважаючи на це, такі недержавні сторони не підпадають під таке визначення.

Визначення агресії також не охоплює дії міжнародних організацій. Два ключових військових союзи, на момент прийняття ухвали, НАТО і Варшавський договір, були недержавними утвореннями і таким чином були поза межами цього визначення. Крім того, визначення не встановлює відповідальність окремих осіб за акти агресії. Багатьма воно сприймається як занадто загальне, щоб стати основою у конкретній кримінальній справі.

Хоча це визначення агресії часто наводиться супротивниками конфліктів, таких як війни у Косово 1999р. та Іраку 2003 р., воно не має обов'язкової сили у міжнародному праві. Доктрина *Nulla poena sine lege* (від лат.: немає покарання без закону) означає, що за відсутності обов'язкового міжнародного права з питання агресії не існує і покарання за вчинення дій, що порушували б це визначення. І тільки нещодавно главам держав були висунуті звинувачення щодо актів, скоєних у воєнний час, – у випадках Слободана Мілошевича у Сербії та Чарльза Тейлора у Ліберії. Тим не менш, обидва були звинувачені у військових злочинах, у порушенні законів і звичаїв війни, а не за «злочин проти міжнародного миру», як це передбачено у визначенні агресії.

Визначення не є обов'язковим для Ради Безпеки. Статут Організації Об'єднаних Націй наділяє Генеральну Асамблею можливістю надавати рекомендації Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй, але вона не може диктувати їй Раді. У резолюції, що супроводжує визначення, йдеться, що вони призначені служити рекомендаціями для Ради Безпеки, щоб допомогти їй «у визначенні, відповідно до Статуту, наявності ознак акту агресії». Рада Безпеки може застосовувати або ігнорувати ці рекомендації, як вважає за потрібне. Юристи, що коментують закони, стверджують, що Визначення агресії не мало «ніякого видимого впливу» на обговорення у Раді Безпеки.

Римський статут Міжнародного кримінального суду:

Основна стаття: Злочин агресії

Римський статут Міжнародного кримінального суду визначає злочин агресії, як один з найсерйозніших злочинів, що викликає стурбованість міжнародного співтовариства, і передбачається, що злочин підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (МКС). Однак стаття 5.2 Римського статуту говорить, що «Суд здійснює юрисдикцію щодо злочину агресії, як тільки буде прийнято відповідно до статей 121 і 123 визначення цього злочину і умови, в яких Суд здійснює юрисдикцію щодо до цього злочину. Таке положення узгоджується з відповідними положеннями Статуту Організації Об'єднаних Націй». Асамблея держав-учасниць МКС прийняла таке визначення на Конференції у Кампалі 2010 р.

Російська збройна агресія проти України (також Російсько-українська війна) — пряме та опосередковане застосування збройної сили Російською Федерацією проти суверенітету та територіальної цілісності України.

Рішення (резолюції) міжнародних організацій:

- ООН — Резолюція Генеральної асамблеї ООН A/RES/68/262 від 27 березня 2014 р. «Про підтримку територіальної цілісності України». Підтверджує окупацію Росією території Криму.
- ПАРЄ — Резолюції ПАРЄ від 9 та 10 квітня «Про засудження окупації Росією території Криму та санкції проти Росії». Резолюція від 27 січня 2015 р. «Про гуманітарну ситуацію в Україні та біженців» ця резолюція підтверджує агресію Росії на Донбасі і всесторонню підтримку Росією бойовиків на території Донбасу, засуджує окупацію Росією території Криму. Резолюція ПАРЄ від 25 червня 2015 р. «Про зниклі особи під час конфлікту в Україні» визнає російську агресію в Україні, та повторно підтверджує окупацію Росією Криму.

**Олександр Лукашенко і «Нормандська четвірка» у Мінську.
11 лютого 2015 р**

Засідання Ради безпеки ООН:

Щодо подій на Сході України скликалась низка засідань Ради безпеки ООН:

1. 22 серпня 2014 р. відбулося екстрене засідання РадБезу ООН щодо загострення ситуації в Україні.
2. 28 серпня 2014 р. відбулося екстрене засідання РадБезу ООН, у зв'язку із масовим заходом, 24 серпня 2014 р. російських військових на територію України. Екстрене засідання було скликано на прохання України та Литви.
3. 12 листопада 2014 р. (щодо загострення подій і активізації бойових дій на Донбасі та засудження псевдовиборів на підконтрольних бойовикам територіях 2 листопада 2014 р. 25 листопада 2014 р., під час телефонної розмови з Президентом України

Порошенком П., Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун заявив, що сьогодні весь світ на боці України.

1 липня 2014 р. на 23-й сесії Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва у Європі більшістю голосів ухвалила резолюцію, яка має назву «Очевидне, грубе і невиправлене порушення Гельсінкських принципів Російською Федерацією». У резолюції серед іншого зазначається, що «...починаючи з лютого 2014 р., Російська Федерація у рамках своїх відносин з Україною порушила всі десять гельсінкських принципів...» і що Росія «продовжує порушувати свої міжнародні зобов'язання з наміром висунути такі ж незаконні домагання на східну частину України, як вона вже чинила раніше і загрожує і надалі чинити стосовно інших держав-учасниць». Тому Парламентська асамблея ОБСЄ вважає: військову агресію і різні форми примусу, які спрямовані на утиск властивих суверенітету України прав на угоду власним інтересам Російської Федерації, неспровокованими і заснованими на абсолютно безпідставних припущеннях і приводах; заявляє про тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України, як це визначено Конституцією країни і в її міжнародно-визнаних кордонах. Окрім того у зазначеній резолюції міститься заклик до держав-членів ОБСЄ «відмовлятися від визнання насильницької анексії Криму Російською Федерацією» та висловлюється «жаль з приводу збройного втручання, здійснюваного контрольованими Російською Федерацією силами в Україні».

ДЖЕРЕЛА:

Василенко В. А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки / [Володимир Василенко] // Український. Тиждень, 2014. — № 42. — С. 28-42; Сов. енциклопедія, 1986.—831 с.; Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь [3-е изд.]. / Б.Г.Мещеряков, В.П.Зинченко. — М., 2002.; Шаблінський І. «Агресія» і «насильство» — поняття не тотожні / І. Шаблінський // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2004. — № 5 (8). — С. 82-91.; Лукашов А.В. Теорія міжнародних відносин. Основні поняття. — К., 1999.

АДАПТАЦІЯ ПОЛІТИЧНА

АДАПТАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. adapratio — пристосовувати) — термін «адаптація» виник у другій половині XVIII ст. Запровадження його у науковий вжиток пов'язують з ім'ям німецького фізіолога Ауберта, який використав цей термін для характеристики явищ пристосування чутливості органів зору (або слуху), що виражається у

підвищенні чи зниженні чутливості у відповідь на дію адекватного подразника.

У сучасному науковому просторі утверджується погляд на адаптацію людини як багаторівневе явище складно-організованої біологічної, психічної та соціальної природи. Адаптивна діяльність, пов'язана з освоєнням соціальної дійсності, як і всяка людська діяльність, «змінила» свою біологічну сутність на соціальну ще з часів створення людиною першого знаряддя праці. Властиве для тваринного світу пасивне пристосування до навколишньої природи у людини поступово витіснилось активною адаптивно-перетворювальною діяльністю, пов'язаною з пристосуванням природи для нормальної життєдіяльності людей.

Виникнення перших проявів соціальної дії — виробництво засобів для задоволення потреб у найнеобхіднішому для життя — їжі та питті, житлі, одязі тощо, породження на цій основі нових потреб і відтворення інших людей — потрібно вважати також початком і водночас першим результатом соціальної адаптації людини.

Адаптивний зв'язок людей між собою, зумовлений потребами та способом виробництва, містить причину — «рушій» соціальної адаптивної діяльності і є водночас результатом цієї діяльності. Адаптація безперервно і неминуче набирає нових форм завдяки процесу розвитку нових потреб та нових засобів виробництва, що взаємозумовлюються. Відтак неминуче відтворюється потреба в адаптації людини до безперервно мінливої соціальної діяльності.

До сутнісних ознак адаптації слід віднести: нескінченність (вона триває все життя людини, весь час існування людства, нерозривно пов'язана з трудовою діяльністю, має дискретний (переривчастий) характер). Соціальна адаптація — це зумовлена змінами соціальної реальності специфічна адаптивна діяльність людини, пов'язана з оптимізацією, у відповідь на ці зміни, взаємодії індивіда з навколишнім соціальним середовищем. Структура адаптивної діяльності при цьому передбачає оцінювання характеру та значущості змін, а також виконання на цій основі потрібної корекції поведінки особистості та перетворення навколишнього середовища.

Адаптація політична, як різновид соціальної - це процес взаємодії політичного суб'єкта з навколишнім середовищем щодо засвоєння притаманної середовищу новизни (суб'єктивної для адаптуючої) у політичній сфері. Продуктом праці у політичній діяльності, що визначає зміст адаптації політичної, є система влади, здатна забезпечувати достатній рівень життєзабезпечення суспільства.

Систему життєзабезпечення утворюють елементи, що регулюють владними методами адаптацію суспільства до фізичного середовища проживання, геологічних умов життя, біологічних факторів життєдіяльності, психологічних можливостей населення, політичної системи влади, технічних можливостей виробництва, рівня споживання, стану культури.

Адаптація політична взаємодіє з іншими видами діяльності, що у комплексі дає людині змогу освоювати нові елементи у будь-якій сфері людського життя, сприяти соціальному прогресу.

Перераховані структури становлять комплекс фізичних, біологічних, соціальних, політичних умов, більшою або меншою мірою придатних для життя людей.

У політичній теорії адаптацію тлумачать двояко: як процес пасивного пристосування суб'єкта до вимог політичного середовища, зокрема до готових шаблонів, зразків поведінки, політичних цінностей, норм, ідеалів, символів, традицій, переданих від одного покоління до іншого, або як процес активного взаємного перетворення суб'єкта і умов реалізації його політичних ролей, активного вибору особистістю політичних цінностей і норм на основі стрижневих орієнтацій, що вже склалися у неї під впливом соціогрупових факторів середовища.

Автор тематичного аперцептивного тесту (ТАТ) – проекційна психодіагностична методика, розраблена у 1930 р. у Гарварді на предмет адаптації.

У першому випадку найбільш значущими факторами адаптації політичної є так звані стресори, що характеризують негативні реакції суб'єкта на зміни соціальних і політичних обставин. Такими стресорами можуть бути різні обставини: економічні (безробіття, банкрутство або його очікування), сімейні (розлучення, дитяча смертність, неповна родина), побутові чинники (нешасні випадки) (А.

Мюррей), різноманітні політичні події (мітингова активність населення, падіння авторитету політичного лідера, діяльність радикальних організацій) тощо.

У другому випадку адаптація політична вивчається й описується у зв'язку з аналізом порушення рівноваги між цілями й засобами поведінкових реакцій суб'єкта, специфікою фаз і контактів останнього з середовищем, особливостями асиміляції суб'єктом соціальних реалій через наявні у нього схеми поведінки й орієнтації у політиці, а також іншими особливостями взаємних відносин середовища і суспільства.

Адаптація політична – один із суттєвих елементів політичної соціалізації людини як процесу її включення до політичної системи суспільства, становлення основних параметрів людської особистості (свідомості, переконань, почуттів, здібностей, політичної культури тощо) під впливом суспільно-політичних умов життєдіяльності людини.

Вирізняють різні види політичної адаптації., хоча у науковій літературі єдиного підходу до їх класифікації немає. Основами для класифікації можуть бути: спрямованість та ступінь (високий, середній, низький; повний і неповний), якість (активна, пасивна, конфліктна, позірна) та ступінь активності особи (конформний і не конформний), локалізація процесу (інтраполітична чи сфера активних зовнішніх дій, впливу на середовище). Відповідно до конкретних критеріїв політичну адаптацію розглядають як явище позитивне або негативне.

Адаптованість особистості проявляється в емоційних і соціально значущих почуттях (почуття духовного комфорту, рівноваги, психоемоційної стабільності, стану вдовolenості, позитивні стосунки суб'єкта політичних відносин з членами певної соціальної групи, відсутність відчуття загрози та ін.) та показниках адаптованості (впевненість у собі, адекватність самооцінки, ясність самосвідомості, відповідальність, уміння долати перешкоди тощо). Ефективність адаптації залежить від того, наскільки адекватно індивід сприймає себе і свої соціально-політичні зв'язки.

Складність і тривалість її залежить від: процесів, що протікають у політичній системі суспільства; індивідуально-особистісних факторів, пов'язаних з особливостями людини, що адаптується, а головне – настільки орієнтується індивід у політичному світі, тобто, від рівня його політичної культури.

ДЖЕРЕЛА:

Шестопад Е. Б. Личность и политика: Критический очерк современных западных концепций политической социализации.; Лукашевич М. П. Соціалізація.

Виховні механізми і технології. — К., 1998; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт. — упоряд. Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; — М., 1988.; Нивидничий Роман Сергеевич. Социальная адаптация как фактор развития современной общественной системы: диссертация... кандидата философских наук: 09.00.11 Ставрополь, 2007. - 146 с.; Москаленко В. В. Социализация личности (Философский аспект). — К., 1986.; Леонтьев Д. А. Тематический апперцептивный тест. 2-е изд., стереотипное. М.: Смысл, 2000. — 254 с.

АДДИКЦІЯ ВЛАДИ

АДДИКЦІЯ ВЛАДИ (англ. addict — наркоман; звичка, схильність до чогось) — сукупність проявів аддикативної поведінки (що модифікує емоції індивіда сприятливим для нього способом), котра характеризується метафоричними висловами «комплекс влади», «жадоба влади», «сп'яніння владою» й означає наркотичне прагнення до постійного владарювання. Саме з цим політичним феноменом тісно пов'язана проблема обмеження влади.

Аддикція - відчуття людиною нав'язливої потреби у певній діяльності. Може бути як фізичної (наркоманія, алкоголізм), так і психічної чи політичної, наприклад, фанатизм будь-якого роду (приклади з Гітлером, Путіним, Сталіном). Аддиктивна поведінка - одна з форм деструктивної поведінки, прагнення піти від реальності шляхом зміни свого психічного стану прийомом деяких речовин або постійною фіксацією уваги на певних предметах, явищах або активностях, що супроводжуються розвитком інтенсивних емоцій.

«Влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно» - І. Кант

І. Кант висловлював думку, що нероздільне панування неминуче спотворює судження розуму, а тому владу не можна зосереджувати у

руках однієї особи, ким би вона не була («влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно»).

На думку західних психологів і соціологів, влада в умовах монополії тяжіє до того, щоб стати хворобливою звичкою, яка згубно впливає на тих, хто нею володіє, і на тих, хто перебуває під впливом такої влади. Для певної категорії людей влада має найвищу особистісну значущість і цінність, супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, пов'язаними з її здійсненням. Так, Е. Каннет звернув увагу на те, що А. Гітлер був не так політиком, як біопсихічним типом можновладця. За оцінками деяких дослідників (В. Миневич, С. Рожков), аддикція влади змінює всю структуру цінностей. Прагнення влади спочатку, як правило, підпорядковується мотивам благодіяння інших людей (поліпшення матеріального становища, сприяння утвердженню певних ідеалів, соціальні перетворення тощо), але у процесі здійснення влади остання набуває самодостатнього значення.

У жертву владі поступово приносять колишні ідеали, прихильність до конкретних людей та їх інтересів, міжособистісні стосунки затискуються у тісні рамки соціальної ієрархії. Разом з тим аддикативний характер «комплексу влади» не заперечує прагнення задовольняти інтереси інших людей (найчастіше лише до моменту виникнення загрози владі самого аддикта). У позбавленні влади аддикт вбачає крах, фрустрацію, що супроводжується різноманітними складними особистісними реакціями (відхід від політики, позбавлення ідентичності, самодостатності, девіантність тощо). З іншого боку, наявне настійливе прагнення аддикта до відновлення влади, здійснення її в інших формах.

У людських спільнотах усталеність відносин панування — підпорядкування сприяє засвоєнню і збереженню соціального досвіду, стабільності політичної системи.

Боротьба за владу, постійна зміна лідерів поряд з усуненням небезпеки аддукцію влади призводить, як правило, до внутрішньої нестабільності, почасти стагнації політичної системи. У будь-якому разі означені процеси тісно пов'язані з політичним феноменом аддикції влади., що становить серйозну небезпеку як для тих, хто прагне влади, так і для суспільства загалом.

ДЖЕРЕЛА:

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997. ; Иммануил Кант. Лекции по этике. — М.: Республика, 2000. — 431 с.

АДМІНІСТРАЦІЯ У ПОЛІТИЦІ

АДМІНІСТРАЦІЯ У ПОЛІТИЦІ - сукупність органів, які здійснюють функції управління у державі або його частини (виконавчо-розпорядчих органів), а також діяльність таких органів з управління державою або її частиною. Іноді так називається певний державний орган. Військова адміністрація - орган військового управління (наприклад, адміністрація військового округу, адміністрація прикордонного округу). Державна адміністрація - органи державного управління. Місцева адміністрація - виконавчо-розпорядчий орган муніципальної освіти загальної компетенції (адміністрація міста, адміністрація району, сільська адміністрація). Поштова адміністрація - органи держави, що відповідають за регулювання, організацію та функціонування поштового зв'язку. Адміністрація президента: у США (Барак Обама) і деяких інших президентських республіках - кабінет міністрів при главі держави, у Російській Федерації - виконавчий апарат президента В.Путіна, як би для виконання його повноважень. Регіональна адміністрація (адміністрація суб'єкта федерації) - орган виконавчої влади загальної компетенції, який очолює систему виконавчої влади суб'єкта Російської Федерації (адміністрація краю, адміністрація області, адміністрація автономного округу), то ж, що уряд суб'єкта федерації. Адміністрація в економіці - керівництво, апарат управління фірми, підприємства, організації, коло осіб, уповноважених здійснювати оперативне управління, виступати в якості юридичної особи, офіційно представляти організацію.

Будівля Секретаріату Президента України, 2008 р

Адміністрація Президента України - урядовий орган утворений Президентом України для здійснення його повноважень. Завдання Адміністрації є забезпечення здійснення Президентом України його

конституційних повноважень. Загальне керівництво Адміністрацією здійснює Глава Адміністрації Президента України, яким з 2014 р. є Борис Ложкін. Даний орган створений 13 грудня 1991 р. Л. Кравчуком під назвою «Адміністрація Президента України». У 2005 р. В. Ющенко реорганізував Адміністрацію Президента України у Секретаріат Президента України. У 2010 р. Адміністрація Президента України була знову перейменована В. Януковичем після ліквідації Секретаріату Президента України.

ДЖЕРЕЛА:

Державна політика: аналіз та механізм впровадження в Україні. Навчальний посібник. – К., 2000.; Горбач Олександр, Демчишак Руслан Політологія: навчальний посібник. - Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2011.-264 с.; Туленков М. В., Шайгородський Ю. Ж. Політичне управління в сучасному суспільстві: монографія. - К.: Вид-во "Центр соціальних комунікацій", 2011.-218 с.; Пахарев А.Д. Політичні інститути і процеси сучасній Україні. Навчальний посібник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011.–182 с.

АЗІЇ ПОЛІТИЧНА ДУМКА

АЗІЇ ПОЛІТИЧНА ДУМКА — сукупність світогляду і знань про політику, зосереджених у суспільно-політичних поглядах, ідеях і концептуальних підходах мислителів різних країн Азії з найдавніших до новітніх часів.

Азії політичній думці найстародавніших часів притаманне чітко виражене релігійне забарвлення. Політична влада розглядалася як прерогатива монарха, який вважався втіленням бога, а бог — першоджерелом влади.

У вавилонських законах Хаммурапі (ХУІІІ ст. до н. е.) містилося посилення до бога Шемаша, у давньоєврейській міфології Мойсей отримує закони безпосередньо від Бога, за мусульманським віровченням, владу дарує Аллах. Синтоїзм розглядає династію японських імператорів, починаючи від міфічного її засновника Дзимму (УІІІ ст. до н. е.), як нащадків богині Сонця Амаатерасу. Сакралізація влади забезпечувала покору підлеглих і непорушність існуючого ладу.

За вченням Конфуція, яке зародилося у Китаї у УІ—У ст. до н. е. і надовго поширилося далеко за його межами, особливо у Кореї та Японії, імператор вважався «сином неба», влада якого повинна мати авторитарний характер. Якщо конфуціанство у дотриманні стабільності та порядку покладало надії значною мірою на людські чесноти та ритуальні звичаї, китайська школа легістів (У—ІУ ст. до н. е.) та індійські закони Ману (ІІІ—ІІ ст. до н. е.) абсолютизували суворість

покарання. Релігійне обґрунтування влади простежується і у наступні періоди.

У Китаї Лі Гоу (XI ст.) розглядав правителя як ланку між Небом та народом. Кіта Батаке Тікафус (XIII—XIV ст.) релігійними міркуваннями обґрунтував культ імператора в Японії й у цьому вбачав одну із суттєвих рис японської «виключності», якою обґрунтовувалась ізоляціоністська політика «закритих дверей», яка здійснювалась до кінця XIX ст.

Поряд з теологічними, у політичній думці Азії поступово набували поширення і елементи раціоналістичних поглядів. У Китаї ще у V ст. до н. е. Моцзи хоч і визнавав небесні порядки як взірць, вважав, що держава має не небесне, а земне, договірне походження, проголошував пріоритет влади народу. Так само Янь Меньцзи (III ст. до н. е.) у тріаді «народ — держава — володар» ставив на перше місце народ. Абу Наср аль-Фарабі (VIII—IX ст.) розглядав державу не як творіння бога, а як наслідок об'єднання людей. Арабський мислитель Ібн Рушд (XII ст.) виступав за науковий підхід до проблем політичного життя і наполягав на виборності глави держави, перекреслюючи релігійні уявлення про його походження. Аналізуючи халіфат як особливу мусульманську форму правління, один з його найвідоміших знавців Абу-л-Хасан ал-Маварді (IX—X ст.) підкреслював, що в особі халіфа поєднується світська та релігійна влада, розробив 10 повноважень халіфа. Така двоїста природа влади халіфа, як і те, що він обирався від імені мусульман, громади муджтахідами (знавцями шаріату), укладав з ними договір про халіфат і зобов'язаний був з ними радитися — все це з погляду і тогочасних, і сучасних дослідників свідчило, що халіфат був унікальним інститутом, демократичнішим за будь-який інший державний устрій. Середньовічні мусульманські мислителі намагалися узагальнити сучасні їм політичні погляди. Кудема Ібн Джафар (X ст.) прагнув створити синтетичну «політичну науку». У праці «Книга шаріатської політики» Ібн Таймійу (XII—XIII ст.) намагався поєднати політичну практику з настановами шаріату.

Особливого поширення нові підходи у політичній думці Азії набувають у XIX ст., коли всупереч спробам ідеологів «феодального націоналізму» під гаслами «великого минулого» зберегти існуючий лад поширюються із значним запізненням проти Європи просвітницькі, реформаторські ідеї. Джамаль ад-Дін аль-Афгані доводив, що тиранія несумісна з мусульманським віровченням, і вимагав переходу до конституціоналізму. Аналогічним чином Зія-бей (Туреччина) обґрунтовував відповідність політичного лібералізму

засадам ісламу. Ще далі пішов Ватанабе Кадзан (Японія). Він виступав за поширення наукової методології й на політичну сферу та звільнення останньої від теологічного впливу. Політичні реформи він тлумачив не як прояв релігійного втручання, а як результат наук, пошуку. Накае Тьомін, виходячи з аналогічних міркувань, досліджував етапи еволюції держави. Розглядаючи абсолютну монархію як владу однієї особи, а конституційну — як співвладу монарха та народу, він надавав перевагу республіканському ладові як формі демократичної держави.

Значну увагу представники політичної думки Азії звертали на питання про рецепцію зарубіжних, особливо європейських політичних інститутів та норм. У Китаї таке запозичення пропагували Фей Гуйфень і Янь Фу. Чжен Гуаньїн схилився до сприйняття французької моделі, Кадзан — до досвіду США. Але з цього приводу лунали й серйозні заперечення. Бонкімчадоро Чоттопадхай (Індія) підкреслював обмеженість західної демократії, протиставляючи їй необхідність самовдосконалення особистості.

Ілюзії щодо неї викривав і Бутрос аль-Бустані (Сирія). Радан Аджанг Картіні (Індонезія) — чи не єдина жінка серед представників політичної думки Азії того часу — також ставилася до прикладу Заходу досить критично, пропонуючи синтез кращих рис західної та місцевої, традиційної культури у різних сферах, у тому числі й політичній. У цьому вона вбачала шлях до зміцнення гуманістичних засад політичного життя. Набагато рішучіше за багатьох сучасників виступав Тань Ситун (Китай), який вимагав відкинути пута феодальної та релігійної ідеологій в ім'я національного визволення та впровадження парламентаризму. Він не виключав застосування насильства для досягнення високої мети. Про необхідність і навіть неминучість революції ставив питання Хосе Рисаль (Філіппіни), який, втім, висловлював побоювання, що вона може привести до встановлення диктатури. Його співвітчизник Аполінарто Мабіні вимагав встановлення республіканського ладу, чіткого поділу влади, демократичного обрання представницьких органів, гарантій прав громадян тощо.

Наприкінці XIX — на поч. XX ст. у країнах Азії виникають політичні партії та організації прогресивної спрямованості: Індійський національний конгрес (1885), у Туреччині «Товариство нових османів» (1865) та младотурецьке «Єднання та прогрес» (1889), Союз відродження Китаю (1894—1895), в Індонезії — «Сарекат іслам» (1912) та ін. Їхні політичні платформи мали, поряд з істотними відмінностями, чимало спільних рис: визнання необхідності радикальних реформ,

боротьба проти іноземного панування, впровадження парламентського ладу, освіта народу як одна з неодмінних умов демократизації суспільства і т. ін. В арабському регіоні континенту набули поширення об'єднавчі тенденції подвійної спрямованості. З одного боку, панарабізм (Сата аль-Хусрі, А. Ісхак та ін.) — об'єднання політичного характеру. І з іншого боку — панісламізм (Бутрос аль-Бустані, Джемаль ад-Дин аль-Афгані та ін. мислителі не тільки в арабських, а й в інших мусульманських країнах) — об'єднання під єдиним релігійним прапором. Висувалася навіть ідея створення Арабського халіфату як конфедерації (Абд ар-Рахман аль-Кавакібі). Жодна з цих ідей не була реалізована.

У ХХ ст. посилюється наступальність політичної думки Азії. У цей час зростає роль політичних партій, а погляди їх лідерів найчастіше набувають характеру партійних платформ або програм. Так, заснована у 1912 р. партія Гоміньдан (Китай) поклала в основу своєї програми вчення Сун Ятсена. Його складовими були три принципи (націоналізму — боротьби проти всіх форм іноземного втручання; народовладдя — переходу до демократичної республіки; народного добробуту) і вчення про п'ять гілок влади (крім трьох загальновідомих — законодавча, виконавча та судова — передбачалися також екзаменаційна влада, яка мала займатися питаннями кадрової політики, та контрольна). Сунятсенізм виходив з необхідності широкого залучення до політичної боротьби народних мас, зокрема в умовах Китаю, насамперед селянських. Політична платформа Індійського національного конгресу формувалася під визначальним впливом Мохандаса Карамчанда Ганді та його філософії. Гандизм виходив з основоположного принципу «ахимси» — ненасильництва. Відповідно до цієї настанови основним засобом дій народних мас вважалася громадянська непокора (сатьяграха) і неучасть у діяльності органів влади. Аналогічним чином Ганді уявляв собі створення «ненасильницької» держави у майбутньому, тобто демократичної, миролюбної, світської держави. Політичні настанови М. К. Ганді й діяльність Індійського національного конгресу відіграли величезну роль у досягненні Індією незалежності.

Після Другої світової війни у політичній думці Азії найактуальнішими стають проблеми державотворення та шляхів подальшого розвитку молодих незалежних країн, з приводу цих проблем точиться боротьба між різними ідейно-політичними течіями. В Індії політична програма Джавахарлала Неру, Індіри Ганді спрямовувалась на створення демократичної держави, на посилення її

економічної ролі (зростаючий державний сектор економіки, планування та ін.), здійснення аграрної реформи (втім, вельми обмеженої, компромісної), на розв'язання складних міжетнічних та міжконфесійних проблем.

Основним напрямом протидії політичних опонентів було прагнення звести нанівець економічну роль держави. Зовнішньополітична платформа Індії базувалася на принципах миролюбства, співробітництва, саме Д. Неру був автором ідеї неприєднання і активним учасником творення цього руху. У незалежній Індонезії, де в умовах демократичної багатопартійної структури постійно виникали гострі конфлікти та суперечності, президент Ахмед Сукарно запропонував модель «керованої демократії», яка передбачала створення координаційних органів різних політичних сил і розширення функцій президентської влади. Цей експеримент, доки не був перерваний військовим переворотом, давав певні позитивні наслідки.

У мусульманських країнах, що здобули незалежність, відбувалося відповідно до сучасного світового досвіду інституційне «відокремлення», «роз'єднання» світської та релігійної влади, що викликало неоднозначну реакцію. Більшість дослідників — Сулейман Мухаммед ат-Тамаві, Хаді аль-Алаві та ін. — вважають, що це не суперечить мусульманським традиціям. У той же час прихильники фундаменталізму намагаються підпорядкувати світські владні структури релігійним, навіть поглинути перші останніми. У частині країн континенту: Бірмі, Сирії, Народно-Демократичній Республіці Ємен — політична ідеологія і політична практика протягом тривалого часу спрямовувались на пошук шляхів переходу до соціалістичного майбутнього, минаючи капіталістичну стадію. Політичним структурам цих країн були притаманні такі риси, як провідна роль держави в економічному житті (планування, обмеження іноземного та місцевого приватного капіталу), однопартійні (крім Сирії) політичні режими, різні форми залучення населення до участі в управлінні і т. ін. Проголошеної лідерами цих країн кінцевої мети досягти не вдалося. Розвиток політичної думки Азії на сучасному етапі охоплює широкий спектр ідей та шляхів їхньої реалізації: від теократичного режиму (Іран) і жорсткої військової диктатури (Ірак) до ліберально-демократичного ладу в більшості азіатських країн.

ДЖЕРЕЛА:

Авдиев В.І. Історія стародавнього Сходу. М., 1948, 1953, 1970. Васильєв Л.С. Історія Сходу. М., 1993, 1995 і ін вид.; Заблоцька Ю. Історія Близького Сходу в

давнину. М., 1989.; Історія стародавнього Сходу / За ред. В. І. Кузицина. М., 1979, 1984, 2001.

АКСІОЛОГІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНА

АКСІОЛОГІЯ (грец. *axios* — цінний і *logos* — слово, вчення) **ЕТНОПОЛІТИЧНА** (грец. *ethos* — плем'я, народ і *politike* — державна діяльність) — вчення про цінності етнонаціонального буття, аксіоми і постулати, із яких логічно виводяться положення теорії.

Етнополітична аксіологія є важливою складовою структури філософсько-соціологічних концепцій неокантіансько-веберівської, феноменологічно-інтернаціоналістської і позитивістськи-сцієнтистської орієнтацій.

У соціології розроблення проблематики етнополітичної аксіології започаткував М. Вебер. Аксіологічний підхід до аналізу етнополітики виник під впливом праць німецьких філософів і культурологів кінця XVIII — початку XIX ст., коли поняття «культура» ототожнювалося передусім з духовною культурою. Еволюція людства, з точки зору аксіології, визначалася тим, як і в яких формах еволюціонізували релігійні, моральні, правові, філософські і політичні норми суспільства, його естетичні погляди і цінності.

Етнонаціональна палітра суспільного розвитку засвідчує, що національно-етнічне є індивідуальним буттям людства, вічною онтологічною основою та вічною ціннісною метою (М. Бердяєв). Національними культурними цінностями, за визначенням ЮНЕСКО, можна вважати символічні взаємовідносини, які є основою існування кожної окремої етнічної групи. М. Бердяєв відзначав, що визначення цінностей і встановлення їх ієрархії є трансцендентальною функцією свідомості.

Тому цінність — це фіксація значення того чи іншого явища для особистості. Вона є фундаментальною нормою, яка формує ціннісні орієнтації людини, тобто дає їй змогу обирати позицію і лінію поведінки в контексті етнонаціонального буття. Т. Парсонс трактував цінності як уявлення про бажане, як регулятори людської стабільності та інтеграції систем суспільства різних рівнів — від малих груп до суспільства загалом. Національні цінності у процесі етнонаціонального буття акумулюють потреби, інтереси, емоційні переживання суб'єкта.

Отже, основною функцією системи цінностей є соціальна, тобто слугувати основою вибору дій та інтеграції соціальних і національних систем. Етнополітична аксіологія є сукупністю цінностей, що є соціально значущими орієнтирами діяльності суб'єктів і об'єктів у

контексті етнонаціонального буття, осередком духовного життя суспільства.

У філософії цінностей, яка у ХХ ст. виокремила у самостійний напрям філософської думки (аксіологію), обґрунтовано вагоме значення цінностей, ціннісних оцінок, орієнтацій для світогляду, визнано їх сенсом буття. Національні цінності і соціальні норми як соціальні регулятори взаємопов'язані: чим повніше соціальні норми відповідають національним цінностям, тим ефективніше вони виконують регулятивну функцію, впливаючи на свідомість і поведінку особистості.

Етнополітична аксіологія як система цінностей суспільства набуває форми взаємопов'язаної і взаємозумовленої сукупності певних моральних норм, за допомогою яких регулюються відносини всередині суспільства, підтримується його стійке існування і забезпечується безпека.

До базових загальнолюдських цінностей належать цінності добра (блага), свободи, користі, істини, правди, творчості, краси, віри, справедливості. Чіткої структури та вичерпного переліку цінностей як колективної волі (народу, нації, суспільної групи) не існує тому, що різні соціальні групи, навіть у межах однієї нації, мають різні ціннісні орієнтири та пріоритети. Тому домінуючі у суспільстві цінності є сукупним результатом суперництва та компромісу між соціальними та національними групами.

Вищі цінності як місткі емоційно-образні узагальнення провідних соціокультурних орієнтацій визначають усі сфери життя, сенс існування людства. Етнополітична аксіологія досліджує взаємозв'язки етичних, естетичних, релігійних, національних та інших цінностей між собою, з соціальними і культурними факторами, структурою особистості. Метою етнополітичної аксіології є встановлення, як виникають цінності у загальній структурі буття і як вони збігаються з реальністю. Етнополітична аксіологія вивчає вселюдські, індивідуальні і національні цінності, які формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності і у межах конкретних історичних відносин та форм спілкування людей.

Якісним виміром цінностей є своєрідність їх історичних національних форм, форм суспільної свідомості та діяльності індивідуальних соціальних й етнічних груп у їх предметно-практичному й духовному опануванні об'єктивної дійсності. Етнополітична аксіологія ґрунтується на таких головних положеннях: цінності й інтереси кожної людини, родини, страти, етносу, нації,

людства є однаково важливими і мають бути збалансованими, а в ідеалі — гармонізованими; цінності культури пов'язані між собою в єдине гармонійне ціле, нормативно-ціннісну реальність, всередині якої людина живе як духовна істота; етнічна культура розглядається як генеральний простір людської життєдіяльності, що сприяє формуванню ідентичності людини і суспіл.

ДЖЕРЕЛА:

Подольська Є. А. Аксиологічний аспект діяльності і методологічні проблеми соціологічного аналізу / Є. А. Подольська. — Х. : ХДПУ, 1992. — 36 с.; Крицька Л. В. Громадянські ціннісні орієнтації сучасної молоді / Л. В. Крицька // Педагогіка і психологія. — 2007. — № 1. — С. 155–160.; Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. — М. : Политиздат, 1986. — 223 с.; Вугрич В. П. Національно-патріотичні цінності в громадянському вихованні // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської АПН України, Центр інформації та документації Ради Європи в Україні. — К., 1997. — С. 151–153; Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме. — Л., 1968.; Ильин В. В. Аксиология. — М.: Изд-во МГУ, 2005. — 216 с.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Акт проголошення незалежності України — політико-правовий документ, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р., яким проголошено незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Тим самим було покладено край юридичному існуванню Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Разом з цим Актом, 24 серпня 1991 р. також були прийняті Постанова Верховної ради УРСР «Про проголошення незалежності України» та Постанова Верховної Ради України «Про військові формування на Україні».

24 серпня 1991 р. було піднято над куполом Верховної Ради синьо-жовтий прапор - прапор України, який під стіни Верховної Ради принесли люди.

ТОДІ Ж БУЛИ ПРИЙНЯТІ ІНШІ ДОЛЕНОСНІ РІШЕННЯ:

департизація правоохоронних органів (прокуратура, МВС, дійсне ще тоді КДБ);

постановлено підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді;

утворити Міністерство оборони;

урядові - приступити до створення Збройних Сил, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету міністрів і Національного банку.

ТАКОЖ БУЛИ ПРИЙНЯТІ ІНШІ РІШЕННЯ:

перенесення підприємств союзного підпорядкування у повну власність України;

Кабінету Міністрів України, правлінню Національного банку України, комісіям Верховної Ради України з питань економічної реформи і управління народним господарством, у питаннях планування і бюджету, фінансів і цін внести пропозиції та приступити до введення грошової одиниці і забезпечення конвертування, та інші рішення.

У Постанові від 20 лютого 1992 р. Верховної Ради України 24 серпня проголошене Днем незалежності України, державним святом.

ТЕКСТ АКТА ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ:

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р.,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні.

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА України. 24 серпня 1991 р.

ТЕКСТ ПОСТАНОВИ ВР УРСР «ПРО ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ»

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє: Проголосити 24 серпня 1991 р. Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради Української РСР Л.КРАВЧУК. м. Київ, 24 серпня 1991 р.

ТЕКСТ ПОСТАНОВИ ВР УКРАЇНИ «ПРО ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ»:

Верховна Рада України (ВР) постановляє:

1. Підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України.
2. Утворити Міністерство оборони України.
3. Урядові України приступити до створення Збройних Сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України.

Голова Верховної Ради України Л.КРАВЧУК
м. Київ, 24 серпня 1991 р.

ДЖЕРЕЛА:

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1994 р.) // Національні відносини в Україні у ХХ ст.. 36 документів і матеріалів. - К.: 1994.; Малий словник історії України / відпов. ред. Валерій Смолій. — Київ : Либідь, 1997.;

АКТИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНА

АКТИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНА (від лат. *activus* — діяльний) — одна з форм суспільної активності, мислення й діяльності соціальних суб'єктів, які мають на меті впливати на прийняття політичних рішень, реалізацію потреб та інтересів. Активність політична властива як для індивідів, що беруть участь у політиці, так і для народних мас; буває усвідомленою і стихійною.

Кожна сучасна держава, здійснюючи національну політику, намагається заручитися підтримкою якомога більшої кількості громадян.

Навіть диктаторські та тоталітарні режими, які насправді надзвичайно обмежують можливість участі громадян у політичному житті, намагаються створити ілюзію активності політичної, примушуючи всіх суб'єктів політичної дії брати участь у різноманітних політичних акціях. Демократичні держави вбачають у розвитку активності політичної одну з основних умов здійснення своєї національної політики, досягнення й забезпечення політичної стабільності у цілому.

Активністю політичною позначена діяльність професійних політиків, у тому числі депутатів, чиновників різних ланок, лідерів політичних партій, організацій та їх членів, самих партій, націй та інших соціальних спільностей, аж до політики держав.

РОЗРІЗНЯЮТЬ ТАКІ ФОРМИ АКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ:

міжнародна (дипломатична, громадська);

суспільна (регіональна, місцева, колективна);

особистісна (відставка, голодування, абсентеїзм тощо).

Найпростішими формами активності політичної є участь у голосуванні, мітингах та демонстраціях. Участь у політичному житті характеризується низьким ступенем залучення до політичного життя. Високий передбачає організаційну участь у проведенні політичних кампаній, звернення з письмовими та усними заявами до державних та політичних органів, роботу у партійних та інших політичних організаціях, виступи у засобах масової інформації з політичних проблем. Серед факторів, які впливають на активність політичну, політологи називають рівень освіти та ступінь успіху. Особи, які мають вищу освіту і високі доходи, як правило, виявляють вищу політичну активність порівняно з тими, хто закінчив тільки школу і має нижчі доходи. Важливим фактором особистості є її політична культура.

Активність політична може бути **легітимною**, тобто законною, і **нелегітимною**, незаконною. У першому випадку мається на увазі діяльність офіційних політиків — від президента до лідера первинного осередку зареєстрованої партії та її членів. Сюди входять активність легальної опозиції та санкціонована активність самодіяльних організацій громадян. У другому випадку — це політична діяльність «непримиренної опозиції», екстремістських організацій тощо. За своїм змістом вона може бути: конструктивною й деструктивною; прогресивною, що веде до створення інноваційних, демократичних форм політичного життя, об'єднує суспільство і відображає його корінні інтереси; консервативною, що сприяє збереженню статусу-кво й водночас збалансованості у суспільстві у стосунках соціальних груп, окремих громадян і забезпеченню стабільності діяльності організацій та інститутів; реакційною (радикальний націоналізм, сепаратизм, екстремізм), що стримує поступальний розвиток соціуму і послаблює соціальні зв'язки.

В основі політичної активності, як правило, лежать неординарні психологічні та соціальні якості політичного суб'єкта (сильна воля, характер, холеричний і сангвінічний тип темпераменту) або, за іншою класифікацією, — екстравертність, завищені домагання. Активний громадянин, звичайно, керується такими мотивами: визначитися, «вибитися у люди», домогтися певних благ, підвищити професіоналізм влади, поліпшити соціальну практику. Активну особистість найчастіше характеризують такі риси, як розум, вміння зорієнтуватися, швидкісна

реакція, мобільність. У її свідомості обов'язково наявні приватні або суспільні інтереси, ідеали, еталони громадської поведінки, моральна позиція, а також завищене почуття власної гідності та справедливості.

Серед факторів політичної активності виокремлюють макрофактори (панівні світові тенденції, що звільняють чи закріпачують людину, характер політичного режиму, морально-політичне становище у країні); фактори середнього рівня (добробут окремої особи, взаємовідносини у колективі, сімейний стан); мікрофактори (освіта, минулий досвід, воля, мотиви, темперамент, самоідентифікація з референтною групою).

Існує досить суперечливий зв'язок між активністю політичною громадян та ефективністю діяльності політичної системи. Різке збільшення кількості громадян і соціальних груп, залучених до політичної діяльності, що проявляється у збільшенні кількості партій та масових рухів, у політизації етнічних груп, страйках, політичних демонстраціях, призводить до зниження ефективності функціонування політичної системи і навіть може її паралізувати. І навпаки, політична активність громадян допомагає підвищити ефективність діяльності політичної системи, якщо вона проявляється в інституційних формах, регулюється правовими та політичними нормами, має свідомий характер.

ДЖЕРЕЛА:

Гозман Л.Я., Шестопап Е.Б. Политическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 426 с. 2.; Головатий М.Ф. Політична психологія. – К.: МАУП, 2001. – 136 с.; Макеев С. Сучасна Україна: громадська свідомість і політична участь населення // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 10-16.

АЛКІВІАД (450 – 404 рр. до н. е.)

Давньогрецький афінський державний діяч, ритор і полководець. Народився у сім'ї афінського військового начальника Клінія і Дейномахи

із родини Алкмеонідів по материнській лінії. Він був правнуком законодавця Клісфена, двоюрідним племінником Перикла і рідний племінник його першої дружини. По батьківській лінії він походив з роду Саламініїв. Кліній загинув у битві при Короней, коли Алквіаду було кілька років. Після цього його виховували родичі знаменитого Перикла. Пізніше історики писали, що вже в юнацькому віці, разом з благородними рисами характеру і посередніми здібностями він проявляв високомірність і пристрасне бажання бути першим.

Коли був підписаний Нікіївий мир (421 р. до н. е.) в Афінах посилювався вплив радикальних партій. Афіняни отримали нових політичних вождів Гіпербола і Алквіада, які наполягали на відновленні війни з Пелопоннеським союзом. Особливо проявив тут себе Алквіад, який за допомогою аристократа Нікія добився вигнання за межі Афіньської держави Гіперболу. Після цього остракізмом, як політичною формою розправи з опонентами, перестали користуватися.

Алквіад був учнем Сократа, славився як блискучий оратор, любитель кінних змагань та жіночого товариства. Для цього у нього були всі підстави. Плутарх писав: «Нікого доля не наділяла так щедро щодо зовнішності, як Алквіада».

Однак у політиці він часто змінював орієнтацію, ним керували лише честолюбство і бажання досягти одноосібну владу. Тому особисті інтереси він завжди ставив вище державних. Для піднесення політичного іміджу Алквіад демонстративно витрачав свої багатства, влаштовував різного плану літургії, брав активну участь у Панеллінських іграх. Він активний учасник Олімпійських ігор 416 р. до н. е. (перше, друге і третє місце).

У 420 р. до н. е. Алквіада обирають стратегом. Нікій програв вибори. Він укладає союз з Аргосом і підтримує його у війні зі Спартою. Але ця війна була невдалою для Афін. Спарта уклала договір з Аргосом, а Афіни залишилися у політичній ізоляції. Розорене населення Афін вимагало нових походів і територіальних загарбань. Скориставшись ситуацією, Алквіад запропонував похід на багату Сицилію.

Такий похід відбувся у 416 р. до н. е. Народні збори Афін рішили послати флот для завоювання Сицилії на чолі з трьома стратегами – Алквіадом, Нікієм і Ламахом. У цьому поході брало участь більше 200 триєр, 10 тисяч гоплітів, 28 тисяч легкоозброєних воїнів і гребців.

Навесні 415 р. до н. е. із Пірея знову готувалася до виступу афінська ескадра, але зловмисники поспунали в Афінах всі герми із зображенням бога Гермеса – покровителя торгівлі і мандрювання, що

стояли на перехрестях афінських доріг.. Дехто почав звинувачувати Алквіада у пародіюванні релігійних свят (у п'яному вигляді). Дружина Алквіада, Агариста, донесла на нього у Народні збори про пародіюванні ним містерій. Алквіад вимагав негайно розібратися у придуманих на нього звинувачуваннях. Однак справу відклали до закінчення експедиції. Сицилія зустріла афінян не досить дружнелюбно. Ворота відкрив їм лише Насос.

А в Афінах продовжувалося слідство у справі «святотатців». У Сицилію було направлено спеціальне судно «Саламінія» для доставки Алквіада на суд. По дорозі він втікає у Спарту, а афінська Феміда заочно засуджує його до страти. Хоча вже в 411 р. до н. е. його було амністовано і Алквіад отримав ще ряд перемог у морських баталіях. Особливо відчутних поразок прихильникам Спарти Алквіад наніс при Абідосі (411 р. до н. е.) і Кізіку (410 р. до н. е.). Афінський народ нагородив його золотим вінком. Але у 406 р. до н. е. використавши тимчасову відсутність на флоті Алквіада, Лісандр перемагає афінян біля мису Нетій.

ДЖЕРЕЛА:

Герои Греции в войне и мире. История Греции в биографиях. Г.В.Штоля. – М., 1992.; Хрестоматия по истории Древней Греции / Под ред. Д.П. Каллистова. – М.: Мысль, 1964.; Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. I. – Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. – 635 с.

АЛЬТЕРНАТИВНІ РУХИ

АЛЬТЕРНАТИВНІ РУХИ (лат. *alterno* — змінюю) — сучасні громадсько-політичні сили, яким притаманне негативне ставлення до існуючих соціальних систем, форм здійснення політичних процесів, стандартів поведінки і способу життя індустріального суспільства.

Представники альтернативних рухів намагаються боротися із загрозою ядерного знищення, тотальної екологічної катастрофи, виснаженням ґрунтів і сировинних ресурсів, розпадом звичаїв і деморалізацією молодого покоління тощо. Виникнення альтернативних рухів стало реакцією на зниження авторитету представницьких органів влади, посилення її виконавчої ланки і тенденцій до бюрократизму. Соціальною основою альтернативних рухів слугують середні прошарки населення, котрі складають приблизно половину всього приросту працездатного населення. Крім того, значно поповнюють ряди цих рухів представники молоді та маргінальних верств. Сильний поштовх концепціям альтернативних рухів дали технологічні розробки проблематики майбутнього,

глобальні проблеми сучасного світу. Все більше діяльність «альтернативних рухів» націлена на протиставлення демократичних мас діяльності теократів і бюрократичного апарату. Наприклад, всесвітні економічні форуми у Давосі становляться ареною зіткнень антиглобалістів з усього світу з сучасним фінансовим і бізнесовим істеблшментом.

Розвиток технологій викликає істотні зміни у соціальній структурі суспільства. Розширюється середній клас і зменшується чисельність «класичного» пролетаріату, змінюється демографічна і національна структура сучасних суспільств. Нові підходи до розвитку суспільства у розвинених країнах викликали появу «альтернативних рухів». Вони націлені на рішення проблем екології, війни і миру, розвитку технічного і культурного прогресу, зближення рівня життя різних соціальних прошарків населення.

Ідеологи таких течій відкидають існуючу практику політичних партій та традиційних суспільних і профспілкових рухів. Діяльність учасників «альтернативних рухів» націлена не на зміну існуючого соціального ладу, а на поліпшення його окремих сторін. Це дає змогу приймати участь у неформальних організаціях та громадській діяльності представникам самих різних соціальних верств. Частина положень програм «альтернативних рухів» тотожні вимогам лівих. У той же час, вони відкидають ідею про вирішальну роль економічних відносин і класової боротьби у сучасних суспільних перетвореннях.

Альтернативні рухи протиставляють себе традиційним учасникам політичної боротьби і орієнтуються на ідеали пацифізму, гармонійного розвитку потенціалу кожної особистості. На ідеології альтернативних рухів вплинув утопічний соціалізм.

Теоретиками альтернативних рухів були І. Ілліч, Й. Хубер і А. Горц. До альтернативних рухів належать екологічні, антивоєнні, феміністські рухи, а також різні соціальні ініціативи. Активістами альтернативних рухів, як правило, є освічені представники середніх прошарків.

З точки зору політичної орієнтації альтернативісти тяжіють до лівих, проте серед них є й прибічники консервативного світогляду. Особливою цілеспрямованістю відзначаються рухи громадянських ініціатив, які націлені на реалізацію конкретної мети (закриття шкідливого виробництва, упорядкованість території тощо), висувають альтернативні проекти щодо перебудови певної сфери суспільного життя (організація молодіжної комуни, альтернативної шкільної освіти тощо), і політичні рухи, що переростають у партії.

Історично альтернативні рухи виникли у 70—80-ті рр. ХХ ст., наслідуючи і продовжуючи у нових умовах традиції молодіжної революції 60-х рр., зокрема тієї частини молодих людей, яких називали «антиконформістами». Після періоду радикальної антипартійності, наприкінці 70-х рр., серед альтернативістів виникли партії екологічної орієнтації, які у деяких європейських країнах потрапили до парламентів.

Важливу роль у політичній перебудові світу зіграли політичні альтернативні рухи, які активно виникали у країнах соціалістичного табору у другій половині 80-х рр. ХХ ст., зокрема народні фронти, які діяли у Прибалтиці, Українська Гельсінська спілка, Народний Рух України. Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. активізувався альтерглобалізм (антиглобалізм), який узагальнено можна назвати рухом противників капіталістичної глобалізації.

Активісти цих рухів більше уваги приділяють гармонічному розвитку особистості в співвідношенні з природою. Найбільше організована течія – це рух «зелених», наприклад, «Гринпіс», який вже давно переступив за межі національних кордонів. Інша форма – це, так звані, «громадянські ініціативи», які виборюють конкретні політичні, економічні, національні, культурні або інші соціальні прецеденти. Відкидаючи політичні методи перетворення суспільства, вони бачуть порятунок людства в подрібненні промислових і суспільних одиниць, в ненасильницькому опорі і постійному самовдосконаленню людства, в перетворенні суспільства на основі розширення повноважень сільських і міських комун.

ДЖЕРЕЛА:

Шляхтун П. Політологія: Теорія та історія політичної науки: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Петро Шляхтун: Ред. В. М. Куценко. - К.: Либідь, 2002. – 573 с.; Бойко О. Д., Горбатенко В. П., Денисюк С. Г., Зеленько Г. І., Коваленко А. О., Корнієнко А. О. Прикладна політологія: навч. посіб. / В.П. Горбатенко (ред.). — К. : Академія, 2008. — 472 с.; Андрущенко В. Політологія: наука про політику: Підручник для вищої школи / Василь Григорович Кремень (ред.), Микола Іванович Горлач (ред.). — 3. вид., виправ. та доп. — К.; Х. : Єдінорог, 2001. — 640 с.; Бабкіна О. В., Безродний Є. Ф., Горбатенко В. П., Дмитренко С. П., Дорофей В. Т. Політологія: Посібник для студ. вузів / О.В. Бабкіна (ред.), В.П. Горбатенко (ред.). — К. : Видавничий центр «Академія», 2004. — 366 с.; Карасевич А.О, Левківський К.М., Шачковська Л.С. Політологія. – Умань, 2014. – 446 с.

АЛЬТРУІЗМ

АЛЬТРУІЗМ (франц. altruisme, лат. Alter — інший) — безкорисливе прагнення до діяльності на благо інших; протилежність егоїзму. Це різновид самозречення, бо в умовах соціальної та психологічної

відокремленості між людьми у феодальному чи буржуазному суспільстві клопіт про добробут ближнього можливий лише за умов свідомого обмеження власного добробуту. Це свідоме, нехай і короткочасне обмеження власного егоїзму.

Альтруїзм — напрям поведінки і діяльності людини, який ставить інтереси іншої людини або загальне благо вище особистих інтересів. Як правило, використовується для визначення властивості приносити свою вигоду в жертву, заради загального блага.

Термін «альтруїзм» запровадив француз Огюст Конт (1798–1857).

Б.Ф.Скіннер провів аналіз такого явища, як альтруїзм і дійшов такого висновку:

«Ми поважаємо людей за їх хороші вчинки лише тоді, коли ми не можемо пояснити цих вчинків. Ми пояснюємо собі вчинки цих людей їхніми внутрішніми диспозиціями, лише тоді коли нам не вистачає зовнішніх пояснень. Коли ж зовнішні причини очевидні, ми виходимо з них, а не з особливостей особистості».

Віра у те, що люди повинні надавати допомогу тим, хто її потребує, безвідносно до можливої вигоди у майбутньому, є нормою соціальної відповідальності. Саме ця норма спонукає сторонніх людей, наприклад, підняти книгу, яку не втримав, зронив інвалід на милицях (костелях). Експерименти показують, що навіть тоді, коли люди, що надають допомогу, власне, надаючи допомогу, залишаються невідомими і не очікують ніякої подяки, вони часто допомагають нужденним особам.

О. Конт - «Система позитивної політики, або Соціологічний трактат про основи релігії людства» (1851—1854).

Ті, хто любить, завжди прагнуть прийти на допомогу коханому. Проте інтуїтивне, неусвідомлене бажання допомоги зовсім не

обов'язково повинно відноситись до цієї людини, з ким вас зв'язують вузли любові або дружби. Зовсім навпаки, альтруїстичне прагнення надати допомогу зовсім сторонній людині здавна вважається доказом особливо вишуканої шляхетності.

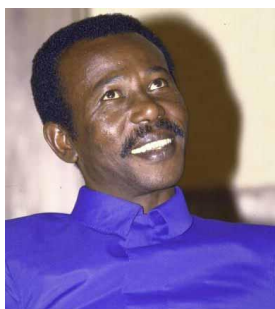
У ХХ ст. альтруїзм як особливий прояв гуманістичної уяви та поведінки особи став предметом соціологічних та соціально-психологічних досліджень «допомогаючої поведінки». У наукових дослідженнях альтруїзм аналізували у контексті практичних відносин між людьми, а матеріалом слугували накопичені у суспільстві форми солідарності, благодійності, взаємодопомоги й т. д. Альтруїзм також аналізувався у контексті етики піклування.

ДЖЕРЕЛА

Современный психологический словарь / Под редакцией Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. — Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, АСТ, 2007. — 496 с.; Українська радянська енциклопедія: у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; В.П.Эфроимсон Родословная альтруизма // Новый мир, № 10. - 1971.

АМБІЦІЇ ПОЛІТИЧНІ

АМБІЦІЇ ПОЛІТИЧНІ - (Political ambitions ambitions - прагнення до почесного становища у державі, домагання, запобігливість) - форма думок і дій /поведінки/ політика, посадової особи, заснована на зарозумілості, честолюбство, суто особистих уявленнях та суб'єктивістських оцінках дійсності, на непомірних політичних домаганнях і перебільшеній самооцінці свого власного Я, зазнайство, що ведуть до помилкових і безвідповідальних прийнятих рішень і здійснених вчинкам, до пошуків і набуття дешевої популярності, до зміцнення помилкової віри у власну непогрішність, а також маніакальна самовпевненність у правильність прийнятих рішень і дій, які рано чи пізно відкидала політичн чи соціальна практика.

Вождь африканського соціалізму Менгісто Хайле Маріам

Людина у маніакальній фазі часто переоцінює свої можливості, пропонує власну кандидатуру на різні посади, що не відповідають його рівню знань і кваліфікації. Нерідко такі люди відкривають у себе неабиякі здібності, видають себе за актора, поета, письменника, кидають свою роботу з метою зайнятися творчістю або просто змінити професію. Особливо шкідливим є їх політична самовпевненість у непогрішність і неповторність власної персони. Ці риси були характерні Сталіну і Гітлеру, Піночету і Менгісту Хайле Маріам, сьогодні Путіну і всіх дрібним «божкам» завойованого Росією Сходу України.

ДЖЕРЕЛА:

Великие правители XX века. Авторы – составители Островцов А. А., Островцова М.А. — М.: Мартин, 2002. — 480 с.; Райтшустер Б. Путінократія. Людина влади і її система. — Х.: Віват, 2015. — 352 с.; Эдвард Радзинский. Сталин. — М.: Ёзд. «Вагриус», 1997. — 670 с.; Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание: В 2 т. / Смоленск: Русич, 1998. — 688 с.; Рой Медведев. Владимир Путин. — М.: Молодая гвардія, 2007. — 686 с.

АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА

АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИЧНА НАУКА є безумовним лідером серед політологічних шкіл Заходу. В історичному контексті на стан та розвиток політичної науки США, на професійну та суспільно-політичну діяльність американських політологів вплинула «велика депресія» та «новий курс Рузвельта», а також виникнення у ряді країн Західної Європи фашистських та авторитарних рухів.

Наприкінці ХУІІІ — на початку ХІХ ст. вона виникла як політична ідеологія й перебувала під сильним впливом європейської соціально-політичної думки, збагачуючись її досягненнями, насамперед, у державно-правовій сфері. Великого поширення набувають ідеї Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є. Але вже з кінця ХІХ ст. починається процес конституціювання власне американської політичної науки. Традиційна державно-правова наука не могла дати справді наукового уявлення про суспільство, в якому дедалі вагомішу роль починають відігравати поряд із державою партії, професійні спілки та ін. При університетах виникають школи політичних наук, що свідчить про народження у Сполучених Штатах політичної науки як самостійної дисципліни.

Англійські та французькі мислителі й революціонери ХVІІ—ХVІІІ ст. справили величезний вплив на політичні погляди Бенджаміна Франкліна (1706—1790), Томаса Пейна (1737—1809), Джорджа Вашингтона (1732—1799), Джонса Адамса (1735—1826), Томаса

Джефферсона (1743—1826), Джеймса Медісона (1751—1836), Олександра Гамільтона (1757—1804) та інших американських просвітників, багато з яких були ідейними натхненниками першої американської революції 1775—1783 рр., засновниками США. Відчутним був і їх зворотний вплив на європейські процеси, зокрема на французьку революцію, завдяки участі у творенні видатних політичних документів — юридичних конституцій окремих штатів, Декларації незалежності 1776 р., Статей конфедерації 1777 р., Конституції США 1787 р. та ін.

Дійсна сьогодні Конституція США була прийнята 17 вересня 1787 р. під час Конституційної Конвенції у Філадельфії і ратифікована в усіх 13 тодішніх американських штатах. Конституція США є найстарішою федеральною конституцією. Оригінал цього історичного документу знаходиться у Вашингтоні (округ Колумбія).

Республікансько-демократичну течію американської політичної думки представляли Б. Франклін, Т. Пейн і Т. Джефферсон, які сформували засади новітнього американського конституціоналізму, політичну доктрину незалежності північно-американських колоній, висловили розуміння процесу політичної історії, рішуче заперечували інститути рабовласництва й работоргівлі, обґрунтували американський конфедералізм і демократизм, своє бачення природних прав людини й суспільного договору, відстоювали принципи всенародного суверенітету, всеза-гального виборчого права, миролюбивої зовнішньої політики, пріоритету людини над громадянським суспільством, а громадянського суспільства — над державою, верховенства закону, правової держави, проголошували право народу на революцію. Саме Т. Джефферсон класичну ліберальну формулу

прав людини, сформульовану Д. Локком, «життя, свобода і власність», замінив на «життя, свобода і право на щастя».

Деяко інших політичних поглядів дотримувались американські федералісти — Дж. Адамс, Д. Медісон, О. Гамільтон та ін. Демократичну республіку вони розглядали як етап на шляху до встановлення конституційної монархії, обґрунтували доктрини політичного ізоляціонізму, не завжди з належною шаную ставились до прав людини, віддаючи перевагу інтересам держави, проповідували ідеї цензового виборчого права. Але їх заслугою є боротьба зі становим поділом суспільства і становими привілеями, перенесення ідей Локка й Монтеск'є про поділ влад на американський ґрунт, розробка форм і методів політичного збалансування владних гілок, їх структури і компетенції, шляхів зміцнення центрального федерального уряду, принципів судочинства, захист інтересів і свобод великих підприємців, пошуки засобів політичного компромісу. Завдяки майстерному володінню цим мистецтвом американська традиція вважає батьком Конституції США Д. Медісона, який знаходив компромісні варіанти не лише у її формулюваннях, а й у процесі її ратифікації штатами.

У розвитку американської політології можна виділити такі періоди: перший — з кінця ХІХ ст. до першої Першої світової, другий період — між двома світовими війнами та третій період — після Другої світової до сьогодні. Перший період характеризується організаційним оформленням і закріпленням нової сфери американського громадського знання.

При найбільших американських університетах (Колумбійському, Корнельському, Єльському, Гарвардському, Принстонському і ін.) створюються вищі школи або відділення політичної науки.

Політична наука США від початку організаційного оформлення звернула особливу увагу на зв'язок держав з суспільством, і навіть на емпіричний підхід до аналізу діяльності державних, урядових і інших політичних інститутів. Саме з цією метою у США було створено спеціальні центри з проведення емпіричних досліджень: спочатку, у 1906 р.,— на місцевому рівні, пізніше, у 1914 р.,— на рівні федерального. Емпірико-реалістична тенденція дедалі помітнішою проявилася також за дослідженні самої політичної поведінки індивідів. Вона особливо чітко визначена у роботах таких авторів, як А. Бентлі, У. Вільсон, Ф. Гуднау, Ч. Бірд, Л. Лоуелл, Р. Форд, А. Харт і др.

За більш як сто років американська політологія перетворилася на глобальну науку, яка досліджує величезний комплекс

суспільствознавчих проблем на різних рівнях — від окремої людини та мікрогруп до держави. Знання про суспільство безперервно нарощуються, передаються від одного покоління вчених до іншого. Величезний внесок в американську політичну науку зробили такі відомі вчені, як Ч. Мерріам, У. Манро, Г. Ласуелл, Г. Алмонд, С Верба, Р. Даль, У. Порстоу, Дж. Ла Паломбара та багато інших.

Характерна риса американської політології на сучасному етапі — відсутність домінуючого напрямку чи підходу. Тривалий час таким напрямом був біхевіоризм. Але поряд існували інші, хоч і менш відомі течії. Можна сказати, що американську політологію характеризує відносна сталість не методів, а напрямів досліджень.

Незважаючи на певну пріоритетність того чи того теоретико-методологічного напрямку — біхевіоризму, функціоналістського й системного аналізу та ін., у центрі уваги політологів постійно перебували плюралізм та елітизм, групи, які беруть участь у політичному процесі, питання демократії.

Дискусія між прихильниками теорії демократії та їх опонентами — прихильниками теорії еліт — в американській політології триває вже здавна й не скінчилась до сьогодні. Не зупиняючись на історії виникнення цих напрямів, лише нагадаємо, посилаючись на статтю викладача Манчестерського університету П. Герайнта, що являють собою ці течії. «Елітизм, — пише він, — це такий підхід у розумінні політики й історії, коли (якщо брати найбільш чіткі форми) вважається, що суспільство завжди перебуває під пануванням меншості (еліти), яка приймає головні рішення й концентрує владу у своїх руках». Іноді у політичних дискусіях термін «елітистський» застосовується ширше — як негативний для характеристики такої політики, що сприяє меншості й виключає широкі верстви населення. «Водночас, — підкреслює П. Герайнт, — плюралісти стверджують, що сучасні розвинені й ліберальні суспільства позначені множинністю інтересів, які змагаються між собою за владу. Отже, плюралізм як концепція передбачає таку політичну організацію суспільства, яка стоїть на заваді захопленню влади олігархією чи елітою».

Слід, однак, підкреслити, що класична теорія еліт, яку розробили В. Парето й Г. Моска, придатна лише для тоталітарної системи. Тому у наш час виникла потреба видозмінити класичну теорію еліт.

Критики плюралістичної теорії демократії висловили думку, що цей теоретичний напрям дає викривлену картину функціонування ліберальних демократій. Погоджуючись з думкою про існування боротьби між групами за політичний вплив, вони підкреслюють, що

самі ці групи дуже часто контролюються лідерами, які іноді не звертають уваги на думку членів групи. Тому це змагання є лише специфічною формою конкуренції між елітами. Виходячи з цього, вони розробляють теорію «демократичного елітизму» (П. Бахрах) або «теорію елітарної демократії» (Дж. Уокер). Це, так би мовити, плюралістична еліта, для якої не є суттєвими належність до того чи іншого стану, привілеї та інші ознаки елітарного становища.

Інтерес до проблеми співвідношення плюралізму й еліт, який дещо знизився у 70-ті рр., знову почав зростати на початку 80-х рр. Цьому сприяли виступи політологів так званого неоконсервативного напрямку. Вони підтримували ідею демократичного елітизму щодо обмеженості соціального простору. Ця ідея ґрунтується на недовірі до пересічного громадянина, який не є політичною особою, оскільки його головні інтереси лежать поза сферою політики. Тому втручання мас у політичну систему, «демократичні струси» ведуть до підриву основ самої системи, політичних колізій (С. П. Хантінгтон). Політика потребує поміркованості, вона не терпить екстремізму. Стабільна політика без ексцесів оберігає свободу всіх громадян, навіть тих, хто залишається за межами політичної системи.

Бентлі Артур Фішер (1870-1957) - американський вчений, один із засновників теорії груп інтересів. Першим приступив до політико-соціологічних досліджень реальних політичних процесів у США. Політичний процес, по Бентлі, характеризується постійним утворенням і розпадом різних громадських об'єднань - груп інтересів

Серед прихильників плюралізму чимало тих, хто захищає принципи групової теорії політики. В американській політичній науці

група є одним із головних елементів політичного аналізу, основною одиницею дослідження у політичній теорії. Родоначальником групової теорії політики був видатний учений А. Бентлі. Він охарактеризував групу як частину суспільства, яка, однак, не є фізичною масою, відірваною від інших людей. Вона являє собою масу діяльності, що не виключає участі людей, зайнятих у цій та інших подібних формах діяльності. Артуром Бентлі вперше у своїй праці «Процес управління» (1908 р.) сформулював ідеї біхевіоризму, де зазначав, що політична наука повинна, передусім, займатися вивченням поведінки зацікавлених груп у процесі, дії людей, створені задля досягнення політичних цілей. Пізніше ці ідеї були розвинені Ч. Мерріамом і Р. Лассуеллом. Акцент робився на вивченні поведінки індивіда у його чи інших ситуаціях, біхевіоризм неминуче апелював до емпіричних методів аналізу, всіляко розвиваючи і вдосконалюючи їх. Емпіричний аналіз індивідуальної і групової поведінки індивідів виявився переважним й у підході до вивчення політичного життя американського суспільства взагалі.

Дуже важлива характеристика групи — інтерес. Ці поняття нерозривні, еквівалентні. Власне інтерес об'єднує людей за певних умов. Причина об'єднання у групу — прагнення до самовираження й пошук особистого та колективного захисту. Групи дбають про свої інтереси так, як це роблять індивіди. Виходячи з цього, деякі політологи розглядають політичну систему як сплетіння груп індивідів, котрі намагаються досягти певних благ.

Сьогодні американська політична наука ставить питання, чи сприяють групи встановленню згоди, консенсусу у суспільстві, чи спричиняють виникнення конфліктних ситуацій? Так, С. Елдерсвелд гадає, що політичний процес буде менш конфліктним, якщо групи інтересів візьмуть на себе інтегративні функції, які звичайно належать партіям. Американско-канадський політолог Р. Престус підкреслює важливість груп як сполучної ланки між приватними та суспільними інтересами. На основі даних, одержаних у ході численних експериментів і спостережень за поведінкою людей у групах, американські політологи й соціологи продовжують роботу над проблемою гармонізації інтересів, вивчають явища, що дезорганізують суспільне життя.

На початку 70-х рр. відомий американський політолог Р. Даль, відповідаючи на запитання «чи може уряд бути таким, щоб його керівництво людьми здійснювалося на основі консенсусу й політичної рівності?», висунув так звану теорію поліархії. Згідно з нею, термін

«демократія» придатний лише для характеристики ідеального стану подій. Реальні системи, що наближаються до цього стану, називаються поліархіями. Теорія поліархії виступає повною альтернативою як для елітистських концепцій, так і для теорій управління більшістю. Вона модифікує, поліпшує або доповнює загальні принципи демократії, управління більшістю у таких пунктах: хто представляє народ; які права і яким чином гарантовані меншості; чи зникають різні види нерівності.

Поліархія відрізняється від гегемоністського управління еліт числом можливостей, доступних опозиції для заперечування поведінки уряду, числом відкритих конфліктів між політичними лідерами, а також відкритим змаганням за підтримку претендентів на лідерство, особливо шляхом виборчого голосування: періодичним проведенням місцевих і національних виборів з участю різних політичних партій.

Досить стабільним є інтерес американської політології до проблеми виборів. Уже на початку ХХ ст. один із відомих авторитетів американської соціології Ф. Гіддінгс підкреслював важливість дослідження виборів для становлення політичної науки. У 20-х рр. акцент було зроблено на аналізі результатів опитувань громадської думки.

Вагомим внеском у дослідження проблеми виборів стали роботи П. Берельсона, який запропонував використовувати техніку «панельних опитувань» для з'ясування механізму формування поведінки виборців, зробив висновок про важливість взаємовпливу виборців, а також про вплив на кожного з них цілої низки зовнішніх факторів. Роботи групи Лазарсфельда—Берельсона багато у чому зумовили діяльність так званої мічиганської групи дослідників на чолі з А. Кемпбеллом. Від аналізу індивідуального виборця вони перейшли до вивчення корпусу виборців як політичної підсистеми. У праці «Вибори й політичний порядок» (1966 р.) Кемпбелл і його співавтори стверджують, що зміни кількості й політичної ознаки голосів, які були подані у ході національних виборів, залежать, насамперед, від політичних сил, які діють протягом обмеженого часу, але мають особливе значення для виборця у процесі виборів. Ці сили впливають на електорат, стимулюють політичні інтереси виборців і сприяють зміні їх симпатій від вихідної лінії «стійкої прихильності» (*basic commit*) до тієї чи тієї партії.

Цікаві висновки зробили викладачі Далласького університету Дж. Браун і Ф. Сейба. На їх думку, сьогоднішній американський виборець більш схильний голосувати за окремого кандидата чи за конкретну

пропозицію, ніж за будь-яку партію. З цим пов'язане збільшення «незалежних» виборців. Ця категорія людей найбільш «незручна» для партії й потребує постійного ідеологічного оброблення у період між виборами. Тому виборча кампанія — це постійно діючий інститут. Чимало кандидатів починає свою кампанію майже за рік до виборів. Політика перетворилася на великий бізнес, тому потребує значної кількості спеціалістів, які раніше політикою не займалися, — фахівців з реклами, суспільних відносин, консультантів із проблем управління тощо. Політологія намагається не тільки вивчати й прогнозувати поведінку виборців, а й спрямовувати її в інтересах політичної системи. Але ні вивчення об'єктивних характеристик електорату (стать, вік і т. ін.), ні дослідження впливу на нього засобів масової інформації, політичних організацій не дають магічної формули для перемоги на виборах, вони скоріше відкривають нові шляхи у традиційній сфері — боротьбі за голоси виборців і завоювання їх підтримки.

На деяких особливостях сучасного виборчого процесу акцентує увагу американський політолог Б. Грінсберг. На його думку, правила проведення виборів у кожній країні використовуються для скорочення можливостей впливу виборців на уряд через самі вибори. Навіть у демократичних країнах, де вплив мас через вибори не обмежується законом, сам закон про вибори застосовується для організації громадської думки таким чином, щоб вона працювала на благо існуючого режиму. Більше того, вибори скорочують масштаб масової політичної участі. Вчений підкреслює, що у США мають тенденцію концентрувати увагу громадськості виключно на питанні «хто буде володарювати?». Водночас вони відвертають увагу від питань про те, що повинен робити уряд.

Не можна не сказати й про велику роль у сучасній американській політології теорії суспільної стабільності — комплексу концепцій соціальної інтеграції, комунікації та організації. Американські політологи робили акцент не на з'ясуванні природи суспільних конфліктів, а на пошуках засобів їх подолання, розробленні рецептів збереження стабільності й цілісності соціального організму. Сьогодні вони досить успішно продовжують вивчати такі явища, що зумовлюють розпад людських спільнот і колективів, намагаються розкрити механізм гармонізації відносин між особистістю й групою.

Важлива сфера досліджень американської політичної науки — міжнародні відносини. Найвідомішою фігурою міжнародної політології був і залишається Г. Моргентау. У центрі його уваги завжди була проблема національного інтересу Сполучених Штатів. Але цей

інтерес він пов'язував зі стабільністю всієї світової співдружності: «Новий аспект ядерної доби і полягає в усвідомленні того факту, що не тільки Сполучені Штати мають інтереси захисту й розвитку поряд з іншими націями, але також існують загальні інтереси, які не можуть бути досягнуті окремою нацією без завдання шкоди іншим націям». У зв'язку з цим учений пропонував ширше використовувати потенціал ООН, уникати прямої воєнної конфронтації.

На закінчення огляду деяких основних галузей досліджень американської політологічної науки слід вказати на ще одну характерну її рису. Американська політологія сьогодні вже не є виключно теоретичною дисципліною. Вона робить великий внесок у вирішення практичних проблем американського суспільства. Політологи допомогли послабити гостроту расових, національних, релігійних конфліктів. Досить ефективними були їх рекомендації щодо поліпшення сімейних стосунків, зміцнення ролі сім'ї у суспільстві.

З їх допомогою продовжується вдосконалення ринкових відносин. Відтак практична віддача американської політології дуже велика. Тому державні інститути й приватні фірми, які продуктивно функціонують сьогодні, не шкодують асигнувань на фундаментальні та прикладні політологічні дослідження.

ДЖЕРЕЛА:

Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г.Городяненко. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.; Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. за редакцією Н.Лісюк. – К.: 2000.; Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. – К.: Либідь, 1996.; Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. – К.: Юніверс, 2004.; Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства. – К.: 2005.; Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. – Ростов – на – Дону, 1997. – 640 с.; Демократія: Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – 1108 с.; Консерватизм: Антологія.– К.: Смолоскип, 1998. – 598 с.; Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.; Лібералізм: Антологія. - К.: Смолоскип, 2002. – 1126 с.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ (ІНСТИТУТ ГЕЛЛАПА)

Вивчення громадської думки було започатковано у США у XIX ст. Воно було зумовлене попитом на інформацію, пов'язану з конкуренцією партій, прогнозуванням перемоги на виборах певного кандидата тощо. Ініціатива у проведенні таких опитувань належала власникам журналів і газет, які завдяки цьому розширювали коло своїх читачів, збільшували тиражі видань. Вони увійшли в історію під назвою «солом'яні опитування», оскільки ще не були науковими, не мали

чіткої методики, вибірки, а тому нерідко видавали неточні прогнози. А невдача часопису «Літерарі дайджест», який, опитавши по телефону 2 млн. американців, неточно передбачив результати президентських виборів, покінчила із «солом'яними опитуваннями» і започаткувала науковий підхід до вивчення громадської думки.

На початку ХХ ст. інтерес до неї значно зріс, започаткувавши новий етап у практиці її дослідження, розвиток якого відбувався двома напрямками. Передусім він стосувався вироблення теоретичних засад формування, функціонування та вивчення громадської думки.

У різних країнах світу стали з'являтися наукові спроби з'ясувати цей феномен, виокремити його суб'єкт та об'єкт, дослідити механізми та чинники його формування тощо. Найпомітнішими серед них були праці Г. Тарда «Громадська думка і натовп» (Франція), А.-Л. Лоуелла «Громадська думка і народний уряд» (США), В. Хвостова «Громадська думка і політичні партії» (Росія), Фр. Гольцендорфа «Роль громадської думки в державному житті» (Німеччина), Ф. Тьонніса «Критика громадської думки» (Німеччина). Тоді почалося масове вивчення громадської думки у США та інших країнах, яке характеризували такі особливості:

Джордж Горас Геллап (18 листопада 1901 — 26 липня 1984 рр.) — американський вчений, журналіст, статистик, педагог, автор наукових методів вивчення громадської думки. У 1928 р. в Університеті Айови захистив докторську дисертацію з політології під назвою «Нова техніка об'єктивних методів підрахунку читацького інтересу до газет». Працював журналістом, викладачем журналістики. У 1932-1936 рр. працював у рекламному агентстві, де одним з перших застосував опитування клієнтів для дослідження ринку

— вироблення та опрацювання інструментарію, який, з одного боку, вимірював саме громадську думку, а з іншого — мінімально впливав на відповіді респондентів;

— вироблення та використання науково обґрунтованого вибіркового методу, внаслідок чого значно скорочено кількість респондентів, терміни опитувань, затрати на їх проведення;

— використання методів математичної статистики, теорії ймовірності, що значно підвищило надійність і точність опитувань громадської думки;

— створення спеціалізованих інститутів вивчення громадської думки, центрів акумулювання інформації з проблем ринку, реклами, споживання товарів, послуг тощо.

Нині найсоліднішу репутацію у міжнародних професійних колах має Американський інститут громадської думки, заснований у 1935 р. Дж. Геллапом, який здійснює опитування щодо політичних, економічних, соціальних проблем, міжнародних, екологічних та расових питань, здійснює маркетингові дослідження та дослідження комунікативної поведінки населення країни. Результати їх оприлюднюють щонеділі більше 100 американських видань, провідні телекомпанії США. Філіали інституту діють у багатьох країнах світу.

Авторитетними центрами є «Бен Геффіні і компанія», «Льюїс Харріс і компанія», Інформаційне агенство США, Роуперівський центр вивчення громадської думки, Центр вивчення громадської думки Данієла Янkelовіча (США), Центр вивчення громадської думки при Чиказькому університеті (США), Дослідницький центр при Мічиганському університеті (США), Інститут громадської думки Великобританії, Служба вивчення громадської думки Бі-Бі-Сі (Великобританія), Інститут Демоскопії в Алленсбаху (Німеччина), Центр вивчення громадської думки у Білефельді (Німеччина), Інститут прикладних соціальних досліджень у Бад-Годесбергу (Німеччина), Французький інститут громадської думки та ін.

ДЖЕРЕЛА:

Тард Г. Мнение и толпа // Психология толп. — М.: Институт психологии РАН; Издательство КСП, 1999. — 416 с.; Политическая психология. Учебное пособие для высшей школы. — М., «Деловая книга», 2001., 2001.-836с; Грушин Б.А. «Мнение о мире и мир мнений»- М., 1967(с.17-21).; Спеціальні та галузеві соціології. / За ред. В.Є.Пилипенка.-К.: Каравела, 2003. - С.188-189.; Королько Основи Паблік рилейшнз. Наукові основи, методика, практика. - Підручник, 2-е вид. доп. — К., Видавничий дім «Скарби», 2001. — 400 с.; Соціологія: короткий енциклопедичний словник». Під заг. ред. Воловича В.І. - К.: Український Центр духовної культури, 1998. — 736 с.; Федотова Л.Н. «К истории исследований общественного мнения. // Соц. Исслед. - 1980. - №4. — 161 с.; Громадська думка: теоретичні та методичні проблеми дослідження. НАН України, Інститут соціології.- К.: Стило, 2001, 167с.; Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра. - М., 1967.

АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИЙ

У політичній практиці поняття політичного аналізу використовують щонайменше у чотирьох значеннях: 1) інформаційне забезпечення внутрішньої і зовнішньої політики; 2) «ситуаційний аналіз» як аналіз розташування та перегрупування сил на міжнародній, регіональній, внутрішній аренах, проблеми позиціонування; 3) експертне супроводження державних рішень (розроблення галузевих, цільових, комплексних програм за різними напрямками політики, а також стратегічне планування); 4) політична журналістика.

У науковій сфері політичний аналіз також тлумачать по-різному. Як слушно акцентує російський дослідник А. Дегтярьов, у сучасній політологічній літературі поняття «політичний аналіз» використовують як мінімум у трьох значеннях: **теоретико-фундаментальному, інструментально-емпіричному та практично-прикладному.**

Перший вимір політичного аналізу – теоретико-фундаментальний – охоплює базові концептуальні дослідження політичної сфери, її структури й динаміки. У разі такої інтерпретації поняття політичного аналізу майже синонімічне до категорії «фундаментальні (теоретичні) політичні дослідження» загалом.

У другому, інструментально-емпіричному вимірі, під політичним аналізом розуміють збирання й опис, систематизацію й опрацювання первинної інформації.

Цей аспект політичного аналізу також набув інституціонального характеру у рамках політичної науки, виокремившись в особливу дисципліну – «Методи й методика політологічних досліджень». Основною аналітичною одиницею є «дане», тобто первинна інформація про ту чи іншу подію політичного життя.

У межах третього виміру політичного аналізу – практично-прикладного – на перший план виходить не побудова стрункої й обґрунтованої теорії і не збирання масиву інформації, а способи оцінки й вирішення суспільної проблеми для конкретного замовника – зазвичай, одного з політичних акторів. Істотним для розуміння специфіки професійного політичного аналізу є вказівка на клієнт-орієнтований характер цієї діяльності. Акцентування орієнтації на клієнта сприяє виробленню передусім професійної самосвідомості й уже потім – технічних навичок. Якщо у центрі уваги буде необхідність дати корисну пораду клієнтові, то розуміння важливості вивчення різних технік політичного аналізу й політичних процесів стане очевидним.

Необхідність вирішення конкретних завдань у сфері політики, пошуку найбільш прийнятних для людей способів і технологій досягнення цілей передбачає і особливий підхід до розуміння і вивчення політичних явищ. Цей підхід націлений на вирішення практичних питань і має свою специфіку.

Застосовувані у прикладному знанні прийоми і методи дослідження політичних явищ формують особливу галузь політичної науки, яка спрямована на вивчення реального політичного процесу, поведінки різних суб'єктів, їх дій і взаємин. По суті справи всього кола прикладних політологічних дисциплін описують різноманітні сторони і грані політичної діяльності людей, що володіють різними навичками, вміннями, технологічною оснащеністю і прагнуть досягти різних практично значущих цілей.

Прикладні дослідження політики зачіпають не весь її простір, а лише ті її області, які мають найважливіше практичне значення для всього процесу функціонування державної влади. У даний час до числа подібних областей відносяться процеси врегулювання і вирішення конфліктів, прийняття рішень, ведення переговорів, організації виборчих та інформаційних кампаній та деякі інші. Навколо ряду таких областей історично сформувалися і субдисципліни, що висвітлюють проблеми прийняття рішень, формування та реалізації політичних проектів, дозволу та врегулювання політичних конфліктів, ведення переговорів і деякі інші. Серед них виділяється політичний аналіз, який описує способи і процедури дослідження конкретних політичних проблем.

Політичний аналіз є особливою прикладною дисципліною зі своїм предметним полем та іншими особливостями. Разом з тим він виступає і єдиною дослідницькою основою всіх прикладних субдисциплін. Таким чином, якщо у широкому сенсі це словосполучення може використовуватися для позначення всіх наукових досліджень політики, то у вузькому, спеціальному значенні політичний аналіз розглядається як прикладна дисципліна, яка формулює основні, що перешкоджають суб'єктивізму і сваволі вимоги вивчення конкретних проблем, пошуку їх найбільш прийнятних рішень і визначення необхідних для цього технологічних засобів і прийомів діяльності.

Розробкою політичного аналізу як прикладної галузі наукових знань займається особлива група фахівців: технологи, аналітики, експерти, консультанти, працівники партійних апаратів, помічники публічних політиків - всі ті, хто займається різноманітними видами

обслуговування професійної діяльності публічних політиків, корпоративних політичних структур (наприклад, консультативних агентств), органів державного управління. Підсумком діяльності цієї групи осіб є різноманітні поради та рекомендації, прогнози, плани і програми діяльності державних і партійних органів, аналітичні довідки для вдосконалення діяльності органів управління та інші матеріали, спрямовані на оптимізацію вирішення конкретних політичних проблем.

У змісті політичного аналізу мають місце три основних рівня дослідницьких підходів.

Перший відображає наявність основоположних теоретичних установок, на базі яких формулюються дослідні гіпотези або, іншими словами, визначаються найбільш широкі рамки постановки конкретних завдань і цілей, виявляються принципові обмеження у визначенні необхідних для цього засобів, методів і ресурсів. Такі підходи дозволяють виявити найбільш загальні параметри ситуації, зрозуміти зв'язок конкретних політичних явищ з природним і соціальним середовищем, «вмонтувати» уявлення про політично значущу проблему у картину світу, навколишнього аналітика.

Макротеоретичні моделі, концептуальна основа бачення ситуації послідовно доповнюється критеріями другого рівня, які фіксують рівень і тип тієї області владних (управлінських) відносин, у рамках якої і формується дана ситуація. Наприклад, вона може ставитися до сфери міжнаціональних або соціальних конфліктів і при цьому бути фрагментом процесу регіонального або, скажімо, локального рівня. У цьому ж контексті оцінюються і деякі інші показники і властивості ситуації: стабільна вона чи нестабільна, включена у середньострокові або довгострокові плани суб'єкта і т. д. Такий ракурс бачення ситуації припускає наявність у дослідника поглядів, що характеризують його прихильність тим чи іншим підходам до оцінки понять «зміна» і «розвиток», які розкривають розуміння ним джерел і механізмів політичної динаміки. Як правило, така модель політичної динаміки формується на основі синтезу різних теоретичних концептів середнього рівня.

Загалом мова на даному етапі аналізу йде про визначення як би галузевої специфіки політичного процесу, що передбачає вироблення відповідних технологій. Облік цього рівня показників політичного процесу дає можливість краще зрозуміти специфіку змін в його певній сфері (наприклад, пов'язаної з особливостями протікання міжнаціональних або конфесійних конфліктів), а отже, і більш

конкретно визначити такі завдання, які більш предметно орієнтують діяльність актора.

Надалі на даній теоретичній основі здійснюється і мікроприкладний ситуаційний аналіз, що є основним засобом «розчаклування» ситуації. Мікроаналітичні дослідження остаточно локалізують ситуацію і при цьому синхронізують її оцінку з баченням політичного процесу у цілому. На рівні мікроаналізу вирішується і одне з найважчих завдань у формуванні технологій - забезпечення адекватного переходу від загальнотеоретичних конструкцій до їх операціоналізації і вираженню у практичних рекомендаціях.

Даний рівень аналізу пов'язаний вже з безпосереднім відображенням сформованих реалій у рамках конкретної ситуації. Незалежно від застосовуваних на цьому рівні конкретних методик, аналіз політичних подій заснований на використанні дискретного підходу, який передбачає розгляд ситуації як певного фрагмента у ланцюзі політичних подій і змін. При цьому акцент робиться на аналізі (розумових і практичних) дій конкретного (індивідуального, групового) суб'єкта, на вивченні мотивів, установок, форм його поведінки. Оскільки основна увага приділяється розкриттю психологічних мотивів діяльності людини, остільки політичний аналіз розглядається в якості різновиду поведінкових досліджень.

Розглядаючи політичний аналіз як специфічний дослідницький процес, можна виділити його внутрішні логічні етапи, які зумовлюють успішність пізнавально-прикладних дій. З точки зору американських вчених Дж. Б. Мангейма і Р. К. Річа, до основних етапів цього аналітичного процесу можна віднести наступні: етап концептуалізації проблеми, етап її моделювання, етап складання програми дослідження конкретної проблеми, етап вибору методів її дослідження.

Концептуалізація проблеми передбачає розгляд конкретної ситуації з точки зору її впливу на реалізацію інтересів найважливіших політичних суб'єктів, на діяльність органів державного управління, їх взаємодії із зарубіжними партнерами і взагалі істотна зміна політичного контексту.

Виявлення такої проблеми передбачає ретельний збір інформації, формулювання проблеми з характеристикою її найбільш характерних рис та структурних компонентів, відмінностей від інших проблемних ситуацій.

На другому етапі здійснюється моделювання проблеми, тобто вироблення уявлень, які трохи спрощують, але одночасно

передбачають цілісне сприйняття її найбільш значущих елементів, структури, зовнішньої та внутрішньої форми. Як правило, така модель будується на основі певної дослідницької гіпотези, у рамках якої виявляються і уточнюються найважливіші параметри проблеми.

Наступний, третій, етап - це етап складання програми дослідження, обґрунтування та формулювання логіки дослідження конкретної проблеми. У рамках даного етапу формулюються конкретні цілі дослідження (з урахуванням того, що повинно бути досягнуто у результаті вивчення проблеми), уточнюються значення змінних показників у рамках різних альтернатив вирішення поставленого завдання, детально описуються організація та проведення спостережень.

Таким чином, на цьому етапі спеціально визначаються форми впливу найбільш важливих (структурних) факторів, наслідки їх позитивного і негативного впливу на вирішення проблеми, формулюються різні альтернативи, прогнози щодо ймовірної динаміки ситуації, виробляється стратегія дій суб'єкта і т.д.

Принципове значення має і четвертий етап - етап вибору методів дослідження проблеми та вирішення конкретного завдання. Застосовувані на даному етапі методики мають міждисциплінарний характер.

Проте рішення будь-якої конкретної задачі завжди передбачає вибір пріоритетних засобів і прийомів дослідження, який визначається характером самої проблеми, підготовленістю аналітиків, умовами, в яких здійснюється аналіз. При всіх варіантах такий вибір неодмінно вимагає поєднання якісних і кількісних, теоретичних і емпіричних підходів і т. д. Застосовувані методи також можуть різнитися і за своєю формою («мозковий штурм», індивідуальна або групова експертиза і т. д.).

У цілому можна виділити дві групи методів політичного аналізу – загальні і приватні.

Загальні методи визначають спрямованість, ракурс і методологічне забезпечення всіх етапів політичного аналізу. До них можна віднести інвент-аналіз, ситуаційний аналіз і деякі інші.

До приватних відносяться стандартні методи, запозичення з статистики, соціології, економіки та інших дисциплін; їх застосування у різних комбінаціях на окремих стадіях (етапах) політичного аналізу визначається конкретною доцільністю.

До даної групи методів можна віднести вибіркового метод, контент-аналіз, математичне моделювання, аналіз вигод і витрат та ін.

ДЖЕРЕЛА

Горбатенко В. Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування // Людина і політика. — 2003. — № 5.; Демидов А. И., Малько А. В. Политология в вопросах и ответах. Учеб.- метод. пособие. — М., 1998.; Зеркин Д. П. Основы политологии: Курс лекций. — Ростов н/Д, 1996.; Краснов Б. И. Политическое прогнозирование // Соц.-полит. журн. — 1994. — № 11-12.; Ольшанский Д. Политическая психология. — СПб., 2002.; Политология: Курс лекций. — 4-е изд., перераб. и доп. / Под ред. М. Н. Марченко. — М., 2003.; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М.: Гардарики, 2000.; Політологія у схемах, таблицях, визначеннях: Навч. посіб. / І. С. Дзюбко, І. Г. Оніщенко, Д. Т. Лопаєва та ін. — К., 1999.; Сергеев А. В. Предвидение в политике. — М., 1974.; Теорія і практика політичного аналізу: Навч. посіб. / За заг. ред. О. Л. Валевського, В. А. Ребкала. — К., 2003.

АНАЛІТИКА

АНАЛІТИКА (від грец. Ἀναλυτικά) — основа інтелектуальної, логіко-мисленевої діяльності, спрямованої на рішення практичних завдань. У її основі лежить не стільки принцип констатації фактів, скільки принцип «випередження подій», що дозволяє організації або індивідові прогнозувати майбутній стан об'єкту аналізу.

У науковій літературі можна зустріти безліч визначень терміну «аналітика». Наведемо деякі з них:

- методологічна основа процесу обробки інформації;
- методологія пізнання, що використовує для отримання нового знання як строго наукові, так і інтуїтивні методи;
- форма мислення і світовідчуття, що спирається на науковий підхід;
- сутнісне знання про процеси реального світу;
- засіб перетворення інтуїтивних представлень в логічний, раціональний план мислення;
- сукупність методів, за допомогою яких можна виявляти прихований зміст у текстах і реальних соціально-політичних і економічних процесах;
- процес виявлення причинно-наслідкових залежностей і просторово-часових зв'язків в яких-небудь об'єктах;
- процес систематизації змісту за допомогою схематизації, конструювання і моделювання сутнісних елементів і зв'язків;
- процес розділення об'єкту на складові частини і подальшого синтетичного об'єднання їх у певну систему;
- процес виявлення протиріч в об'єкті пізнання, зведення складного до простого;

- принцип конструктивного спрощення для виявлення форм взаємодії елементів цілого і розкриття внутрішньої структури будь-якого об'єкту вивчення.

ПРИНЦИПИ АНАЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:

Цілеспрямованість — орієнтація аналітичної діяльності на досягнення конкретних цілей вирішуваних завдань (результатів у практичній діяльності).

Системність — комплексний аналіз вирішуваних проблем з урахуванням їх місця, ролі і взаємозв'язків у загальній структурі забезпечення діяльності організації.

Актуальність — аналітична діяльність повинна витікати з потреб практики, мати високу міру важливості у даний момент, у цій ситуації, для вирішення конкретної проблеми. Окрім цього, дослідження можуть проводитися з питань не таким актуальним на даний момент часу, але що має перспективу розвитку, може ускладнити ситуацію в досліджуваній області.

Сучасність — отримання і видача результатів аналітичній діяльності в необхідні терміни, у зручному виді і у формі, призначеній для безпосереднього використання адресатом.

Активність — проведення аналітичної діяльності і видача її результатів незалежно від конкретних запитів користувачів з певним попередженням і елементами прогнозування. Для забезпечення ефективності дослідження потрібне визначення динаміки розвитку ситуації, що вивчається, і передбачення можливих негативних наслідків, встановлення і пояснення закономірностей зміни показників, що характеризують ситуацію, розробка сценаріїв її розвитку і експертне прогнозування.

Ініціативність — виявлення і опис проблем, формулювання завдань і способів їх рішення. Вироблення не лише оцінних результатів, але і конструктивних пропозицій і рекомендацій.

Достовірність — облік істинності початкових даних аналізу, точності використовуваних кількісних даних, міри об'єктивності і обґрунтованості висновків, оцінок, пропозицій.

Об'єктивність — відсутність тенденційності, неупереджене відношення аналітика до дослідження і його результатів.

Повнота — використання усієї наявної інформації, що відноситься до вирішуваних завдань. При цьому передбачається висунення і перевірка усіх можливих варіантів розвитку подій, версій про суть і причини явища, що вивчається, визначення закономірностей його розвитку.

Безперервність — організація постійно діючого інформаційно-аналітичного моніторингу обстановки, своєчасно і з заданою мірою деталізації того, що відбиває основні зміни у досліджуваній ситуації.

Альтернативність — наявність у кожного співробітника аналітичного підрозділу можливості вільно висловити свою незалежну думку за результатами проведеного дослідження і довести його до вищого за рангом керівництва.

Гнучкість — можливість швидкої адаптації до змін суспільно-політичної обстановки без модифікації структури методів і засобів реалізації аналітичної роботи — виключно за рахунок внесення змін до метазмінних.

Аргументованість — отримання аргументованих результатів аналітичної роботи на основі сучасних досягнень науки, ефективних інформаційних і аналітичних технологій, прагнення до об'єктивно істинного і перевіреного знання, використання усього комплексу пізнавальних принципів.

ДЖЕРЕЛА:

Дегтяр А. Інформаційно-аналітична діяльність як засіб підвищення якості державно-управлінських рішень / А. Дегтяр // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. — 2003. — № 1. — С. 407–415; Кулицький С. Інформаційно-аналітична діяльність як інструмент забезпечення сталого розвитку української економіки за умов глобалізації / С. Кулицький // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — К., 2008. — Вип. 21. — С. 295–304.; Петров А. Организация информационно-аналитической работы / А. Петров // Законность. — 2013. — № 1. — С. 17–21.; Сопілко І. Правова природа інформаційно-аналітичної діяльності / І. Сопілко // Підприємництво, господарство і право. — 2013. — № 12. — С. 88–92.; Бормотова О. С. Сутність інформаційно-аналітичного процесу в організації інформаційної діяльності / О. С. Бормотова // Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави: матеріали наук.-практ. конф. (10 квіт. 2009 р.). — О., 2009. — С. 263–264.

АНАРХІЗМ

АНАРХІЗМ— суспільно-політична течія, що прагне до максимально можливого визволення особистості, виступає за негайне знищення будь-якої державної влади стихійним бунтом мас і створення федерації дрібних автономних асоціацій виробників і споживачів (союзи громад). Мета анархізму — створення вільної організації суспільства з інститутами громадського самоуправління, яке виключає владу людини над людиною. Анархізм є антидержавною ідеологією, котра пропагує бездержавність.

Ідеї анархізму остаточно сформувалися у ХІХ ст. Анархізм не треба плутати з нігілізмом (він заперечує суспільство і спрямований на його

руйнування); загалом анархізм пацифіський рух. Хронологічно анархізм поділяють на індивідуалістичний анархізм — представники: П. Прудон, М. Штірнер; колективіський — М. О. Бакунін; комуністичний — П.О.Кропоткін. У сучасному світі поняття «анархізм» втратило свій первісний зміст і часто вживається як синонім хаосу, безвладдя, дезорганізації.

Анархізм — ідея про те, що суспільство може і повинно бути організоване без державницького примусу. Крім того конкретні анархісти можуть мати додаткові критерії того, що включає у себе анархізм, і вони часто не згодні один з одним відносно цих критеріїв.

Анархізм зазвичай вважають ліворадикальною ідеологією, бо його погляд на політику і економіку є анти-авторитарною інтерпретацією комунізму, колективізму, синдикалізму і суспільної економіки (наприклад, анархо-комуністи, анархо-синдикалісти та ін.). Найвідомішими теоретиками анархо-комунізму були російські революціонери Бакунін Михайло Олександрович і Кропоткін Петро Олексійович.

Анархізм завжди включав у себе індивідуалістичну рису. Деякі анархісти виступають на підтримку капіталізму (наприклад, ринкові анархісти, агористи та ін.) та інших орієнтованих на ринок економічних структур (наприклад, мутуалісти). Хоча представники «правого» анархізму і становлять меншість, водночас більшість анархістів у світі дотримуються ідей лівого напрямку. При цьому анархо-індивідуалізм не завжди означає прихильність його прибічників до певної форми капіталізму (індивідуаліст може і відкидати взагалі ринкові відносини, головне для нього — свобода особистості). За словами анархіста ХХІ ст. Сінді Мілштейна, анархізм — «політична традиція, яка постійно перебуває на стику індивідуального і суспільного».

У другій половині ХХ ст. з'явилося таке відгалуження, як націонал-анархізм, котре поєднує анархізм (найчастіше — анархо-синдикалізм) з білим націоналізмом. Найвизначнішим ідеологом є Трой Саутгейт, на погляди якого вплинули ідеї Консервативної революції, традиціоналізму, Третього шляху, нових правих і різноманітних анархіських шкіл. Сучасний український націонал-анархізм є різко антикапіталістичною та пролетарською ідеологією на засадах етнічного націоналізму, анархо-синдикалізму й анархо-комунізму з акцентами на революції, класовій боротьбі, самоорганізації української нації, захисті рідної природи, здоровому способі життя.

Напрями анархіської філософської думки складаються з широкого спектру ідей від крайнього індивідуалізму до повного колективізму.

Частина анархістів відкидає будь-які види примусу і насильства. Інші анархісти в деяких випадках підтримують його, виступаючи поміж іншим за насильницьку революцію на шляху до анархії.

СОЦІАЛЬНИЙ АНАРХІЗМ:

Соціальний анархізм — один з двох основних напрямів анархізму, нарівні з індивідуалістичним анархізмом. Поняття соціального анархізму зазвичай використовують для розпізнання комунітариських форм анархізму, які підкреслюють співпрацю, кооперацію і взаємодопомогу, при запереченні приватної власності на засоби виробництва і капіталістичних відносин. Соціальний анархізм об'єднує анархо-колективізм, анархо-комунізм, лібератарний соціалізм, анархо-синдикалізм, соціальну екологію і, почасти, мутуалізм.

КОЛЕКТИВІСЬКИЙ АНАРХІЗМ:

Колективіський анархізм, який також називають революційним соціалізмом, є революційною формою анархізму, що зазвичай пов'язують з іменами Михайла Бакуніна та Йоганна Моста. На відміну від мутуалістів, колективіські анархісти виступають проти всіх форм приватної власності на засоби виробництва, вважаючи, що така власність повинна бути колективізована. Згідно з концепцією анархо-колективістів, цього можна досягти тільки шляхом революції, яка розпочнеться актами насильства з боку невеликих груп революціонерів («пропаганда дією»), що повинно революціонізувати робочі маси, які колективізують засоби виробництва.

Однак, при цьому, колективізація не повинна поширюватися на розподіл доходів, оскільки робочим повинна буде виплачуватися заробітна плата відповідно до витраченого на роботу часу. Це положення було пізніше розкритиковане анархо-комуністами, оскільки така система «підтримує систему найманої праці». При цьому анархо-комуністичні і колективіські ідеї не були взаємовиключними.

**Анархо-комуніст Петро Кропоткін (1842–1921 рр.),
найвідоміший теоретик комуністичного анархізму**

Хоча колективісти захищали систему заробітної плати за працю, частина з них вважала цілком можливим допустити, що після революції поступово відбудеться перехід до комуністичних взаємин, а товариш Михайла Бакуніна поПершому Інтернаціоналу Джеймс Гильом, наприклад, стверджував, що вони були саме комуністичними анархістами, але обрали саму назву колективістів, щоб відрізнятись від комуністів-державників. Колективіський анархізм виник тоді ж, коли і марксизм, але виступив проти марксистської ідеї про диктатуру пролетаріату, незважаючи на декларовану марксистами мету створення колективіського бездержавного суспільства.

АНАРХО-КОМУНІЗМ:

Анархо-комуністи стверджують, що дійсно вільна форма соціальної організації можлива у такому суспільстві, яке складається з самоврядних комун та громад, в яких організовано колективне використання засобів виробництва, усередині яких діє принцип прямої демократії, тобто колективного, спільного ухвалення рішень, а між собою ці комуні пов'язані через об'єднання у федерації або конфедерації, за допомогою горизонтальних, і вертикальних (побудованих знизу вгору) зв'язків Пуенте І.

АНАРХО-СИНДИКАЛІЗМ:

На початку ХХ-го ст. виник анархо-синдикалізм, посівши особливе місце у рамках анархіської думки Дам'є В. В. Зосередивши набагато більше уваги на робітничому русі, ніж всі інші форми анархізму, синдикалісти висувають ідею про те, що профспілка є тією силою, за допомогою якої можливо здійснити радикальні соціальні зміни у суспільному житті, зробити революцію, замінивши капіталізм і державу новим суспільством, заснованим на суспільному самоврядуванню трудящих.

Традиційний анархо-синдикаліський прапор

Як і анархо-комуністи, переважна більшість анархо-синдикалістів прагнуть скасувати систему найманної праці і приватну власність на засоби виробництва, в яких бачать одні з найважливіших причин

поділу суспільства на клас імущих (власників) і незаможних (найманих працівників, трудящих).

Найважливішими принципами, на яких ґрунтується анархо-синдикалізм, є робоча солідарність, пряма дія (загальний страйк і повсякденна боротьба на робочому місці, саботаж), самоврядування робітників. Все це цілком сумісне з іншими напрямками анархізму, тому анархо-синдикалісти часто є так само анархо-комуністами або анархо-колективістами. Прихильники анархо-синдикалізму виступають за розвиток профспілкових організацій трудящих, оскільки це концентрує трудящих в рамках наявної системи, і сприяє тим самим соціальної революції.

Провідним анархо-синдикалістським теоретиком першої половини двадцятого століття був Рудольф Рокер, його брошура «Anarchosyndicalism» (1938 р.) вимальовує у загальних рисах виникнення руху, його основні цілі і значимість робітничого руху у майбутньому.

Хоча анархо-синдикалізм часом асоціюється з робочим рухом початку двадцятого століття (особливо у Франції та Іспанії), багато синдикалістських організацій активно діють і сьогодні, частина з яких, як і раніше, входить до Анархо-синдикалістського Інтернаціоналу (МАТ — Міжнародна асоціація трудящих, створена взимку 1922–1923 рр.) і профспілкову організацію Індустріальні робітники світу (ІРС). Частина синдикалістських профоб'єднань діють, не будучи колективними членами міжнародних синдикалістських об'єднань, зокрема РКАС та Центральна організація робочих Швеції.

СУЧАСНИЙ АНАРХІСЬКИЙ РУХ:

Сучасний анархістський рух дуже різноманітний, і включає безліч течій. Поряд зі «старими» анархістами, тобто представниками класичних напрямів в анархізмі, переважно анархо-синдикалістами і анархо-комуністами, існує, наприклад, такий рух як Анархо-примітивізм.

Існують також проанархіські рухи «автономістів», ред-скіні(червоні і анархо скінхеди), ліберальних анархістів, екологічних рухів, різних культурних ініціатив, поселень, які налічують десятки тисяч активістів. Вони борються за так звану «деколонізацію повсякденного життя» у нинішньому суспільстві.

Дотримуючись традиції ситуаціоністів і нових лівих багато сучасних анархістів намагаються створити альтернативу відчуженому і репресивному соціуму, вирішуючи всі питання колективно, на основі консенсусу, поважаючи особистість і уникаючи авторитаризму та

ієрархії. Патріархату протиставляється статева рівність, традиційним родинним стосункам — комуні, ієрархії — самоорганізація. Пропагуються і активно практикуються екологізм, антиімперіалізм і антифашизм. Анархісти активно виступають проти дискримінації за статевою, національною, гендерною ознаками, проти міждержавних воєн і політики неоколоніалізму.

Анархісти вельми активні в антифашиському русі, постійно беруть участь у вуличному протистоянні з неофашистами і неонацистами, а так само поліцією. У сімдесятих величезний розмах і популярність набув антиядерний рух, в якому активно брали участь анархісти і автономі. Це був дуже масовий рух, в якому активно брала участь західна молодь. Автономі-сквотери часто захоплюють порожні будівлі, які вони перетворюють на центри лібертарної культури і політики. Існують різні анархіські комуні, одною з найзнаменитіших є комуні Християнія у Копенгагені.

У низці країн продовжують діяти традиційні анархо-синдикаліські профспілки, і пропагандистські організації, серед яких найбільшими є САК у Швеції, НКТ і ВКТ в Іспанії, УСІ в Італії, НКТ-МАТ і НКТ-Ф у Франції, ФАУ у Німеччині (вони налічують десятки тисяч членів).

Іспанія: Іспанський анархо-синдикаліський рух традиційно найсильніше розвинутий в Іспанії. Після смерті диктатора Франко у 1976 р. почалося масове відродження анархізму. На перші постфранкіські збори НКТ прийшло близько 500 тис. осіб. Згодом у НКТ сталося кілька розколів, найперше щодо питання про вибори у комітети підприємств. Нині в Іспанії діє два основні анархо-синдикаліські об'єднання: НКТ-МАТ, в якому приблизно 10-15 тисяч осіб, і ВКТ, в якому — близько 60 тисяч осіб. Відповідно НКТ-МАТ виступають проти участі у цих виборах, а ВКТ у них активно беруть участь.

Члени профспілки CNT-АІТ на демонстрації, несуть банер

Греція: Помітний анархістський рух у Греції з'явився приблизно у 60-70-і рр. ХХ ст. Пов'язано це було спочатку з молодіжною боротьбою проти диктатури чорних полковників. У першій чверті ХХІ ст. анархісти Греції — це в основному молодіжний рух.

Найсильнішою організацією є «Антиавторитарний рух», що об'єднує анархістські групи різного толку, в основному ліві. Цей рух спирається на мережу сквотів, соціальних центрів, де, зокрема здійснюється і така, вельми корисна для суспільства функція, як навчання грецькій мові емігрантів, безкоштовне навчання. Анархісти Греції відміtilись у низці акцій проти проведення курсу жорсткої економії. Зокрема, помітну роль вони відіграли в масових заворушеннях 2008 р.

Латинська Америка: Певна лібералізація внутрішнього життя у деяких латиноамериканських країнах у кінці 70-х і 80-х рр. сприяла початку відродження анархізму у цих країнах.

У СРСР анархістський рух став відроджуватися у кінці 1980-х рр., а найбільшим об'єднанням рубежу 1980—1990-х рр. стала Конфедерація анархо-синдикалістів (КАС), яка об'єднувала під час свого найбільшого підйому до двох тисяч осіб.

ІНТЕРНАЦІОНАЛ ФЕДЕРАЦІЙ АНАРХІСТІВ:

У 1968 р. на міжнародній конференції анархістів у Каррарі було засновано Інтернаціонал Федерацій Анархістів (IAF-IFA). Принципи роботи у межах ІФА — принцип федералізму, вільного договору і взаємодопомоги. Для покращення координації і зв'язку у межах ІФА, а також для відкритого контакту з громадськістю та іншими групами анархістів і організаціями, був заснований Міжнародний секретаріат, повноваження якого нерегулярно переходять від однієї федерації IFA до іншої. Для налагодження інформаційного обміну і міжорганізаційної співпраці IFA також близько контактує з іншими організаціям анархістів, наприклад з Міжнародною асоціацією трудящих (МАТ) — анархо-синдикалістським Інтернаціоналом.

У багатьох країнах світу налічуються десятки, якщо не сотні тисяч прибічників анархістських ідей. З'явилися групи анархістів і у тих країнах, в яких їх ніколи не було, наприклад, у Нігерії, Туреччині, Лівані, Бангладеш. Грецький анархістський рух є нині одним з найсильніших у лібертарному таборі.

Анархізм в Україні: В Україні анархізм почав поширюватися у кінці ХІХ ст. У 1917—1921 рр. анархізм був ідейною основою багатьох селянських рухів, особливо махновщини. Для більшості простих селян того часу анархізм означав звільнення від недосконалої системи

влади, «влади міста», яка збирала податки, примусово забирала людей в армію.

На світогляд українських анархістів того часу справили великий вплив праці Кропоткіна. Лідерами українських анархістів були Нестор Махно, Всеволод Волін (Ейхенбаум), Петро Аршинов (Марін), Арон Барон (Канторович), Йосип Гутман.

Найбільш значущими виявилися дії анархістів, організованих анархо-комуністом Нестором Махно (коли у нього запитували про його ідеологію, відповідав: «анархіст-комуніст»). Революційна повстанська армія України (махновці) діяла проти УНР, білих, червоних та інтервентів. У ході бойових дій махновці двічі уклали союз з більшовиками, проте обидва рази більшовики порушували союз, врешті-решт РПАУ була розгромлена більшими у кілька разів силами Червоної армії, а Махно з кількома товаришами зник за кордоном.

У сучасній Україні діють різні анархічні організації. Найвідоміші це Пряма дія, Революційна Конфедерація Анархістів-Синдикалістів імені Нестора Махна (РКАС), Асоціація рухів анархістів (рос. Ассоциация движених анархистов — АДА) та Союз анархістів України (САУ). САУ має офіційний статус політичної партії і підтримує ідеї правої анархії: анархо-індивідуалізм й анархо-капіталізм. Однак більшість анархістів в Україні не належить до організацій, об'єднані у спільноти-афініті групи. Вони складають «Чорний блок» на демонстраціях, надають перевагу прямим діям перед теоретизуванням, активно здійснюють вуличний антифашизм. Значна кількість гуртується довкола вболівальників футбольного клубу «Арсенал-Київ», «Антифашистської дії», феміністичних, екологічних та антизабудовницьких кампаній.

ДЖЕРЕЛА:

Савченко В. Анархістський рух в Україні в 1905-1907 рр. (з архівн. джерел) // Збірник наукових праць з питань політичної історії.- К., 1992.- №169.; 70. Скрипка О. Як махновці державне свято відзначали // Голос України.- 2006.- №157.- 26 серпня.; Мартинюк Р. Московська анархія та київський етатизм // Визвольний шлях: Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник. — кн.2.- К., 2005.; Мартусь О. Махно помилявся: анархія – мати безладдя: До сторіччя Нац. музею історії України // Голос України. – 1997. – 12 лютого.; Кудрявцев Л. Звисті стежки Нестора Махна // Урядовий кур'єр.- 2006.- №168.- 9 вересня.; Лебеденко А.М. История анархизма в Украине (конец XIX -начало XX в.).- К., 1995.; Кропоткин П.А. Записки революционера.- М., 1988.; Верастюк В.Ф. Махновщина: повстанський селянський рух на Україні (1918-1921).- К., 1992.; Ярославський Е., Анархізм в Росії, М., 1939; Ленін Ст І., Анархізм і соціалізм, Полн. собр. соч.(вигадування), 5 видавництво, т. 5; Маркс К., Убогість філософії.// К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., 2 вид., т. 4; Маркс К. Конспект книги Бакуніна «Державність і анархія»./// К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., 2 вид., т. 18;

АНГЛІЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА

АНГЛІЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА — сукупність ідей, поглядів і концепцій політичного характеру, висловлених англійськими мислителями Нового часу. Злет новітніх політичних вчень XVII—XVIII ст. англійських мислителів мав кілька напрямів.

Консервативно-охоронна, або авторитарно-державницька, платформа представлена у вченні Томаса Гоббса (1588—1679) — автора знаменитого «Левіафана». На його думку, людина — це не суспільно-політична істота, а суто егоїстична тварина («людина людині вовк»), рівність якої від природи заперечує саме право, провокує війну всіх проти всіх. Для творення стану «людина людині бог» виникає штучна інституція — держава, яка відбирає в індивідів природні права, окрім права на фізичне життя. Безмежні права держави зосереджуються у руках абсолютного монарха, а тому поділ влади на гілки неприпустимий, бо призведе до громадянської війни. Влада суверена-монарха не підлягає будь-якому контролю, і він стоїть над законом. Гоббс впевнений, що держава — це і є суспільство, а суспільство — це і є держава, які стоять над людиною.

Другий напрям англійської політичної думки — радикально-конституційний, або революційно-демократичний — представляв Д. Лільберн (1614—1657), ідеолог найрадикальнішої політичної партії левелерів. «Божий народ є джерело будь-якої справедливої влади», але він «перебуває у становищі, близькому до рабства», — вважав Лільберн. Для визволення народу треба гарантувати свободу підприємництва, слова, інформації, право на працю, на соціальний захист, забезпечити недоторканність особи та її власності. Істинні левелери, або дигери, погляди яких узагальнював Д. Уїнстенлі (1609—1652), вимагали ще й скасування приватної власності, заперечення майнової нерівності людей, заборони торгівлі, грошової системи та встановлення суцільної соціальної рівності. Поміркованішим виявився радикалізм партії індепендентів (джентльменів), ідеологом яких вважається Д. Мільтон (1608—1674). Саме вони відрубали голову королю, доводячи його підзвітність народові, а не Богові, але ретельно відстоювали принципи народного суверенітету, свободу думки, преси, совісті, цензового виборчого права.

Найяскравішим виразником третього — ліберально-конституційного, або ліберально-демократичного, напрямку англійської політичної думки став Д. Локк (1632—1704) з його «Двома трактатами про державне правління» та іншими працями. Він першим серед мислителів на концептуальному рівні, а не у вигляді гасла, у ланцюжку

«особа-суспільство-держава» поставив на визначальне перше місце особу, тобто потреби й інтереси людини, на друге — потреби й інтереси суспільства і лише на третє — потреби й інтереси держави. Саме такий підхід згодом було покладено в основу політичної доктрини лібералізму. Держава, за Локком, виникла не у результаті гоббсівської «війни всіх проти всіх», а з первісного миру і злагоди серед рівних і вільних людей з метою забезпечення цих природних невідчужуваних прав і захисту приватної власності. Передані державі права свободи і рівності людьми не втрачаються, вони тільки зберігаються державою, найдосконалішою формою якої є не абсолютна, а конституційна монархія. Гарантом запобігання в ній політичній сваволі щодо особи повинен бути поділ влади на законодавчу, виконавчу (сюди включається і судова) та союзну, котра займається зовнішньою політикою. Такий поділ здійснюється на «істинних підвалинах моралі» та на принципі верховенства закону, якому підпорядковуються всі, у т. ч. і самі законодавці.

Результатом бурхливого перебігу революційних подій в Англії і концептуальної діяльності політичних мислителів цієї країни стали два визначні нормативні акти, які справили значний вплив на пізнішу політичну думку — Хабеас корпус акт 1679 р. та Білль про права 1689 р. Разом з Великою хартією вольностей 1215 р. вони й стали першою у світі конституцією держави і тепер вважаються складовими частинами сучасної неписаної конституції Великої Британії.

Мабуть, самим популярним у лексиконі реформаторів XVIII ст. було поняття свободи. Радикали (Дж. Джебб, Дж. Картрайт) розуміли під ним свободу від обмежень, що накладаються на людину державою (зокрема, обмеження на право голосу). Консерватори і деякі ліберали (лорд Шелборн, Едмунд Берк і інші) бачили у свободі рівність всіх при певних обмеженнях, свободу жити за сформованими у віках звичаям. Однак майже всі мислителі того часу брали пояснення волі з точки зору ідеології протестантизму - як незалежності (у нашому випадку - виборців і членів парламенту від впливу корупції). Незалежність ж, недоторканність людської особистості в протестантській релігії гарантувалася власністю. Тому скасування «гнилих містечок» могла бути розглянута як замах на власність їх власників, а розширення електорату - як потурання корупції (чим нижче майновий ценз для виборців, тим менше їх незалежність і тим більша ймовірність їх підкупу).

У XVIII ст. багато говорили і про природні права людини. Концепція «природних прав», якими спочатку наділений кожен,

вважається одним з основних постулатів Просвітництва, що породила чимало радикальних моделей політики і вплинули на ідеологію французької революції. Прихильники радикальних схем реформування парламенту в Англії відносили до природних прав право голосу та право на участь у політичному житті, обгрунтовуючи таким чином ідею загального виборчого права. У принципі вони слідували «класичної» трактуванні «природних прав», викладеної Локком і Руссо.

Однак багато мислителів (Шефтсбері, Годвін, Толанд, Берк) розглядали природні права інакше - як «національні, успадковані права англійця», встановлені у ході англійської історії і виражені у збалансованості конституції. Вимагати встановлення будь-яких «природних прав» заново - означає порушувати той самий природний хід розвитку суспільства, який і створює ці права. Як бачимо, таке трактування відрізнялося від того, як сприймали природні права французькі революціонери, які зараховували до останніх, наприклад, «право діяти на власний розсуд» - фактично, право на самосуд.

І, нарешті, необхідно мати на увазі й те, що навіть радикали 80-х рр. XVIII ст. розглядали реформу парламенту як повернення до первозданної чистоти англійської виборчої системи за принципом «нове - це добре забуте старе». Так, наприклад, необхідність щорічних скликань парламенту вони намагалися довести наявністю у минулому Англії подібного прецеденту. Навіть самі англійські слова «revolution» - революція і «reformation» - реформа вживалися у той час у своєму буквальному значенні - як «повернення назад», про що говорить наявність у них приставки re-. Напевно, саме ця риса відрізняла покоління радикальних мислителів 80-х рр. від наступного покоління радикалів 90-х рр., що випробували на собі вплив ідеології французької революції. Що ж стосується ліберально налаштованих політиків, то вони прагнули реформувати систему, зберігаючи її рівновагу і цілісність як предмет своєї національної гордості.

Тільки таким чином, на їхню думку, можна було «безпечно просуватися вперед, підтримуючи прогрес». Сучасні фахівці визначають таку позицію як «ситуаційний консерватизм», або поступальність і обережність у політиці. У той же час вона прямо змикалася з теоріями «природного закону» і «вільного розвитку» індивідів і товариств, які лягли в основу ідеології лібералізму. Останнє зауваження пояснює, наприклад, чому активний учасник дискусій про реформу парламенту Едмунд Берк різко виступив проти розширення електорату в Англії, але у той же час наполягав на демократизації

виборчої системи в Ірландії - зокрема, за надання виборчих прав католикам.

Отже, якщо говорити про те, чому аргументи за реформу парламенту при всій актуальності цієї проблеми «не прижилися» у британському суспільстві 80-х рр. XVIII ст., то, напевно, коріння цього потрібно шукати у тому числі і у природі самого британського реформізму того часу. Аргументи за реформу були занадто сильно «прив'язані» до теоретичних основ Просвітництва у той час, коли ці ідеали і догмати починали поступатися місцем новим ідеологічним доктринам, більш відповідним зовсім іншій політичній ситуації. Та й сама просвітницька ідеологія в Англії, точніше, та інтерпретація, яку вона придбала до другої половини XVIII ст., не була настільки радикальною, як у країнах континентальної Європи.

ДЖЕРЕЛА:

Гоббс Т. Левіафан. — К., 2000. Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения. — Т. 3. — М., 1987; Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.; Семенов В. Г., Шульженко Ф. П. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII—XVIII століть. — К., 1995.; Лабутіна Т.Л. Біля витоків сучасної демократії. Політична думка англійського Просвітництва. М., 1994. С.142; Мещерякова Н.М. та ін. Просвітницький рух в Англії. М., 1991. С.65.

АНДЕРСОН БЕНЕДИКТ РІЧАРД О'ГОРМАН (нар. 26 серпня 1936 р.)

Американський політолог і синолог, професор міжнародних відносин, уряду та вивчення Азії Корнельського університету, найбільш відомий за своєю монографією «Уявлені спільноти» (1983 р.).

Андерсон народився в англійсько-ірландській родині Куньміні (Китай), де його батько — Джеймс О'Горман, як британський

військово-морський офіцер проходив службу на митниці. Мати — Вероніка Беатріче Марі Андерсон. Сім'я Андерсон була активною в ірландському національному русі. У 1941 р. родина переїхала до Каліфорнії. У 1957 р. Андерсон отримав звання бакалавра мистецтв з античної культури в університеті Кембріджі (Англія), а пізніше — ступінь доктора філософії по програмі вивчення Індонезії у Корнельському університеті (США).

Згідно з політологічними поглядами Андерсона, будь-яка нація, що тільки-но з'явилась в етнополітичному світі, вважає себе стародавньою. У цьому він дещо перегукується із Ентоні Смітом, який розглядає націєтворчу міфологію та національні міфи про «походження» національної спільноти у функціоналістичному розрізі і вважає їх швидше вигаданими історіями, ніж реальною історією. Андерсон припускає, що подібна «стародавність» націй у певних історичних умовах є необхідною умовою «новизни».

Для теорії Андерсона особливо важливим є акцент на ролі друкованої літератури та її поширенні. За думкою Андерсона, підйом націоналізму тісно пов'язаний із розповсюдженням друкованих книг та технічним розвитком друку загалом.

Андерсон, більш за будь-яких інших теоретиків, звертає увагу на офіційний націоналізм у мультиетнічних імперіях. Він вводить для розгляду важливу концепцію «натуралізації» європейських королівських династій, які мали владу над величезними та різноманітними багатомовними територіями.

Деякі з них, наприклад, імперія Романових, вказує Андерсон, досить успішно трансформувалися у «національні» імперії. Згідно з Андерсоном, у XIX ст. філологічно-лексикографічна революція і розвиток націоналістичних рухів, які самі були продуктом не тільки капіталізму, але й гіпертрофії династичних держав, створили все більш зростаючі культурні та політичні труднощі для багатьох династій. До того часу легітимність цих династій не мала нічого спільного із національністю. Крім того, ще до вибуху націоналістичних рухів, ці династії, виключно з адміністративних потреб, спробували спертися на окремі діалекти, якими вже проходило книгодрукування. Одночасно із зростанням націоналізму в Європі, деякі з балканських, центрально та східноєвропейських монархій спробували перевизначити та перелегітимізувати себе на національному ґрунті. Така реідентифікація призвела, зокрема, до добре знаної кризи легітимності мультиетнічних імперій. Династії та монархії, що визнавали себе

членами звичайних етнолінгвістичних спільнот, втрачали свою легітимність від Бога та ставали просто першими серед рівних.

Історично матеріалістичному підходу Андерсона у дослідженні націоналізму можна протиставити методологічний індивідуалізм Лія Грінфілда та веберіанський підхід, що викладено у книзі «Націоналізм: П'ять шляхів до сучасності».

ДЖЕРЕЛА:

Політичні портрети Новітньої доби. Книга I – Північна Америка. - Навчальний посібник / Укладачі: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.Г. Лисенко., В.В.Сокирська, – Умань.: ПП Жовтий О.О., 2012. – 798 с.; Політологічний словник. - К.: МАУП, 2005. – 792 с.; «Всемирная история». Книгу видруковано в Китаї. – 2008. – 576 с.

АНЕКСІЯ

АНЕКСІЯ (лат. Annexio — приєднання) — це насильницьке приєднання державою всієї або частини території іншої держави в односторонньому порядку. За міжнародним правом анексія — один з видів агресії і спричиняє міжнародно-правову відповідальність.

Анексію слід відрізнити від окупації, яка сама по собі не призводить до зміни юридичної належності території. Так, наприклад, Боснія і Герцеговина, що перебувала під окупацією (тобто фактичним контролем) Австро-Угорщини з 1878-го р., була анексована нею тільки у 1908 р., а до того вважалася формально територією Османської імперії.

Як правило, у результаті анексії місцеве населення приєднаної території у складі держави, що здійснила анексію, утворює етнічну (національну) меншину, а відносно етнічного (національного) ядра, від якого її відірвано, — діаспору автохтонного походження.

У Московії та Російській імперії в історичній та політичній лексиці замість правового поняття латинського походження «анексія», як це, наприклад, склалося в Європі, використовувалося пропагандисько-«патріотичне» кліше «збирання земель» або «примноження земель» та «приєднання земель». Для позначення аналогічних вчинків інших імперій, використовувалося поняття «загарбання». Так само, як замість понять геноцид та терор, царським урядом використовувався вираз «замирення народів» («Замирення народів Кавказу»).

Відомий політичний діяч Російської імперії В. Ульянов, що пізніше очолив уряд Радянської Росії, стверджував у 1916 р., що поняття «анексія» невіддільне від поняття самовизначення націй. «Ясно, що анексією можна і слід вважати лише приєднання території супроти волі її населення». У той же час він писав, що анексією «не можна назвати усяке приєднання «чужої» території», «не можна вважати

усяке насильницьке, воєнне, приєднання, бо ж проти насильства, якщо воно застосовується в інтересах маси населення та в інтересах прогресу людства, соціалісти заперечувати не можуть». У такий спосіб виправдовувалися анексії Росії.

Путін, Аксьонов, Константинов і Чалий підписують анексію Криму

У радянській історичній, політико-правовій та пропагандистській літературі термін «анексія» ніколи не застосовувався щодо СРСР або Росії. Так, наприклад, говорилося про анексію Румунією Бессарабії 1918 р., або ж Судетської області Німеччиною 1938 р. У той же час відносно територій, включених до складу СРСР за час від 1939 до 1941 рр.,— частини Польщі (Західна Україна, Західна Білорусь), Латвії, Литви, Естонії),— завжди вживалися терміни «возз'єднання» чи «приєднання», як для територій, що раніше входили до складу Російської імперії.

Анексію Радянським Союзом частини Польщі 1939 р. Англія та США визнали лише на Потсдамській конференції 1945 р., а на анексію Латвії, Литви, Естонії дали у той час лише мовчазну згоду. Остаточні результати анексій Радянського Союзу у Європі були закріплені Гельсінською угодою 1975 р.

Так Анексія Автономної Республіки Крим та м. Севастополя Росією — збройна агресія Росії, спрямована на насильницьке протиправне відторгнення Кримської автономії та Севастополя від України та їх приєднання до Російської Федерації на правах суб'єктів Російської Федерації, що було здійснено протягом березня 2014 р. Насильницька анексія Криму не визнається українською державою, не визнається Генеральною асамблеєю ООН, ПАРЄ, ПА ОБСЄ, а також

суперечить рішенню Венеціанської комісії, натомість російською владою трактується як «повернення Криму до Росії». Згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» територія Кримського півострова внаслідок російської окупації вважається тимчасово окупованою територією.

ДЖЕРЕЛА

Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003.- Т. 1 — 688 с.; Сперанская А. В. Аннексия // Большая Советская Энциклопедия. 3-е изд. / Гл. ред. А. М. Прохоров. — М.: Советская Энциклопедия, 1970. — Т. 2. Ангола — Барзас. — С. 40.; А. Я. Сухарев; В. Е. Крутских, А.Я. Сухарева. Большой юридический словарь. Инфра-М. Проверено 26 марта 2014.; Аннексия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

АНЗЮК

Військово-політичний союз (міні НАТО в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні), до складу якого входять Австралія, Нова Зеландія, Велика Британія, Малайзія та Сингапур.

Угода про його формування була підписана на лондонській конференції у квітні 1971 р., вступила у силу з 1 листопада цього ж року після того, як закінчився строк дії англо-малайської угоди про оборону 1957 р. Назва союзу АНЗЮК походить від заголовних літер назви трьох країн (Australia, New Zealand, United Kingdom).

Офіційна мета формування військово-політичного союзу АНЗЮК — сумісний захист Малайзії та Сингапуру від агресії. Але якщо проаналізувати обставини, що склалися на межі 50 рр. у Південно-Східній Азії, то слід вказати також на особисту зацікавленість Великої Британії у субрегіоні Малайського архіпелагу. У повоєнні роки Велика Британія поступово втрачала вплив у цьому регіоні.

Підтвердженням чому став сформований у 1951 р. військово-політичний союз АНЗЮС під егідою США, куди увійшли великі британські домініони Австралія й Нова Зеландія, а Велика Британія залишилася за його межами, тому у формуванні військово-політичного союзу АНЗЮК Велика Британія бачила: поширення свого економічного і політичного впливу у Південно-Східній Азії; забезпечення своїх економічних і політичних інтересів; можливість перекласти на країни блоку частину своїх витрат.

Для керівництва союзом були сформовані: консультативна рада п'яти країн з питань оборони; об'єднане командування збройними

силами; єдине командування протиповітряної оборони (ППО) для Малайзії та Сингапуру.

Постійної штаб-квартири АНЗЮК не має. До об'єднаних збройних сил союзу входять підрозділи сухопутних військ, військово-повітряних і військово-морських сил усіх країн регіону та особовий склад британських баз.

Після формування АНЗЮК, до складу об'єднаних сухопутних військ увійшли: одна піхотна бригада трибатальйонного складу (англійський, австралійський і новозеландський); два дивізіони польової артилерії, підрозділи інженерних військ та військ зв'язку, а також підрозділи вертольотів.

Об'єднані ВПС: дві австралійські ескадрильї винищувачів «Міраж» (40 літаків); одна ескадрилья транспортної авіації і загін патрульних літаків. Об'єднані ВМС: 4 сторожові кораблі і один підводний човен.

Загальна чисельність особового складу іноземних військ на території Малайзії та Сингапуру після утворення АНЗЮК становила 7000 чоловік, серед них англійських — 2 210; австралійських — 3 300; новозеландських — 1 150.

В наш час у Малайзії розташована ескадрилья «Міражів» (38 літаків) австралійських ВПС, а у Сингапурі — новозеландський піхотний батальйон (800 солдатів), які є безпосередньо підлеглими воєнному командуванню цих країн, ППО і ВМС.

АНЗЮК виконує об'єднану роль у системі військових блоків, розміщених в азіатсько-тихоокеанському регіоні під егідою США. Певною мірою АНЗЮК компенсував вихід Нової Зеландії з блоку у зв'язку з антиядерною позицією новозеландського керівництва.

ДЖЕРЕЛА:

Мерзляков Н. С., СЕАТО, М., 1958; Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, М., 1963; Лидер Ю., НАТО. Очерки истории и доктрины, пер. с польск., М., 1964.

АНКЛАВ ЕТНІЧНИЙ

АНКЛАВ ЕТНІЧНИЙ (етнічний анклав, етнічний острів, етнічний енклав) (франц. «enclave» від лат. «inclave» — зачиняти на ключ) — порівняно невелика частина етнічної території певного етносу, оточена з усіх боків іншою етнічною територією. Етнічний анклав є ніби острівцем в іншому етнічному морі. Межі етнічних островів та державно-політичних анклавів не збігаються. Кількість етнічних анклавів у світі перевершує кількість державних у десятки разів. В

українській науці дорядянського періоду, наприклад, у географії, активно вживався термін «енклав».

Головними причинами появи на земній кулі етнічних анклавів є такі:

1) міграційний рух етнічних спільнот; 2) прагнення до компактного розселення етнічної групи у чужому етнічному оточенні; 3) примусове територіальне зосередження представників певної етнічної групи.

Етнічні анклавні певного етносу просторово відірвані один від іншого та від головної етнічної території (основного, суцільного етнічного масиву). Проте, буває, що острівний (анклавний), або ж розпорошений (дисперсний) спосіб розселення етносу є для нього визначальним, тоді виокремити якусь головну його етнічну територію надто складно чи навіть неможливо.

Певний етнічний анклав буває оточений кількома етнічними територіями (переважно також острівними). Проте зазвичай етнічні анклавні оточені однією порівняно великою етнічною територією.

У сучасному світі одноетнічність багатьох анклавів зменшується. Зазвичай серед іншоетнічної людності етнічного острова певного народу кількісно вирізняється певна етнічна група. Тому чимало етнічних анклавів є двоетнічними й триетнічними за своєю етнічною конструкцією з різним співвідношенням головних етнічних складників. Характер розселення певних етнічних груп у межах одного етнічного анклаву буває різний. Проте, якщо зникає («розмивається») межа між етнічним анклавом та етнічно відмінною територією навколо нього, тоді маємо говорити про зникаючий етнічний анклав (етнічний острів, що розчиняється в іншоетнічному морі).

Анклавні частини етнічних спільнот природно прагнуть підтримувати свою етнічну самобутність, не втратити етнічну самоідентифікацію. Та не завжди це прагнення є масовим і визначальним для перебігу етнічних, демографічних та міграційних процесів у середовищі анклавної спільноти.

Українська етнічна територія межує з етнічними територіями росіян, білорусів, поляків, словаків, угорців, румунів, молдован (молдаван), та з етнічними островами болгар і гагаузів. Більша частина української етнічної території має виразно одноетнічний характер, як правило — український. Але у певних прикордонних районах переважає іншоетнічна людність: угорська, румунська, молдовська, болгарська, гагаузька, російська. У межах української етнічної території є одноетнічні а також етнічно змішані етнічні острови болгар,

молдован, румунів, угорців, росіян, поляків, греків, циган, албанців, словаків, білорусів та етнічних груп інших народів. Міграція, укладання різноетнічних шлюбів та природна асиміляція призводять до «розмивання» меж етнічних островів та до їх розчинення в етнічно українському «морі» (крім території Кримського півострова).

Іншоетнічні домішки на територіях, підпорядкованих міським радам, за чисельністю і питомою вагою значно більші, ніж у сільській місцевості (особливо на півдні і сході країни). Проте компактне розселення у містах південної і східної частин країни спостерігається лише у корінних народів України — українців та кримських татар.

За межами сучасної національної української території (державної території України) існують залишки суцільної української етнічної території та великої кількості українських етнічних анклавів (різного розміру, конфігурації, сусідства). Основна частина цих етнічних територій втрачена українцями у 1930-х рр. (на території Російської Федерації) та у 1940-х рр. (на території Польщі й Білорусі).

У 1938 р. В. Кубійович писав: «Поза межами своєї суцільної території, на широких просторах, у Азії, Америці і Європі живе 13,5 % українського населення. Є це у дрібній мірі українські острови на пограниччях, головню — вислід еміграції останнього п'ятидесятиліття. Українські острови на заході це, головню останки давнього розміщення, на сході є вони вислідом української кольонізаційної експанзії».

ДЖЕРЕЛА:

В. Кубійович. Національні відносини // Географія українських і сумежних земель — К.: Обереги, 2005. — Т. 1. Загальна географія. / ред. В. Кубійович. — С. 303-326.; Чирков О. Втрачені землі: (Порівняння національної території України, визначеної Степаном Рудницьким на початку 1920-х рр., з сучасними державною та етнічною українськими територіями) // Україна просторова у концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. — С.131-141.; Чирков О. Етнічний анклав (Етнічний острів) // Український геополітичний словник / Крисаченко В. С. та ін. — К.: «МП Леся», 2010. — 531 с.; Чирков О. Етнічний острів (анклав) // Україна-Етнос. / НДІУ; Фігурний Ю. С. та ін. — К., 2006. — С. 81; Чирков О. Етногеографічна складова українознавчої терміносистеми // Українознавство / НДІУ. — 2006.- № 1. — С. 295–302.; Ятченко В. Анклав етнічний // Україна-Етнос. / НДІУ; Фігурний Ю. С. та ін. — К., 2006. — С.7-8.

АНОМІЯ

АНОМІЯ — (композиція з запереченням грец. α- і νόμος — закон, права і порядку). Безладдя, беззаконня, відсутність соціального порядку. Походить з теологічної лексики пізнього Середньовіччя (кінця XVI - XVII ст., особливо в Англії) для позначення порушень релігійних

законів. Іноді замість поняття «аномія» використовують близьке за значенням слово «анархія» (але без значення «влади»).

Ситуація, коли одна або більше осіб не можуть інтегруватися зі стабільними основними інститутами суспільства, що призводить до заперечення найзначніших норм домінантної культури і соціальних відхилень.

Аномія як операціональне поняття введене у соціологію Е. Дюркгаймом для позначення суспільної ситуації послаблення соціальних норм і порядку внаслідок розходження між завищеними очікуваннями й обмеженістю економічних благ і товарів при подальшому розподілі праці та посиленні економічної кризи.

За Дюркгаймом аномія особливо притаманна суспільствам економічних депресій та процвітання і закономірно веде до девіантної поведінки.

За Р.К.Мертоном, який услід за Дюркгаймом досліджував це явище, Аномія — це розлад між культурно заданими цілями і легітимними інституціалізованими засобами, що призводить до аномічного напруження. Деградація культурної та соціальної структури веде до необхідності подолання цього як перевантаження переживань. Залежно від вибору між цілями або засобами виникають різноманітні форми адаптації до цієї ситуації, що найчастіше може реалізуватися як Девіація.

ДЖЕРЕЛА:

Шайгородський Ю. Ж. Аномія як суспільний і особистісний феномен / Ю. Ж. Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — 2011. — № 4 (54) . — С. 19-29.; Політологічний енциклопедичний словник. Нвчальний посібник для вищих навчальних закладів. — К.: Генеза, 2997. — 400 с.

АНТАГОНІЗМ

АНТАГОНІЗМ (від дав.-гр. *ανταγωνισμός* — «суперечка, боротьба») — одна з форм конфлікту, суперництво, що характеризується гострою боротьбою ворожих сил, тенденцій. Термін вживається у різних контекстах, як то: «ідеологічним антагоністом консерватизму є комунізм і лібералізм». Це тип суперечності, де погляди і діяльність сторін, що стикаються, мають діаметрально протилежний характер, який поглиблюється у міру свого розвитку і часто переростає у конфлікт. Боротьба між антагоністичними протилежностями відбувається у гострих формах і переважно завершується знищенням однієї з них. Повне розв'язання антагонізму досягається лише у результаті ліквідації тієї основи, що його породила.

Поширеним є зокрема явище етнічного антагонізму — суперечливого стану у міжетнічних відносинах, який характеризується напругою у стосунках як між домінуючою більшістю і окремими меншинами, так і між етнічними меншинами. Виникає на основі конфлікту ідеологічних, політичних, соціальних, економічних, релігійних інтересів. Виявляється на рівні відносин між домінуючою й підпорядкованою групами населення та на рівні підпорядкованих груп.

У свою чергу, **антагоніст** — персонаж, який є ворогом головного героя чи героїв, і поборовання якого відіграє помітну, або й провідну роль у сюжеті художнього твору. Здебільш, антагоністи є негативними персонажами й уособлюють собою ті чи інші вади. У класичній літературі ними є чільні лиходії, що активно протистоять протагоністам. Однак, модерні автори подекуди змішують їхні функції й почасти міняють їх місцями, створюючи заплутані сюжети.

Не варто плутати антагоністів із героями, які змагаються між собою — у цьому разі їхні лінії більш-менш рівноправні, так само відносно рівномірно розподілені й авторські симпатії. У випадку ж з антагоністом чітко видно, хто саме є головним героєм, чия сюжетна лінія є основною, а чия — допоміжною. Антагоніст у композиції, як правило, має допоміжну роль, втілюючи проблему, яку повинні розв'язати головні герої, його сюжетна лінія не є самостійною і слугує для поступу ліній головних героїв.

Оскільки антагоністам зазвичай приділяється далеко менше уваги, ніж протагоністам, їх нерідко увиразнюють якісь особливі, прикметні, гіпертрофовані риси вдачі й зовнішності. Колоритна подоба замінює антагоністам глибину характеру, на показ та розвиток якого часто-густо елементарно бракує часу, позаяк більшу частину зображуваного простору обіймає протагоніст. Часом ці образи дуже вдалі, деколи навіть затьмарюють не надто яскравих головних героїв.

ДЖЕРЕЛА:

М.Ф.Головатий, О.В.Антонюк Політологічний словник К.: МАУП, 2005—791 с.;Гіденс Е. Соціологія. — К., Основи. — 1999 р.; Антагонизм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

АНТАГОНІЗМ ЕТНІЧНИЙ

АНТАГОНІЗМ ЕТНІЧНИЙ — це стан у міжетнічних відносинах, котрий характеризується найвищою напругою у цих стосунках на двох рівнях: відносини домінуючої більшості і окремої меншини; відносини між етнічними меншинами. Розвиток самого феномена можна уявити

таким чином: етнічна антипатія — етнічне невдоволення та етнічні звинувачення — етнічний антагонізм. Відразу потрібно зауважити, що сам по собі етнічний антагонізм (як і його структурні складові) не існує. Він виявляється у процесі взаємодії представників різних етнічних спільнот.

Характер вияву, його сила залежать від багатьох обставин, серед котрих неабияку роль відіграють функціональні параметри самої взаємодії. Передовсім мається на увазі те, на яких рівнях відносин етнічний антагонізм має місце. Практика міжетнічних стосунків у поліетнічних західних країнах засвідчує, що таким полем є переважно відносини між домінуючою етнічною групою населення та меншинними групами суспільства (США, Канада, Франція, Німеччина). Значно рідше етнічний антагонізм виявляється у полі взаємодії різних меншинних груп населення (тіж США) або у полі взаємодії спільнот, котрі висувають свої претензії на домінуюче становище у суспільстві (наприклад, фламандська й валлонська общини у Бельгії).

Оскільки етнічна взаємодія здійснюється ще й на індивідуальному та груповому (колективному) рівнях, то сила й характер вияву етнічного антагонізму й у цьому плані матиме свої особливості. На першому рівні він не носитиме узагальнюючого характеру й матиме скоріше спорадичний, випадковий характер. Випадковий у тому розумінні, що він не пов'язаний з певними закономірностями й виявляється у першу чергу у побутовій сфері. Виявлення етнічного антагонізму на другому рівні пов'язане з проникненням його у різні сфери суспільного життя, зокрема у політичну та ідеологічну. У цьому випадку його доля (агрегація чи зменшення) залежить від колективних дій, що, як правило, регулюються певними політичними силами, котрі групуються на етнічній основі.

Антагонізм етнічний виникає у результаті змагань представників різних етнічних спільнот за престижні ніші у соціально-економічній ієрархії суспільства, а розвивається він на базі нерівноправного, а ще краще неоднакового, становища різних груп населення.

У поліетнічному суспільстві (етнічно сегментованому, коли досить чітко простежуються етнічно структуровані спільноти) така класифікація основної причини появи антагонізму етнічного має сенс, а суспільна практика країн Америки та Західної Європи, безумовно, це підтверджує. Скажімо, у Сполучених Штатах антагонізм виявився під час витіснення з певних сфер або у ці сфери вихідців з інших етносів, крім тих, котрі свого часу опанували цю сферу.

Особливо чітко це фіксується у сфері так званого малого або етнічного бізнесу (скажімо, вихідці з Кореї контролюють практично всі пункти торгівлі овочами у Нью-Йорку; віденські торговельники пресою — виключно іммігранти з країн південно-східної Азії та арабського регіону).

Антагонізм етнічний виявляється на рівні відносин між домінуючою й підпорядкованою групами населення та на рівні підпорядкованих груп. Він відрізняється формами свого вияву: у першому випадку він охоплює діапазон між етнічною дискримінацією із застосуванням силових (збройних) методів приборкання претензій на зайняття тієї чи іншої ніші; у другому випадку він обмежується у поширенні негативних стереотипів інших, штрейкбрехерстві тощо.

ДЖЕРЕЛА:

Мукомель В. Демографические последствия этнических и региональных конфликтов // Социологические исследования. — 1999. - №6. — С. 69.; Брайчевська О. Репатріанти в Україні: шляхи інтеграції // Проблеми міграції. — 1999. - № 3. — С. 34.; Фукуяма Ф. Коментарий к ессе Г. Нодия «Национализм и демократия» // Дружба народов. — 1994. - №5. — С. 123.; За даними соціологічного опитування з мовних проблем. — Київський центр політичних досліджень. — 2002 р.

АНТА́НТА

АНТА́НТА (від фр. Entente — згода, початок виразу фр. Entente cordiale — сердечна угода) — військово-політичне угруповання, основними членами якого були Великобританія, Франція і Росія, створене у 1904–1907 рр.

Антанта домінувала в міжнародних відносинах перших десятиліть ХХ ст. Виникла у відповідь на створення у 1882 р. і подовження у 1891 р. Троїстого союзу Німеччини, Австро-Угорщини та Італії.

Веде початок від франко-російського союзу 1891–1893 рр., оформилася як глобальна коаліція після вступу до союзу Великої Британії, яка 8 квітня 1904 р. врегулювала суперечності з Францією в Африці та 31 серпня 1907 р. — з Російською імперією в Азії (Конвенція про розподіл сфер впливу в Ірані, Афганістані, Тибеті). Колоніальна експансія та озброєння Німеччини, її прагнення покінчити з пануванням Англії на морях спонукали Лондон відійти від попередньої політики «блискучої ізоляції», вступити у союзницькі взаємини з континентальними державами, зберігаючи провідну роль у світових міжнародних відносинах.

У 1911 р. Антанта стала військовим союзом і основою сил союзників під час Першої світової війни. У роки війни блок Англії,

Франції й Росії підтримало 25 держав, серед них США, Японія, Румунія, Китай, Греція, Португалія та інші. США, не бажаючи розчинятися в Антанті, проголосили себе «асоційованою країною» угруповання. Антанта виграла Першу світову війну і закріпила свій успіх дипломатично на Паризькій мирній конференції, створивши так звану Версальську систему міжнародних стосунків.

Після виходу 11 лютого 1919 р. зі складу Директорії Володимира Винниченка і формування 13 лютого 1919 р. нового уряду без участі представників соціалістичних партій переговори продовжились. Не подаючи надії на можливість визнання УНР, Антанта вимагала підпорядкування української армії союзному командуванню і включення її поряд з Добровольчою армією генерала Денікіна у єдиний антибільшовицький фронт та встановлення контролю Антанти над українськими землями. На ці умови українська делегація категорично не погодилась.

На Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. глави Антанти і США диктували переможеним країнам умови повоєнного врегулювання, створивши Версальську систему міжнародних відносин. Питання, пов'язані з Україною та її землями, розглядалися у контексті або відновлення «єдиної та неподільної Росії», або створення «санітарного кордону» на західних рубежах Радянської країни. З початком функціонування Ліги Націй діяльність Антанти формально припинилась.

ДЖЕРЕЛА:

История дипломатии, т. 2. Москва, 1945.; Рубинштейн Н. Советская Россия и капиталистические государства в годы перехода от войны к миру (1921–1922 гг.). М., 1948.; Тэйлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе. 1848–1918. Москва, 1958.; Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. Київ, 1962.; История дипломатии, т. 3. Москва, 1965.; Марголин А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина) Берлин: Изд-во С.Ефрон, 1922.; Українська радянська енциклопедія: у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985. // За ред. Підкови І. З., Шуста Р. М. Довідник з історії України. — К: Генеза, 2001.

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ — воєнно-політичне об'єднання держав, які під час Другої Світової воювали проти Німеччини, та її сателітів: Італії, Японії, а також на початковому етапі війни: СРСР, Румунії, Болгарії та інших.

Антигітлерівська коаліція виникла внаслідок гітлерівського нападу на Польщу 1 вересня 1939 р. Велика Британія і Франція в ультимативній формі зажадали від Німеччини припинити агресію і, не

отримавши відповіді, 3 вересня оголосили їй війну. Так склалася перша Антигітлерівська коаліція

У травні—червні 1940 р. гітлерівський вермахт розгромив англо-французький блок. 22 червня Франція капітулювала, Велика Британія продовжувала воювати. Її союзниками залишилися тільки емігрантські уряди окупованих Гітлером країн, що знайшли притулок у Лондоні. Як військовий союз Антигітлерівська коаліція перестала існувати.

Напад нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. докорінно змінив ситуацію. З перших годин нападу фашистської Німеччини на СРСР стало зрозумілим, що розрахунки Гітлера на міжнародну ізоляцію СРСР зазнали краху. В день початку агресії У.Черчілль заявив: «Кожний, хто воює проти Гітлера, - друг Англії, кожен, хто воює на його боці,- ворог Англії». 22 червня 1941 р. у зверненні до нації англійській прем'єр заявив, що Великобританія надасть «Росії і російському народу всю допомогу, яку тільки зможе». Про свою підтримку СРСР заявив і президент США. Таким чином, з початком радянсько-німецької війни почала формуватися антигітлерівська коаліція.

12 липня 1941 р. у Москві укладено англо-радянську угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Утворилася друга Антигітлерівська коаліція.

У серпні 1941 р. У.Черчілль і Ф.Рузвельт підписали Атлантичну хартію, до якої приєднався і Радянський Союз (вересень 1941 р.). Атлантична хартія висунула наступні завдання: знищення нацистської тиранії, роззброєння агресора, загальне роззброєння світу.

1 жовтня між СРСР, США та Великобританією у Москві була підписана трьохстороння угода про допомогу Радянському Союзу зброєю і продовольством. Поставки (400 танків, 500 літаків щомісяця, а також стратегічна сировина) почалися одразу ж. Перша військова техніка (особливо танки) з'явилася на радянсько-німецькому фронті під час битви під Москвою. Допомога союзників головним чином відбувалась північними морськими конвоями під охороною британських військово-морських сил. Незважаючи на значні втрати від німецьких човнів і літаків, з жовтня 1941 р. по червень 1942 р. СРСР одержав 3 тис. літаків, 4 тис. танків, 20 тис. різноманітних транспортних засобів. Відповідно до закону про ленд-ліз США надав СРСР безпроцентний кредит в 1 млрд. доларів (листопад 1941 р.). Першою спільною акцією СРСР і Великобританії стала окупація Ірану з метою не допустити зближення з Німеччиною.

11 грудня 1941 р. Гітлер оголосив війну США і Антигітлерівська коаліція поповнилася новими членами.

Вступ США у Другу світову війну сприяв завершенню утворення антигітлерівської коаліції. 1 січня 1942 р. 26 держав світу на чолі з СРСР, США та Великобританією підписали у Вашингтоні Декларацію Об'єднаних націй, яка будувалась на принципах і завданнях Атлантичної хартії. У Декларації зазначалось, що повна перемога над нацизмом є запорукою захисту життя, свободи і незалежності всіх народів. В умовах створення антигітлерівської коаліції радянське керівництво визнало емігрантські уряди Польщі, Чехословаччини, Франції.

Найголовнішим у взаємовідносинах між СРСР, США та Великобританією з самого початку стала проблема відкриття Другого фронту. Спочатку це планувалось на 1942 р., але замість цього союзники провели успішну операцію у Північній Африці.

У зв'язку з втратою СРСР у 1941 р. важливих промислових і сільськогосподарських районів, радянське керівництво сподівалось одержати від союзників допомогу й економічного характеру. Уряд США частково задовольнив потреби СРСР у жирах, а також поставив тисячі тонн цукру та інші необхідні товари. Наприкінці 1941 р. стали функціонувати ще два маршрути (через Іран і Далекий Схід), якими постачалась допомога СРСР.

28 листопада - 1 грудня 1943 р. відбулась Тегеранська конференція за участю Ф.Рузвельта, Й.Сталіна й У.Черчілля. Її метою була координація дій союзників для повного розгрому нацистського блоку та облаштування післявоєнного миру. Не дивлячись на протиріччя, які виникли між керівниками союзних держав (Черчіль пропонував відкриття Другого фронту на Балканах, Сталін - у Північній Франції, звідки відкривався найкоротший шлях до кордонів Німеччини), СРСР домогся необхідних для нього рішень ключових питань:

- відкриття Другого фронту в Південній Франції не пізніше травня 1944 р.;
- перенесення кордонів Польщі на захід до Одру і визнання майбутнього східного кордону по «лінії Керзона»;
- визнання радянських претензій на Кенігсберг;
- визнання анексії прибалтійських держав.

Сталін дав згоду на участь СРСР у війні з Японією після розгрому нацистської Німеччини. На Тегеранській конференції обговорювались питання про утворення міжнародної організації безпеки після війни.

Тегеранська конференція сприяла зміцненню антигітлерівської коаліції і наблизила час остаточного розгрому німецького блоку.

4-11 лютого 1945 р., коли наближалась перемога над Німеччиною, відбулась нова зустріч «великої трійки» в Ялті — Кримська конференція. На конференції було розглянуто питання про майбутнє Німеччини (окупація її військами СРСР, США, Великобританії, Франції, репарації та ін.), про порядок роботи ООН, про новий устрій в Європі. Радянський Союз ще раз підтвердив свою позицію вступити у війну з Японією після розгрому гітлерівської Німеччини.

17 липня - 2 серпня 1945 р. відбулась Потсдамська конференція. Й.Сталін, Г.Трумен, який став президентом США після смерті Ф.Рузвельта, У.Черчілль (з 28 липня новий прем'єр-міністр К.Еттли) вирішували долю післявоєнного миру. У центрі уваги стояло німецьке питання: демілітаризації та денацифікація країни, покарання воєнних злочинців, репарації, кордони Німеччини з сусідами та ін. Радянський Союз підтвердив, що вступить у війну з Японією відповідно ялтинській угоді. У порядок денний були включені питання про мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. Не дивлячись на протиріччя між учасниками конференції (США намагались вплинути на хід конференції успішним випробуванням ядерної бомби), вона дала позитивний імпульс у розвитку міжнародних відносин в умовах післявоєнного миру.

Ялтинська конференція 4-11 лютого 1945 р.

На жаль, цей історичний шанс країни-переможниці не використали. Через рік почалася «холодна війна», яка зайняла цілу історичну епоху.

Антигітлерівській коаліції належить історична заслуга у розгромі агресорів, які розв'язали війну з метою встановлення свого світового панування. Найбільший тягар боротьби проти гітлерівської Німеччини припав на Радянський Союз. США до 1944 р. основну масу своїх діючих збройних сил спрямовували проти Японії. СРСР вступив у війну з Японією через три місяці після підписання акта капітуляції Німеччини. Загальновизнаною політичною програмою другої Антигітлерівської коаліції була Атлантична хартія від 14 серпня 1941 р., запропонована президентом США Франкліном Рузвельтом. Продовженням Антигітлерівської коаліції у повоєнний час стало створення Організації Об'єднаних Націй.

Унаслідок історичних і географічних чинників саме Радянський Союз виніс найважчу ношу у війні проти нацистської Німеччини й саме завдяки цьому були врятовані мільйони життів англійців і американців. Під час війни і Америка, і Англія це чітко розуміли.

21 червня 1942 р. Ернест Бенін (високопосадовець уряду В. Черчилля.) заявив: «Уся допомога, яку ми могли надати, невелика у порівнянні з титанічними зусиллями радянського народу. Наші онуки, сидючи за своїми підручниками історії, думатимуть про минуле, відчуюючи захоплення героїзмом і вдячність до великого російського народу».

ДЖЕРЕЛА:

Іванов Р.Ф., Ейзенхауер Д.Д. «Радянсько-американські союзницькі відносини в 1941-45 р.р., США, Економіка, Політика, Ідеологія. - 1995; Історія Батьківщини. - Курс лекцій. - Ч.2., Баканов В.І., Евланова М.М. Челябінськ, Вид-во ЮУрГУ, 1997; Лідери війни. Сталін, Рузвельт, Черчель, Гітлер, Муссоліні. - М.: - Просвещение, 1995.; Паперно А.Х. «Про ленд-ліз і тихоокеанської транспортної епопеї». - Вітчизняна історія. - 1997 р.; Славинський Б. «Ялтинська конференція: сучасне переосмислення». - // Світова економіка і міжнародні відносини. - 1996; Стародубцев В.Ф. «Чи врятували ленд-ліз Росію?»; Тюшкевич С.А., Міхальов С.М. «Ціна великої перемоги». - Держава і право, 1995 р.

АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ

АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ - громадський рух, спрямований на звільнення політичному та духовному житті, науки, культури та освіти від влади релігії і церкви. Окремі антиклерикальні ідеї були висловлені ще філософами давнини. У середньовічній Європі антиклерикалізм був формою боротьби проти запровадження церквою ідеї про примат духовної влади над світською.

В ідеології антифеодальних буржуазних революцій антиклерикалізм виступив в якості обов'язкового елемента. Це знаходило своє відображення у критиці ідеологами молоді буржуазії

політики церкви, у прийнятті буржуазними урядами законів, які передбачали секуляризацію церковної власності та відділення церкви від держави. Сучасний антиклерикалізм у цілому - це масовий прогресивний, але неоднорідний рух.

У антиклерикальній боротьбі беруть участь люди різних філософських, політичних, релігійних переконань. Антиклерикалізм прогресивно налаштованих християнських демократів за кордоном істотно відрізняється від антиклерикалізму трудящих, які виступають під прапором комунізму. Багато віруючих-антиклерикалів розглядають клерикалізм всього лише як результат зловживання релігією з боку реакціонерів, проводять розмежування між клерикалізмом і релігією, відносячи всю реакційність на рахунок войовничого клерикалізму, залишаючи поза критикою релігію.

Антиклерикалізм віруючих обмежений у першу чергу тому, що він не спрямований проти основ експлуататорського суспільства, що породжує клерикалізм. До кінця послідовним антиклерикалізм став лише з виникненням марксизму. Саме на основі марксизму-ленінізму комуністичні і робітничі партії розробляють наукову програму боротьби з клерикалізмом.

Комуністи, які не ототожнюють клерикалізм з самою релігією, у той же час пов'язують питання про подолання релігії і клерикалізму з класовою боротьбою трудящих, покликаної ліквідувати експлуататорську суспільство, що породжує різні форми соціального гноблення мас, в тому числі і клерикалізм.

У більшості цей рух помітно прогресує у католицьких країнах, бо духовенство через намагання католицької церкви перебрати державні функції, створюючи задля цього політичні католицькі (чи «клерикальні») партії для опанування державної влади.

Зокрема, у Середньовіччі поміж римськими папами й імператорами довгий час точилися криваві війни за вищу владу. І досі деякі представники католицького духовенства вважають Ватикан, де всі державні пости зайняті особами з вищого духовенства, відповідним ідеалом державної організації.

Претензії католицького духовенства до якнайбільшого впливу на політичні й державні справи спричинилися до виникнення антиклерикалізму, що у своїй гострішій формі, — особливо у соціалістичних партіях і пресі, — набирає іноді й форм боротьби взагалі проти будь-якого впливу духовенства.

Саме тому, що антиклерикалізм із боротьби проти духовенства у політиці, перетворюється часто у боротьбу й проти церкви, чимало

побожних католиків вбачають у політичних амбіціях свого духовенства велику небезпеку для самої церкви і тому теж стають на поміркованіші, але все ж антиклерикальні позиції. Так, наприклад, доктор Леопольд Коплер, один із католицьких авторитетів, писав у 1932 р. у своїй праці «Релігія і політика»:

«Було б нещастям для релігії і для Церкви, коли б духовенство все і всюди, силою свого становища й уряду, виступало як провідник у чисто політичних справах. Через те у народі виникло б переконання, що Церква і католицька політична партія — це одне й те саме, і таке переконання могло б мати для Церкви згубні наслідки. Політичне життя все було й буде ковзким льодом. Тут трапляються найбільш непередбачені й несподівані події. Партія, що через перемогу на виборах зробилася майже всемогутньою, на других виборах, може бути ділком розторошена... Було б нещастям, коли б долю Церкви хтось хотів довірити політичній партії, або взагалі тісно злучити з її розвитком, чи занепадом. За всі помилки (тої клерикальної партії) у політичному житті мала б покутувати Церква».

ДЖЕРЕЛА:

Політологічний енциклопедичний словник. Нвчальний посібник для вищих навчальних закладів. — К.: Генеза, 2007. — 400 с.; Політологічний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів // Зав. редакцією М.Ф. Головатого і О.В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.

АНТИКОМІНТЕРНІВСЬКИЙ ПАКТ

АНТИКОМІНТЕРНІВСЬКИЙ ПАКТ (німецькою мовою - Antikominternpakt) — договір, укладений 25 листопада 1936 р. у Берліні між Німеччиною і Японією з метою боротьби проти Комінтерну. Японська назва: «Японсько-німецький договір про спільну оборону».

Антикомінтернівський пакт складався з трьох статей і «протоколу підписання».

- Стаття 1. передбачала взаємну інформацію сторін про «активність Комуністичного Інтернаціоналу» і боротьбу з ним.;
- Стаття 2. запрошувала держави, «внутрішньому спокою яких загрожує діяльність Комуністичного Інтернаціоналу», приєднатися до цієї угоди.;
- Стаття 3 встановлювала строк дії пакту на 5 років. У «протоколі підписання» сторони зобов'язались вживати «суворих заходів проти тих, хто всередині країни чи поза нею прямо чи посередньо діє на

користь Комуністичного Інтернаціоналу», а також створити постійну комісію для співробітництва в цій боротьбі.

Антикомінтернівський пакт мав доповнення, яке стало відомим лише після Другої світової війни і передбачало спільні військові заходи проти Радянського Союзу, взаємну допомогу у нападі на СРСР, заборону будь-яких заходів, які погіршили б становище СРСР.

У 1937 р. до Антикомінтернівського пакту приєдналася Італія, у 1939 р. — Угорщина, у 1939—1940 рр. — Маньчжурська держава та Іспанія. Антикомінтернівський пакт перетворився у військовий союз Німеччини, Італії і Японії.

Японський посол у Німеччині віконт Кінтомо Мусакодзі та міністр закордонних справ нацистської Німеччини Йоахим фон Ріббентроп ставлять підписи на Антикомінтерновському пакті.

25 листопада 1941 р. чинність «Антикомінтернівського пакту» була продовжена на 5 років і до нього приєдналися Болгарія, Фінляндія, Румунія, Данія, Словаччина, Хорватія і уряд окупованої японцями частини Китаю. Перемога антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні привела до ліквідації антикомінтернівського пакту.

ДЖЕРЕЛА:

Українська радянська енциклопедія: у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Борисов А. Японо-німецька угода (вогнище війни на Сході). — К.: Соцеквидав України, 1937. — 112 с.

АНТИКОМУНІЗМ

АНТИКОМУНІЗМ — сукупність ідей, ідеологій та політичних доктрин, спрямованих проти комуністичних ідей, ідеології та відповідних політичних течій і методів правління.

Хоча термін комунізм має давню історію, сучасний антикомунізм спрямований, у першу чергу, проти політики послідовників марксизму-ленінізму. На VII з'їзді РСДРП(б) у 1918 р. партію було перейменовано на Російську комуністичну партію (більшовиків) для протиставлення своїх послідовників меншовикам. Тому й термін антикомунізм використовується для позначення опозиції не стільки ідеї гіпотетичного безкласового суспільства, скільки політичній теорії та практиці комуністичних партій, які, у свою чергу, засновані на марксизмі-ленінізмі.

Антикомунізм був центральним, системоутворюючим елементом ідеології і практики російського Білого руху.

Починаючи з енцикліки Папи римського Бенедикта XV у 1920 р. *Vonum Sana* та низки наступних офіційних документів, що видавались головами Святого престолу, комунізм засуджувався Папами за атеїзм, прагнення до руйнування соціального порядку у суспільстві і підірив засад Християнської цивілізації.

«Що несе народам більшовизм». Білогвардійський плакат

Антикомунізм також був офіційною ідеологією «Західного блоку» у епоху холодної війни. У цей період комуністична ідеологія асоціювалась, перед усім, з однією з наддержав — СРСР (хоча далеко не всі марксисты і комуністи світу підтримували сучасну їм ідеологію Радянського Союзу), а антикомунізм, відповідно, з антирадянством.

Всередині західного блоку часів холодної війни жорсткий антикомунізм протистояв, у свою чергу, силам, що вважали за можливе мирне співіснування з соціалістичними державами і

конвергенцію систем. Крупними ідеологами антикомунізму у 1980-ті рр. були Рональд Рейган і Маргарет Тетчер.

Серед напрямків, що дотримуються антикомуністичної ідеології, були фашизм і націонал-соціалізм, націоналізм різних країн та напрямків (китайський Гоміньдан часів Чан Кайші, режим Франсіско Франко), деякі течії анархізму (наприклад, анархо-капіталізм; більшість анархістів позитивно ставляться до комуністичних ідей, але негативно — до історичних комуністичних режимів), традиційний авторитарний консерватизм тамонархізм, лібералізм, ідеологія багатьох релігій (у тому числі Католицької церкви, а також ісламський фундаменталізм). Іноді ці течії поєднувались (наприклад, у риториці Рейгана поєднувалась ліберальна ідеологія з християнсько-консервативною).

Програма КПРС стверджувала, що основним змістом антикомунізму є «...наклеп на соціалістичний стрій, фальсифікація політичної мети комуністичних партій, вчення марксизму-ленінізму» (1961 р.).

Після краху комуністичних режимів у СРСР і Східній Європі у 1989—1991 рр. та дрейфу більшості комуністичних партій Європи у бік соціал-демократії антикомунізм як політична доктрина значною мірою, хоч і не цілковито, втратив актуальність.

У промові, яку було зроблено у Нюрнберзі 10 вересня 1936 р. на 8-му з'їзді націонал-соціалістичної партії, заявив: «Те, що називається більшовизмом, не має нічого спільного з тим, що ми розуміємо під «ідеями» та «світоглядом» у цілому. Це ніщо інше, як патологічний і злочинний вид безглуздя, розроблений євреями, що можна легко довести, і провадиться тими самими євреями, які прагнуть знищення цивілізованих народів Європи та встановити міжнародний єврейський світовий режим, що підкорить всі народи своїй владі».

І далі - «У одній галузі більшовизм показав свою майстерність з особливим успіхом — у негативній пропаганді. За допомогою брехні та лицемірства він захоплює плацдарм серед народів. Він намагається представити викривлену картину характеру і внутрішньої форми цього політичного божевілля. Ленін, батько більшовицької революції, відкрито визнав, що брехня не лише виправдана, але й, як виявилось, є найефективнішим знаряддям у більшовицькій боротьбі. Шопенгауер якось сказав, що євреї — майстри брехні, і тому не дивно, що більшовизм і єврейство у цьому відношенні перебувають у близьких родинних зв'язках. Єврейський більшовизм — неперевершений спеціаліст у тому, що стосується поводження з брехнею. Чесні та порядні люди бувають настільки вражені цим методом, що

виявляються неспроможними здійснити внутрішній спротив. Саме цього і прагнули єврейські більшовики. Вони користуються тим, що середній, порядний громадянин не у змозі повірити у те, що можна брехати з такою наглою і безсовісною безтурботністю, з якою брешуть вони.

18 липня 2008 р. було опубліковано підписаний Президентом США Джорджем Бушем «Заклик», що спонукав американський народ підтвердити свою прихильність до просування демократії і захисту свободи у всьому світі; Заклик, зокрема, наголошував:

«У ХХ ст. зло радянського комунізму і нацистського фашизму було розгромлено і свободу розповсюджено всім світом у ході появи нових демократій».

26 липня 2008 р. російське міністерство закордонних справ у зв'язку з цією фразою «Заклику» заявило: «Постановка знаку рівності між німецьким нацизмом і радянським комунізмом у заяві Президента США Джорджа Буша образлива для російських учасників війни та ветеранів країн антигітлерівської коаліції».

На початку серпня того ж року дискусію було продовжено колишнім Прем'єр-міністром Естонії Мартом Лааром у газеті Wall Street Journal: «Комуністичний терор був у тій самій категорії безчестя, як і злочини Третього рейху. У реальності він продовжувався довше, вбив значно більше людей, ніж нацизм. Це не робить нацистів кращими за комуністів. Обидва воювали проти свободи і людської гідності і мають бути засуджені рівним чином як різновиди зла ХХ ст..».

19 листопада 2008 р. Віктор Ющенко, на той момент Президент України, відкриваючи у Харківській області меморіал пам'яті жертвам Голодомору 1932—1933 рр., зокрема, сказав: «Мій народ сьогодні нікого не звинувачує. Ми не звинувачуємо ніяку державу, ми звинувачуємо комуністичний режим, якого, на щастя, сьогодні вже немає. Все, що робила тоді Комуністична партія, було спрямовано на знищення нашої нації.»

Законодавчо відсутнє визначення, за яких умов режим у країні можна вважати комуністичним. Тим не менш, доволі часто з'являються заклики до їх засудження.

25 січня 2006 р. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів», яка за задумом її автора Йорана Ліндблада мала відновити історичну справедливість, засудивши злочини комуністичних режимів так само, як у Нюрнберзі було засуджено злочини фашизму. Низка російських антикомуністичних

організації відкритим листом висловила свою підтримку резолюції ПАРЄ. Проти резолюції виступили французькі історики із заявою: «Рада Європи вважає себе повноважною нав'язати у якості офіційної свою фальсифіковану версію історії, що торкається не лише певного політичного та соціального строю, але й частину історії робітничого руху з самого початку його виникнення.» У релігійних діячів так само виникли заперечення. Диякон Андрій Кураєв заявив: «Засідання у Страсбурзі — це така нова інквізиція, коли судять певну ідеологічну та філософську систему. Я з нею не згоден, але у цьому випадку судовий «кляп» створить сумний прецедент зон, закритих для дискусії».

На початку червня 2008 р. у Празі завершила роботу конференція «Совість Європи і комунізм», що проходила у приміщенні чеського Сенату, за результатами якої було ухвалено Празьку декларацію про Європейську совість і комунізм. Учасник конференції екс-президент Чехії Вацлав Гавел заявив, що Європа несе особливу відповідальність за нацизм і комунізм як тоталітарні системи, що з'явилися на її території, а також відповідальність за їх наслідки.

25 лютого 2010 р., у ході міжнародної конференції «Злочини комуністичних режимів», яку було організовано урядом Чеської республіки, за сприяння «Інституту з вивчення тоталітарних режимів», спільно із закладами-партнерами з робочої групи «Європейської пам'яті та совісті», було прийнято Декларацію про злочини комунізму. Документ було підписано декількома відомими європейськими політиками, колишніми політичними в'язнями та істориками. У тексті декларації міститься заклик до засудження комуністичних режимів.

2 квітня 2009 р., з більшістю голосів, Європейським парламентом було затверджено Європейський день пам'яті жертв сталінізму і нацизму.

СКАЗАНЕ ГРОМАДСЬКИМИ ТА ПОЛІТИЧНИМИ ДІЯЧАМИ:

Наступного дня після смерті О.І. Солженіцина газета «Ведомости» писала про його роль у викритті кримінального походження комуністичного режиму: «Вивчаючи через дозволені спогади і документи, а частіше шляхом особистих бесід, історію репресій, він дійшов висновку: мільйони людей за колючим дротом — не «не збочення соціалістичної законності», а закономірний етап розвитку тоталітарної системи, закладеної Леніном та його прибічниками. Тоді, на початку 1970-х рр., мільйони людей на Заході і сотні тисяч радянських громадян, ті, хто міг слухати читання книги по радіо, вперше усвідомили масштаби злочинів більшовиків та небезпеку розповсюдження створеної ними тоталітарної системи світом».

Латвія: 20 червня 2013 р. Сейм Латвії схвалив поправки до законодавства, які забороняють, за деякими винятками, використовувати символіку СРСР, ЛРСР і нацистської Німеччини на публічних святкових, пам'ятних і розважальних заходах. Поправки до закону про безпеку публічних розважальних і святкових заходів накладають заборону на використання, зокрема в стилізованому вигляді, прапорів, гербів, гімнів і символіки колишніх СРСР, ЛРСР і нацистської Німеччини, уніформ, нацистської свастики, знаків SS, радянського серпа та молота й п'ятикутної зірки.

Литва: 17 червня 2008 р., Парламент Литви прийняв законопроект, що забороняє використання нацистської та радянської символіки. Серед інших символів, під заборону потрапили: радянський гімн, прапори і герби гітлерівської Німеччини, Радянського Союзу та Литовської РСР. Під заборону потрапили такі символи, як нацистська свастика, радянські серп, молот і п'ятикутна червона зірка.

Польща: 28 листопада 2009 р., Президент Польщі Лех Качинський підписав указ, що забороняє купівлю та зберігання радянської символіки. Відповідно до документу, придбання та розповсюдження предметів або записів, що містять радянську символіку, може мати наслідком покарання у вигляді позбавлення волі терміном до двох років.

Україна: 22 листопада 2008 р., виступаючи на міжнародному форумі «Народ мій завжди буде», Президент України Віктор Ющенко назвав голодомор в Україні 1932—1933 рр. однією з найбільших гуманітарних катастроф у світі та, зокрема, сказав: «Від імені Української держави я закликаю всі народи об'єднатись для загального суду над тоталітарним комуністичним режимом».

ДЖЕРЕЛА:

Мшвенієрадзе В.В. Основні особливості сучасного антикомунізму. М., 1967.; Генрі Е. Професійний антикомунізм: До історії виникнення. М.: Политиздат, 1981. 367 с.; Нольте Е. Європейська громадянська війна (1917—1945). Націонал-соціалізм і більшовизм. М.: Логос, 2003. 528 с.; Політологічний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів // Зав. редакцією М.Ф. Головатого і О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.

АНТИСЕМІТИЗМ

АНТИСЕМІТИЗМ — одна з форм національної та релігійної нетолерантності та дискримінації, що виражається у ворожому ставленні до семітів; ідеологія та політика, спрямовані на обмеження або позбавлення семітських народів громадських та інших прав. У

вузькому значенні терміну — неприязне ставлення до євреїв. Найчастіше під терміном «антисемітизм» розуміють нетолерантне ставлення до євреїв.

Попри назву, яка означає упередженість до всіх людей семітського походження, поняття антисемітизм вживають лише для позначення ворожості до євреїв. Термін «антисемітизм» у сучасному значенні вперше увів у вжиток німецький журналіст Вільгельм Марр 1879 р. у брошурі «Перемога єврейства над германізмом» (нім. Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum), що агітувала на користь партії «Антисемітська ліга». Втім Марр не був винахідником цього терміну — існує кілька задокументованих випадків уживання його з половини XIX ст., а саме явище упередження і ворожості до євреїв існувало набагато раніше.

Брошура Вільгема Марра, в якій слово «антисемітизм» було вперше вжито в сучасному значенні.

Термін антисемітизм утворили самі антисеміти, і з 2-ої половини XIX ст. його вживали відкрито з метою окреслення людей і середовищ із антиєврейськими поглядами. Після організації Голокосту, причиною якого був радикальний антисемітизм гітлеризму, поняття антисемітизм набуло негативного характеру. У наш час небагато людей визнають свої антисемітські погляди, а саме поняття здебільшого вважають образливим.

Ще у стародавньому світі, переважно на ґрунті релігійного фанатизму, мали місце досить бурхливі вияви антисемітизму.

- У пам'ятках стародавньої писемності у самих євреїв ми знаходимо незліченні тому свідоцтва. Там, у книзі Буття (гл. 43,32)

описується пригощання, подане царедворцем Йосипом, на якому були присутні і запрошені єгиптяни: «І подали йому особливо і їм особливо, і Єгиптянам, що обідають з ним особливо: тому, що Єгиптяни не можуть їсти хліб разом з євреями; тому, що це мерзота для Єгиптян». У псалмах вічно повертається один і той же мотив: «Ми зробилися сміховиськом у сусідів наших — наругою і осоромленням у тих, що оточують нас. (Пс. 79,4)».

- Діодор, римський антисеміт, історик і письменник (30 до Р.Х. — 20 по Р.Х.), повідомляє у своїй «Загальній історії», що друзі пануючого царя Антіоха (175—163 рр. до Р.Х.) радили йому цілком винищити іудеїв «оскільки серед всіх народів вони є єдиними, які не хочуть зближення ні з якими іншими народами і дивляться на всіх, як на своїх ворогів». Після вигнання їх з Єгипту, розповідає антисеміт Діодор, вони влаштувалися в області Єрусалиму і «утворивши єврейський народ, передавали йому по спадку ненависть до гоїв».

- Сенека (4 до Р.Х. — 65 по Р.Х.), один з найзначніших філософських письменників стародавнього Риму та переконаний антисеміт: — «Звичаї цього злочинного народу (іудеїв) настільки зміцнилися, що широко розповсюджуються у всіх країнах; переможені нав'язали свої закони переможцям».

- Багато писав про людиноненависництво і інші негативні риси іудеїв римський історик та антисеміт Тацит (55 — 120 по Р.Х.). У п'ятому томі своєї Історії Тацит пише: «Доки ассирійці, мідінці і перси володіли Сходом — іудеї були частиною їх підлеглих, яка найбільш зневажалася. Після того, як влада перейшла у руки македонців, цар Антіох зробив спробу знищити їх марновірства і ввести серед них грецькі звичаї, щоб перевиховати цей огидний народ».

- Ще яскравіше демонструється загальне презирство і ненависть до євреїв у писаннях арабських і перських учених старовини. Цілий ряд місць у Корані характеризує відношення до євреїв Магомета. «Через несправедливість їхню, ми заборонили євреям дещо те, що раніше було їм дозволено, тому що вони далеко відсторонилися від релігії Божої і займалися лихварством, що їм заборонене, і незаконно поглинули майно інших людей», читаємо ми у Корані, у 4-му розділі відділу Зуре. І далі: «Ти ніколи не повинен втомлюватися викривати їх (іудеїв) обмани. Вони обманщики майже всі без винятку».

- А ось, для прикладу, декілька типових витягів з свідочств представників вченого мусульманського світу.

Адб-аль-квадір аль-жилянї (545 по Р.Х.): «Іудеї, які живуть розсіяними у всьому світі, але усі міцно тримаються один за одного, —

хитрі, повні ненависті до людей і небезпечні істоти, з якими треба поводитися, як з отруйною змією, оскільки якщо дозволити їй хоч би на мить підняти голову, вона неодмінно укусить, а укусу її, безумовно, смертельний».

Значно активізувався антисемітизм у період пізнього середньовіччя, причому у цей час він набрав яскраво вираженого класового характеру.

У Франції з провокаційною метою організовано справу Дрейфуса; у Росії царизм встановив так звану смугу осілості — територію, поза якою не дозволялось проживати євреям.

Антисемітизм був складовою частиною офіційної нацистської ідеології у гітлерівській Німеччині. За період 1933—1945 рр. внаслідок здійснюваного нацистами геноциду (див. також Голокост) загинуло близько 6 млн. євреїв — у концентраційних таборах, гетто, під час таких акцій, як масові розстріли у Бабиному Ярі (Київ), або придушення повстання у Варшавському гетто.

Після Другої світової війни, створення Ізраїлю у 1948 р. викликало палестинський і загалом арабський антисемітизм. У Європі, США, а також у мусульманських країнах, антисемітизм існує і пропагується неофашистськими групами. На території України першими відомими виявами антисемітизму були погроми у 1113 р. у Києві та вигнання єврейського населення з міста за князівства Володимира Мономаха. Від 1495 до 1503 рр. євреям заборонялося жити у Литві, до складу якої входила більшість українських земель.

Економічний і соціальний конфлікт між українським селянством та єврейством, яке користувалося величезними привілеями, наданими шляхтою Речі Посполитої, такими як оренда й управління шляхетськими господарствами і навіть православними церквами, монополія та повний контроль над виготовленням та реалізацією алкоголю і збір та запровадження різноманітних податків, вилився у жорстоку відплату під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Те саме повторилася під час Коліївщини у 1768 р. У порівнянні з українським селянством, євреї у своїх мінімальних правах прирівнювались до дрібної шляхти та вільних городян; євреї не могли потрапити у кріпацтво через борги. Протягом певного історичного часу перебування у Речі Посполитій євреї користувались широким власним общинним самоуправлінням - радою чотирьох земель (Ваад).

Після 1654 р. роздмухування антисемітизму в Україні стає одним з напрямів державної політики Росії: обмеження євреїв на вільний вибір місця проживання, заборона купувати землю, обіймати

офіцерські посади, перебувати на державній службі, встановлення відсоткової норми прийому до середніх та вищих навчальних закладів, фальшиві звинувачення у ритуальних вбивствах (типовий приклад — справа Бейліса 1911—1913 рр.), заохочування організацій антисемітського напрямку («Союз русского народа» та інші).

Найжорстокішим проявом антисемітизму були погроми 1881—1882 рр. та 1903—1905 рр. у багатьох містах України. Переважна частина української та російської демократичної інтелігенції засуджувала антисемітизм, на початку ХХ ст. боротьбу проти нього вели соціал-демократи. На західноукраїнських землях антисемітизм традиційно мав менше поширення. Хоча Іван Франко у своїй статті «Семітизм і антисемітизм у Галичині» приходиться до висновку, що антисемітські настрої у австрійській Галичині все-таки головним чином були викликані привілейованим економічним становищем галицьких євреїв та їхньою превалюючою участю в економічній експлуатації польської та руської (української) людності.

У роки Української революції 1917-1921 рр. і Громадянської війни у Росії антисемітизм знову проявився у масових погромах, учинених формуваннями передусім Добровольчої та Червоної армій, окремими частинами Армії УНР і повстанськими селянськими загонами. Слід відзначити при цьому, що антисемітизм значною мірою провокувався самими євреями внаслідок їхньої широкої участі у комуністичному (більшовицькому) русі, у боротьбі проти УНР на боці російської Червоної армії і особливо у каральних органах інтервентів, зокрема ЧК і продзагонах.

Кінець 20-х рр. характеризувався зростанням антисемітизму, що було пов'язано з участю євреїв в комуністичному (більшовицькому) русі та непом. У 1927—1931рр. у СРСР було проведено роз'яснювальну кампанію проти антисемітизму. Під час Другої світової війни територія України стала ареною здійснення гітлерівським режимом геноциду проти євреїв. У 1948—1953 рр. антисемітизм стає елементом сталінської політики (цькування «безрідних космополітів», «справа лікарів»). У 60-ті рр. державний антисемітизм набув прихованих форм (антисіоністська пропаганда, «економічні процеси» з явним етнічним наголосом, кадрова політика). Після розпаду СРСР у незалежній Україні трапляються окремі прояви антисемітизму, які засуджуються деякими політичними силами держави. У 2014 р. антисемітські настрої демонстрували лідери самопроголошеної Донецької народної республіки. Деякі філософи вважають, що антисемітизм зовсім не є «ознакою некультурності», а навпаки, найбільш обдаровані та

культурні люди усіх часів і усіх народів, що стикалися з єврейством, були переконаними антисемітами. Це спостереження примусило відомого французького історика і філософа Ернеста Ренана визнати, що «антисемітизм завжди був відмітною ознакою освічених та розумних людей».

У передмові до своєї праці «Антисемітизм у стародавньому світі» (Москва, Ленінград, 1922 р.) єврейський історик Соломон Лур'є пише: «Всяку мислячу людину, що має чуття, повинно зацікавити питання про причини цього історичного явища (суспільного антисемітизму), украй важливого, хоча б унаслідок своєї багатовікової давності». Для Лур'є вже тоді було безперечно, що причина антисемітизму лежить у самих євреях, іншими словами, що антисемітизм — явище не випадкове, що його корінь є у різниці між духовною сутністю єврея і неєврея. «Шляхом самоспостереження (автор є представником єврейського племені) і вивчення навколишніх людей, мені вдалося прийти до певних висновків стосовно питання про причини антисемітизму». І далі: «Я безумовно примикаю до тієї групи учених, які, виходячи з одного того, що скрізь, де тільки не з'являються євреї — спалахує антисемітизм, — роблять висновок, що антисемітизм виник не внаслідок яких-небудь тимчасових або випадкових причин, а внаслідок тих або інших властивостей, характерних єврейському народу».

До абсолютно ідентичних висновків приходить і інший єврейський вчений і письменник Бернар Лазар: «З того факту, що вороги євреїв належали до найрізноманітніших племен, що вони жили в країнах, вельми один від одного відокремлених, що вони підкорялися різним законам і управлялися протилежними принципами, що вони не мали ні однакових характерів, ні однакових звичаїв, що вони були відмінні психологічно, що не дозволяло їм однаково судити про все, — витікає висновок, що загальні причини антисемітизму завжди мали коріння в самому Ізраїлі, а не у тих, які з ним боролися». (Bernard Lazare «L'Antisemitisme» Т. I, S. 42).

Боротьба з антисемітизмом: Для боротьби з антисемітизмом євреями була створена Антидифамаційна ліга. **Антидефамаційна ліга** — організація, головна мета якої — боротьба з антисемітизмом та всіма формами нетерпимості до євреїв. Була заснована членами організації B'nai B'rith у 1913 р. Чикаго (один з них — правозахисник Зігмунд Лівінгстон). Штаб-квартира Ліги знаходиться у Нью-Йорку. Ліга має мережу з понад 30 регіональних офісів у США і міжнародні представництва в Єрусалимі, Відні та Москві. За повідомленнями

преси, Антидефамаційна ліга існує і в Україні. Її члени Рудольф Мирський, Олександр Найман у 2000 р. видали книгу «Юдофобія проти України» з реквізитами «Антидефамаційна ліга України».

ДЖЕРЕЛА:

Енциклопедія Українознавства. Розміщення євреїв в Україні в 1897 і 1926 рр. у відсотках до всієї людності. Розміщення євреїв в Україні в 1926 - 31 рр. (карта); Українська радянська енциклопедія: у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Малий словник історії України / відпов. ред. Валерій Смолій. — Київ : Либідь, 1997. Мойсей Фішбейн. «Єврейська карта» в російських спецопераціях проти України.// Україна Молода. 1 серпня 2009. с. 8-9.

АНТРОПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА

АНТРОПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА — напрямок досліджень у соціальній антропології, що займається вивченням політичного процесу та політичних інститутів у традиційних суспільствах. Цей специфічний підхід — також необхідна частина політичної соціології.

Об'єкт політичної антропології — людина, у тій або іншій формі, що займається політичною діяльністю. Вона досліджує передумови, умови входження людей у цю сферу соціального життя, її цікавить особовий вимір пол стосунків, вона прагне встановити «сліди присутності» людини у політиці. Політична антропологія — це наука, яка вивчає людину як «пол тварину», що діє у всіх пол організмах, узятих у всій їх культурній, історичній і географічній різноманітності. Як конкретна наука з потужним емпіричним базисом, Політична антропологія виникла на рубежі 30-40-х рр. ХХ ст. Виникнення політичної антропології як спеціальної наукової дисципліни зв'язують з виходом у 1940 р. 3-х класичних праць по африканістиці: двох робіт Е.Еванса-Прічарда, присвячених дослідженню політичного життя нілотських народів («Нуері» і «Політична система ануаков»), а також колективної праці «Політичні системи Африки» (під редакцією Е.Еванса-Прічарда і М.Фортеса). У цих творах досліджувалися конкретні випадки архаїчних суспільств Тропічної Африки, повністю позбавлених звичних для європейця атрибутів політичної держави: держави з його апаратом примусу, адміністративно-бюрократичної ієрархії.

Поряд з Африкою, методи політичних антропологічних досліджень застосовувалися і у вивченні інших, неафриканських архаїчних суспільств. Можна послатися на роботи британського антрополога А.Гольденвейзера, написані на основі його польових досліджень у Північній Америці, а також на праці Р.Лоуї і В.Маклеуда.

Спочатку виходячи за рамки африканістики, політична антропологія предметом свого аналізу вважала не лише політичне управління в архаїчних суспільствах, повністю або частково ізольованих від світових соціально-економічних зв'язків, але і політичну культуру тих традиційних суспільств, які були вже порівняно давно втягнуті в інтернаціональну систему стосунків і схильні до процесу модернізації. У цьому сенсі предметом політичної антропології є динаміка інститутів соціального управління у всіх традиційних суспільствах, що переживають процес модернізації.

Методи політичної антропології істотно збагатили сучасну політичну науку, звернувши її увагу на ті аспекти політичного, які виявляються у будь-яких, у тому числі і у сучасних західних суспільствах, але роль яких традиційно недооцінювалася політологами: це всякого роду неінституціоналізовані ситуативні форми політики, її символічні, ігрові форми прояву, які особливо важливі на мікрополітичному рівні (усередині окремих груп і колективів).

У радянському суспільствознавстві термін «Політична антропологія» був табуїзований через свою невідповідність офіційному трактуванню політичного як виключно класово-державного. Тому для позначення науки, яка вивчає недержавні політичні стосунки в архаїчних і інших традиційних суспільствах, застосовувався термін «потестарно-політична етнографія».

ДЖЕРЕЛА:

Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии / Сост. и отв. ред. В. В. Бочаров. Т.1,2. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006, 2007.; Баландые Ж. Политическая антропология. Пер. с фр. — М.: Науч. мир., 2001 г.; Бочаров В.В. Политическая антропология и общественная практика // Журнал социологии и социальной антропологии. 1998. Том 1. № 2. — С. 131—145.; Крадин Н. Н. Политическая антропология: Учебник. — М.: Логос, 2004.; Лефорт К. Формы истории. Очерки политической антропологии. — СПб.: Наука, 2007.

АПАРАТ ПОЛІТИЧНИЙ

АПАРАТ ПОЛІТИЧНИЙ (від лат. apparatus — обладнання) — сукупність установ, організацій і кадрів, що здійснюють управлінську політичну роботу на всіх рівнях; інститут влади, що охоплює її виконавчі механізми. Масштаби і структура апарату політичного залежать від політичного режиму суспільства, відмінностей інтересів соціальних груп. Розрізняють апарат політичний політичних партій, суспільно-політичних рухів і самої держави. Апарат політичний є особливим типом відносин безпосередніх суб'єктів політики. Він

визначає цілі їхньої діяльності, приймає рішення про її форми та засоби, започатковує спільну діяльність, а також реалізує частину дій стосовно здійснення влади.

Апарат політичний складається з керівних груп, які виражають інтереси, прагнення більш чи менш підконтрольних представників та уповноважених певних суспільних груп і верств. Їх суб'єктність пов'язана з певним ступенем самостійності щодо кінцевого об'єкта влади. Умовами виконання власної волі для них є ініціатива, вибір, координування спільної поведінки, нав'язування волі, здійснення її.

В апараті політичному виділяються чотири ланки, що здійснюють у тій чи тій формі управління: 1) керівні центри суспільно-політичних рухів і формальних інститутів великих соціальних груп, наприклад, політичних партій; 2) політичної еліти (у т. ч. численні еліти влади); 3) групи локальних інтересів (групи тиску, лобювання); 4) державний апарат.

Названі ланки соціального управління володіють своєрідним мандатом довіри, наділені чіткими повноваженнями, певним ступенем підтримки з боку суспільства.

Їхній соціальний обов'язок — задоволення надій і претензій чи вирішення поставлених завдань у визначений термін. Кожна з цих ланок має свій обсяг обов'язків та повноважень, свої сфери діяльності тощо. У складі апарату політичного може виділятися неформальне вузьке коло компактного керівництва, а також може існувати внутрішній поділ (фракційний або груповий). Нарешті, внутрішня диференціація прагнень може бути похідною від вищих зв'язків окремих їх частин та членів. Відтак політичну волю і вплив слід шукати за межами кола осіб, формально призначених для реалізації управлінських завдань.

Апарат політичний виконує такі функції: інтеграція соціальних груп навколо себе, створення внутрішнього зв'язку, що гарантує поєднання особистих інтересів із загальними; маніпулювання окремими ланками соціального руху з метою узгодження різноманітних інтересів і цілей; формування та вираження політичної ролі соціальних груп і верств, визначення стратегічних цілей, завдань, методів та напрямів дії, вибір засобів; організація груп для діяльності; здійснення вибору та прийняття рішень відповідно до конкретних ситуацій; нав'язування рішень політичним групам і всьому суспільству; репрезентація певних груп у стосунках з іншими, організація політичної боротьби між групами та верствами, їх суперництва; забезпечення спадкоємності та інноваційності у своїй діяльності.

Виходячи з названих функцій, можна виділити найхарактерніші риси апарату політичного: різноманітність представлених у ньому інтересів, відносна самостійність його окремих структурних ланок, різний розподіл влади всередині самого апарату.

Апаратна робота є необхідним і невід'ємним елементом в існуванні політичних інститутів. До того ж, за умови компетентності, високої кваліфікації, професіоналізму, широкої ерудиції працівників апарату політичного, він перетворюється на чинник розвиненої й ефективної діяльності політичної системи суспільства. Розширення функцій, чисельності та впливовості апарату політичного може бути пов'язане з виникненням бюрократичних тенденцій, форм роботи й відносин як усередині самого апарату політичного, так і між різними апаратами політичними та всією їх системою і суспільством.

ДЖЕРЕЛА:

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.; Руденко А. Ф. Політичний та партійний маркетинг: сутність, школи, категоріальний апарат // А. Ф. Руденко // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. - 2013. - Вип. 6(4). - С. 83-88.; Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень // Т.Г. Андрусак, Ф.П. Шульженко. — К. : Юрінком Інтер, 1999. — 304 с.; Вебер Макс Избранное. Образ общества // Макс Вебер. — М. : Юрист, 1994. — 704 с.

АПАРТЕЇД

АПАРТЕЇД — (африк. Apartheid - «окремість», тобто роздільне проживання) — офіційна політика расової дискримінації, сегрегації та гноблення, яку впродовж 1948—1991 рр. проводили правлячі кола Південно-Африканської Республіки проти місцевого чорношкірого населення, а також переселенців з Азії.

В основу цієї політики було покладено ідею про відособлений розвиток європейського і неєвропейського населення Південної Африки. Внаслідок застосування норм апартеїду більшість населення ПАР була зведена до безправного стану. Кольорове населення (бантові, індіанці, метиси) не мали таких само цивільних прав, як білі (наприклад, 23 млн. чорношкірих не мали права голосу на виборах у парламент).

Режим апартеїду дискредитував уряд ПАР перед світовою громадою. У 1976 р. набрала чинності Міжнародна конвенція ООН про припинення злочинів апартеїду і покарання за нього. Ліквідація системи апартеїду почалася після приходу до влади у ПАР уряду

Фредеріка де Клерка (1989 р.). У 1991 р. президент ПАР Ф. де Клерк скасував дію основних елементів законів про апартеїд.

ВСТАНОВЛЕННЯ АПАРТЕЇДУ:

На виборах 1948 р. основною африканерською націоналістичною партією була Возз'єднана Національна партія під керівництвом протестантського священнослужителя Даніеля Франсуа Малана, яка побудувала свою передвиборчу кампанію на ідеї політики апартеїду. Вона з невеликим відставанням перемогла Об'єднану партію Смутса і сформувала коаліційний уряд з іншою африканерською націоналістичною партією — Африканерською партією. Малан став першим прем'єр-міністром часів апартеїду, і обидві партії пізніше об'єднались у Національну партію (НП).

УЗАКОНЕННЯ АПАРТЕЇДУ:

Лідери Національної партії стверджували, що Південна Африка не становить єдиної нації, і складається з 4-ох різних расових груп: білі, чорні, кольорові та індійці. Ці групи пізніше були розділені на 13 «нації» або расові федерації. Білі люди охоплювали англо- і африкаансомовні групи; чорношкіре населення було розділене на 10 груп. Держава прийняла закони, які проклали шлях до «великого апартеїду», що був спрямований на відділення і примушення людей жити в окремих місцях, визначених за расовою ознакою. Крім того, були прийнято закони «дрібного апартеїду».

Першим великим законом апартеїду був Закон про реєстрацію населення 1950 р., який офіційно встановлював расову класифікацію та впроваджував посвідчення особи для всіх осіб віком старше ніж 18, із зазначенням їхньої расової приналежності. Були створені офіційні органи для того, щоб прийти до кінцевого висновку про расову належність людей, чия раса була неясна. Це викликало труднощі, особливо для кольорових людей.

Другим опорним законом апартеїду був Закон про групове розселення 1950 р. Досі більшість поселень включали людей різних рас, що жили пліч-о-пліч. Цей закон поклав кінець расовому різноманіттю областей і визначив, хто і де повинен жити за ознакою раси. Кожній расі було відведено свою територію. Ця норма була використана у подальші роки в якості основи для примусового виселення. Подальші закони у 1951 р. дозволили уряду знести нетрі чорних і примусити білих роботодавців платити за будівництво житла для тих чорних робітників, яким було дозволено проживати у містах. Закон про заборону змішаних шлюбів 1949 р. забороняв шлюби між представниками різних рас, а Закон про аморальність 1950 р. зробив

сексуальні стосунки з людиною іншої раси кримінальним злочином. Закон про окремішність місць дозвілля 1953 р. робив окремими для тієї чи іншої раси пляжі, автобуси, лікарні, школи та університети. Вивіски, такі як «тільки для білих» появились у громадських місцях, включаючи навіть лавки у парках. Чорній людині послуги надавалися набагато гірші, ніж білим і у меншій мірі, ніж індійцям і кольоровим людям. Закон 1956 р. встановлював расову дискримінацію у сфері зайнятості. Подальші закони ставили за мету придушення будь-якого опору, особливо збройного опору апартеїду.

Закон про придушення комунізму 1950 р. забороняв Південно-Африканську комуністичну партію і будь-які політичні партії, які уряд мав у праві розглядати, як «комуністичні». Безладні збори були заборонені, тому що вважалися акціями, що представляють загрозу для уряду.

Освіта була розділена нормами Освітнього закону бантустанів від 1953 р., який встановив окремі системи освіти для африканських студентів, і був покликаний підготувати чорношкірих до життя трударів. У 1959 р. окремі університети були створені для чорних, кольорових і індійців. Існуючі університети не могли зараховувати нових чорношкірих студентів. Африкаанс Медіум декрет 1974 р. вимагав використання мови африкаанс та англійської мов як рівноправних у вищих навчальних закладах за межами компактного проживання африканерів.

Міжрасові контакти у спорті не схвалювалися, але окремого закону про відокремлення у сфері спорту не існувало. Проте уряду вдалося зберегти сегрегацію у спорті з використанням інших законодавчих актів, таких, як Акт про території національних груп.

Уряд посилив існуючі закони, примушуючи чорних південноафриканців нести документи, що засвідчують особу для запобігання міграції чорних у «білу» Південну Африку. Будь-які чорні жителі міст повинні були бути працевлаштовані. Родини з міст були виключені, відокремлювалися дружини від чоловіків і батьки від дітей.

У 1950 р., Д. Малан оголосив про намір Національної Партії створити Департамент Кольорових справ. Йоган Джерардус Стрійдом наступник Малана на посаді прем'єр-міністра, зажадав позбавити права голосу чорних і кольорових жителів Капській провінції.

За допомогою системи гомлендів, уряд ПАР намагалися розділити Південну Африку на окремі держави, кожна з яких повинна була перетворитися в окрему національну державність для різних етнічних груп.

Територіальне відмежування не було новацією. Наприклад, у дев'ятнадцятому столітті були створені т. зв. «резервації» під британським правлінням. В епоху апартеїду 13% землі були відведені для чорних гомлендів, що можна вважати відносно невеликим обсягом порівняно із загальною чисельністю населення, і у цілому ці землі були економічно непродуктивними районами країни. Комісія Томлінсона (1954 р.) виправдала апартеїд і систему батьківщин, проте заявила про необхідність додаткових ділянок землі, які повинні бути надані гомлендам, але ці рекомендації не були виконані.

У 1960-х, 1970-х і на початку 1980-х рр., уряд проводить політику переселення, щоб змусити людей перейти на відведені їм «етнічні райони». За деякими даними, три з половиною мільйона людей були змушені переселитися у цей період. Під депортації підпадали люди, що підпадали під програму «очищення» переселення зі старих будинків, наймити на фермах білих, жителі так званих «чорних плям», чорноземних районів, навколо яких були ферми білих, члени родин працівників, що проживали у селищах поруч з гомлендами, і «додаткові люди з міських районів, у тому числі тисячі людей із Західної Капської провінції (яка була оголошена «районом з переважаючою більшістю кольорових робітників»). Вони були переселені у Транскей і Сіскей. Найгучніша примусова депортація 1950-х рр. відбулася в Йоганнесбурзі, коли 60 тисяч людей були переміщені у нове селищі Совето

Національна партія просунула ряд законів, які стали відомі під загальною назвою «дрібний апартеїд». Першим з них був Закон про заборону мішаних шлюбів № 55 від 1949 р., що забороняв шлюби між білими і особами інших рас. Поправка № 21 до Акту про аморальність від 1950 р. (з поправками, внесеними у 1957 р. відповідно до Закону 23) забороняла «незаконне расове спілкування» і «аморальну або будь-які непристойні дії» між білим і африканцем, індійцем або кольоровим.

Населення було поділене на чотири групи: чорні, білі, індійці і кольорові. У кольорову групу входили люди мішаного походження на основі народів банту, койса і нащадків європейців (або часто малайців, особливо у Західній Капській провінції). Бюрократія апартеїду розробила комплекс (і часто довільно) критеріїв у той час, як Закон про реєстрацію населення був впроваджений для того, щоб визначити, хто належить до кольорових. Дрібні чиновники розробили спеціальні тести, які б могли визначити чи та чи інша особа належить до кольорових чи до чорних, до кольорових чи білих. Виходило так, що

члени однієї сім'ї опинялися у різних расових групах. Подальші тести визначили різні субрасові групи кольорових. Багато хто з тих, хто раніше належав до цієї расової групи, виступали проти продовження використання терміну «кольоровий» у період після закінчення епохи апартеїду, хоча цей термін не мав під собою якогось правового змісту. Вирази «так звані кольорові» (по-африкаанс *sogenaamde Kleurlinge*) і «коричневі люди» (*bruinmense*) набули широкого вживання у 1980-х рр. Дискримінація за апартеїду кольорових були справою державної політики, і вони змушені були жити в ізольованих селищах, у деяких випадках в окремих будинках, які займали з покоління у покоління, але отримували недостатню освіту, хоча і кращу, ніж для чорношкірих південноафриканців. Вони зіграли важливу роль у боротьбі з апартеїдом: наприклад, Африканська Політична Організація, що була заснована у 1902 р. складалася виключно з кольорових.

Кольорові були позбавлені права голосу так само, як чорношкірі з 1950 по 1983 рр. Тим не менше у 1977 р. з'їзд Національної партії схвалила пропозиції допустити кольорових і індійців до центрального уряду. У 1982 р. серед білих виборців проводився референдум щодо остаточного вирішення цього питання, і трьохпалатний парламент затвердив ці зміни. Реформована Конституція наступного року дозволити кольоровим і азіатам брати участь в окремій палаті трьохпалатного парламенту, а Бота став першим виконавчим президентом. Обговорювалося питання, що кольорові меншини могли отримати право голосу, але чорна більшість повинна була стати громадянами незалежних бантустанів. Ці окремі норми працювали до скасування апартеїду. Трьохпалатна реформа призвела до утворення налаштованої проти апартеїду UDF, як засіб запобігання входження кольорових і індійців у союз з білими південноафриканцями. Подальша боротьба між урядами UDF та НП з 1983 по 1989 рр. стала напруженим періодом боротьби між лівими і правими південноафриканцями.

Колоніалізм і апартеїд справили великий вплив на становище жінок, оскільки вони страждали від расової та гендерної дискримінації. Пригнічення африканських жінок відрізнялося від дискримінації відносно чоловіків. Вони мали дуже незначні юридичні права, а то й взагалі їх не мали, не мали доступу до освіти і права володіти власністю. Роботу часто було важко знайти, але багато африканських жінок працювали в якості домашньої прислуги або сільськогосподарських працівниць, хоча заробітна плата була дуже низькою, якщо вона існувала. Діти страждали від хвороб, викликаних

недоїданням і санітарними проблемами, а рівень смертності був високим. Керований рух африканських робітників у країні через Закон Міських уродженців 1923 р. і пропускний режим, члени сім'ї були розділені одне від одного, оскільки люди зазвичай працювали в міських центрах, а жінки були змушені залишитися у сільській місцевості. Інститут шлюбу та народжуваності також контролювалися урядом проапартеїдською Нідерландською реформатською церквою, що намагалися обмежити народжуваність африканців.

На початку 1990 рр. у свідомості правлячої еліти ПАР стали відбуватися зміни. Причиною цього стало загальна різка зміна політичної ситуації у світі. З ослабленням і подальшим у 1991 рр. розпадом СРСР ПАР перестала бути для західних країн особливо важливим стратегічним партнером у боротьбі з поширенням комунізму. В умовах «Нового світового порядку», що був оголошеним президентом США Джорджем Бушем (старшим) і передбачав побудову демократії в усьому світі, подальше збереження расово-сегрегованого ладу у ПАР вже ніяк не могло задовольняти США і країни ЄС. Стурбовані можливістю реальних економічних і політичних санкцій з боку Заходу, економічні кола ПАР посилили натиск на уряд, говорячи про необхідність «рішучих змін курсу».

На відкритті сесії парламенту у лютому 1990 р. новообраний (15 серпня 1989 р.) президент ПАР Фредерік де Клерк оголосив про зняття заборони на діяльність АНК, Панафриканського конгресу та Комуністичної партії і повне звільнення Нельсона Мандели.

2 травня 1990 р. відбулася зустріч лідерів АНК і Комуністичної партії ПАР з урядом ПАР, на якій було досягнуто згоди про проведення амністії та подальшої реабілітації політв'язнів. В'язні сумління випускалися із в'язниць, дисиденти могли вільно повернутися у ПАР з-за кордону. Їм гарантували імунітет від судових переслідувань за політичні переконання. До 30 квітня 1991 р. було звільнено 933 «борців проти апартеїду», проте 364 терористи залишилися в ув'язненні через серйозність скоєних ними злочинів. Всього у ПАР повернулося близько 6000 політичних емігрантів (відмовлено було лише 100 екстремістам).

25 липня 1993 р. стався теракт, що мав серйозні міжнародні наслідки. Чотири чорношкірих терористи увірвалися під час богослужіння у Церкву Святого Якова у Кейптауні.

Застосувавши ручні гранати та автомати, «борці з апартеїдом» вбили 12 і поранили 47 людей. У числі загиблих виявилися двоє рибалок з українського траулера «Апогей», троє були тяжко поранені.

У ситуації, що склалася, з огляду на сильний міжнародний тиск, Фредеріку де Клерку фактично не залишалося нічого іншого, як погодитися на проведення загальних демократичних виборів.

Вибори відбулися 26-29 квітня 1994 р. Переміг АНК, отримавши підтримку більшості виборців — 63%, Національна партія набрала 21% голосів. 9 травня 1994 р. Національна асамблея обрала президентом ПАР Нельсона Манделу.

Триваючи майже 45 років, період апартеїду у ПАР завершився.

ДЖЕРЕЛА:

Политика. Толковый словарь.— М.: «ИНФРА», Изд. «Весь Мир». Д. Андерхилл, С. Барретт, П. Бернелл, П. Бернем, и др. Общая редакция: // Осадчая И.М. - 2001.; Политическая наука: Словарь-справочник. // сост. Санжаревский И.И.- 2010.; «Конвенция о пресечении преступления апартеида и наказания за... и свобод человека». 30 нояб. 1973 г. – М, Юридическая литература, 1990 г.; Южная Африка. Борьба против апартеида: историческая литература / ред. А. Громыко. - Москва : Наука, 1991. - 199 с.; Городнов В. Мертворожденный банту стан // Азия і Африка сьогодні. 1987, № 4.; Демкіна Л. А. Деякі аспекти соціально-політичного розвитку південно-африканського суспільства після 1994 р. М., 2006.; Демкіна Л.А., Черкасова І.В. Режим ПАР - злочин проти людства. М., 1981. р.; Іванов І.О. Південна Африка: діалог чи конфронтація. М., 1989 р.; Жуков Д. Апартеїд. Історія режиму. М., 2007 р..

АППІЄВА ДОРОГА

АППІЄВА ДОРОГА (лат. Via Appia) — найважливіша з античних доріг Стародавнього Риму. Дорога, прокладена у 312 до н. е. при цензорі Аппії Клавдії Цеку, проходила з Рима у Капую, пізніше була проведена до Бріндізі. Через неї було налагоджене сполучення Риму з Грецією, Єгиптом і Малою Азією.

Аппієва дорога

Уздовж Аппієвої дороги розташовано безліч пам'ятників: гробниці та вілли республіканського та імперського періоду,

християнські та юдейські катакомби, середньовічні башти та укріплення, часто побудовані на руїнах римських пам'ятників, ренесансні та барокові будівлі.

У політичній термінології іноді вживається як синонім поняття «рух до нового», або своєрідним символ нового шляху, який доведеться будувати по бездоріжжю.

ДЖЕРЕЛА:

Тит Ливий. История Рима от основания города (книга IX); Аппиева дорога // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.; Л.П. Кучеренко. VIA ET AQUA APPIA (к оценке строительной деятельности Аппия Клавдия Цека). Проверено 23 декабря 2008. Архивировано из первоисточника 25 августа 2011.

АПОЛІТИЧНІСТЬ

АПОЛІТИЧНІСТЬ — (грец. а — початкова частина слова зі значенням заперечення і politike — державна діяльність) — суспільний феномен, який історично виникає внаслідок негативного або індіферентного ставлення громадян до політики, усунення соціальних верств, груп та інших суб'єктів від політичного життя, а також самовідречення від нього політизованого індивіда. Осмислюючи політичне буття, індивід або соціальна група можуть дійти песимістичного висновку щодо своєї непотрібності у політиці, втрати суб'єктності у політичних відносинах, неможливості впливати на політичну діяльність тощо. На ґрунті цього з'являється байдуже, негативне уявлення про політику і відповідне ставлення до неї.

Проявами аполітичності вважають: пасивну (іноді активну) непокору владним структурам; дисфункціональну поведінку (нездатність або небажання адекватно виконувати свої завдання, функції); самоізоляцію, відмову від спілкування, від статусу громадянина з правом на обов'язки та із зобов'язаннями на реалізацію своїх прав (не брати участі у виборах, референдумах, плебісцитах; внутрішня еміграція особи).

Явище аполітичності іноді не має чітко вираженого соціального адресата. Стійкі прояви аполітичності спостерігаються серед маргінальних верств. Долається аполітичність лише на рівні особистості, яка під впливом обставин (кризовий стан суспільства та його окремих сфер) або внутрішніх спонукальних мотивів здатна стати знову політично активною. За сучасних умов на аполітичність або політично активну позицію соціальних груп та індивідів великий вплив мають технології політичного впливу або політичних маніпуляцій.

У більшій мірі аполітичність характерна для суспільства, в якому обмежується вплив широких мас на діяльність політиків, партій, держави і його установ. Один з проявів аполітичності - відмова значного числа виборців від участі у виборах представницьких органів, хоча іноді бойкот виборів є і активною політичною позицією.

ДЖЕРЕЛА:

Аполитизм // Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2004. — Т. I.; Аполитичность // Бол. советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М.: Советская энциклопедия, 1969—1978.

АПОЛОГЕТИКА

АПОЛОГЕТИКА — (від грец. Ἀπολογία - захист, виправдання) або Основне богослов'я - розділ християнського богослов'я, присвячений обґрунтуванню віровчення за допомогою раціональних засобів. Апологетика відстоює ортодоксально-релігійну точку зору у питанні про сутність релігії, її походження, критикує різні атеїстичні гіпотези походження і сутність релігії, висуває і досліджує докази істинності буття Бога, а також основних положень християнської віри.

Апологетика - одна з головних навчальних дисциплін в християнських духовних навчальних закладах, де вона служить введенням у вивчення інших богословських дисциплін. Особливістю викладу даного курсу в православних духовних навчальних закладах є обґрунтування не на підставі авторитету Священного Писання та Передання, а головним чином, з позиції інтелектуальних, моральних, культурних та інших загальноновизнаних норм і критеріїв.

У рамках основного богослов'я: формулюються фундаментальні основи християнського віровчення; систематично викладаються підстави або докази, на яких покоїться і якими виправдовується віра християнина в безумовну істину корінних основ релігійно-християнського вчення; спростовується критика християнських істин з боку нехристиянських і нерелігійних переконань.

ДЖЕРЕЛА:

Булгаков С. Н. Свет невечерний. Созерцания и умозрения.; Васильев П. П. Основное богословие // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.; Зеньковский В. прот. Апологетика. — Париж, 1957. Рига, 1992.; Осипов А. И. Путь разума в поисках истины. — М., 2008.; Михаил (Мудьюгин), архиеп. Введение в основное богословие. М., 1995.; Августин, архим. Руководство к основному богословию. — М., 1894.; Рождественский Н. П. Курс основного богословия. — СПб., 1893; Свенцицкий В., прот. Диалоги: Проповеди, статьи, письма. — М., 2010.

АПОСТОЛ ДАНИЛО (4 (14) грудня 1654 — 17 (29) січня 1734 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній Україні (1727—1734 рр.). Представник козацького роду Апостолів волоського походження. Син Павла Апостола. Народився на Полтавщині. Двічі займав посаду миргородського полковника (1682—1686 рр., 1693—1727 рр.). Учасник азовсько-дніпровських походів 1695—1696 рр., організованих Московією до османських володінь в Північному Причорномор'ї.

У 1696 р. розбив на річці Ворсклі кримського хана Селіма I та прокримського гетьмана Петрика. Брав участь у Північній війні 1700—1721 рр. проти Швеції. У 1701 р. призначений наказним гетьманом, водив козаків до Ліфляндії, відзначився у битві під Ераствером.

У 1704 р. делегований Петром I на чолі 3-тисячного корпусу козаків на допомогу королю Речі Посполитої Августу II. У 1705 р. брав участь у битві під Варшавою, але через сварку із московським командуванням самовільно повернувся на Україну. 28 жовтня 1708 р. підтримав союз гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII проти Москви, але 21 листопада перейшов на бік царя Петра I. Зберіг за собою полковницький уряд і маєтності. Командував козаками у ранзі наказного гетьмана у Прутському поході 1711 р. та Перському поході 1722 р. Втратив око у боях під Дербентом.

У 1723 р. був серед підписантів Коломацьких чолобитних до Петра I з проханням ліквідації Малоросійської колегії та відновлення козацьких прав і вольностей. Через це у 1724 р. арештований за наказом царя і ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Звільнений після смерті Петра I, але рік пробув під вартою у Санкт-Петербурзі. 1 жовтня 1727 р. обраний гетьманом на старшинській раді. У відповідь

на чолобитну російському царю Петру II з проханням розширити автономію Війська Запорозького, отримав від нього «Рішительні пункти», що обмежували козацьке самоврядування. Керував країною під наглядом російського резидента. Провів адміністративну, судову і земельну реформи. Помер 1734 р. у Великих Сорочинцях. Похований у збудованій ним Спасо - Преображенській церкві.

Данило Апостол народився у селі Великі Сорочинці на Полтавщині. Походив з відомого козацько-старшинського роду Апостолів, які майже 80 років з 1659 р. по 1736 р. тримали у своїх руках полковницький уряд у Миргородському полку (Павло, Данило, Павло Апостоли) і мав молдавське боярське походження.

У 1682 р. обраний миргородським полковником, у 1687 р. звільнений з посади гетьманом Іваном Мазепою як прибічник Івана Самойловича. У 1693 р. знову обраний на полковий уряд до 1727 р. Відзначився під час Азовських походів, у 1696 р. разом з гадяцьким полковником Боруховичем розбив на річці Ворсклі війська кримського хана та гетьмана ханської України Петрика. Здобував фортеці Кизикермен і Очаків.

У Північній війні Росії 1700 - 1721 рр. відзначився у боях під Ерестофером у Лівонії у 1701 р. та у битві під Варшавою 1705 р.

Данило Апостол був прихильником незалежницької політики гетьмана Івана Мазепи та одним з активних учасників вироблення положень українсько-шведського союзу. 25 жовтня 1708 р. разом з українськими полками приєднався до шведської армії. Проте у листопаді, проаналізувавши причини перших воєнних невдач шведських військ в Україні, перейшов на бік Петра I. За Апостолом було залишено уряд миргородського полковника та всі його маєтки.

У 1711 р. брав участь у Прутському поході в якості наказного гетьмана українського війська. У 1722 р. Данило Апостол на чолі козацьких частин (10 тисяч чоловік) брав участь у складі російської армії у поході проти Персії.

Ставши одним з найближчих співробітників наказного гетьмана Павла Полуботка, разом із значною частиною генеральної старшини виступав проти обмеження державних прав України Малоросійською колегією. Став ініціатором вироблення Коломацьких петицій 1723 р. Опозиційна діяльність української старшини щодо російської політики в Україні привела до арешту наприкінці 1723 р. Павла Полуботка, Якова Лизогуба, Василя Жураковського, Д. Володковського та цілого ряду інших старшин за наказом Петра I і ув'язнення їх у Петропавлівській фортеці.

Після смерті Петра I у січні 1725 р. Данило Апостол був звільнений на початку 1725 р. Влітку 1727 р. уряд Петра II, зважаючи на зростаючу напруженість російсько-турецьких відносин і підготовку нової війни, прагнув залучити на свій бік козацьку старшину. Цар ліквідував першу малоросійську колегію і дозволив обрати нового гетьмана.

«Посеред майдану стала стіл під червоним сукном. По один бік від нього стали царський міністр Ф. Наумов і козацькі полковники, а по другий - козаки з клейнодами. Наумом виступив наперед і повідомив царський наказ про дозвіл обрати нового гетьмана. Запропонована кандидатура Апостола була одностайно підтримана. Так новим гетьманом Лівобережжя став один із найдосвідченіших представників козацької старшини - 73-річний Данило Апостол».

1 (12) жовтня 1727 р. на генеральній раді у місті Глухові Апостола було обрано гетьманом. На початку 1728 р. Д. Апостол у супроводі визначних старшин поїхав до Москви на коронацію Петра II. Та головною метою подорожі до Москви було бажання здобути «гетьманські статті» (права), які завжди під час обрання нового гетьмана затверджував цар.

Головні питання, викладені у «гетьманських статтях» було створення незалежної від царського уряду політичної, економічної, а також судової влади на Лівобережжі. На «гетьманські статті» Данило Апостол одержав «Рішительні пункти», які подавались у формі царського наказу. Зміни, які вніс цар у пункти Апостола, насамперед торкалися автономії України. Політична влада гетьмана була обмежена як і раніше. Обмежувалась влада економічна і судова. Право надання нових земельних володінь козацькій старшині переходило від гетьмана до царя. Обрання гетьмана могло бути проведено тільки за згодою царя. Полковників та генеральну старшину призначав царський уряд.

Але у Москві українців приймали дуже добре, запрошували на урочистості і протримали аж до вересня. Коли ж гетьмана проводжали додому, то подарували соболеву шубу.

Незважаючи на невдачу з гетьманськими статтями, Д.Апостол продовжував роботу щодо ліквідації недоліків управління та втручання Росії у внутрішні справи України.

Данило Апостол орудував не шаблею, а пером. Мабуть, з усіх українських гетьманів він написав найбільшу кількість листів до царського двору, в яких прохав, вимагав, наполягав та сперечався.

За гетьманом стежили і про кожний його крок доносили урядові. Проте претензій з боку Москви до Апостола не було і, врешті-решт,

царський уряд відступив під тиском гетьмана й зняв чимало безглузких обмежень. Апостол домігся дозволу і на те, щоб українські купці їздили в інші країни з українськими паспортами. Це робило їх незалежними від армії чиновників Російської імперії.

Апостол був людиною поміркованою, дипломатичною, але наполегливою і являв собою новий тип гетьмана.

У його послужному списку немає грандіозних перемог і походів. Він був господарем сам і заохочував усіх в Україні до господарювання. З його ініціативи почали заселятись вільні і необжиті землі. Він заохочував до праці селян і твердо стояв на захисті їхніх інтересів.

Гетьман поступово одержував невеликі, але принципово важливі перемоги. Так, у 1733 р. Київ уже було підпорядковано гетьманській владі. Про це і мріяти не могли Апостолові попередники.

Зважаючи на реальні обставини, Апостол взявся за проведення ряду управлінських і соціально-економічних реформ, які значно упорядкували державне життя Гетьманщини.

У 1729 - 1731 рр. було проведено так зване Генеральне слідство про маєтності. Під час проведення дослідження на основі документів і повідомлень старших людей було визначено і повернуто у державне користування рангові (державні) землі, які були безпідставно захоплені у приватне володіння.

Було проведено реорганізацію фінансової системи України, вперше встановивши точний бюджет державних видатків, які становили 144 тисячі карбованців.

Продовжував здійснювати судову реформу, розпочату Павлом Полуботком; у 1730 р. видав «Інструкцію українським судам», де встановлювався порядок апеляції у судових справах.

Відстоювались інтереси української торгівлі у руслі вимог від російського уряду зміни дискримінаційної торговельної системи, запровадженої ще Петром I. На початку 1728 р. Данило Апостол зібрав у Глухові представників купецтва і гостро поставив питання перед російським урядом про скасування заборони (ембарго) на експорт традиційних українських товарів — зерна, воску, шкіри, прядива та інше.

Незважаючи на опір московського уряду, було відновлено право гетьмана призначати Генеральну Військову Канцелярію та полковників.

Значно було зменшено кількість росіян у гетьманській адміністрації. Їм було заборонено купувати землі в Україні. Українські адміністративні органи отримали наказ про матеріальне сприяння тим

з росіян, хто бажав виїхати з України. Кількість російських полків в Україні було обмежена до шести.

Київ з-під влади генерал-губернатора було переведено під юрисдикцію гетьмана. Під гетьманську владу були повернуті запорожці, які з 1708 р. були змушені жити на території Кримського ханства. Вони отримали також право на заснування у 1734 р. Нової Січі на річці Підпільній.

28 квітня 1733 р. гетьман тяжко захворів. Хвороба гетьмана поставила питання про призначення особи, яка виконувала б його обов'язки. Він наказав генеральній старшині прийняти управління Генеральною військовою канцелярією. Проте міністр С. Нарішкін, який був при гетьмані, посилаючись на відсутність царського дозволу, виступив проти цього рішення.

У липні 1733 р. здоров'я гетьмана поліпшилось, і він знову взявся за свої справи. Апостол зустрівся з російськими чиновниками і обговорював з ними державні справи. За 43 роки, які Апостол перебував на посаді миргородського полковника, царський уряд не одержав на нього жодної скарги від жителів Лівобережжя, що характеризує його як доброго адміністратора і порядну людину.

На початку 1734 р. стан здоров'я гетьмана знову погіршився, і 15 січня на 80-му році життя він помер. Поховано Данила Апостола у Сорочинцях у побудованій на його пожертвування (єдиній на той час у Миргородському полку) кам'яній церкві. Зі смертю гетьмана закінчився період автономного управління Лівобережною Україною. За царським наказом від 31 січня 1734 р. було створено правління гетьманського уряду, яке складалося з 6 осіб, - трьох росіян і трьох українців на чолі з князем О. Шаховським.

Після смерті Д. Апостола його дружині Улані царський уряд призначив щорічну пенсію у розмірі 3000 карбованців і жалуваною грамотою затвердив за нею і дітьми право на ті маєтки, якими володів гетьман.

«Шестирічне гетьманування Апостола було короткою яснішою смугою на темному тлі українського життя після упадку Мазепи. Апостолу вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей», - так характеризував Д. Апостола історик А. Дорошенко.

Апостоли — український козацько-старшинський рід середини ХУІІ — початку ХІХ ст. на Миргородщині. Апостоли походили з Молдавії із старовинного і знатного роду Катарреу. Батько Данила Апостола Павло Охрімович (Єфремович) прибув в Україну у 1648 р. У

1653 р. одружився з дочкою миргородського полковника Марією Лісницькою. У 1655 р. перейшов на козацьку службу.

Данило Апостол (1654—1734 рр.) — гетьман Лівобережної України з 1727 р., мав трьох синів і шість дочок, які продовжили рід Апостолів у ХУІІІ і у перших десятиліттях ХІХ ст.

Павло Апостол (?—1736 рр.) — миргородський полковник (1727 — 1736 рр.), старший син Данила Апостола.

Петро Апостол (?—1758 рр.) — полковник лубенський (1728-1757 рр.), другий син Данила Апостола. Його син Данило — генеральний хорунжий, був членом 2-ї Малоросійської колегії в 1784—1786 рр., у 1767 р. підписав проект «Нового уложення». Третій син Василь помер молодим, залишивши сина Якова, який обіймав високу посаду у Миргородському полку. Дочки Данила Апостола були заміжні за вищими козацькими посадовими особами Гетьманщини: Марта — за полтавським полковником В. Кочубеєм; Ганна — за ніжинським наказним полковником Л. Жураківським; Параска — за генеральним підскарбієм М. Скоропадським; Тетяна — за бунчуковим товаришем І. Ломиковським; Марія — за бунчуковим товаришем А. Горленком; Ганна(молодша) — за знатним військовим товаришем П. Кулябкою.

Онуки гетьмана теж мали високі чини в полкових урядах.

Після смерті у 1816 р. останнього представника роду Михайла Апостола — рід Апостолів по чоловічій лінії припинився.

18 серпня 2006 р. Президент України Віктор Ющенко відкрив пам'ятник гетьману у селі Великі Сорочинці. Пам'ятник Данилу Апостолу стоїть поруч з церквою Преображення Господнього, де поховано гетьмана. Пам'ятник являє собою бюст гетьмана, поруч з яким знаходяться козацькі фляга, бандура та інші речі.

ДЖЕРЕЛА:

Субтельний О. Україна: історія: пер. з англ. / О. Субтельний. — 3-є вид. — К.: Либідь, 1993. — 720 с.; Субтельний О. Козацька ера // Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1993.; Політичні портрети України: Козацька доба. Книга 2. - Навчальний посібник / Укладачі: А. О. Карасевич., К. М. Левківський.— Умань.: ПП Жовтий О.О., 2014. — 665 с.

АРГУМЕНТАЦІЯ

АРГУМЕНТАЦІЯ у загальному значенні.— це процес обґрунтування людиною певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, доцільності. Обґрунтування може здійснюватися різними способами:

- положення можуть бути обґрунтовані завдяки безпосередньому зверненню до дійсності (експеримент, спостереження тощо). Саме такий спосіб часто використовується у природничих науках;

- обґрунтування може бути здійснене за допомогою вже відомих положень (аргументів) завдяки побудові певних міркувань (доказів). У цьому разі людина також певним чином звертається до дійсності, але вже не безпосередньо, а опосередковано. Такий спосіб характерний переважно гуманітарним наукам.

У курсі логіки вивчається саме аргументація другого типу. Це означає, що предметом подальшого розгляду буде процес обґрунтування, доведення істинності певного положення (твердження, гіпотези, концепції) на основі використання інших положень. У структурі аргументації такого типу виокремлюють: тезу; аргументи; форму (схему).

Теза — це положення, яке необхідно обґрунтувати. Аргументи — це твердження, за допомогою яких обґрунтовується теза. Форма, або схема аргументації, — це спосіб, який застосовується для обґрунтування тези.

Іноді думають, що основне в аргументації - знайти якомога більше доказів, аргументів. Але це не зовсім так. Особливо це характерно для політичних дискусій. У цьому ракурсі слід згадати латинське прислів'я, яке стверджує: «Докази слід не рахувати, а зважувати». Хоча є і наступне: «Хто багато доводить, той нічого не доводить». Найголовніше - продумувати кожен доказ: наскільки він буде звучати переконливо для даної аудиторії — один із суттєвих аргументів успіху політика у дискусії.

Оптимальним числом аргументів при доказі тези можна вважати три: один аргумент - це просто факт, на два аргументи можна заперечити, а на три аргументи це зробити складніше, третій аргумент - це третій удар, починаючи ж з четвертого аудиторія часто сприймає аргументи вже не як деяку систему (перше, друге і, нарешті, третє), а як «багато» аргументів. При цьому нерідко виникає враження, що на аудиторію оратор намагається тиснути, умовляє. Знову згадаємо приказку: «Хто багато доводить, той нічого не доводить». Таким чином, «багато» аргументів в усному виступі зазвичай починається з четвертого аргументу.

ДЖЕРЕЛА:

Александров Д. М. Риторика. - М.: 1999.; Введенська Л. А., Павлова Л. Г. Культура та мистецтво мови. - Ростов - н / Д, 1996.; Делецький Ч. Практикум з риторики. - М.: 1996.; Іванова С.Ф. Специфіка публічної промови. - М.: 1978.; Львів

М.Р. Риторика. Культура мови: Учеб. посібник для студентів гуманітарних факультетів вузів. - М.: Видавничий центр «Академія», 2003.

АРЕНДТ ХАННА
(14 ЖОВТНЯ 1906 - 4 ГРУДНЯ 1975 рр.)

Німецько-американський філософ єврейського походження, політичний теоретик і історик, основоположник теорії тоталітаризму.

Народилася у секулярної єврейської сім'ї вихідців зі Східної Пруссії інженера Пауля Арендта і його дружини Марти Кон у Ліндені (Ганновер, Німеччина), зросла у Кенігсберзі. Здобула освіту у Марбурзькому, Фрайбурзького та Гейдельберзькому університетах, навчалася у Мартіна Хайдеггера і Карла Ясперса.

У 1933 р. після приходу до влади нацистів бігла до Франції. У травні 1940 р. була інтернована у концентраційний табір Гюрсу, звідки їй вдалося врятуватися. У тому ж році бігла з окупованої Франції у Лісабон, а потім в Нью-Йорк. Була викладачем політичної історії у багатьох університетах США.

Була одружена з Гюнтером Андерсом (1902-1992 рр.), вони одружилися у Берліні у 1929 р. і розлучилися у 1937 р. Другий раз одружена з Генріхом Блюхером. У 2012 р. про неї знято художній фільм «Ханна Арендт» (режисер - Маргарет фон Тротта, у головній ролі - Барбара Зукова).

ОСНОВНІ ІДЕЇ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ:

Спадщина Арендт включає у себе більше 450 робіт, різноманітних з проблематики, але об'єднаних ідеєю осмислення сучасності («думати над тим, що ми робимо»). За висловом Арендт, на Землі живуть «люди, а не Людина», і сутнісною характеристикою людини, що відрізняє його від тварини, є його прагнення «показати у справах і словах, ким він є у своїй унікальності». Вона вважала, що центральною характеристикою будь-якого суспільства є баланс між публічністю і

приватних даних, а порушення гармонійного співвідношення між цими сферами деформує нормальний перебіг людського життя. У тоталітарних суспільствах дисбаланс на користь публічності гранично розширює межі втручання держави у життя людини, до мінімуму зводячи можливість прояву людиною себе у приватній сфері.

Арендт приділяла особливу увагу поняттю свободи, вказуючи, що свобода у сфері політики виступає як «опір» у контексті впливу і як «особливе особиста думка» - у контексті незгоди. Потенціал свободи інспірує «починання нового», що реалізується в особливому зрізі людської життєдіяльності - «активності».

На відміну від «праці», що забезпечує відтворення біологічних процесів людського організму і не потребує для свого здійснення Іншого, і «виробництва», що відтворює неорганічне тіло цивілізації і реалізує зв'язок між людьми лише у контексті, заданому технологічної програмою, «активність» спрямована на інших людей. Саме здійснюючи її, людина виступає не як «робоче тварина» або «людина виробляє», а як творчий суб'єкт «починання нового».

У новітній час, на думку Арендт, головна небезпека для світової цивілізації загрожує не ззовні - від природних катаклізмів або «зовнішнього варварства», а зсередини, так як ХХ ст. показав, що світова цивілізація може породжувати варварство з себе самої. Одним з явищ, що дали безпосередній поштовх зародженню тоталітарних рухів, Арендт вважає поява у ХХ ст. феномена «маси». «Падіння охоронних стін між класами, - писала Арендт, - перетворило сонні більшості, що стоять за всіма партіями, в одну величезну, неорганізовану, безструктурну масу озлоблених індивідів ... Вони не потребували спростування аргументації противників і послідовно втілювали методи, які закінчувалися смертю, а не зверненням у нову віру, обіцяли терор, а не переконання». Тоталітаризм створюється поєднанням репресій і внутрішнього самопідкорення людей, «тиранії логічності» тоталітарної ідеології. Цій «тиранії логічності» людина передоручає виробництво своїх думок, що є зрадою його внутрішньої свободи.

Під враженням суду в Ізраїлі над Адольфом Ейхманом Арендт говорила про «банальності зла» бюрократа, який бездумно виконує свої адміністративні функції, пов'язані з масовим вбивством. Цей образ перевернув загальноприйняті уявлення про нацизм, включаючи власні ранні роздуми Арендт про «радикальне зло».

У роботі «Про насильство» (1969) Арендт виступила проти традиційного розуміння влади як здатності досягти поставленої мети,

протиставивши владу і насильство і концептуально розмежувавши такі поняття, як «міць», «сила» і «авторитет»: «Суть будь-якого правління становить влада, а аж ніяк не насильство. Насильство за самою своєю природою є не більше ніж знаряддя; як всякий засіб, воно незмінно потребує наявності якоїсь направляючої мети, яка є до того ж його виправданням. А то, що саме по собі потребує виправдання або обґрунтування, не може бути сутністю чого б то не було».

Влада ж відповідає людській здатності діяти спільно і прямо пов'язана зі сферою політичного. Для визначення політики Арендт звертається до Аристотеля (у хайдеггерівській інтерпретації), розрізняючи два поняття: продукт (спрямоване на виготовлення речей) і діяльність (політична дія, що не має зовнішньої мети). Праксис і становить суть політики. Політичне - це область особливого роду діяльності, спілкування, у певному сенсі найбільш гідна діяльність людини; у політиці люди проявляють себе як вільні істоти. Саме з спільних політичних дій, заснованих на узгодженні, виникає влада.

При цьому відсутність суспільного визнання влади призводить до того, що сама влада починає залежати від насильства: «Там, де насильство перестає отримувати підтримку з боку влади і не стримується владою, відбувається добре відома зміна місць щодо мети і засобів. Засоби руйнування тепер починають визначати мету, внаслідок чого метою виявляється руйнування всілякої влади. Терор - це... форма правління, що встановлюється тоді, коли насильство, зруйнувавши всіляку владу, зберігає за собою повний контроль».

СТАВЛЕННЯ ДО ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ:

У будинку батьків Арендт, як вона згадувала, не вживали слова «єврей», але мати вимагала від Ханни не допускати у собі приниженою покірності. У разі антисемітського заяви вчителя Ханна, згідно чіткої інструкції матері, повинна була стати і залишити клас, надавши матері право написати офіційного листа. Однак на антисемітські зауваження однокласників вона повинна була відповідати сама.

Арендт вважала, що причини сучасного антисемітизму полягають «у певних аспектах єврейської історії та деяких специфічних функціях, які виконували євреї в останні століття». Факт єврейського походження, що висувається як такої, все більше втрачаючи опору на релігійне, національне та соціально-економічне підґрунтя, неминуче ставав серйозним джерелом ризику для євреїв. Вона писала: «Пояснення за допомогою посилання на цапа-відбувайла і раніше є однією з основних спроб ухилитися від розуміння серйозності

антисемітизму і значення тієї обставини, що євреї виявилися втягнутими в епіцентр подій».

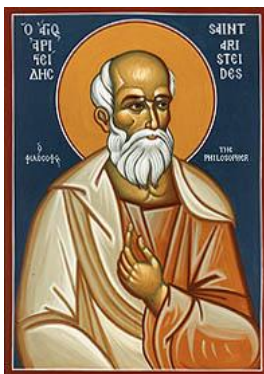
Арендт критикувала сіонізм, вказуючи, що «своєю інтерпретацією ролі Ерец-Ізраель у майбутньому житті єврейського народу сіоністи відокремлювали себе від долі євреїв у всьому світі. Їх доктрина про неминучий занепад єврейського життя у галуті, діаспорі по всьому світу, сприяла тому, що у свідомості ишува, населення у Палестині, розвивалося все більш відсторонене ставлення до життя решти єврейства». Сіоністську політику по відношенню до арабів вона не схвалювала і висміювала. Вона заявляла, що вона любить окремих людей, а не народи і інші групи.

ДЖЕРЕЛА:

Мишкинене Ю. Б. Арендт и Хайдеггер: попытка сравнительного анализа фундаментальной онтологии человека и онтологии политики / МГУ им. М. В. Ломоносова. Филос. фак. — М., 1990.; Сморгунова В. Ю. Гносеологические проблемы политической философии: Гносеологический потенциал полититики: Ханна Арендт об истине и политике / Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. — СПб.: Образование, 1997.; Хевеши М. А. Толпа, массы, политика: Историко-философский очерк. — М., 2001.; Хейфец М. Р. Ханна Арендт судит XX век. — М.; Иерусалим: ДААТ/Знание, 2003.; Ямпольский М. Б. Сообщество одиночек: Арендт, Бенъямин, Шолем, Кафка: [лекция]. — М.: Изд-во Ипполитова, 2004.; Нелли Мотрошилова - Мартин Хайдеггер и Ханна Арендт: бытие – время – любовь. — М.; Из-во: Академический Проект, Гаудеамус. 2013.

АРИСТИД

(помер в 468 / 467 р. до н. е.)

Політичний діяч в Афінах, один із тих лідерів афінської демократії, який підтримав законодавчу реформу Клісфена. Аристид ріс чесним, справедливим, з урівноваженим характером, що згодом дало йому можливість отримати прізвище Справедливий. Під час Марафонської

битви (490 р. до н. е.), був одним із стратегів, командував спартанським ополченням під час битви при Платеях і, як один із стратегів, відмовився переслідувати персів за пропозицією Фемістокла, в 468 - 467 рр. до н. е., став першим архонтом. Аристид був прихильником інтересів крупних землевласників, він приєднався до опозиції проти морських проектів Фемістокла. Як наслідок – був підданий ostracismу і залишив Афіни на 10 років. Після амністії брав активну участь в Саламінській битві. У 478 р. до н. е., обирається командувачем грецьким флотом і одночасно стає ініціатором створення Афінського морського союзу, яким командував, згідно займаної посади (у його компетенцію входило призначення квоти долевої участі союзників в загальних розтратах). Саме Аристиду були зобов'язані афіняни, оскільки без силової політики і розриву із Спартою, отримали статус морської держави і надалі безперешкодно змогли розвивати свій військовий потенціал і будувати морський флот. А війна на морі з Персією продовжувала приносити перемоги. Греки звільнили Боспор і Геллеспонт, була налагоджена торгівля з Північним Причорномор'ям. Як уже відмічалось вище, з ініціативи Афін було створено об'єднання Делоської симахії. Союз являв собою федерацію грецьких держав, які мали рівноправні умови членства, повинні були поставляти для служби на морі кадри і виділяти кошти на будівництво нових суден. Загальносоюзні конференції (синоди) проходили на острові Далосі при храмі Аполлона, де знаходилася і загальносоюзна скарбниця. Хоча членство було добровільним, але звільнені від персів міста включалися до складу союзу примусово. Загальна сума данини союзників була встановлена Аристидом – 460 аттичних талантів, що означало 650 тисяч золотих карбованців.

Після організаційних питань по створенню союзу Аристид запропонував його членам скласти присягу на вірність союзу. Текст присяги він проголосив від імені Афін особисто. Символічно було кинуте в море кусок металу, що означало – клятва втратить силу тоді, коли метал спливе. Через деякий час загальна кількість членів союзу сягала до 200 держав, він міг утримувати флот у 200 трієр з екіпажем 40 тисяч веслярів, 10 тисяч гоплітів, 1 тисяча вершників. Організувавши союз, Аристид повертається в Афіни. Починаючи з 477 р. до н. е., знаменитий грек відходить від політичної діяльності, передавши справи лідеру консервативної партії Кімону, афінському стратегу, сину славного Мільтіада і Ігісіпілі, дочки фракійського царя Олора, відомого в грецькому світі як представника землеробської знаті. Сам Кімон, як показав час його правління, був прихильником ідеї

непохитного союзу із Спартою. Згідно тієї інформації, що дійшла до сучасного читача, Аристид увійшов у історію, як зразок справедливості і непідкупності. У силу своїх моральних переконань, він не бере участі в розправі над Фемістоклом, хоча їхні характери і політичні погляди були діаметрально протилежні, а помирає в бідності у 467 р. до н. е., залишивши сім'ї мізерний спадок, якого не вистачило навіть на похорони.

Аристида Греція поховала за державні кошти. Було споруджено солідний пам'ятник своєму кумиру. Співвітчизники були вдячні знаменитому греку за його самовіддану службу і призначили обом його дочкам видати по 3000 драхм, а синові Лісимаху – 100 мін срібла і 100 клерів, покритих лісом, і стільки ж землі без лісу. Коли помер Лісимах, його дочку утримували за державний кошт.

ДЖЕРЕЛА:

Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. I. – Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. – 635 с.

АРИСТОКРА́ТІЯ

АРИСТОКРА́ТІЯ — (від грец. ἀριστοκρατία (aristokratía), ἀριστεύς — найкращий і κρατεῖν — правити, тобто влада найкращих) — форма державного ладу, за якої правління здійснюється представниками родової знаті.

Аристократією називають форму правління, при якій державна влада зосереджена у руках привілейованої освіченої знатної меншості.

Платон і Аристотель під аристократією розуміли правління освічених (знатних), професійно підготованих людей, які володіють політичним мистецтвом (мистецтвом управління).

Пізніше аристократичну форму правління виділяли Полібій, Спіноза, Гоббс, Монтеск'є, Кант та ін. Обґрунтуванням такої форми правління її прихильниками є, як правило, ідея про політичну неповноцінність більшості членів суспільства, якими й покликана правити аристократична еліта. Як форма правління аристократія протиставляється монархії та демократії.

У стародавні часи аристократичними республіками були Спарта, Рим (6-1 ст. до н. е.) та Карфаген; а у середньовічній Європі — Венеція, Псковська та Новгородська феодальні республіки.

Склад, принципи створення вищих органів державної влади та їх співвідношення відрізняються у різних аристократіях. Наприклад, у Спарті влада знаходилась у руках двох царів, які обирались

народними зборами герусії (Ради старійшин) таефорів. У Римі члени сенату призначались цензором з числа колишніх посадових осіб та представників знатних родин; зі знаті створювались «виборні» магістрати (консули, претори, цензори та еділи). У Карфагені реальну владу мали 2 виборних суффети та виборна Рада старійшин. У Новгороді та Пскові міським патриціатом створювалась Рада правителів.

В аристократичній формі правління народні збори мали досить незначні повноваження і відігравали не рішучу роль. Населення не брало активної участі у державному житті. Вибори мали, у значній мірі, фіктивний характер, а посадові особи були представниками знаті (спіріатів у Спарті, патриціїв у Римі, патриціата у середньовічних республіках).

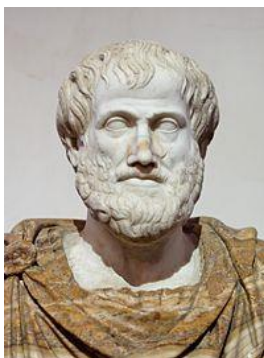
В аристократії, при створенні органів державної влади з вузького кола знаті, сильну тенденцію має принцип спадкування. Серед вільного населення грецьких полісів невелику групу становили аристократи-представники і нащадки родової знаті, які володіли великими ділянками землі, ремісничими майстернями і кораблями.

ДЖЕРЕЛО:

Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Марк Блок. Знать // Блок М. Феодальное общество. М., 2003, с. 277–329; Доменик Ливен. Аристократия в Европе. 1815–1914 гг. / перевод с англ. под ред. М. А. Шерешевской (СПб: Академический проект. 2000); Гілберт К. Честертон. Таємниці аристократія: 2010. - 207 с.

АРИСТОТЕЛЬ

(384 — 322 рр. до н. е.)

Давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки. Аристотель народився у місті Стагіра. У 367 до н. е. — 347 до н. е. вчився в академії Платона в

Афінах, у 343 до н. е. — 335 до н. е. був вихователем сина царя Македонії Філіппа II — Александра III. У 335 до н. е. повернувся до Афін, де заснував свою філософську школу — перипатетиків. Серед його творів — «Нікомахова етика», перша «Поетика», «Політика».

Аристотель жив і працював у той час, коли культура вільних грецьких міст-держав досягла найвищого розквіту і почала поширюватись разом із завойовницькими війнами Александра Македонського далеко за межі Балканського півострова. Культура Еллади проникла в Єгипет, Персію, Межиріччя Тигру і Євфрату, Середню Азію та Індію.

На долю Аристотеля випала місія підвести підсумок досягнень учених і філософів античної Греції і, узагальнивши їх працю, передати наступним поколінням. Тільки такий геній був здатним виконати це титанічне завдання. Він був одним із найвизначніших енциклопедистів, відомих людству. Ним були закладені основи біології, фізики, етики, логіки, психології, соціології.

ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ:

Аристотель піддав критиці вчення Платона про «справжню» державу і вважав за краще говорити про такий політичний устрій, який може мати у себе більшість держав. Він вважав, що запропонована Платоном спільність майна, дружин і дітей призведе до знищення держави. Аристотель був переконаним захисником прав індивіда, приватної власності і моногамної сім'ї, а також прихильником рабства.

Здійснивши грандіозне узагальнення соціального і політичного досвіду еллінів, Аристотель розробив оригінальне соціально-політичне вчення. При дослідженні соціально-політичного життя він виходив з принципу: «Як і всюди, найкращий спосіб теоретичного побудови полягає у розгляді первинної побудови предметів». Такою «побудовою» він вважав природне прагнення людей до спільного життя і до політичного спілкування.

За Аристотелем, людина - політична істота, тобто соціальне, і вона несе у собі інстинктивне прагнення до «спільного співжиття».

Першим результатом соціального життя Аристотель вважав утворення сім'ї - чоловік і дружина, батьки і діти ... Потреба у взаємному обміні привела до спілкування сімей та селищ. Так виникла держава. Держава створюється не заради того, щоб жити взагалі, а жити, переважно, щасливо.

Відповідно до Аристотеля держава виникає тільки тоді, коли створюється спілкування заради блага життя між сім'ями і родами, заради досконалого і достатнього життя самого себе.

Природа держави стоїть «попереду» сім'ї та індивіда. Так досконалість громадянина обумовлюється якостями суспільства, якому він належить - хто бажає створити досконалих людей, повинен створити ідеальних громадян, а хто хоче створити ідеальних громадян, повинен створити досконалу державу.

Афінська школа. Аристотель і Платон

Ототожнивши суспільство з державою, Аристотель був змушений зайнятися пошуками цілей, інтересів і характеру діяльності людей від їх майнового стану та використовував цей критерій при характеристиці різних верств суспільства. Він виділяв три головних прошарки громадян: дуже заможні, середні, вкрай незаможні.

На думку Аристотеля, бідні і багаті «опиняються у державі елементами, діаметрально протилежними один одному, у залежності від переваги того чи іншого з елементів і встановлюється відповідна форма державного ладу».

Будучи прихильником рабовласницької системи, Аристотель тісно пов'язував рабство з питанням власності: у самій суті речей корениться порядок, у силу якого вже з моменту народження деякі істоти призначені до підпорядкування, інші ж - до владарювання. Це загальний закон природи і йому підпорядковані і одухотворені істоти. За Аристотелем, хто за своєю природою належить не самому собі, а іншому і при цьому все-таки людина, той по своїй природі раб.

Найкраща держава - це таке суспільство, яке досягається за посередництвом середнього елемента (тобто «середнього» елемента між рабовласниками і рабами), і ті держави мають найкращий лад, де середній елемент представлений у більшій кількості, де він має більше значення порівняно з обома крайніми елементами.

Аристотель зазначав, що, коли у державі багато осіб позбавлено політичних прав, коли у ній багато бідняків, тоді у такій державі неминуче бувають вороже налаштовані елементи.

Основним загальним правилом, по ідеї Аристотеля, має бути таке: жодному громадянину не слід давати можливість надмірно збільшувати свою політичну силу понад належної міри.

ПОЛІТИК І ПОЛІТИКА:

Аристотель, спираючись на результати платонівської політичної філософії, виділив спеціальне наукове вивчення певної галузі суспільних відносин у самостійну науку про політику.

Відповідно до Аристотеля, люди можуть жити тільки у суспільстві, в умовах політичної системи, так як «людина за своєю природою істота політична». Щоб правильно влаштувати громадське життя, людям необхідна політика.

Політика - наука, знання про те, як найкращим чином організувати спільне життя людей у державі. Політика є мистецтвом і вміння державного управління.

Сутність політики розкривається через її мету, яка, на думку Аристотеля, полягає в тому, щоб надати громадянам високі моральні якості, зробити їх людьми, які у вчинках справедливі. Тобто мета політики - справедливе (загальне) благо. Досягти цієї мети нелегко. Політик повинен враховувати, що люди володіють не тільки чеснотами, а й пороками. Тому завданням політики є не виховання морально досконалих людей, а виховання чеснот у громадянах. Доброчесність громадянина полягає в умінні виконувати свій громадянський обов'язок і у здатності коритися владі і законам. Тому політик повинен шукати найкращого, тобто найбільше відповідати зазначеної мети державного устрою.

Держава - продукт природного розвитку, але і одночасно вища форма спілкування. Людина за своєю природою є істота політична і у державі (політичному спілкуванні) завершується процес цієї політичної природи людини.

ПРАВИЛЬНІ І НЕПРАВИЛЬНІ ДЕРЖАВНІ УСТРОЇ:

Правильний стрій - стрій, при якому переслідується загальне благо, незалежно від того, правити може один, кілька або багато:

Монархія (грец. Monarchia - єдиновладдя) - форма правління, при якій вся верховна влада належить монарху.

Аристократія (грец. Aristokratia - влада кращих) - форма державного правління, при якій верховна влада належить у спадок родової знаті, привілейованого стану. Влада небагатьох, але більш ніж одного.

Політія - Аристотель вважав цю форму найкращою. Вона зустрічається вкрай «рідко і у небагатьох». Зокрема, обговорюючи можливість встановлення політії у сучасній йому Греції, Аристотель прийшов до висновку, що така можливість невелика. У політії править більшість в інтересах загальної користі. Політія - «середня» форма держави, і «середній» елемент тут домінує в усьому: у моралі - поміркованість, у майні - середній достаток, у владарюванні - середній шар. «Держава, що складається з середніх людей, буде мати і найкращий державний лад».

Неправильний стрій - стрій, при якому переслідуються приватні цілі правителів:

Тиранія - монархічна влада, що має на увазі вигоди одного правителя.

Олігархія - дотримується вигоди заможних громадян. Лад, при якому влада знаходиться у руках людей багатих і благородного походження і утворюють меншість.

Демократія - вигоди незаможних, серед неправильних форм держави Аристотель віддавав перевагу саме їй, вважаючи її найбільш стерпним. Демократією слід вважати такий лад, коли вільно народжені і незаможні, складаючи більшість, мають верховну владу у своїх руках. «Відхилення від монархії дає тиранію, відхилення від аристократії - олігархію, відхилення від політії - демократію. Відхилення від демократії - охлократію».

В основі всіх суспільних потрясінь лежить майнова нерівність. За Аристотелем, олігархія і демократія засновують своє домагання на владу у державі на тому, що майнове - доля небагатьох, а тому, що свободою користуються всі громадяни. Олігархія захищає інтереси заможних класів. Загальної ж користі жодна з них не має.

При будь-якому державному ладі загальним правилом повинно бути таке: жодному громадянину не слід давати можливість надмірно збільшувати свою політичну силу понад належної міри. Аристотель радив спостерігати за правлячими особами, щоб вони не перетворювали державну посаду у джерело особистого збагачення.

Відступ від права означає відхід від цивілізованих форм правління до деспотичного насильства і виродження закону у засіб деспотизму. «Не може бути справою закону володарювання не тільки по праву, але і всупереч праву: прагнення ж до насильницького підпорядкування, звичайно суперечить ідеї права».

Головне у державі - громадянин, тобто той, хто бере участь у суді та управлінні, несе військову службу і виконує жрецькі функції. Раби виключалися з політичної спільності, хоча повинні були складати, на думку Аристотеля, більшу частину населення.

Аристотель зробив гігантську за масштабами спробу дослідити «конституції» політичного устрою 158 держав (з них збереглося лише одне - «Афінська політія»).

ДЖЕРЕЛА:

Чанышев А.Н. Аристотель. — М.: Мысль, 1987. — (Мыслители прошлого).; Українська радянська енциклопедія: у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; К. М. Узбек. "Фрагменти побудови античної науки, філософії і культури. Донецьк: Східний виданичий дім, 2010. — 234 с.; Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2000. — 239 с.

АРОН РЕЙМОН

(14 БЕРЕЗНЯ 1905— 17 ЖОВТНЯ 1983 рр.)

Французький філософ, політолог, соціолог і публіцист. Ліберал. Вважав, що держава зобов'язана створювати закони, що забезпечують свободу, плюралізм і рівність громадянам, а також забезпечити їх виконання.

Народився у Парижі в єврейській сім'ї середнього достатку. Після навчання у Версальському ліцеї та паризькому ліцеї Кондорсе вивчав філософію у Вищій нормальній школі, котру закінчив у 1928 р. з найкращою оцінкою свого випуску.

Служив у французькій армії, у 1930-1933 рр. жив у Німеччині, викладав французьку літературу у Кьольнському університеті (1931-1933 рр.). У 1938 р. захистив у Сорбонні докторську дисертацію по темі «Вступ до філософії історії: есей про межі історичної об'єктивності та теорія історії сучасної Німеччини: критична філософія історії». У 1940 р. одержав посаду викладача в університеті Тулузи, але у зв'язку з нападом Третього Рейху на Францію не встиг цю посаду зайняти.

Під час Другої світової війни знаходився в еміграції в Англії, там приєднався до рядів Де Голлівського Руху французького опору, видавав однойменний часопис Вільної Франції.

Після повернення з еміграції довгий час займався журналістикою у Парижі, писав для провідних французьких часописів Ле Фігаро та Експресс. Лише після одержання у 1955 р. професорської посади у Сорбонні повернувся до академічної діяльності.

Є одним з авторів теорії індустріального і постіндустріального суспільств. Автор книг: «Опій інтелектуалів» (1955 р.). У цій роботі Арон висловлює свої думки про те, чому інтелігенція так тяжіє до марксистської ідеології і радянської системи. На його думку, вона з часом розчарується у марксизмі і втратить до нього інтерес, усвідомивши всю антидемократичність радянського ладу.

«Демократія та тоталітаризм» (1958 р.) — містить детальний порівняльний аналіз політичних систем СРСР і країн Заходу.

ДЖЕРЕЛА:

Реймон Арон. Вступ до філософії історії: Есе про межі історичної об'єктивності. пер. з фр. Оксана Йосипенко, Сергій Йосипенко. - Київ: Український центр духовної культури, 2005. - 580 с.; Реймон Арон. Мир і війна між націями / Пер. з фр. Віктор Шовкун, Зоя Борисюк та Григорій Філіпчук. - К.: МП «Юніверс», 2000. — 688 с.; Реймон Арон. Етапи розвитку соціологічної думки; пер. з фр. Г. Філіпчук. - Київ: Юніверс, 2004. - 688 с.; Реймон Арон. Опій інтелектуалів; пер. з фр. Г. Філіпчук. - К.: Юніверс, 2006. - 271 с.

АРМІЯ

АРМІЯ (від лат. Armo - озброюю), рать або військо — організовані збройні сили для ведення воєнних дій на суші. Національна армія використовується для зміцнення політики силою поза державою на території іншої держави. У більшості країн є армії, які утримуються за рахунок податків. Поповнюється або за рахунок призову чоловіків призовного віку (військовозобов'язаний), або за рахунок контрактників (оплачуваних професіоналів). Армія обов'язково містить елементи тоталітарної системи. Так рішення приймається одноосібно. Функції

кожного солдата армії визначає вищестояче керівництво. На кожну армійську посаду особа призначається, а не вибирається шляхом голосування.

Емблема Збройних сил України

Розрізняють кілька дещо різних значень слова «армія»:

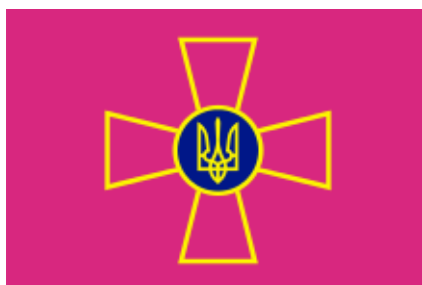
Сукупність збройних сил держави. Ф. Енгельс характеризує Армію як організоване об'єднання озброєних людей, що утримується державою з метою наступальної або оборонної війни. З розвитком продуктивних сил і зміною виробничих відносин змінювались характер і засоби провадження воєн, види збройних сил держав та форми організації Армії.

Сухопутні війська — основний вид Збройних сил нарівні з військово-морськими та військово-повітряними силами.

Частина збройних сил держави, розгорнута на театрі воєнних дій для ведення бойових операцій, називається діючою армією.

Частина збройних сил країни, що призначається для прикриття кордонів держави від раптового вторгнення ворога на суші, з моря і повітря, а також для забезпечення мобілізації, зосередження та розгортання головних сил, називається армія прикриття.

Частина збройних сил країни, підготовлена для вторгнення на територію противника у початковий період війни, називається армія вторгнення.

Прапор Збройних сил України

Оперативне об'єднання, призначене для ведення бойових операцій, до складу якого входить кілька з'єднань та частин різних видів і родів військ, органів управління, матеріально-технічного та медичного забезпечення.

Вперше армія як оперативне об'єднання створена у Росії у 1812 р., у Німеччині — 1866 р., у Франції — 1870 р. Армії бувають: загальновійськові (польові), танкові (механізовані), повітряні (авіаційні), повітряно-десантні та протиповітряної оборони.

Склад Армії не постійний, він залежить від характеру війни і способів її ведення, оперативного призначення і виду Армії, особливостей театру воєнних дій тощо. Армія звичайно входить до складу фронту (групи армій, армійської групи), але може діяти й самостійно на окремому операційному напрямі з підпорядкуванням Верховному Головному командуванню.

Збройні сили України — військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності.

Збройні сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України а також беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом. Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України є Президент України. Він, згідно зі статтею 106 Конституції України, призначає на посади і звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави.

Безпосереднє військове керівництво Збройними силами України в мирний та воєнний час здійснює Головнокомандувач Збройних сил України. Головнокомандувачем Збройних сил України є за посадою начальник Генерального штабу Збройних сил України, якого призначає і звільняє в установленому порядку Президент України. Адміністративне та військово-політичне керівництво Збройними силами України здійснює Міністр оборони України.

Міністерство оборони України, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні сили України, бере участь у реалізації державної політики з питань оборони і військового будівництва, координує діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування з підготовки держави до оборони. Це міністерство також має аналізувати військово-політичну обстановку, визначати рівень воєнної загрози національній безпеці України, забезпечувати функціонування

Збройних сил і їх готовність до виконання покладених на них функцій і завдань тощо.

За всю попередню історію ЗСУ від липня 2014 р. Петром Порошенком вперше на посаду міністра оборони почали призначатися колишні ВВ-ки — Валерій Гелетей та Степан Полторак.

24 серпня 2015 р., Президент України Петро Порошенко під час урочистостей з нагоди 24-ї річниці Незалежності України у Києві зазначив, що «...210 тисяч людей прийшли на військову службу за шість черг мобілізації. З них 35 тисяч, тобто кожний шостий, — добровольці».

Відповідно до Плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» у 2015 р. було розроблено нову оборонну політику, що гарантує національну безпеку і обороноздатність України та відновлення національного суверенітету на всій території держави. Вона включає в себе:

Встановлення щорічних витрат на оборону та правоохоронну діяльність у розмірі до 5% ВВП, у тому числі видатки на оборону — не менше 3% ВВП. Централізація закупівель. Розроблення та сприяння прийняттю у новій редакції Закону України «Про державне оборонне замовлення»;

Реформування всієї системи мобілізаційної підготовки та мобілізації України з урахуванням особливостей збройної агресії у сучасних умовах; Відновлення припинених важливих програм розробки перспективних зразків озброєння та військової техніки та затвердження нових програм у цій сфері;

Перехід до нової функціональної структури Збройних Сил, серед іншого, з урахуванням критерію швидкості реагування на загрози та готовності до виконання завдань та оптимізація системи управління військами з урахуванням цих змін;

Запровадження кластерного принципу ротації кадрів, перегляд кваліфікаційних вимог та забезпечення чіткого дотримання цих вимог і повна переатестація кадрів, водночас вирішальними мають бути не тільки професійні, а й особистісні якості людини;

Повний перегляд системи розвідки — від розвідувальних комплектів частин до розвідувальних органів Міноборони;

Затвердження нового військово-адміністративного поділу України. Відновлення військової інфраструктури, перегляд розташування місць постійної дислокації з'єднань та частин Збройних

Сил; Поступовий перехід до стандартів НАТО (STANAG); Забезпечення функціональної оптимізації (скорочення дублюючих і зайвих структур);

Виведення з підпорядкування Мінінфраструктури транспортних Держспецслужб та включення її до складу Збройних Сил;

Збільшення грошового утримання військовослужбовців шляхом підвищення посадових окладів та окладів за військовим званням. Підвищення престижу військової професії та мотивації на проходження військової служби;

Реформування та оптимізація системи військової освіти з урахуванням кращих практик країн-членів НАТО, в тому числі реформування системи освіти, що надається на кафедрах військової підготовки цивільних вищих навчальних закладів;

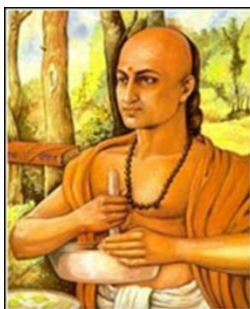
Оптимізація всіх систем та норм забезпечення, впровадження нових зразків озброєння та військової техніки, перегляд тактики і стратегії з урахуванням вимог сучасності.

ДЖЕРЕЛА:

Лазоркін Віталій. Збройні сили України: 1991 - 2001 // «Універсум». — 2011.; Історія участі Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях. «Український мілітарний портал». Процитовано 25 лютого 2015. Закон України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України». «Офіційний портал Верховної Ради України». Процитовано 21 лютого 2015.; Крип'якевич, Іван (1992). Історія українського війська. Львів: «Світ». с. 713.; Історія України : універсальний ілюстрований довідник / В. К. Губарев. — Донецьк: БАО, 2008. — 573 с.

АРТХАШАСТРА

АРТХАШАСТРА (Arthaśāstra — наука про політику) — політико-економічний трактат Стародавньої Індії (IV ст. до н. е.). Авторство Артхашастри приписується Каутільї, міністру Чандрагупти.

Чанак'я Пандіта Каутілья

Артхашастра висвітлює теорію і практику управління державою. Вона дає уявлення про деспотичне правління імператора і, саме

головне, подає функції його бюрократичного апарату — міністрів, радників, управителів провінцій та інших чиновників.

Артхашастра описує звичаї, суду у систему і закони, дипломатію, воєнне мистецтво і науки, з яких основною вважає наукудержавного управління. Значне місце Артхашастрі приділяє землеробству, ремеслу, торгівлі тощо.

Артхашастра складається з 15 розділів: Про правила поведінки.; Обов'язки наглядців.; Про судоустрій.; Про подолання перешкод (на шляху до суспільного порядку).; Про застосування хитрощів в державній політиці.; Про основи держави.; Про шість методів зовнішньої політики.; Про негаразди в державі.; Дії нападаючого.; Про війну.; Про об'єднання.; Про стан сильнішого (царя).; Про засоби оволодіння укріпленнями.; Застосування таємних засобів.; Методика трактату.

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ:

Основний зміст цього трактату це – вчення про користь, під якою розуміється матеріальна вигода держави і винайдення шляхів цієї вигоди.

Одним з таких джерел є доходи від державних маєтків у землеробстві, де широко використовується праця рабів і від ремісничих підприємств (прядильних, ткацьких), в яких рекомендується залучати працівників на основі найму. Однак основні доходи скарбниці отримувала за рахунок податків з населення, які сплачувалися як у натуральній так і у грошовій формі «Артхашастра» включає: перелік податків прямих і непрямих; повинності, які накладалися на громади та приватних осіб; рекомендації з приводу проведення активної грошової політики.

Трактат належно регулював майнові відносини. Зокрема, після смерті батька перевагу на володіння його майном отримували сини, онуки, правнуки аж до четвертого покоління.

Податкові, власницькі, орендні та інші економічні відносини відображені в «Артхашастрі» з належною конкретністю, яка захищала право на майно в усіх його формах і видах. У трактаті визначалося стимулювання праці як рабів так і вільних. Стимули були зумовлені прагненням працівника бути винагородженим, а раба вільним. У «Статуті про працівників» визначено обов'язки і відповідальність працівників, у тому числі і найманих.

Автор трактату заявляє про «вартість речей», величина вартості визначається кількістю «днів роботи», а винагорода знаходиться у строгій відповідальності до результатів праці. У зв'язку з цим Каутілья

відрізняє ринкову ціну від вартості, зазначаючи, що «конкуруючий продавець» збільшує ціну на товар, роблячи її вищою від дійсної вартості. Гроші розглядаються як необхідний засіб існування, складова майна. Значна увага у трактаті приділялася:

регулюванню процесів розподілу торговельного прибутку між купцями та державою; визначенню норми прибутку, який включався в ціну товару як частина витрат: для місцевих товарів – у розмірі 5% та 10% для іноземних товарів; контролюванню внутрішньої та зовнішньої торгівлі; регламентуванню заходів зі стимулювання імпорту насіння рідкісних рослин та деяких інших товарів шляхом звільнення від оподаткування, надання пільг іноземним купцям.

АРТХАШАСТРА, ЯК ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА ПОЛІТИЧНОГО ВЧЕННЯ В СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ:

Артхашастра перекладається і як наука про господарювання, і як правда про владу. **Артхашастра** дуже просто і точно відповідає — політика починається з перемоги над почуттями. Отже, якщо ти не переміг своїх почуттів, то робити тобі у політиці, власне, нема чого. А почуттів цих, що унеможливають, кажучи сучасною мовою, ефективний політичний менеджмент, всього шість. Це **пристрасті, гнів, користоловство, гординя, божевілля і зарозумілість**.

Артхашастра не була б великою працею, якби вона не називала не лише перешкоди на шляху до влади, а й способи їх подолання. Тому, називаючи перемогу над почуттями найважливішою умовою справжнього лідера, вона відразу ж говорить, що перемогти шкідливі гени можна або самостійно, через наполегливе вивчення політичної науки (принагідно зазначу, що Артхашастра політичну науку вважає найвищою з усіх, які тоді існували, тобто вищою за право, економіку і навіть філософію) і самовихованням. Якщо ж навіть це не допомагає, тоді особлива роль у приборканні почуттів відводиться міністрам лідера, у яких є два основні способи примусити свого лідера жити не почуттями, а справою. Це або переведення уваги лідера з власних почуттів на державні справи.

Тобто тут виникає вже ключова роль міністра. І тому найважливіший розділ Артхашастри називається «Призначення міністрів». Призначення міністрів: - Чи можна призначати міністрами людей, з якими ти разом учився? Відповідь негативна. Рано чи пізно, говорить Артхашастра, колишні товариші по навчанню замучать і лідера, і один одного тією фамільярністю.

Чи можна призначати міністрами тих, з ким разом, кажучи сучасною мовою, вдавався до якихось надмірностей або мав якісь

спільні таємні справи? Відповідь негативна. Той, хто знає слабкі чи таємні сторони лідера, рано чи пізно, швидше за все, ними скористається. Чи можна, питає Артхашастра, призначати міністрами людей відданих? Відповідь, як не дивно, знову-таки негативна. А все тому, що, на її думку, відданість, як сказали б сучасні соціологи, має негативну кореляцію з розумом. А простіше кажучи, чим відданіша людина, тим вона, як правило, дурніша. Вади ж дурості, як правило, переважають всі переваги відданості.

Чи можна призначати людей абсолютно прагматичних і таких, що реально довели (мабуть, перш за все, фінансово) свою користь лідерові? Знову ні. Причому цього разу — без пояснень.

Артхашастра сформулювала великий принцип ставлення влади до опозиції, який чомусь потім, через півтори тисячі років, приписали Нікколо Макіавеллі, хоча той лише майже повністю його повторив. А саме — влада ніколи не повинна лякати своїх опонентів, а має або підкуповувати їх і схилити до співпраці, або відразу без погроз і моралей одноmomentно знищити їх чи фінансово, чи юридично, чи фізично. Давши таку пораду, Артхашастра з чистою совістю переходить безпосередньо до обов'язків лідера, присвячуючи їм, знову-таки, цілий розділ. Обов'язки лідера:

Першу восьмушку він повинен займатися заходами з безпеки країни, а також її бюджетом. Другу — розглядом конкретних скарг громадян. Третю — вивченням законів своєї країни, суміщаючи це з їжею. (Нічого не змінюється в підмісячному світі. Мабуть, правителі завжди погано знали закони своєї країни. І завжди їх вивчали між ділом, під гарну закусь). Четверта — поточні фінансові й кадрові питання. П'ята — нарада з радниками. Шоста — продовження нарад і консультацій. Сьома — робота з силовиками з конкретних проблем. Восьма — обговорення геостратегічних і геополітичних аспектів і доктрин.

Потім перерва на молитву, і після цього до половини ночі прийом працівників своєї адміністрації. Потім ще консультації з духовним вчителем, короткий сон і, власне, можна вже приступати знову до денних обов'язків. А із загальних порад Артхашастра чомусь виділяє тільки одну: ніколи не змушуйте чекати в приймальні тих, хто має до вас реальну справу.

Справи ж треба розглядати «у порядку їх важливості й терміновості». А «будь-яку термінову справу треба вислухати негайно і не відкладаючи». І лише такою «напруженістю в роботі досягаються її плоди і повнота матеріальних благ для моєї країни».

ДЖЕРЕЛА:

Українська радянська енциклопедія: у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Артхашастра или наука политики М.: 1993. 796 с.; Історія економічних вчень: Навчальний посібник За ред. В.В. Кириленка. — Тернопіль: «Економічна думка», 2007. — 233 с.

АРХІЯ

АРХІЯ (грец.— влада, правління) — організоване і кероване політичною владою суспільство, яке утворює державу.

Поняття архії протилежне поняттю анархія (грец. — безвладдя, бездерж. організація сусп. життя). У політичній теорії за допомогою поняття архія визначають якісний етап переходу суспільства від природного до соціально-організованого (цивілізованого), в якому виникають такі інститути, як держава, політика, влада, право, уряд тощо.

У класичній грецькій політичній думці (Платон, Арістотель) описувалися і досліджувалися такі державні форми правління, як монархія (єдиноправство), олігархія (влада заможних верств). Водночас термін архія вживається і для визначення певних політичних різновидів правління, які не обов'язково мають державне оформлення: олігархія (правління певного клану, групи), поліархія (множинна форма правління різних осіб, родин). Поняття архія є синонімом іншого грецького найменування влади («кратія»).

У «Політиці» та «Афінській подітї» Арістотель, досліджуючи державний лад афінської демократії, Спарти і македонської монархії, підкреслював, що демократія та олігархія — головні форми державного устрою. У сучасних політичних теоріях термін «кратія» використовується у сполученні зі словами, які визначають суб'єкт владного правління, характер державної влади: аристократія (правління найкращих), тимократія (правління найгірших), демократія (правління народу), плутократія (влада багатіїв), охлократія (влада натовпу), геронтократія (влада старців), теократія (правління церковної верхівки). Сучасний лексикон поповнився такими неологізмами, як технократія (влада технічних фахівців), мілітократія (влада військових), бюрократія (влада чиновників), ідеократія (влада ідеологів), інфократія (влада власників інформації), меритократія (правління достойних), партократія (влада партійних функціонерів).

ДЖЕРЕЛА:

Арановский К. В. Государственное право зарубежных стран: Учеб. для вузов. — 3-е изд., доп. и перераб. — М.: ФОРУМ ИНФРА, 2001. — 486 с.; Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики.- Запоріжжя:

Юрид. ін-т, 2005. — 540 с.; Гомеров И. Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. — М.: ООО «Изд-во ЮКЭА», 2002. — 830 с.; Григонис Э. П. Теория государства и права: Курс лекций. — СПб.: Питер, 2002. — 318 с.; Морозова Л. А. Теория государства и права: Учеб. — М.: Юристъ, 2004. — 414 с.; Процюк, І. В. Форма державного правління: поняття і сутність / І. В. Процюк // Проблеми законності. Вип. 106. — Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2010. — С. 7-17.; Процюк, І. В. Класифікація форм державного правління / І. В. Процюк // Проблеми законності. Вип. 107. — Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2010. — С. 336.

АСОЦІАЦІЯ ДЕРЖАВ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

АСОЦІАЦІЯ ДЕРЖАВ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ (АСЕАН) — геополітична та економічна міжнародна організація, до якої входять 10 країн, розташованих у Південно-Східній Азії.

У 1960 рр. розпад колоніальних імперій призвів до отримання незалежності Філіппінами, Малайзією та Індонезією.

Лідери новостворених держав бажали бути впевненими у тому, що лідери сусідніх держав не будуть втручатися у внутрішні справи. Найбільше цього побоювались такі невеликі країни, як Сінгапур та Бруней. У результаті основними засадами нової регіональної організації стали невтручання у внутрішні справи, консенсус, невикористання сили та неконфронтація.

Організація була створена 8 серпня 1967 р. Філіппінами, Малайзією, Індонезією, Сінгапуром і Таїландом, які прийняли Бангкокську декларацію. Згодом до них приєдналися Бруней, Камбоджа, Лаос, М'янма та В'єтнам.

Союз було закріплено на папері у вигляді Договору про дружбу та співробітництво АСЕАН у Південно-Східній Азії 1976 р. на Балі. Площа суходолу, яку займає АСЕАН, становить 4,46 млн км² — 3% площі суходолу Землі, сукупне населення приблизно 600 млн. осіб — 8,8% населення світу.

Батьками-засновниками АСЕАН вважають міністрів іноземних справ: Адама Маліка з Індонезії, Нарцисо Рамоса з Філіппін, Абдулу Разака з Малайзії, Раджаратнама з Сінгапуру та Таната Хомана з Тайланду.

Найвищим органом АСЕАН є саміт лідерів (глав держав та урядів) країн-учасниць, який відбувається щорічно починаючи з 2000 р. Саміт триває 3 дні і супроводжується зустрічами з регіональними партнерами.

Повсякденне керування роботою організації виконує постійний комітет у складі міністра зовнішніх справ поточної країни-голови та

послів інших країн-учасниць. Постійний секретаріат розташований у Джакарті. Секретаріат очолює Генеральний секретар.

У листопаді 2008 р. цю посаду посідав колишній міністр зовнішніх справ Тайланду Сурін Пітсуван. Робота Асоціації відбувається у 29 комітетах та 122 робочих групах. Щорічно в АСЕАН відбувається понад 300 заходів та зустрічей.

Головування в організації здійснюється у порядку встановленої черговості з терміном один рік відповідно до алфавітного розташування країн англійською мовою. У 2011 р. головувала Індонезія, у 2012 р. — Камбоджа, у 2013 р. — Бруней. На НМЗС головує міністр закордонних справ тієї країни, яка очолювала організацію у попередньому році.

Безпосередньо до організації належать Філіппіни, Малайзія, Індонезія, Сінгапур та Таїланд. 7 січня 1984 р. до них приєднався Бруней-Даруссалам, 28 липня 1995 р. — В'єтнам, 23 липня 1997 р. — Лаос та М'янма. 30 квітня 1999 р. — Камбоджа. Папуа-Нова Гвінея має статус країни-спостерігача. У 2002 р. Східний Тимор подав заяву про бажання набути такого ж статусу.

Метою асоціації було оголошено прискорення економічного розвитку та соціального прогресу у країнах-учасниках, захист миру та стабільності у регіоні, а також надання країнам-учасникам змоги мирного розв'язання спірних питань.

АСЕАН підкреслює необхідність взаємодії у галузі безпеки, соціо-культурної та економічної інтеграції. Найбільшого успіху вдалося досягти в економічній галузі. Встановлено мету про створення у 2015 р. Економічної спільноти АСЕАН. Вона об'єднає понад 560 млн осіб, обсяг торгівлі перевищить 1,5 трлн доларів США.

Прапор Асоціація держав Південно-Східної Азії

В основу Економічної спільноти АСЕАН буде покладено Зону вільної торгівлі (ЗВТ) (AFTA), яка надасть систему тарифних

преференцій для сприяння вільного потоку товарів у межах АСЕАН. ЗВТ (АФТА) — це угода між країнами-учасницями АСЕАН щодо виробництва товарів у країнах АСЕАН. Угоду було підписано 28 січня 1992 р. у Сінгапурі. Спочатку угоду підписали Бруней, Малайзія, Індонезія, Сінгапур та Таїланд. У 1995 р. до угоди приєднався В'єтнам, у 1997 р. — М'янма, у 1999 р. — Камбоджа. В'єтнам, М'янма та Камбоджа не повністю виконали свої обіцянки, коли вони вступали до ЗВТ, тому вони отримали більший термін для виконання своїх обіцянок зі зниження тарифів.

ОСНОВНІ ДОКУМЕНТИ:

Декларація АСЕАН (1967). Головний, що визначає мету організації.; Декларація про зону миру, свободи та нейтралітету в Південно-Східній Азії (1971) (Куала-Лумпурська декларація).; Договір про дружбу та співробітництво АСЕАН (англ. Treaty on amity and Cooperation, ТАС) (1976). У цьому документі закладено засади взаємовідносин країн-учасниць.; Манільська декларація 1992 р., про те, що при розв'язуванні питань про приналежність Парасельських островів та островів Спратлі у Південно-Китайському морі необхідно дотримуватись лише мирних засобів.; Договір про створення у Південно-Східній Азії зони, вільної від ядерної зброї (Бангкокський договір) (1995).; Декларація про спільні дії з протидії тероризму, прийнята у Брунії у листопаді 2001 р.; Статут АСЕАН. Підписаний на саміті АСЕАН у Сінгапурі 2007 р., перебуває на стадії ратифікації країнами-учасницями.

Регіональний форум АСЕАН був створений у 1994 р. на засадах превентивної дипломатії. Зустрічі відбуваються в одній зі столиць країн-учасниць АСЕАН. Метою АРФ є:

-стимулювання діалогу та консультацій з питань політики та безпеки;

-створення відносин в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Діалог в АРФ відбувається на двох рівнях: офіційному міжурядовому та неофіційному — між НУО та вченими. Крім країн-учасниць, у роботі форуму брали участь Австралія, Бангладеш, Східний Тимор, ЄС, Індія, Канада, КНДР, КНР, Монголія, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Пакистан, Республіка Корея, Російська Федерація та США.

Хартія АСЕАН — конституція Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), яка була прийнята на 13-му саміті АСЕАН, що відбувся у листопаді 2007 р. У Хартії декларовано такі принципи:

Підкреслювання головної ролі АСЕАН у регіональному співробітництві.; Повага до принципів територіальної цілісності,

суверенітету, невтручання у внутрішні справи та національна самоідентифікація членів АСЕАН.; Сприяння регіональному миру та мирному вирішенню спірних питань.; Дотримання міжнародного права у питаннях прав людини, соціальної справедливості та багатосторонньої торгівлі.; Сприяння регіональній інтеграції торгівлі.; Створення органу, який би відповідав за захист прав людини.

ДЖЕРЕЛА:

АСЕАН в начале XXI века: Актуальные проблемы и перспективы / Отв. ред.: Е. В. Кобелев, Г. М. Локшин, Н. П. Малетин; Институт Дальнего Востока РАН. — М.: Форум, 2010. — 368 с.

**АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТОЛОГІВ І
ПОЛІТИКІВ (АМУПП)**

АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТОЛОГІВ І ПОЛІТИКІВ (АМУПП) — громадська неурядова, непартійна організація, що була зареєстрована у 1992 р. Серед засновників були такі політичні постаті, як М. Томенко, А. Білоус, Ю. Збітнев, В. Сташук та ін.

Членами організації були молоді політики, соціально активні громадяни, студенти, науковці, яких об'єднував інтерес до аналізу політичних процесів та участі в них. Серед членів Асоціації були депутати різних рівнів, у тому числі Верховної Ради України.

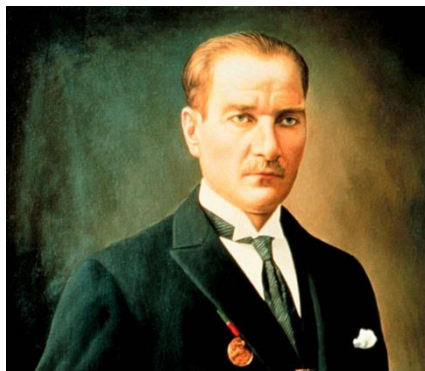
Асоціація була загальноукраїнською організацією, на 1995 р. налічувалося 11 регіональних осередків у різних областях України. АМУПП не мала жорсткої ієрархії. Регіональні осередки були фактично самостійними організаціями. Згідно із Статутом найвищим органом об'єднання є щорічна конференція, яка обирає президента, віце-президента та затверджує керівника Секретаріату.

Головними завданнями АМУПП є аналіз суспільно-політичних процесів, прогнозування, сприяння підвищенню фахового рівня майбутніх політиків і політологів. У межах напрямків діяльності члени Асоціації брали активну участь у підготовці багатьох законопроектів та поправок до них; безпосередньо у «конституційному процесі» — у підготовчій роботі напередодні прийняття Конституції України 1996 р.; в організації та проведенні виборчих кампаній; у виданні наукового журналу «Нова політика»; в організації та проведенні конференцій, круглих столів, семінарів тощо.

ДЖЕРЕЛА:

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К., 1997.;

АТАТЮРК МУСТАФА КЕМАЛЬ
(19 ТРАВНЯ 1881 — 10 ЛИСТОПАДА 1938 рр.)

Видатний державний і політичний діяч Туреччини, турецький генерал; перший президент Туреччини; лідер Турецької війни за незалежність проти поділу колишньої Османської імперії після 1-ї Світової війни.

Народився у 1880 або 1881 рр. (достовірних відомостей про дату народження немає; згодом Кемаль вибрав датою свого народження 19 травня — день початку боротьби за незалежність Туреччини) у кварталі Ходжакасим османського міста Салоніки (нині Греція) у сім'ї дрібного лісоторговця, колишнього митного службовця Алі Риза-ефенді і його дружини Зюбейде-ханім, і йому було дано поширене тоді серед османських мусульман ім'я Мустафа («обраний»). Його батько, мабуть, був за походженням албанцем, мати — можливо македонка (достовірних відомостей немає); у сім'ї говорили османською мовою та сповідували іслам, хоча серед противників Кемалю в Османській імперії було поширена думка, що його батько належав до іудейської секти Денмен, одним з центрів якої було місто Салоніки. Він і його молодша сестра Макбуль Атадан були єдиними дітьми у сім'ї, які дожили до дорослого віку, решта померли у ранньому віці.

Мустафа був активною дитиною і мав запальний і надзвичайно незалежний характер. Замість спілкування з однолітками чи сестрою хлопчик віддавав перевагу самотності та незалежності. Він нетерпимо ставився до думки оточення, не любив іти на компроміси й завжди прагнув слідувати обраному для себе шляху. Звичка прямо висловлювати все, що він думає, принесла Мустафі у подальшому житті чимало клопоту, і з нею він нажив численних ворогів.

Мати Мустафи, ревна мусульманка, хотіла, щоб її син вивчив Коран, але її чоловік, Алі Різа, схилився до того, щоб дати Мустафі сучаснішу освіту. Подружжя ніяк не могло прийти до компромісу, і тому, коли Мустафа досяг шкільного віку, його спочатку віддали у школу Хафіза Мехмет-ефенді, що розмістилася у кварталі, де жила сім'я. Його батько помер у 1888 р., коли Мустафі було 8 років. 13 березня 1893 р. він, відповідно до свого прагнення, бувши у віці 12-и років, поступив у підготовчу військову школу у Салоніках, де вчитель математики дав йому друге ім'я Кемаль («досконалість»).

У 1896 р. його зараховано у військову школу у м. Монастир (нині Бітола у Македонії). 13 березня 1899 р. вступив до Османського військового коледжа у Константинополі, столиці Османської імперії. На відміну від колишніх місць навчання, де панували революційні і реформаторські настрої, коледж у Константинополі був під жорстким контролем султана Абдул-Хаміда II.

10 лютого 1902 р. поступив в Османську академію генштабу у Константинополі, яку закінчив 11 січня 1905 р.

Відразу по закінченні академії, його заарештовано за звинуваченням у протизаконній критиці абдулхамідовського режиму і після декількох місяців під вартою заслано у Дамаск, де у 1905 р. він створив революційну організацію Ватан («Батьківщина»).

У 1905–1907 рр. разом з Лютфі Мюфіт-беєм (Оздешем) служив у 5-ї армії, дислокованої у Дамаску. У 1907 р. Мустафа Кемаль був підвищений у званні і отримав направлення у 3-ю армію у місто Монастир.

Вже під час навчання у Салоніках Кемаль брав участь у революційних товариствах; після закінчення Академії приєднався до младотурків, брав участь у підготовці та проведенні Молодотурецької революції 1908 р.; згодом, зважаючи на розбіжності з лідерами Молодотурецького руху, тимчасово відійшов від політичної діяльності.

У 1908 р. Мустафа Кемаль брав участь у молодотурецькій революції.

У 1910 р. Мустафа Кемаль був направлений у Францію, де був присутній на Пікардійських військових маневрах. У 1911 р. почав служити у Константинополі, у Генштабі збройних сил. На війні, що почалася у 1911 р. з штурму Тріполі італійцями, Мустафа Кемаль разом з групою своїх товаришів бився у районі Тобрука і Дерну. 22 грудня 1911 р. Мустафа Кемаль здобув перемогу над італійцями у битві під Тобруком, а 6 березня 1912 р. був призначений на посаду командувача османськими військами у Дерен.

Був на фронтах італо-турецької (1911–1912 рр.), другої Балканської та Першої світової війн, де за вмілі командирські якості отримав титул «паша», який перекладається як генерал.

У жовтні 1912 р. почалася Балканська війна, в якій Мустафа Кемаль брав участь разом з військовими підрозділами з Галліполі і Болайира. Він зіграв велику роль у справі відвоювання Дідімотіхона (Діметокі) і Адріанополя у болгар. У 1913 р. Мустафа Кемаль був призначений на посаду військового аташе у Софії, де у 1914 р. отримав звання підполковника. Там Мустафа Кемаль прослужив до 1915 р., коли був направлений у Текірдаг для формування 19-ї дивізії.

На початку Першої світової війни Мустафа Кемаль успішно командував османськими військами у битві за Чанаккале (Дарданельська операція). 18 березня 1915 р. англо-французька ескадра спробувала пройти протоку Дарданелли, однак зазнала важких втрат. Після цього командування Антанти ухвалило рішення висадити десант на півострові Галліполі. 25 квітня 1915 р. англо-французи, що висадилися на мисі Арибурну, були зупинені 19-ою дивізією під командуванням Мустафи Кемалю. Після цієї перемоги Мустафа Кемаль був підвищений до звання полковника. 6-7 серпня 1915 р. англійські війська знову перейшли у наступ з півострова Арибурну.

Під час висадки військ Австралійського і Новозеландського корпусу та інших британських частин на Галліпольський півострів у ході Дарданелльської операції, у найбільш розпачливий момент битви, вранці 25 квітня 1915 р., у наказі дня для свого 57-го полку Кемаль написав: «Я не наказую вам наступати, я наказую вам померти. Поки ми будемо вмирати, інші війська і командири зможуть прийти і стати на наші місця.» Весь особовий склад 57-го полку загинув до кінця бою. 6 — 15 серпня 1915 р. група військ під командуванням німецького офіцера Отто Сандерса і Кемалю зуміла перешкодити успіху британських сил при висадці у затоці Сувла. Наступними були перемога при Кіречтепе (17 серпня) і друга перемога при Анафарталарі (21 серпня).

Після битв за Дарданелли Мустафа Кемаль командував військами в Адріанополі і Діярбакирі. 1 квітня 1916 р. він був підвищений у дивізійні генерали (генерал-лейтенант) і призначений командувачем 2-ї армії. Під його командуванням 2-а армія на початку серпня 1916 р. зуміла ненадовго зайняти Муш і Бітліс, але незабаром була вибита звідти росіянами. Після короткострокової служби у Дамаску і Халеві Мустафа Кемаль повернувся у Константинополь. Звідси разом з

наслідним принцом Вахідеттіном ефенді відправився у Німеччину на лінію фронту для проведення інспекції. Після повернення з цієї поїздки серйозно захворів і був відправлений на лікування до Відня і Баден-Бадену.

15 серпня 1918 р. повернувся у Халеб на посаді Командира 7-ою армією. Під його командуванням армія успішно оборонялася від атак англійських військ. Після підписання Мудроського перемир'я (капітуляції Османської імперії) (30 жовтня 1918 р.) був призначений на посаду командувача групою військ швидкого реагування. Після розпуску цієї армії Мустафа Кемаль 13 листопада 1918 р. повернувся до Константинополя, де почав працювати у Міністерстві оборони.

У 1919 р. — очолив національно-визвольний рух проти Антанти, що привів до проголошення Турецької республіки. У 1921 р. сформував тимчасовий уряд в Анкарі. У 1923 р. після проголошення республіки став її першим президентом; правив авторитарно, впроваджуючи реформи, що мали європеїзувати і модернізувати Туреччину (зокрема, скасування багатоженства і емансипація жінок, реформа законодавства і освіти, заміна арабської абетки латинською, мусульманського календаря — Григоріанським). Дбав Ататюрк і про розвиток промисловості.

У 1934 р. турецький парламент надав йому ймення Ататюрк (перекладається як батько турків, хоча деякі турки перекладають як Великий турків. Мустафа Кемаль Ататюрк помер 10 листопада 1938 р. від цирозу печінки, оскільки в останні роки свого життя зловживав алкоголем, що було пов'язане з важкими моральними навантаженнями.

ОРГАНІЗАЦІЯ АНКАРСЬКОГО УРЯДУ:

Підписання Портою капітуляції змусило приступити до планомірного роззброєння і розформування Османської армії. 19 травня 1919 р. Мустафа Кемаль як інспектор 9-ої армії прибув до Самсуна. 22 червня 1919 р. в Амація він оприлюднив циркуляр який свідчив, що незалежність країни знаходиться під загрозою, а також оголошував скликання депутатів на Сіваський конгрес.

8 липня 1919 р. Кемаль звільнився з османської армії; султанський уряд видав ордер на його арешт; згодом він був засуджений *in absentia* (заочно) до смертної кари. 23 липня — 7 серпня 1919 р. в Ерзурумі відбувся з'їзд 6-ти східних вілайетів імперії, за яким пішов Сіваський конгрес, проведений з 4 по 11 вересня 1919 р. Мустафа Кемаль, який забезпечив скликання і роботу цих конгресів,

таким чином визначив шляхи порятунку вітчизни. 27 грудня 1919 р. Мустафу Кемалю з радістю зустрів жителі Ангор (Анкари).

Після окупації Константинополя військами Антанти і розпуску османського парламенту (16 березня 1920 р.), Кемаль скликав у Ангорі власний парламент — Великі національні збори Туреччини (ВНСТ), перше засідання якого відкрилося 23 квітня 1920 р. Сам Кемаль був обраний головою парламенту і главою уряду Великих Національних Зборів, що тоді не визнавалося жодною з держав. Основним безпосереднім завданням кемалістів була боротьба з вірменами на північному сході, з греками — на заході, а також — з окупацією Антантою «турецьких» земель та продовженням де-факто режимом капітуляцій.

7 червня 1920 р. Ангорський уряд оголосив недійсними всі колишні договори Османської імперії; крім того, Великі національні збори Туреччини (уряд) відкинули і у кінцевому підсумку, шляхом військових дій, зірвали ратифікацію підписаного 10 серпня 1920 р. між султанським урядом та країнами Антанти Севрського договору, який вони вважали несправедливим щодо турецького населення імперії.

РЕФОРМИ:

Ататюрк провів ряд реформ у галузі права, мови, культури і побуту. Дотримувався політики дружби з СРСР, вважаючи її необхідною гарантією незалежності Туреччини. Ініціатор укладення договорів Туреччини з РСФРР (16 березня 1921) та Закавказькими радянськими республіками (13 жовтня 1921). Вів переговори з Надзвичайною місією УРСР до Туреччини на чолі з М. В. Фрунзе, внаслідок чого в Анкарі 2 січня 1922р. було підписано договір про дружбу і братерство між Туреччиною і УРСР. 17 грудня 1925 р. уклав договір про нейтралітет між Туреччиною та СРСР.

РЕФОРМА ВЛАДНОЇ ВЕРТИКАЛІ:

29 лютого 1924 р. відбулася остання традиційна церемонія п'ятничного відвідування останнім халіфом Туреччини мечеті у Константинополі. На наступний день, відкриваючи чергове засідання Великих національних зборів Туреччини, Мустафа Кемаль вимовив обвинувальну промову з приводу вікового використання ісламської релігії в якості політичного інструменту, зажадав повернути її «істинному призначенню», терміново і найрішучішим чином врятувати «священні релігійні цінності» від різного роду «темних цілей і прагнень». 3 березня на засіданні ВНСТ під головуванням М. Кемалю були прийняті, серед інших, закони про скасування у Туреччині

шаріатського судочинства, передача вакуфного майна у розпорядження створеного генерального управлінням вакуфом.

Також передбачалася передача всіх наукових та навчальних закладів у розпорядження міністерства освіти, створення єдиної світської системи національної освіти. Дані розпорядження поширювалися і на іноземні навчальні заклади, і на школи національних меншин.

- Скасування султанату (1 листопада 1922 р.).
- Створення Народної партії та встановлення однопартійної політичної системи (9 вересня 1923 р.).
- Проголошення Республіки (29 жовтня 1923 р.).
- Скасування халіфату (3 березня 1924 р.).

ПЕРЕТВОРЕННЯ В ПРАВОВІЙ СФЕРІ:

- Скасування меджелле (зводу законів, що ґрунтуються на шаріаті) (1924 — 1937 рр.).
- Прийняття нового Цивільного кодексу та інших законів, в результаті чого став можливим перехід на світську систему державного правління.

СУСПІЛЬНІ ЗМІНИ:

У 1926 р. був прийнятий новий Цивільний кодекс, де встановлювалися ліберальні світські принципи цивільного права, визначалися поняття власності, володіння нерухомим майном — приватне, спільне і т. д. Кодекс був переписаний з тексту швейцарського цивільного кодексу, тоді — найпрогресивнішого в Європі. Таким чином пішов у минуле Меджелле — звід османських законів, а також Земельний кодекс 1858 р.

- Надання жінкам рівних з чоловіками прав (1926-1934 рр.).
- Реформа головних уборів і одягу (25 листопада 1925 р.).
- Заборона на діяльність релігійних осередків й орденів (30 листопада 1925 р.).
- Закон про прізвища (21 червня 1934 р.).
- Скасування приставок до імен у вигляді прізвиць і звань (26 листопада 1934 р.).
- Введення міжнародних систем часу, календаря і мір (1925-1931 рр.).

АГРАРНА РЕФОРМА:

В аграрній політиці держава розподіляла серед безземельних і малоземельних селян націоналізовану державну, вакуфну власності, а також землі християн, що померли або залишили Туреччину. Після курдського повстання шейха Саїда були прийняті закони про скасування натурального податку ашариту та ліквідації іноземної

тютюнової фірми «Режі» (1925). Держава заохочувала створення сільськогосподарських кооперативів.

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ:

Одним з основних перетворень Кемаля на початковому етапі становлення нової держави стала економічна політика, яка визначалася нерозвиненістю його соціально-економічної структури. З 14 млн населення близько 77% проживало у селах, 81,6% було зайнято у сільському господарстві, 5,6% — у промисловості, 4,8% — у торгівлі і 7% — у сфері послуг. Частка сільського господарства в національному доході становила 67%, промисловості — 10%. Більша частина залізниць залишалася у руках іноземців. У банківській справі, страхових компаніях, муніципальних підприємствах, у гірничодобувних підприємствах також панував іноземний капітал. Функції Центрального Банку виконував Оттоманський банк, контрольований англійським та французьким капіталом. Місцева промисловість за окремим винятком була представлена ремеслом і дрібними кустарними промислами.

У 1924 р. за підтримки Кемаля і низки депутатів Меджлісу був заснований Діловий банк. Вже у перші роки діяльності він став власником 40% акцій компанії «Тюрк тельсіз телефон Таш», побудував найбільший тоді в Анкарі готель «Анкара-палас», купив і реорганізував фабрику вовняних тканин, надав кредити кільком Анкарським торговцям, які постачали на експорт тифтік і вовну.

Найважливіше значення мав Закон про заохочення промисловості, який набув чинності з 1 липня 1927 р. Відтепер промисловець, що мав намір будувати підприємство, міг отримати безоплатно земельну ділянку до 10 га. Він звільнявся від податків на криті приміщення, на земельну ділянку, на прибуток тощо. На матеріали, імпортовані для будівництва та виробничої діяльності підприємства, не накладалися митні збори та податки. У перший рік виробничої діяльності кожного підприємства на вартість продукції, що випускається їм продукції встановлювалася премія у 10% вартості. Для підтримки курсу турецької ліри і торгівлі валютою у березні 1930 р. був заснований тимчасовий консорціум, до якого увійшли всі найбільші національні та іноземні банки, що діяли у Стамбулі, а також міністерство фінансів Туреччини. Через шість місяців після створення консорціуму було надано право емісії. Подальшим кроком в упорядкуванні грошової системи і регулювання курсу турецької ліри стало заснування у липні 1930 р. Центрального банку, який розпочав свою діяльність у жовтні наступного року. З початком діяльності

нового банку консорціум був ліквідований, а право емісії перейшло до Центрального банку. Таким чином, Оттоманський банк перестав грати домінуючу роль у турецькій фінансовій системі.

- Скасування системи ашарит (застарілого оподаткування сільського господарства).
- Заохочення приватного підприємництва у сільському господарстві.
- Створення зразкових сільськогосподарських підприємств.
- Видання Закону про промисловість і створення промислових підприємств.
- Прийняття 1-го і 2-го планів індустріального розвитку (1933-37 роки), будівництво доріг на території всієї країни.

ЕТНІЧНІ ЧИСТКИ:

У прагненні очистити в етнічному та релігійному відношенні Анатолію та вважаючи християн неблагонадійними, молодотурецька влада під проводом Ататюрка здійснила етнічні чистки проти грецького та вірменського населення Понтійської області.

МОВНА РЕФОРМА:

У 1920 турецька мова містила лише 20 відсотків слів тюркського походження. Решта були арабські, перські, французькі. Внаслідок проведеної Ататюрком мовної реформи, 1980 р. у турецькій мові залишилося 10 відсотків слів іншомовного походження. Розвиток йшов шляхом відновлення давно забутих слів, осучаснення їх і навіть надання нового змісту. Реформа включала також перехід з арабського письма, яке погано підходило для відображення турецької фонетики, на латинську абетку.

ОСВІТА:

- Об'єднання всіх органів освіти під єдиним керівництвом (3 березня 1924 р.).
- Прийняття нового турецького алфавіту
- Установа Турецького лінгвістичного та Турецького історичного товариств.
- Впорядкування університетської освіти (31 травня 1933 р.).
- Нововведення у сфері витончених мистецтв.

Відповідно до Закону про прізвища, 24 листопада 1934 р. ВНЗТ присвоїло Мустафі Кемалю прізвище Ататюрк.

Ататюрк двічі, 24 квітня 1920 р. і 13 серпня 1923 р., обирався на пост спікера ВНСТ. Цей пост поєднував у собі пости глав держави і уряду. 29 жовтня 1923 р. була проголошена республіка Туреччина, і Ататюрк був обраний першим її президентом. Відповідно до конституції, вибори президента країни проводилися раз на чотири

роки, і Велике Національні Збори Туреччини обирало Ататюрка на цей пост у 1927, 1931 і 1935 рр. 24 листопада 1934 р. турецький парламент присвоїв йому прізвисько «Ататюрк» («батько турків» або «великий турків»), самі турки віддають перевагу другому варіанту перекладу).

НАЦІОНАЛІЗМ І ПОЛІТИКА ТЮРКІЗАЦІЇ МЕНШИН:

Згідно з Ататюрком, елементами, які зміцнюють турецький націоналізм і єдність нації, є:

- 1. Пакт про національну згоду.
- 2. Національне виховання.
- 3. Національна культура.
- 4. Єдність мови, історії та культури.
- 5. Турецька самосвідомість.
- 6. Духовні цінності.

У рамках цих концепцій, громадянство було законодавчо ототожнено з етнічністю, і всі жителі країни, включаючи курдів, що становили понад 20 відсотків населення, були оголошені турками. Всі мови, крім турецької, були заборонені. Вся система освіти базувалася на вихованні духу турецької національної єдності. Ці постулати були проголошені у конституції 1924 р., зокрема в її статтях 68, 69, 70, 80. Таким чином, націоналізм Ататюрка протиставляв себе не сусідам, а національним меншинам Туреччини, які намагалися зберегти свою культуру і традиції: Ататюрк послідовно будував моноетнічну державу, силою насаджуючи турецьку ідентичність і піддаючи дискримінації тих, хто намагався відстоювати свою самобутність.

Гаслом турецького націоналізму стала фраза Ататюрка: Як щасливий говорить: «я турок!». Цей вислів понині написано на стінах, пам'ятниках, рекламних щитах і навіть на горах.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КУРДІВ:

Після винищення і вигнання християнського населення Анатолії, курди залишалися єдиним великим нетурецьким етносом на території Турецької республіки. У ході Війни за незалежність Ататюрк обіцяв курдам національні права і автономію, за що й отримав їхню підтримку. Але відразу після перемоги ці обіцянки були забуті. Утворені на початку 20-х рр. курдські громадські організації (такі, як зокрема товариство курдських офіцерів «Азаді», Курдська радикальна партія, «Курдська партія») були розгромлені і оголошені поза законом.

У лютому 1925 р. почалося масове національне повстання курдів, очолене шейхом суфійського ордену Накшбанді Саїдом Пірані. У середині квітня повстанцям було нанесено рішучої поразки у Генчській

долині, керівники повстання на чолі з шейхом Саїдом потрапили у полон і були повішені у Діярбакирі.

Ататюрк відповів на повстання терором. 4 березня були засновані військово-польові суди («суди незалежності»), на чолі яких поставлений Ісмет Іненю.

Суди карали за найменші прояви співчуття до курдів: полковник Алі-Рухи отримав сім років позбавлення волі за висловлені ним у кафе симпатії до курдів, журналіст Уджuzu був засуджений до багаторічного ув'язнення за співчуття Алі-Рухи.

Придушення повстання супроводжувалося масовими вбивствами і депортаціями мирних жителів; було знищено близько 206 курдських сіл з 8758 будинками, і вбито понад 15 тисяч жителів. За словами сучасника, «турки Мустафи Кемалю у жадобі помсти вбивали курдів з тією ж жорстокістю і лютістю, з якою турки султана вбивали греків, вірмен, болгар». Стан облоги на курдських територіях продовжувалося багато років поспіль. Було заборонено використання курдської мови у громадських місцях, носіння національного одягу. Книги курдською мовою конфісковували і спалювалися. Слова «курд» і «Курдистан» були вилучені з підручників, а самі курди оголошені «гірськими турками», які з невідомої науці причини забули свою турецьку ідентичність.

У 1934 р. був прийнятий «Закон про переселення» (№ 2510), за яким міністр внутрішніх справ отримав право змінювати місце проживання різних народностей країни у залежності від того, наскільки вони «адаптувалися до турецької культури». У результаті тисячі курдів були переселені на захід Туреччини; на їх місце заселялися боснійці, албанці та ін.

Відкриваючи засідання меджлісу у 1936 р., Ататюрк заявив, що з усіх проблем, що стоять перед країною, чи не найважливішою є курдська, і закликав «покінчити з нею раз і назавжди». Проте репресії не зупинили повстанського руху: пішли Араратське повстання 1927–1930 рр. на чолі з полковником Іхсанов Нурі-пашею, що проголосив в Араратських горах курдську республіку. Нове повстання почалося у 1936 р. районі Дерсу, населеному курдами-Заза (алавітами), і користувався до того часу значною самостійністю. За пропозицією Ататюрка, питання про «умиротворення» Дерсіма було включене до порядку денного ВНСТ, підсумком чого стало рішення про його перетворення у вілайет з особливим режимом і перейменування у Тунджелі. Главою особливої зони був призначений генерал Альпдоган. Вождь дерсімських курдів Сеїд Реза направив йому листа з вимогою

скасування нового закону; у відповідь, проти дерсімців були спрямовані жандармерія, війська і 10 літаків, які почали бомбардування району. Курдських жінок і дітей, які переховувалися у печерах, замурували там наглухо або душили димом. Тих, хто вибирався кололи багнетами. Всього, за даними антрополога Мартіна Ван Брюйніссена, загинуло до 10% населення Дерсіма. Однак дерсімці продовжували повстання протягом двох років. У вересні 1937 р. Сеїда Резу виманили у Ерзінджан нібито для переговорів, схопили і повісили; але тільки через рік опір дерсімців було остаточно зламано.

Atatürk - Latife Hanım - Adana (1923)

Мустафа Кемаль Ататюрк і його дружина Латіфе Ушаклигіль в Адані, 1923.

29 січня 1923 р. він одружився з Латіфе Ушаклигіль (Латіфе Ушакізаде). Шлюб Ататюрка і Латіфе-ханім, яка супроводжувала засновника Турецької республіки у багатьох поїздках по країні, закінчився 5 серпня 1925 р. Причини розлучення невідомі. Рідних дітей у нього не було, зате він узяв 7 прийомних дочок (Афету, Сабіху, Фікрят, Юлкую, Небіє, Рукіє, Зехру) і 1 сина (Мустафу), а також узяв на піклування двох хлопчиків-сиріт (Абдуррахмана та Ісхана). Всім прийомним дітям Ататюрк забезпечив хороше майбутнє. Одна з прийомних дочок Ататюрка стала істориком, інша — першою турецькою жінкою-льотчиком. Кар'єри дочок Ататюрка служили широко пропагованими прикладами емансипації турецької жінки.

ДЖЕРЕЛО:

Ушаков А. Г. Феномен Ататюрка. Турецкий правитель, творец и диктатор. М.: Центрполиграф, 2002.; Александр Жевахов. Ататюрк. — Молодая гвардия, 2008.; Расим Дирсехан Орс. Русские, Ататюрк и рождение Турецкой Республики. В зеркале советской прессы 1920-х годов. — М.: Весь Мир, 2012. — 128 с.

АТЕЇЗМ

АТЕЇЗМ (від грец. *ἀθεος*, безбожний), безвірництво — світогляд, який характеризується відсутністю віри в існування будь-яких богів, духів, інших «потойбічних» істот тощо. Атеїзм протиставляється вірі в існування надприродного — теїзму у формі багатобожжя (політеїзму) або єдиногобожжя (монотеїзму). Деяким релігіям (буддизм, наприклад) притаманна відсутність віри у персоніфікованого бога. Інколи такі релігії називають атеїстичними.

Багато з тих, хто вважає себе безбожниками, скептично ставляться до всіх «надприродних» істот чи явищ, цілком логічно вказуючи на відсутність емпіричних свідоцтв їх існування. Інші наводять аргументи на користь атеїзму, спираючись на філософію, соціологію чи історію. Хоча більшість з тих, хто називає себе безбожниками, є прихильниками світських філософій таких як гуманізм та натуралізм, не існує єдиної ідеології чи шаблону поведінки, притаманних усім атеїстам.

Поняття «безбожжя» («атеїзм») з'явилося у часи середньовіччя, як зневажливий епітет, що застосовувався по відношенню до людини або вчення, що знаходилися у конфлікті з поширеним тоді християнським єдиногобожжям. І лише пізніше це слово почало означати певну філософську позицію.

З розповсюдженням свободи переконань, свободи думки, наукового скептицизму та критики релігії, цей термін почав набувати конкретнішого значення і використовуватися атеїстами для самовизначення.

Частина незрозумілостей і суперечок, що стосуються визначення атеїзму, виникають з неоднозначностей у визначеннях таких слів, як «божество» та «бог». Так як існує безліч абсолютно різних уявлень про «надприродне», виникли різні думки щодо того, до яких з них має відношення термін «атеїзм». Якщо вважати «теїзм» вірою в єдиного персоніфікованого бога, то людей, які вірять у безліч інших богів, деїстів і навіть політеїстів можна класифікувати як атеїстів. У ХХ ст. такий підхід втратив популярність, тому що термін «теїзм» почав трактуватися радше як вияв віри у будь-яке божество.

Філософи, такі, як Ентоні Флу і Майкл Мартін, розрізняють слабкий (негативний) і сильний (позитивний) атеїзм. Сильний атеїзм — відстоювання твердження, що богів не існує. Слабкий атеїзм включає в себе всі інші форми відсутності теїзму. Відповідно до цього поділу, будь-яка людина є або теїстом, або «сильним», або «слабким» атеїстом. Терміни сильний і слабкий з'явилися порівняно недавно,

проте еквівалентні їм терміни негативний і позитивний атеїзм вже використовувалися у філософській літературі та (у дещо іншому сенсі) католицькими апологетами. Відповідно до такого розмежування атеїзму, більшість агностиків є «слабкими» атеїстами.

Стихійний атеїзм — атеїзм, заснований на чомусь іншому, крім науки (наприклад, як наслідок звичайного здорового глузду або скептичного способу мислення, відсутність інтересу до «надприродного», незнання про наявність релігій та ін.)

Науковий атеїзм — це атеїзм, заснований на природознавстві, коли в якості основного інструменту розгляду питання про існування бога (богів) використовується науковий метод.

За практичним, або прагматичним атеїзмом, також відомим як апатеїзм, люди живуть не надаючи значення наявності або відсутності богів, і пояснюють явища природи без допомоги потойбічних сил. При цьому існування богів не заперечується і не стверджується, але може бути визнане необов'язковим або марним. Відповідно до цієї точки зору, боги не надають життю сенсу і не впливають на повсякденне життя

Теоретичний атеїзм використовує апарат логіки для перевірки концепцій про богів на суперечливість. Наявність суперечностей у таких концепціях є доказом неіснування богів. Наприклад, якщо догми якого-небудь віровчення визначають деякі властивості для свого бога, то логічна суперечливість таких властивостей доводить відсутність даного бога. Крім того, для теоретичного атеїзму характерний виклад конкретних аргументів проти існування богів у відповідь на типові аргументи на користь віри, такі як теологічний аргумент або парі Паскаля, а також використання різних метафізичних, психологічних та епістемологічних доводів проти тезисів теїзму.

Згідно з епістемологічним атеїзмом, люди не можуть пізнати бога або визначити, існує він чи ні. В основі епістемологічного атеїзму — агностицизм, що набуває різних форм. В іманентній філософії божественність невіддільна від світу як такого, у тому числі і від людського розуму, а свідомість кожної людини замкнута у суб'єкті. Відповідно до цього виду агностицизму, таке обмеження у принципі не дозволяє робити висновки про існування Бога, будь то віра або логічний умовивід.

Раціоналістичний агностицизм Канта та Епохи Просвітництва приймає тільки знання, отримане за допомогою людської раціональності. Стверджується, що богів принципово неможливо виявити, отже, неможливо знати, чи вони існують. Скептицизм,

заснований на ідеях Юма, стверджує, що ні про що неможливо знати напевно, й виходить, неможливо з'ясувати, що бог існує. Відношення агностицизму до атеїзму оскаржується; агностицизм можна вважати окремим поглядом на світ.

До інших форм атеїстичної аргументації, які можна назвати епістемологічними, відносяться логічний позитивізм і ігностицизм, які стверджують, що такі терміни, як «бог», і такі висловлювання, як «Бог — всемогутній», позбавлені сенсу. Згідно з теологічним нонкогнітивізмом, фраза «бог існує» — не твердження, а нісенітниця. Велися суперечки, чи можна таку точку зору віднести до категорії атеїзму або агностицизму. Філософ Альфред Джулс Айер заперечував обидві ці категорії, стверджуючи, що вони помилково визнають фразу «бог існує» твердженням. Він вважав нонкогнітивізм окремої, самостійної категорією.

До відносного метафізичного атеїзму належать такі течії, як пантеїзм — «Бог або Природа» у Джордано Бруно та Спінози та панентеїзм, тобто концепція «Бог-природа», що розвивалася від Еріугени і до Гегеля. Метафізика деїстів Чербері, Руссо, Вольтера, Лессінга також заперечує бога-індивідуума, який зацікавлений у долі всесвіту і людства, а отже, відкидає і всі авраамічні релігії і більшість інших історичних і сучасних вірувань, а деїзм не можна віднести до відносного метафізичного атеїзму, оскільки передбачається бог-творець, який повинен був хоча б один раз володіти такою особистісною якістю, як воля.

Такі філософи, як Людвіг Фейєрбах та Зигмунд Фрейд, стверджували, що віра у Бога і релігія — людські винаходи, створені, щоб задовольнити різні психологічні і емоційні потреби. Цю думку поділяють і більшість буддистів. Карл Маркс та Фрідріх Енгельс, під впливом праць Фейєрбаха, стверджували, що віра у Бога і релігія — це засоби соціального контролю, які використовуються владою для експлуатації трудящих класів. Історик Едуард Гібон писав із цього приводу: «Всі свої релігійні культи народ Стародавнього Риму завжди вважав однаково істинними, філософи — однаково помилковими, а правителі — однаково корисними». Згідно з Михайлом Бакуніним, «ідея бога тягне за собою зречення від людського розуму і справедливості, вона є саме рішуче заперечення людської свободи і неминуче призводить до рабства людей у теорії і на практиці». Він «перевернув» знаменитий афоризм Вольтера про те, що «якщо б Бога не було, його варто було б винайти», і написав, що «якби Бог справді існував, варто було б знищити його».

Європейський атеїзм йде корінням до досократичної грецької філософії, але не виділяється як окрема течія до кінця Епохи Просвітництва.

Грецький поет Діагор (V ст. до н. е.) відомий як «перший атеїст» і зятятий критик релігії і містицизму. Критій бачив релігію як людський винахід, який за допомогою залякування ставить людей у деякі рамки моралі. Ксенофан, критикуючи антропоморфізм богів грецької народної релігії, яким він протиставив якесь єдине світове божество, першим висунув ідею про те, що саме люди створили богів за своїм образом і подобою:

«Але якби бики, коні і леви мали руки і могли б ними малювати і створювати твори (мистецтва), подібно до людей, то коні зображували б богів схожими на коней, бики ж схожими на биків...» («Досократські філософи», ч.1, Каз., 1914, с.).

Атомісти, такі як Демокріт, намагалися описати світ лише матеріалістичним способом, не посилаючись на духовність та містицизм. До інших досократиків, що, ймовірно, мають атеїстичні або агностичні погляди, відносяться Продік, Протагор і Теодор.

Сократ звинувачувався в атеїзмі за те, що викликав в афінян невпевненість у богах, яких шанувало місто. Хоча сам філософ заперечував звинувачення в атеїзмі. У кінцевому підсумку він був засуджений до смерті.

Епікур оскаржував безліч релігійних доктрин, включаючи життя після смерті і божественну сутність. Він вважав, що душа матеріальна і смертна. Хоча епікуреїзм не виключає наявності богів, Епікур вірив, що, якщо боги й існують, їм байдуже.

Секст Емпірик вважав, що необхідно скасувати покарання за скептицизм, відомий як пірронізм, у якому немає нічого жахливого, і атараксія («свобода розуму» або «безтурботність душі») може бути досягнута скасуванням такого покарання. Його роботи, вцілілі в значній кількості, істотно вплинули на наступних філософів.

Зі Стародавнього Риму дійшов до нас єдиний цілий великий античний філософський атеїстичний твір одного з найвидатніших матеріалістів і атеїстів старовини — Тита Лукреція Кара. Лукрецій стверджував, що якщо боги існують, їм байдуже людство, і вони не впливають на навколишній світ. З цієї причини він вірив, що людство не повинно боятися «надприродного». Відома поема «Про природу речей» всебічно висвітлює і обґрунтовує вчення Епікура. Але головний об'єкт її критики — релігія, якій Лукрецій протиставляє науку, дослідження, засноване на точно встановлених фактах і розумному,

природному їх поясненні. Він бачить у релігії не тільки помилкове, але перш за все надзвичайно шкідливе, згубне для людства вчення. Лукрецій піддав критиці не тільки релігійні уявлення, але й вчення Платона про безсмертя душі.

Значення слова «атеїст» змінювалося протягом класичної античності. Часто ранніх християн називали атеїстами за те, що ті не вірили в язичницьких богів. За часів Римської імперії християн страчували за заперечення римських богів у цілому і культу імператора зокрема. Коли у 381 р., за правління Феодосія, християнство стало державною релігією Риму, карним злочином стала ересь.

Слідування атеїстичним поглядам було рідкісним явищем у Європі впродовж Раннього Середньовіччя та Середніх віків, домінував інтерес до релігії і теології. Як зауважив Анатоль Франс, у цей період «щасливій одностайності пастви безсумнівно сприяв також звичай... негайно спалювати усякого інакомислячого».

Микола Кузанський дотримувався форми фідейзму, яку називав *docta ignorantia* («вчене неуцтво»), стверджуючи, що бог знаходиться за межею людського розуміння, і наше знання про бога обмежене здогадами. Вільям Оккам поклав початок антиметафізичним вченням, заявивши про номіналістичні обмеження людського пізнання надзвичайних речей. Він стверджував, що божественна сутність не може бути інтуїтивно або раціонально пізнана людським інтелектом. Послідовники Оккама, такі, як Джон Мірквортський та Микола Аутреквортський, розвивали ці погляди.

Поділ віри і розуму вплинув на таких богословів, як Джон Вікліф, Ян Гус та Мартін Лютер. Після них католицизм втратив своє домінування в Європі і зазнав радикальної реформації, зазвичай, більш терпимої у питаннях віри. Ряд відомих представників антирелігійного вільнодумства з'явився у цю епоху і у мусульманському світі. Це Омар Хайям та Ібн-Рушд.

Успіхи мореплавства, торгівлі, промисловості, з одного боку, вимагають створення дослідної науки про природу, справжнього знання про неї, а з іншого — самі створюють основу для розвитку такої науки. Розробка дослідного природознавства стає нагальною потребою для буржуазії і для очолюваного нею поступального розвитку суспільства.

Леонардо да Вінчі вдавався до експериментів, як до методу досліджень, і сперечався з аргументами релігійного авторитаризму.

Інші критики релігії і церкви того часу —Нікколо Макіавеллі, Бонавентюр Деперье та Франсуа Рабле.

Француз барон Гольбах, був одним з першим у XVIII ст., хто вважав себе атеїстом

Людвіг Фейєрбах своїми роботами «Das Wesen des Christenthums» (1841), «Das Wesen der Religion» (1845) вплинув на таких філософів, як Енгельс, Маркс, Штраус та Ніцше. Фейєрбах розглядав віру як сплячку розуму, Бога як витвір людини, релігійну діяльність як задоволення хибних потреб і вважав, що на місце любові до Бога слід поставити любов до людини, а на місце віри в Бога — віру у самого себе.

За часів Ренесансу та Реформації релігійні пристрасті розгорілися, що очевидно з розповсюдження нових релігійних законів, братств, популярних захоплень у католицькому світі і появи все більш аскетичних протестантських сект, таких, як кальвіністи. Це був час міжконфесійного суперництва, що дозволив ще більше розширити межі теологічної та філософської теорії, що пізніше багато у чому було використано для просування скептичного (у відношенні до релігії) світогляду.

Критика християнства почастишала у XVII і XVIII ст., особливо у Франції та Англії, де, на думку сучасників, спостерігалася криза релігії. Деякі протестантські мислителі, такі, як Томас Гоббс, підтримували філософію матеріалізму та скептицизму щодо надприродних сил. У кінці XVII ст. деїзм став відкрито підтримуватися такими інтелектуалами, як Джон Толанд. Фактично всі французькі та англійські філософи XVIII ст. в якійсь формі дотримувалися деїзму. Висміюючи християнство, багато деїстів в той же час зневажали і атеїзм. Перші відкрито атеїстичні мислителі, такі, як барон Гольбах, з'явилися

наприкінці XVIII ст., коли вираження невіри у Бога стало менш небезпечним. Девід Юм був найбільш систематичним представником освіченого мислення, що створював скептичну епістемологію, засновану на емпіризмі, яка підриває метафізичні основи теології.

Французька Революція винесла атеїзм з салонів на вулиці. Спроба нав'язати Громадянську конституцію духовенства призвела до антиклерикалістських заворушень і вигнання багатьох священників з Франції. Політичний хаос у революційному Парижі, у кінцевому підсумку, дозволив радикальнішим якобінцям, які розгорнули масовий терор, захопити владу у 1793 р. На завершення, войовничіші атеїсти спробували силоміць дехристиянізувати Францію, замінивши релігію культом розуму. Ці переслідування закінчилися зтермідоріанським переворотом, але деякі секуляристські заходи того періоду залишилися постійною спадщиною французької політики.

У період Директорії, консульства та Імперії секуляризація французького суспільства була узаконена, причому в її орбіту залучалися спочатку Північна Італія, а потім й інші території в Європі, де виникали держави-сателіти Франції — спочатку республіки, пізніше (після коронації Наполеона у 1804 р.) — монархії. У XIX ст. багато атеїстів та інших антирелігійних мислителів спрямували свої зусилля на політичну й соціальну революцію, сприяючи переворотам 1848 р., Рісорджіменто в Італії та зростанню інтернаціонального соціалістичного руху. У другій половині XIX ст. атеїзм отримав популярність під впливом філософів-раціоналістів та вільнодумців. Багато відомих німецьких філософів того часу, таких як Людвіг Андреас Фейєрбах, Артур Шопенгауер, Карл Маркс та Фрідріх Ніцше, заперечували існування божеств і були критиками релігії.

Класики марксизму-ленінізму намагалися науково обґрунтувати атеїзм. Теоретичною основою марксистського атеїзму є діалектичний та історичний матеріалізм.

«Марксизм є матеріалізм. У якості такого, він так само нещадно ворожий релігії, як матеріалізм енциклопедистів XVIII ст. чи матеріалізм Фейєрбаха. Це безсумнівно. Але діалектичний матеріалізм Маркса і Енгельса йде далі енциклопедистів і Фейєрбаха, застосовуючи матеріалістичну філософію до області історії, до галузі суспільних наук. Ми повинні боротися з релігією. Це — азбука всього матеріалізму і, отже, марксизму. Але марксизм не є матеріалізм, який зупинився на абетці. Марксизм йде далі. Він каже: треба вміти боротися з релігією, а для цього треба матеріалістично пояснити джерело віри та релігії серед мас». (В. І. Ленін, ПСС, т. 17, с. 418.)

Атеїзм у XX ст., особливо у формі практичного атеїзму, поширився у багатьох суспільствах. Атеїстичні думки знайшли визнання у багатьох інших великих філософіях, таких, як екзистенціалізм, об'єктивізм, світський гуманізм, нігілізм, логічний позитивізм, марксизм та фемінізм.

Досить складно визначити кількість атеїстів у всьому світі. Також учасники опитувань можуть по-різному розуміти термін «атеїзм» і відмінності між атеїзмом, не-релігійними віруваннями, не-теїстичними релігіями та духовними практиками. Крім цього, у деяких релігійних країнах люди намагаються не демонструвати свої атеїстичні погляди з метою уникнути дискримінації та переслідувань.

Дослідження, проведене Британської Енциклопедією у 2005 р., показало, що нерелігійними є приблизно 11,9% людей, а атеїстами — близько 2,3%. Ці результати не включають у себе послідовників нетеїстичних релігій, таких, як буддизм. Також у 2005 р. Pew Research Center досліджував ставлення американців до представників різних конфесій (світоглядів). Було встановлено, що атеїсти користуються найменшою повагою. 35% американців ставляться до них позитивно, 53% — негативно.

У листопаді-грудні 2006 р. опитування серед громадян США і п'яти європейських країн, опубліковане у Financial Times, показало, що американці більше, ніж європейці, схильні вірити у щось «надприродне» (73%). Серед дорослого населення Європи більш побожними є італійці (62%), а французи — найменш релігійні (27%). У Франції 32% опитаних назвали себе атеїстами і ще 32% — агностиками. Офіційне опитування Європейського союзу дало такі результати: 18% населення ЄС не вірять у бога, 27% допускають існування «надприродної духовної життєвої сили», у той час як 52% вірять у якого-небудь конкретного бога. Серед тих, хто припинив навчання у школі, не досягнувши п'ятнадцятиріччя, співвідношення вірян підвищується до 65%; ті з опитаних, хто вважав себе вихідцем із строгих сімей, більше схильні вірити у бога, ніж ті, чиї родини не мали строгих внутрішніх правил.

У 2007 р. опитування, проведене Інститутом Соціальних досліджень (США), показало, що найбільшою релігійною країною серед індустріально розвинених держав є США — 90% стверджують, що вірять у бога, 60% щодня моляться, 46% щотижня відвідують храм (синагогу або мечеть). Частка активних вірян в інших індустріально розвинених країнах значно нижча — 4% у Великобританії, 8% у Франції, 7% у Швеції і 4% в Японії.

На 2005 р. перше місце у списку 50 найбільш атеїстичних країн світу, складеному американським коледжем Пітцер, займає Швеція (45-85% жителів є атеїстами). За нею йде В'єтнам (81%), Данія (43-80%), Норвегія (31-72%), Японія (64-65%), Чехія (54-61%), Фінляндія (28-60%), Франція (43-54%), Південна Корея (30-52%) і Естонія (49%).

Науковий атеїзм — одна з основних складових частин радянської комуністичної ідеологічної доктрини марксизму-ленінізму; обов'язковий академічний фах у всіх вищих навчальних закладах СРСР.

Термін «науковий атеїзм» був введений у СРСР у 1954 р. і вперше використаний у постановках ЦК КПРС «Про великі недоліки у науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її поліпшення» та «Про помилки у веденні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». У 1959 р. курс «Основи наукового атеїзму» став обов'язковим у програмах вузів СРСР.

ДЖЕРЕЛА:

Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки України: У 3-х ч. - Київ: Либідь, 1994.; Токарев С.А. Религии в истории народов мира. - Москва: Из-во политической литературы, 1986.; Свободомыслие и атеизм в древности, средние века и в эпоху Возрождения // Под ред. А.Д. Духова. - Москва, 1986.; Релігієзнавство: Підручник / За ред. В.І. Лубського, В.Ш. Теремка. - Київ: Академія, 2000. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні. - Київ, 1993. Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. - Київ, 1999.; Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. - Київ: Освіта, 1992.; Академічне релігієзнавство. Підручник. За науковою редакцією професора А. Колодного.- Київ: Світ знань, 2000. - 862 с.; Бабій М.Ю. Свобода совісті: Філософсько-антропологічне осмислення Київ, 1994.; Бондаренко В., Єленський В., Журавський В. Релігійне життя в Україні: Стан, проблеми, шляхи оптимізації.- Київ, 1996.

АТЛАНТИЧНА ХАРТІЯ

АТЛАНТИЧНА ХАРТІЯ — спільна декларація президента США Рузвельта і прем'єр-міністра Великобританії Черчілля від 14 серпня 1941 р., підписана на борту англійського лінкора «Принц Вельський» у бухті Арджентія (о. Ньюфаундленд).

Учасники декларації проголосили у ній «деякі загальні принципи національної політики» своїх країн, а саме: суверенітет, територіальну недоторканність, безпеку й економічне співробітництво країн, прагнення добиватися для всіх людей «більш високого рівня життя, економічного розвитку і соціального забезпечення», утворення системи загальної безпеки і роззброєння агресивних країн.

Американська сторона обумовлювала свою допомогу Британії у війні з нацистами розпуском її колоніальної імперії. Міжнародні

банкіри, які від початку ХХ ст. перебралися з Британії у США, прагнули отримати доступ до ресурсів і ринків, без посередництва адміністративних важелів британської колоніальної влади. Черчілль пручався, але змушений був погодитися на компромісне формулювання, що колонії звільняться «за вільно висловленим бажанням зацікавлених народів». Британській імперії був підписаний вирок.

Редагована копія Черчілля остаточної чернетки Хартії

Президент Сполучених Штатів Америки Рузвельт і прем'єр-міністр Черчілль, що представляє уряд Його Величності у Сполученому Королівстві, після сумісного обговорення визнали доцільним обнародувати деякі загальні принципи національної політики їх країн — принципи, на яких вони засновують свої надії на краще майбутнє для світу: США і Великобританія не прагнуть до територіальних або інших придбань; Вони не погодяться на жодні територіальні зміни, які не перебувають у згоді з вільно висловленим бажанням зацікавлених народів; Вони поважають право всіх народів обирати собі форму правління, при якій вони хочуть жити; вони прагнуть до відновлення суверенних прав і самоврядування тих народів, які були позбавлені цього насильницьким шляхом; Дотримуючи належним чином свої існуючі зобов'язання, вони прагнутимуть забезпечити таке положення, при якому всі країни, — великі або малі, переможці або переможені — мали б доступ на рівних підставах до торгівлі і до світових сировинних джерел, необхідних для економічного процвітання цих країн; Вони прагнуть добитися повної співпраці між всіма країнами в економічній області з метою забезпечити для всіх вищий рівень життя, економічний розвиток і соціальне забезпечення; »

Рузвельт і Черчілль під час богослужіння на борту «Принца Вельського»

Після остаточного знищення нацистського тиранення вони сподіваються на устанавлення миру, який дасть можливість всім країнам жити в безпеці на своїй території, а також забезпечити таке положення, при якому всі люди у всіх країнах могли б жити все своє життя, не знаючи ані страху, ні нестатків;

Такий мир має надати всім можливість вільно, без всяких перепон плавати по морях і океанах; Вони вважають, що всі держави світу повинні з міркувань реалістичного і духовного порядку відмовитися від застосування сили, оскільки ніякий майбутній мир не може бути збережений, якщо держави, які загрожують або можуть загрозувати агресією за межами своїх кордонів, продовжуватимуть користуватися сухопутними, морськими і повітряними озброєннями. Черчілль і Рузвельт вважають, що аж до встановлення ширшої і надійнішої системи загальної безпеки такі країни повинні бути роззброєні. Англія і США також допомагатимуть і заохочуватимуть всі інші здійсненні заходи, які полегшать миролюбним народам позбавлення від тягара озброєння.

ПОЗИЦІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ:

На Міжсоюзній конференції у Лондоні 24 вересня 1941 р.СРСР приєднався до Атлантичної хартії разом із ще 9-ма країнами (Бельгією, Чехословаччиною, Грецією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Польщею і Югославією, а також Францією, представленою «Вільною Францією» Шарля де Голля). У декларації, що її виголосив посол СРСР у Великій Британії І. Майський, було застережено, що практичне застосування принципів Атлантичної хартії «повинно буде

узгоджуватися із обставинами, потребами та історичними особливостями тієї чи іншої країни».

ДЖЕРЕЛА:

Дипломатический словарь / Ред. А.Я.Вышинский, С.А.Лозовский.— Т. 1: А—К.— М.: Гос. изд-во политич. литературы, 1948.— 855 с.; Українська радянська енциклопедія: у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.

АФРИКАНІСТИКА

АФРИКАНІСТИКА - комплекс дисциплін, які вивчають економіку, соціальні і політичні проблеми, економічну географію, історію, право, етнографію, мови, літературу і мистецтво народів Африки. У російській традиції африканістика займається Африкою на південь від Сахари. У середні віки великий внесок у вивчення Африки внесли арабські вчені, купці і мандрівники (Аль-Масуді, Аль-Ідрісі, Ібн Хальдун, Лев Африканський і ін.), Що побували у Північній, Західній і Східній Африці. Їхні праці, при практичній відсутності внутрішніх письмових джерел, є основними джерелами з історії Африки в середні віки.

Кампус Інституту востоківедення и африканистики в Лондоні

У новий час вивчення Африки йшло паралельно з проникненням європейців на континент. У 1795 р. виникло «Лондонське географічне товариство», у 1821 р. - «Паризьке географічне товариство». Найбільші мандрівники цього часу М. Парк, Д. Лівінгстон, Г. Барт, Г. Швейнфурт, Р. Кайе, А. Булатович. З кінця ХІХ ст. в Європі почалося викладання африканських мов (з 1887 р. у Берлінському університеті) і у спеціалізованих школах, які готували кадри для колоніальної адміністрації. В Україні проблемами африканістики, в якійсь мірі, займається така галузь суспільних наук як сходознавство. Сходознавство, або орієнталістика — галузь суспільних наук, що

комплексно вивчає історію, економіку, мови, літературу, етнографію, мистецтво, релігію, філософію, пам'ятки матеріальної і духовної культури Сходу. Під Сходом розуміють країни Азії та Північної Африки. Біля витоків українського сходознавства стояли такі видатні постаті, як Михайло Драгоманов, Леся Українка, Іван Франко. Визначними вченими, що займались сходознавчою проблематикою (орієнталістами) в Україні, були Крачковський Ігнатій Юліанович, Кримський Агатангел Юхимович, Баранников Олексій Петрович, Ріттер Павло Григорович, Ковалівський Андрій Петрович, Пріцак Омелян Йосипович, Дашкевич Ярослав Романович, візантологи Міщенко Федір Іванович, Кулаковський Юліан Андрійович та інші. В Україні народилися всесвітньо відомий шумеролог Семюел Крамер, всесвітньо відомий візантолог Шевченко Ігор Іванович, працював російський єгиптолог Олександр Коцейовський (Одеса). У ХІХ — на початку ХХ ст. сходознавчі дослідження було зосереджено в університетах — Харківському, Київському, Новоросійському, Львівському. У 1919–1930 рр. у складі ВУАН діяли гебраїстична, візантологічна, тюркологічна комісії. У 1927–1931 видавався журнал «Східний світ». У 1926 було створено Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС). Більшість українських сходознавців у 1930-х рр. були репресовані. Одним із провідних осередків орієнталістики в сучасній Україні є Інститут Сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, заснований у 1991 р. Омеляном Пріцаком (очолював установу до 1998). Інститут видає науковий журнал «Східний світ» і збірник наукових праць «Сходознавство», щорічно проводить «Сходознавчі читання А.Ю.Кримського», «Цирендоржиевські читання» та інші наукові конференції і семінари.

ДЖЕРЕЛА:

М. О. Косвен. Первый русский африканист М. Г. Коковцев. «Советское востоковедение», 1956, № 2; Вивчення Африки у Радянському Союзі, М., 1966 (ротапринт); Африка у радянських дослідженнях, т. 1, ст 2, М., 1968; Зарубіжні центри африканістики, ч. 1— Країн Європи, Азії, Америки і Австралії, М. 1968.; Ровенчак Андрій, Глейві Джейсон. Африканські системи письма нового часу: Рeгiон Суб-Сахари. - Нью Гейвен; Львів; Абіджан: Athinkra, 2009. - 112 с.; Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліографічний словник / упорядники: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк. — К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. — 260 с.

АФРИКА́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОНГРЕ́С (АНК)

АФРИКА́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОНГРЕ́С (АНК) — найстаріша політична оргарізація африканського населення ПАР, головною ціллю якої була ліквідація режиму апартеїду та боротьба за демократичний

переустрій суспільства. До організації могли входити всі охочі незалежно від походження та кольору шкіри. Основний метод боротьби полягав у ненасильницьких методах - мирних демонстраціях та масових акціях. Одним з перших став протест проти підвищення цін на проїзд в автобусі.

Організація була заснована 8 січня 1912 р. у місті Блумфонтейн (ПАР). З 1960 р. до січня 1990 р. АНК була забороненою урядом ПАР.

Президент АНК - Джейкоб Зума, який змінив у 2007 р. Табо Мбекі. Входить до Соціалістичного Інтернаціоналу, визначає себе як «дисциплінована ліва сила».

У числі засновників - відомий зулуський громадський діяч і письменник Джон Лангалібалеле Дубі і публіцист-тсвана Сол Плаакі. В епоху апартеїду мав створене у 1961 р. і очолюване Ронні Касрілс бойове крило «Умконто ве сізве» («Спис нації»). Президент з 1985 р. - Олівер Тамбо. 5 серпня 1962 р. Нельсон Мандела був затриманий. Після довгого судового процесу 5 грудня 1964 р. його та 150 соратників було засуджено судом у Преторії до довічного ув'язнення.

Нельсон Мандела (18 липня 1918 — 5 грудня 2013 рр.) — південноафриканський правозахисник, політик та юрист, президент Південно-Африканської республіки (з 1994 по 1999)

Організація з 1960-х рр. підтримувалася СРСР. У ВУЗах і технікумах СРСР навчалися сотні активістів АНК. У радянських військових училищах і у таборах в Анголі під керівництвом радянських інструкторів отримували підготовку понад дві тисячі бійців військового крила АНК «Умконто ве сізве». Йому поставлялася радянська зброя. Бойовики організації проходили навчання у СРСР у 165-му навчальному центрі з підготовки іноземних військовослужбовців. США

виключили АНК і його членів зі списку «терористів» лише у 2008 р., до 90-річчя Нельсона Мандели.

У вересні 1989 р. президентом країни обрано Фредеріка де Клерка, який почав активні дії по ліквідації системи апартеїду (біле населення повинно було відмовитися від свого панівного становища). Був звільнений лідер АНК Нельсон Мандела, і у 1994 р. відбулися перші демократичні вибори, перемогу на яких здобув Африканський національний конгрес. На виборах 2004 р. АНК отримав 69,6% голосів і 279 місць у Палаті представників (конституційна більшість).

З серпня 1994 р. після перших демократичних виборів Африканський Національний Конгрес прийшов до влади, на чолі з президентом Нельсоном Манделою (з 1994 – 1999 рр.). До свого президентства був видатним борцем з апартеїдом і лідером Африканського Національного Конгресу (АНК). Був засуджений і ув'язнений за участь в підпільній збройній боротьбі. Збройний опір був останнім дієвим на той час засобом; пізніше Мандела був стійким прибічником мирного шляху. Протягом цього 27-річного ув'язнення, більшість якого проведено у камері на острові Роббен, Мандела став найвідомішою фігурою у боротьбі з південноафриканським апартеїдом.

Попри те, що режим апартеїду і прихильна до нього нація вважали Манделу і АНК комуністами і терористами, збройна боротьба була лиш невід'ємною складовою загальної боротьби з апартеїдом. Зміни у політиці у бік примирення, які Мандела провадив аж до свого звільнення у 1990 р., полегшили мирний перехід до повної демократії у ПАР. Про своє життя написав автобіографічну книгу «Довгий шлях до свободи» (у 2014 р. вийшла українською у «Нашому Форматі»)

ДЖЕРЕЛА

Нельсон Мандела Довгий шлях до свободи (Long Walk to Freedom) — К.: Наш Формат, 2014. — 560 с.; Кто есть кто в мировой политике / Редкол.: Кравченко Л. П. (отв. ред.) и др. — М.: Политиздат, 1990.

АФРИКАНСЬКИЙ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ І ДЕМОКРАТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ (АСДІ)

Об'єднання ряду африканських партій. Заснований у 1981 р. До 1988 р. називався Африканський Соцінтерн (АСД). Його членами на 1 січня 1989 р. є такі партії: Національна спілка за незалежність і революцію Чаду, Демократичне конституційне об'єднання (Туніс); партія Істікляль і Національне об'єднання незалежних (Марокко), Народна прогресивна партія (Гамбія), Соціалістична партія Сенегалу;

Лейбористська, Соціал-демократична партії, Бойове соціалістичний рух (Маврикій); партія «Удзіма» (Коморські острови), Народне об'єднання за прогрес (Джібуті), Сомалійська революційна соціалістична партія, Націонал-демократична партія, Партія «Новий Вафд», Соціалістична партія праці (Єгипет). Крім цих повноправних членів АСДІ в роботі цієї організації також бере участь ряд партій в якості асоційованих членів і спостерігачів. Склад АСДІ змінюється у результаті військових переворотів, що відбуваються у деяких країнах Африки.

На конгресах АСДІ, що відбувалися у 80 рр., ця організація зайняла за цілою низкою міжнародних проблем позиції, які об'єктивно відповідали новому політичному мисленню. Так, на IV конгресі, що відбувся у 1988 р. у Тунісі, була прийнята політична резолюція, в якій підтримувався радянсько-американський Договір по РСМД, висловлювалося побажання подальшого прогресу на переговорах про роззброєння. Було наголошено на важливість переорієнтації на потреби розвитку країн «третього світу», які заощаджуються у процесі роззброєння. Був засуджений режим апартеїду у ПАР, виражена солідарність з боротьбою народу Палестини; містився заклик до проведення близькосхідної мирної конференції. АСДІ регулярно піднімає питання про колосальний зовнішній борг країн, що розвиваються, вимагаючи полегшення цього тягаря, проведення з цього питання спеціальної міжнародної конференції. На засіданні Генеральної ради (Каїр, 1988 р.) АСДІ підтримав процес перебудови у СРСР, проголошення палестинської держави, домовленість ПАР, Анголи, США і Куби з проблеми Намібії.

У кінці 80-х рр. АСДІ приділяє підвищену увагу перспективам розвитку економічних зв'язків африканських і західноєвропейських держав. Цій темі була присвячена міжнародна конференція «Африка - Європа. 1992», яка відбулася у жовтні 1989 р. у м. Рабаті з ініціативи АСДІ.

ДЖЕРЕЛА:

Актуальные проблемы межафриканских отношений: / под ред. А. А. Громько. - М.: Международ. отношения, 1983.

АФРИКИ ПОЛІТИЧНА ДУМКА

АФРИКИ ПОЛІТИЧНА ДУМКА — сукупність світогляду і знань про політику, зосереджених у суспільно-політичних поглядах, ідеях і концептуальних підходах мислителів різних країн Африки від найдавніших до новітніх часів. У політичній думці Африки стародавніх

часів переважала сакралізація монархії, яка була найпоширенішою тоді формою державного ладу, а монарх проголошувався намісником бога у різних країнах.

Навіть у XVIII—XIX ст. алафіни (володарі) держави Ойо ще розглядалися як представники бога Шанго. Сакралізація підсилювала політичний авторитет влади авторитетом релігійним, і це сприяло обґрунтуванню необхідності централізованої, сильної й навіть жорстокої влади, якою й були абсолютні монархії.

У часи середньовіччя у політичній думці Африки поширюються раціоналістичні погляди, релігійні обґрунтування влади ставиться під сумнів. Так, Ібн Халдун (Туніс), вважаючи науку про суспільство «гілкою» філософії, виступав за обмеження монархії. Панування колонізаторів надовго загальмувало розвиток політичну думку Африки, і лише у XIX ст. заявляє про себе африканська інтелігенція. В її середовищі, зокрема в Єгипті — найрозвиненішій на той час країні континенту, — поширюються просвітницькі ідеї: вимоги реформування ісламу (Мохаммед Абдо), конституціоналізму (Абдаллах ан-Надим), а у радикальнішому варіанті — надання суверенітету та впровадження парламентського режиму (Лютфі ас-Сейїд). Перевага надавалася мирним діям (Мустафа Каміль), у той же час у ряді країн найрадикальніші сили вдаються до збройної боротьби (повстання Абд ель-Кадера аль-Джазаїрі в Алжирі і Бен Абдалли Хасана, відоме як «махдистське повстання» в Судані та ін.). На початку XX ст. молодше покоління інтелігенції — молодотунісці, молодосенегальці, молододагомейці та ін. — виступає за поглиблення реформ. Водночас посилюється прагнення до об'єднання сил у континентальному масштабі, внаслідок чого виникає панафриканський рух.

На I Панафриканському конгресі (1919 р.) були сформульовані вимоги надання африканцям прав на землю та природні ресурси, обмеження їх експлуатації, скасування рабства та примусової праці, розвитку освіти, залучення африканців до управління. Ці досить помірковані вимоги залишалися практично незмінними на наступних (1921 р., 1923 р., 1927 р.) конгресах, і лише V Панафриканський конгрес (1945 р.) висунув вимогу незалежності й закликав до єдності дій у боротьбі за неї. Після Другої світової війни відбувається значна радикалізація політичної думки Африки, висувуються вимоги негайного надання незалежності, які успішно реалізуються, починаючи з 60-х рр. У політичній думці Африки на перший план виступають політичні проблеми новоутворених держав. Політичні та наукові кола

практично повсюдно, за деякими винятками, висловлюються за республіканський лад.

У дискусії щодо політичного устрою переважна частина політичних діячів (наприклад, Габріель Д'Арбусьє — Сенегал та ін.) та вчених (К. Езера, Б. Нвамбуезе — Нігерія та ін.) досить стримано ставляться до федеративної держави. Навіня панафриканізм ідея створення загальноафриканської федерації незалежних держав не знаходить широкої підтримки.

У підходах до майбутнього незалежних держав спостерігається розмежування політичної думки Африки. Переважають погляди ліберально-демократичного напрямку, і відповідно визначається характер розвитку політичної думки більшості африканських країн.

Деякі представники політичної думки Африки (Джон Сорба — Гана, Блез Діаль та Ламіна Гей — Сенегал та ін.) виступали за трансплантацію європейських політичних режимів або їхніх окремих інститутів. Проти «євроцентризму» в усіх його проявах рішуче виступали Жорж Кі Зербо (Верхня Вольт), Франс Фанон (Алжир) та ін. Останній особливо непримиренно ставився до колоніалізму, вважав одним з його найогидніших проявів моральну деградацію африканців і вбачав головне завдання в організації насильницьких дій проти колонізаторів. Обґрунтована критика «європоцентризму» іноді переростала у афро- і навіть негроцентризм, який у деяких його ідеологів (Шейх Анта Діон — Сенегал та ін.) набував рис націоналізму і навіть «блекізму» («чорного расизму»). З цього приводу туніський філософ Альбер Маммі слушно зауважував, що націоналізм не залишає місця для лівих переконань.

Одним з напрямів політичної думки Африки виступає африканський соціалізм, що ґрунтується на уявленні про одвічно колективістські засади традиційного африканського суспільства, збереження яких вважається основним завданням політичних інститутів (держави, політичних партій). Своєрідним варіантом африканського соціалізму можна вважати концепцію негритюду Леопольда Сенгора (Сенегал), яка виходить з виключності Африки: безкласова структура суспільства; специфіка особистості, яка сприймає світ не раціоналістично, а переважно емоційно, інтуїтивно; самовдосконалення особистості натомість класової, політичної боротьби як засобу вдосконалення суспільства; обмеження функцій держави і т. ін. Радикальніший характер мали погляди представників революційно-демократичного крила політичної думки Африки — Гамаль Абдель Насера, Кваме Нкруми, Джуліуса Ньерере та ін.:

антикапіталістична спрямованість політики держави, її активна роль в економічному житті (планування і т. ін.); впровадження однопартійних режимів, залучення мас до управління. Але розрахунки у такий спосіб знайти шляхи прискореного переходу групи африканських країн до соціалізму виявились нереалістичними.

Цікавою особливістю політичної думки Африки є спроби конструювати нетрадиційні політичні структури: система «партія-держава» у Гвінеї, яка передбачала поєднання на всіх рівнях функцій партійного та державного керівництва; «уджамаа-вілліджз» у Танзанії, де інтегрувалися функції місцевих органів влади та органів господарського управління; джамахірія у Лівії, де було проголошено впровадження прямої демократії без традиційних державних структур, та ін. Сучасний етап розвитку політичної думки Африки характеризується подальшим пошуком найефективніших моделей суспільного, у т. ч. і політичного розвитку незалежних країн відповідно до реалій і потреб сьогодення.

ДЖЕРЕЛА:

Літературознавча енциклопедія / автор-укладач Ковалів Ю. В., Київ: Видавничий центр «Академія», т. 2 с. 111.; Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., Чучалін О. П. — Політичні портрети Новітньої доби. — Африка. Частина 1. — Умань. — 2013. — 449 с.; Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., Чучалін О. П. — Політичні портрети Новітньої доби. — Африка. Частина 2. — Умань. — 2013. — 564 с.

БАБЕ́Ф ГРАКХ

(23 листопада 1760— 27 травня 1797 рр.)

Керівник руху «рівних» у Франції, один з попередників наукового комунізму. Бабеф був активним учасником Великої французької революції. У друкованих органах «Захисник свободи преси» і

«Народний трибун» Бабефа різко критикував реакційний уряд, що став при владі після перевороту 9 термідора. Після виходу з тюрми, куди його кинули у 1795 р., Бабеф, разом з Буонарроті і Дарте, у 1796 р. створив «Товариство рівних», яке прагнуло шляхом повстання скинути Директорію і встановити новий суспільний лад. Змова була розкрита, Бабеф і Дарте — гільйотиновані. Бабеф і його соратники (бабувісти), додержуючись ідей утопічного соціалізму, мали на меті продовжити революцію, поки вона не набере «плебейського» характеру і не принесе «рівність, свободу і щастя для всіх», тобто були прихильниками соціальної революції в інтересах трудящих і створення своєрідного комуністичного суспільства.

Програма Бабефа мала риси загального аскетизму і дрібнобної буржуазної зрівняльності. Бабувісти мали нечітке уявлення про класи такласову боротьбу і збиралися захопити владу силою вузької змовницької організації. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс високо оцінювали діяльність Бабефа, а його твори відносили до тієї літератури, яка відбивала вимоги пролетаріату.

Під впливом ідей Руссо і Маблі (пізніше Мореллі) став переконаним прихильником товариства «досконалого рівності», в якому була відсутня б приватна власність. Уже у 1785 р. розробив план створення «колективних ферм» замість великих земельних володінь. Був активним учасником революції в Пікардії, і не випустити з уваги свій кінцевий ідеал, з властивим йому політичним чуттям прагнув використовувати такі події повсякденної боротьби, які могли б активізувати народні маси. Поширення революційних ідей увійшло у протиріччя з професійною діяльністю Бабефа і спонукало його у 1789 р. зробити поїздку у Париж, де він застав взяття Бастилії. 22 жовтня 1789 р. - перший відкритий виступ Бабефа, спрямоване проти виборчого цензу. У 1790 р. за організацію руху проти сплати непрямих податків і діяльну участь у ньому Бабеф був арештований у Руа і перепроваджений у Париж, до в'язниці Консьєржери. Звідки його звільнили за сприяння Ж. П. Марата. Випущений на свободу, він незабаром знову піддано короткострокового тюремного ув'язнення, придбавши репутацію Пікардійської Марата.

У наступні роки Бабеф висунув сміливу аграрну програму - повна ліквідація феодалних прав без викупу, знищення великої земельної власності, розподіл у довгострокову оренду конфіскованого церковного майна замість розпродажу, розділ общинних земель і, нарешті, «аграрний закон», ідею якого Бабеф сформулював раніше у книзі «Постійний кадастр» (1789).

У 1791 р. Бабеф, у зв'язку з втечею Людовика XVI, виступив за встановлення республіканського ладу. Після повалення монархії (10 серпня 1792 р.) обраний у Генеральну раду департаменту Сомма, а потім у директорію дистрикту Мондідье. У 1793 р. працював секретарем продовольчої адміністрації Паризької Комуни. Протягом усієї революції Бабеф послідовно відстоював інтереси незаможних класів, особливо тих верств мануфактурного пролетаріату, що проживали ще у селі, для яких головним джерелом існування вже ставала заробітна плата. Критикував Марата і навіть якобінський Конвент і за недостатню увагу до питання про «добробут незаможного класу». Глибоко цінуючи Робесп'єра і розділяючи багато хто з його переконань, проте Бабеф пішов далі - він хотів фактичної рівності серед людей, вважаючи це ідеалом суспільного устрою. Досвід якобінської диктатури і діяльність з розподілу продовольчих ресурсів столиці привели Бабефа до думки про практичну можливість здійснення «суспільства вчиненого рівності».

Бабеф не заперечив факту існування змови, він говорив: «Я переконаний самим позитивним чином, що нинішні правителі є гнобителями, і я зробив би все, що в моїх силах, щоб скинути їх». Його запитали, які засоби він розраховував вжити для цього. «Всі засоби є законними проти тиранів», - відповів Бабеф.

У період якобінської диктатури він виступав за негайну безкоштовну роздачу земель біднякам. Бабеф однак наштотхнувся на ворожість своїх більш помірних колег з муніципальної адміністрації, які скористалися помилкою Бабефа при оформленні одного з актів про продаж національних майна та вигнали його з поста, порушивши проти нього судове переслідування. У серпні 1793 р. по помилковому звинуваченню у підробці він був засуджений до 20 років каторги, а у листопаді знову заарештований і утримувався в ув'язненні. Протягом всього періоду якобінської диктатури Бабеф наполегливо домагався

перегляду своєї справи; вийшовши з паризької в'язниці у грудні 1793 р., він знову опинився у в'язниці у Мондідье і, нарешті, був звільнений за дев'ять днів до термідоріанського перевороту.

Звільнений на часі 9 термідора, він через кілька тижнів стає переконаним противником термідоріанського Конвенту, виступає проти нього у своїй газеті «Журналь де ла Ліберте де ла прес», перейменованій невдовзі у «Трибюн дю пепль».

У лютому 1795 р. Бабеф знову піддався арешту. Звільнений за амністією (жовтень 1795 р.), він відновлює видання «Трибюн дю пепль» і стає разом з Ф. Буонарроті, О. А. Дарт, Ш. Жерменом і іншим організатором і керівником комуністичного руху «в ім'я рівності».

Навесні 1796 р. очолює «Таємну повстанську директорію» і готує народний виступ. В організації брали участь різні особи: Друе, Ш. Жермен, кравець Тіссо і ін. У результаті зради одного з учасників руху Грізела змова була розкрита і все його керівники і ряд учасників були 10 травня 1796 р. заарештовані. 26 травня 1797 р. суд у Вандоме засудив Бабефа і Дарт до смертної кари. Після оголошення вироку Бабеф і Дарт намагалися заколотися себе кинджалами і завдали собі важкі поранення; вранці наступного дня напівмертвими вони були віднесені на ешафот і гільйотиновані.

Ідеї Бабефа і його прихильників (бабувістов) є попередниками наукового комунізму. На підставі досвіду революції Бабеф прийшов до висновку про неможливість негайного здійснення «чистої демократії» та необхідності встановлення тимчасової революційної диктатури у період переходу від старого суспільства до комуністичного.

Визнання необхідності диктатури стало однією з найважливіших рис спадщини бабувізма. У разі успіху повстання Бабеф і його прихильники збиралися провести ряд економічних заходів з метою негайного поліпшення становища народних мас і реалізувати план створення «національної комуни», яка повинна була замінити приватне господарство. Слабкою стороною їхніх поглядів була «груба урівнювка», а через неможливість широкої агітації - відсутність опори на широкі народні маси.

ДЖЕРЕЛА:

Українська радянська енциклопедія: у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Бабеф Г. Сочинения в 4-х томах. — М.: «Наука», 1975 — 1977.; Буонарроті Ф. Заговор во имя равенства / пер. с франц. В 2-х тт. (М.: издательство АН СССР. 1963); Волгин В.П. Французский утопический коммунизм: к 200-летию со дня рождения Гракха Бабефа (М.: изд-во АН СССР. 1960); Далин В.М. Гракх Бабеф накануне и во время Великой французской революции (1785-1794) (М.: изд-во АН СССР. 1963); Черткова Г.С. Гракх Бабеф во

время термидорианской реакции / отв. ред. В.М.Далин (М.: Наука. 1980); Деборин А.М. Социально-политическая доктрина Гракха Бабефа / Из истории общественных движений и международных отношений: сб. статей в память акад. Е.В.Тарле (М.: изд-во АН СССР. 1957).

БАБУВІЗМ

БАБУВІЗМ (фр. Babouvisme) - політичне вчення, яке базується на основі ідей утопічного соціалізму і, у першу чергу, ідеї повної соціальної рівності всіх людей. Виникло у кінці XVIII ст. у революційній Франції і було названо на честь французького революціонера Гракха Бабефа. Часто характеризується як попередник наукового комунізму.

Особлива система політичної організації, що пропагується Бабефом і його прихильниками - бабувістами, була детально представлена у творі «Змова в ім'я рівності», автором якого став друг і сподвижник Бабефа Філіппо Буонаротті. Не відкриваючи ніяких принципово нових ідей, ця робота, вперше опублікована у 1820 р. у Брюсселі, включала у себе виклад практичних способів здійснення комуністичних ідей Мора, Кампанелли, Маблі та - особливо - Мореллі.

Філіппо Буонаротті: король повстанців

Ідеалом майбутнього громадського порядку бабувісти вважали комунізм, який, однак, розглядався ними у спрощеній, зрівняльній формі. Шлях до перетворень, як вважали прихильники бабувізма, лежав через повстання бідноти з ініціативи та під керівництвом таємної змовницької організації - революційного комітету. Важливою ідеєю, висунутою бабувістов, була необхідність доповнення політичної революції революцією соціальною - тільки у цьому випадку, на їхню думку, трудящі змогли б домогтися здійснення своїх намірів. Бабувісти також виступали проти приватної власності. Так, П'єр Сільвен Марешаль - автор бабувістського маніфесту «Catéchisme des athées» - писав: «Немає більше приватної власності на землю! Ми вимагаємо загального рівного споживання всіма плодів земних». Після страти Бабефа і Огюстена Олександра Дарт у 1797 р. бабувісти продовжували

політичну і громадську діяльність спільно з лівими якобінцями. Відродження бабувізму сталося після виходу книги Буонарроті «Змова в ім'я рівності» і повернення її автора з еміграції у Париж після Липневої революції 1830 р. Остаточно бабувізм вичерпав себе і перестав існувати як самостійна течія у 1840-х рр., з поширенням ідей Луї Огюста Бланкі, що успадкував ряд ідей Бабефа і Буонарроті.

Відомими представниками були: П'єр Антуан Антонеллі (1747-1817); Гракх Бабеф (1760-1797); Філіппо Буонарроті (1761-1837); Августин Олександр Дарт (1769-1797); Софі Жермен (1776-1831); Фелікс Лепелетьє (1767-1837); П'єр Сільвен Марешаль (1750-1803).

ДЖЕРЕЛА:

Бабувізм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.; Бабувисты / Долин В. М. // Ангола — Барзас. — М.: Советская энциклопедия, 1970. — (Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров; 1969—1978, т. 2).; Буонарроти Ф. Заговор во имя равенства. пер. с франц. (2 изд.). т. 1—2. — М. 1963.; Волгин В. П. Французский утопический коммунизм. — М. 1960.; Далин В. Гракх Бабёф накануне и во время Великой французской революции (1785—1794). — М. 1963.; Держновение / Д. Валовой, М. Валовая, Г. Лапшина. — М.: Мол. гвардия, 1989. — 314 с., ил. С.114-126.

БАГАТОПАРТІЙНА СИСТЕМА

БАГАТОПАРТІЙНА СИСТЕМА — цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які різняться між собою програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою.

Багатопартійна система, будучи одним із критеріїв розвиненої політичної системи суспільства та її атрибутів, існує лише у демократичних країнах з чітким правовим регулюванням соціального і політичного життя та наявністю громадянського суспільства. Разом з державою і громадськими організаціями вона покликана забезпечувати легітимну змінюваність, розвиток та стабільність, нормальне функціонування суспільства.

Історично склалися три типи багатопартійних систем: біпартизм — система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, які, перемагаючи на виборах, по черзі приходять до влади; система «двох з половиною партій», коли жодна з двох найбільших партій не може отримати більшості у парламенті й одна з них утворює коаліцію з третьою для формування уряду (типова для сучасної Німеччини); поліпартизм — три і більше партій з приблизно однаковим за кількістю електоратом, жодна з яких не здатна на тривалий час одержувати підтримку більшості в парламенті й змушена

формувати урядові коаліції (такі системи існують в Італії, Франції, Бельгії, Нідерландах та інших країнах).

Виникнення і функціонування того чи іншого типу багатопартійних систем пов'язане з існуючою у державі виборчою системою. Як правило, пропорційне представництво приводить до виникнення системи партій, незалежних одна від одної; мажоритарні однотурові вибори створюють систему типу партійного дуалізму (М. Дюверже). Перехід до змішаної виборчої системи посилює здатність партійних систем розвиватися у напрямі поліпартійності. Під впливом сучасних політичних процесів, за умов інтернаціоналізації політичного життя саме так еволюціонують партійні системи постсоціалістичних країн, зокрема України.

Об'єктивну основу багатопартійної системи становлять: соціальна диференціація і стратифікація суспільства; наявність у суспільстві соціально-політичних інтересів, спільних для різних соціальних груп; існування конкуруючих груп, що борються за вплив у верхніх ешелонах влади й місцевих органах.

Багатопартійні системи виникають під впливом великої кількості змінних чинників — ідеологічних, соціальних, структурних, культурних та ін. Головною передумовою виникнення партійних систем виступає процес демократизації політичного життя суспільства як діяльний стан політичної системи. У ній партії проявляють себе як вторинні суб'єкти політики і виконують функції нейтралізування або конвергування соціального плюралізму, що об'єктивно існує в суспільстві; вони конкурують між собою, змагаючись за владу в державі.

Розвиток багатопартійності модифікує закони політичної боротьби, яка втрачає риси безпосередньої конфронтації соціальних і політичних суб'єктів у змаганні за державну владу. Багатопартійність надає партіям, які діють у відповідній системі, рівні можливості залучення їх до політичної влади. Водночас вона не усуває повністю феномен відчуження партій від державної влади, зокрема шляхом встановлення бар'єру для партій на виборах до представницьких органів. В управлінні державними справами, як правило, беруть участь лише партії, здатні утворити уряд, всі інші слабкі партії намагаються відігравати свою принципову політичну роль в опозиції.

Багатопартійність є неодмінною умовою демократичності політичної системи, але не кожна багатопартійна система може вважатись демократичною. Необхідною, визначальною умовою розвитку демократичного процесу є тісний зв'язок політичних партій із широкими й представницькими соціальними силами, а також

адекватне відображення політичними партіями інтересів цих сил і народних мас у цілому.

Україна має багатопартійну систему, і на 7 вересня 2015 р. в Україні офіційно зареєстровані 288 політичних партій. На виборах до Верховної Ради у 2012 р. брали участь 87 політичних партій, 9 з яких стали парламентськими.

На офіційному порталі ВРУ опублікували текст законопроекту № 3186 «про внесення змін до статті 9 Закону України «Про політичні партії в Україні» (щодо врегулювання використання символіки політичними партіями)», в якому пропонується реєструвати символіку партій і заборонити використовувати кольори державного прапора і герба, повідомляє УНН.

Жирним шрифтом виділено парламентські партії у Верховній Раді VII скликання. В останніх позачергових виборах 26 жовтня 2014 р. було зареєстровано 29 політичних партій, хоча учасниками виборчого процесу було 52 політичні партії. За результатами виборів, до Верховної Ради VIII скликання за партійними списками проходять шість політичних партій: «Народний фронт» – 22,14%, Блок Петра Порошенка – 21,82%, «Об'єднання «Самопоміч» – 10,97%, «Опозиційний блок» – 9,43%, Радикальна партія Олега Ляшка – 7,44%, ВО «Батьківщина» – 5,68%. Решта партій не подолали 5% бар'єр для входження до парламенту.

За попередніми даними, у Верховній Раді будуть представлені 11 партій, кандидати від яких пройшли в загальнодержавному багатомандатному та одномандатних виборчих округах, а також 96 самовисуванців.

Через високу чисельність політичні партії нечасто мають шанс отримати владу поодинці, тому раніше вони утворювали блоки для участі на виборах. 17 листопада 2011 р. український парламент схвалив закон про вибори, що заборонив участь блоків політичних партій на парламентських виборах. Довіра українського суспільства до політичних партій стабільно низька.

Для сучасних українських партій цивілізаційні та геостратегічні орієнтації грають важливішу роль, ніж економічні та соціально-політичні програми, що зумовило появу чіткого поділу партій на проросійської та прозахідної (проєвропейської) спрямованості.

ДЖЕРЕЛА:

Висоцький О.Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. — Монографія. — К.: Основні цінності, 2004. — 272 с.; Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. ч. III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних

факультетів вищих навчальних закладів. - Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004.;
Політичні партії України: в 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський . — К. : Укр. центр
політичного менеджменту, 2005. — Т. 1. — 876 с.; Т. 2. — 900 с.; Т. 3. — 872 с.

БАКУНІН МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (18 ТРАВНЯ 1814 — 19 ЧЕРВНЯ 1876 рр.)

Російський політичний діяч, один з головних ідеологів і практиків анархізму.

Михайло Олександрович Бакунін народився 18 (30) травня 1814 р. у маєтку свого батька Премухіна. Батько, Олександр Михайлович, молодість провів в Італії, виконуючи обов'язки аташе російської місії у Флоренції. Після повернення пішов у відставку й оселився у тверському маєтку. Він був пов'язаний з декабристами, підтримуючи лінію глави «Союзу порятунку» М. М. Муравйова, й намагався звільнити своїх селян.

Михайло Бакунін закінчив Петербурзьке артилерійське училище (1828 — 1832 рр.) і служив в армії у чині прапорщика 1832 — 1834 рр. Потім пішов у відставку й оселився у Москві. Тут він познайомився із М.В. Станкевичем і В. Г.Белінським. У 1840 р. поїхав за кордон: спочатку до Німеччини, де деякий час вчився у Берлінському університеті у К. Вердена і Ф. Шеллінга. Пізніше знайомиться з прогресивними діячами О. Руче, В. Вейтлінгом, П. Прудоном, К. Марксом, Ф. Енгельсом. Кинувши навчання, він рішуче пориває з будь-якою теорією й філософією та береться за практику революційної боротьби.

У Швейцарії Бакунін оселився у Цюріху, де почав спілкуватися у колі радикально налаштованої інтелігенції. Він встановив дружні стосунки з родиною професора медицини Філіпа Фрідріха Фохта. Це була вільнодумна і навіть радикально налаштована родина, в якій було четверо дорослих синів, зі старшим із них Карлом, професором-натуралістом, згодом був близько пов'язаний і А. И. Герцен. Бакунін ж

із синів Фохта найбільш близький (протягом усього життя) був з Адольфом. У 1843 р. Бакунін встановлює зв'язки з німецькими та швейцарськими революціонерами-комуністами (зокрема, на світогляд Бакуніна сильний вплив справив його знайомий того періоду Вільгельм Вейтлінг - радикальний революціонер-комуніст), про що незабаром стає відомо російському уряду. На вимогу уряду повернутися у Росію він відповів відмовою.

У 1844 р. урядовий Сенат засудив «колишнього поручика» Михайла Бакуніна, який відмовився повернутися у Росію, до позбавлення «дворянської гідності і всіх прав стану», а також «у разі явки у Росію заслати у Сибір на каторжні роботи». Все належне йому у Росії майно було конфісковано у казну. З 1844 - 1847 рр. він жив, головним чином, у Парижі і тут близько зійшовся з Прудона, брав участь у газеті «La Reforme». Навесні і влітку 1844 р. живучи у Брюсселі, Бакунін познайомився з Йохимом Лелевелем - істориком і громадським діячем, лідером революційного крила польської еміграції, який раніше брав участь зі зброєю у руках у польському повстанні. Лелевель справив велике враження на Бакуніна. Після цього Бакунін став активно цікавитися польським питанням і став формулювати свою власну програму боротьби за звільнення Росії і слов'янства. До цього ж періоду життя у Парижі відноситься і особисте знайомство Бакуніна з Марксом і його ідеями. 29 листопада 1847 р. Михайла Бакунін у Парижі, на банкеті, влаштованому на честь учасників Польського повстання (1830-1831 рр.), виголосив промову спрямовану «перш за все проти російського самовладдя». Про це стає відомо уряду Росії, і незабаром на вимогу російського посла у Парижі Бакунін був висланий з Парижа. Він провів кілька місяців у Брюсселі, але як тільки спалахнула лютнева революція у Франції, відразу ж повернувся у Париж і тут з енергією і пристрасстю взявся за організацію паризьких робітників. Його енергія здалася небезпечною навіть членам тимчасового уряду, і вони поспішили вилучити його з Парижа, давши йому доручення до Німеччини і слов'янські землі. У Празі він написав статтю «Основи слов'янської політики», надруковану у газеті «Dziennik Domowy» по-польськи і у «Slavische Jahrbucher» за 1848 р. (№ 49) по-німецьки. У цій статті проводиться ідея всеслов'янської федерації, і висловлюється думка про право кожного її громадянина на ділянку землі.

У червні 1848 р. Бакунін взяв активну участь у Празькому народне повстання («Святодухівське» повстання, придушене військами), на яке він потрапив, прибувши спочатку у Прагу на Празький слов'янський

з'їзд. Після придушення повстання у Празі Бакунін втік до Німеччини, де продовжував підтримувати свої слов'янські зв'язку і видав по-німецьки «Заклик до слов'ян» спрямований проти германізаторських прагнень франкфуртського парламенту. У цьому зверненні він ставить за мету європейського революційного руху «установа загальної федерації європейських республік».

У травні 1849 р. він став одним з керівників повстання у Дрездені. Після придушення повстання Бакунін втік до Хемніц, де був заарештований. Був засуджений Саксонським судом до смертної кари. Він відмовився підписати прохання королю про помилування, але страта все ж була замінена йому на довічне ув'язнення. Незабаром, проте, саксонське уряд видав його Австрії, де він був у 1851 р. вдруге засуджений Австрійським судом і засуджений на смертну кару за участь у Празькому повстанні, але і на цей раз замінений на довічне ув'язнення. У цьому ж 1851 р. був виданий австрійським урядом царського уряду Росії. Відбував ув'язнення в Олексіївському равеліні Петропавлівської фортеці (з 1851 1854 рр.) і у Шліссельбурзькій фортеці (з 1854 - 1857 рр.).

Перебуваючи в ув'язненні у Петропавловській фортеці, Бакунін написав на вимогу російського імператора Миколи I своє відоме твір «Сповідь», в якому виклав свій погляд на революційний рух і слов'янське питання.

У 1857 р. після 7 років ув'язнення, поступаючись наполегливим клопотанням сім'ї Бакуніна і після посвідчення лікарів, що почалося у Бакуніна ожиріння серця може привести до швидкої смерті, Олександр II дозволив перевести його на вічне поселення до Сибіру.

Михайло Бакунін оселився на засланні у Західному Сибіру, у Томську. Спочатку жив і харчувався у сім'ї міщанина Бардакова, невеликий дерев'яний будинок якого знаходився на Магістратської вулиці, біля будинку Самохвалова, де потім стояв будинок купця І. І. Смирнова.

У Томську він одружився (Бакуніна сватав його родич Муравйов-Амурський) на дочці, що мешкала по сусідству, польського дворянина Ксаверія Квятковського - 18-річної Антоніни Квятковської. Будинок, в якому жив М. А. Бакунін, згодом був перебудований у камені (сучасна адреса - № 14 на вулиці Бакуніна). Надалі за клопотанням Муравйова-Амурського він був переведений до Іркутська. Восени 1861 р. Михайла Бакунін втік з Сибіру через Японію і Америку в Англію у Лондон, де був прийнятий Герценом до складу видавців «Колокола». У 1864 р. він вступає у народне товариство робітників (I інтернаціонал), проте його

присутність більше розвалює, ніж зміцнює його. Він створює всередині «Інтернаціоналу» у 1868 р. «Міжнародний альянс соціалістичної демократії», діяльність якого цілком спрямована на практику, за що у 1872 р. Гаазький конгрес виключив його з рядів «Інтернаціоналу».

У 1870 р. Бакунін серед повстанців Ліона, потім вітає проголошення Паризької комуни, хоча передбачає й навіть намагається запобігти поразці комунарів. Він твердо впевнений у своїх ідеях і практично невразливий як професіонал революції. Він бореться з єдиним злом — всіма формами державності, бажаючи загальнолюдського братства на руїнах всіх держав.

У 1873 р. вийшла книга М. Бакуніна «Держава і анархія». У ній крім глибокого політичного аналізу стану справ в Європі риторична ставка робилася на «людський чинник» організації «загальноєвропейського та світового бунту». Обурення народу, доведеного до відчаю, — основа революції.

Уже постарілий, хворий, але сповнений натхнення «рятівної боротьби», 1874 р. Бакунін вирушає до Болоньї, щоб взяти участь у повстанні й можливо навіть померти на барикадах.

Тяжка хвороба нирок і водянка змушують його переїхати до Швейцарії. У Берні 1 липня 1876 р. він помирає в оточенні старих друзів: професора А. Фохта і сім'ї Тейхелів. Тут же він і похований.

ДЖЕРЕЛА:

Государственность и анархия (1873); Федерализм, социализм и антитеологизм (1867, не закончена); Пирумова Н. М. Михаил Бакунин. Жизнь и деятельность. — М., 1966.; Пирумова Н. М. Социальная доктрина М. А. Бакунина. — М., 1990.; Зильберман И.Б. Политическая теория анархизма М.А.Бакунина. Критический очерк. — Л., 1969.; Дюкло Ж. Бакунин и Маркс. Тень и свет. Пер. с франц. — М., 1975.; Моисеев П.И. Критика философии М.Бакунина и современность. — Иркутск, 1981.

БАЛАНС СИЛ

БАЛАНС СИЛ (англ. balance of power - баланс сил) — така ситуація у міжнародних відносинах, коли існує паритет або стабільність між сторонами. Поняття балансу сил «описує стан справ у міжнародній системі та пояснює поведінку держав у системі». Як поняття міжнародного права для позначення «рівноваги» між націями належить доктрині покликаним завадити посиленню однієї з націй до такого рівня, коли вона диктуватиме свою волю решті. Принцип балансу сил є основою зовнішньої політики Великобританії починаючи з пізнього Середньовіччя до завершення Другої світової війни. В

основному, це означало постійний спротив Британії появі єдиної домінуючої сили (або союзу) в Європі. У випадку загрози появи такої сили Британія долучалась до союзу з наступною за потужністю країною для відновлення рівноваги.

Баланс сил лежить в основі теорії неореалізму. Згідно з цим принципом, держава може вдаватись або до балансування, або прилучуватися до союзів сильніших держав. Під час війни вибір між балансуванням та прилученням може бути питанням життя чи смерті держави.

Кеннет Волц, провідний дослідник неореалізму, зазначив у книзі «Теорія міжнародної політики», що «коли й існує якась особливо політична теорія міжнародної політики, то це точно теорія балансу сил». Однак, це твердження було піддано критиці представниками інших шкіл дослідження міжнародних відносин, зокрема, конструктивістами та політичними економістами.

Основний принцип встановлення рівноваги політичної влади, як зазначив Чарльз Давенант в «Есеї про баланс сил», старий як історія, та був відомий як прадавнім політичним теоретикам та державним діячам. По суті, цей принцип випливає із здорового глузду, нажитого досвіду та інстинкту самозбереження.

Військово-політичні блоки НАТО та країн Варшавського договору у часи Холодної війни

Точніше, теорія балансу сил має деякі ключові аспекти загальноновизнані у літературі на цю тему. Перш за все, основне покликання держав згідно з теорією балансу сил — забезпечити власну безпеку відповідно до поглядів реалістів. Також держави намагаються відновити рівновагу заради самозбереження. Заради

уникнення домінування однієї з держав, інші укладатимуть союзи до відновлення рівноваги.

На думку професора Л. Оппенгайма рівновага серед націй відіграє вирішальну роль для існування та дії міжнародного права. Якщо держави не у змозі тримати взаємний контроль, домінуюча держава діятиме на власний розсуд та нехтуватиме правом.

Ідея збереження балансу сил як свідомої мети зовнішньої політики, відома ще у прадавні часи, відновила увагу до себе у XV ст. серед італійський міст-держав.

Франческо Сфорца, правитель Мілану, був першим, хто активно переслідував політику балансу сил, хоча історики тривалий час невірно приписували першість правителям Флоренції, славу яких оспівували відомі письменники Нікколо Макіавеллі та Франческо Гвічардіні.

Універсалізм, який був основним напрямком розвитку міжнародних відносин в Європі до Вестфальського миру 1648 р., поступився місцем доктрині балансу сил. Поняття набуло особливої ваги після Утрехтського миру 1713 р., коли воно було згадано.

Лише у XVII ст. завдяки Гроцію та його послідовникам дослідження міжнародного права перетворилось на наукову дисципліну та було сформульовано теорію балансу сил і покладено в основу дипломатії. Згідно з цією дисципліною, європейські держави утворюють щось на зразок федеральної спільноти, в основі існування якої лежить принцип балансу сил. Оскільки всі держави однаково були зацікавлені у збереженні балансу, вважалось і правом, і обов'язком кожної держави вдаватись навіть до військового втручання у випадку порушення балансу якоюсь державою спільноти.

Будучи сформульованим, принцип «балансу сил» став аксіомою у політології. Франсуа Фенелон, в «Instructions», ознайомив молодого Людовіка, герцога Бургундського з цією аксіомою. Фрідріх II в «Anti-Maquiavelli» проголосив принцип балансу сил світові. У 1806 р. Фрідріх фон Гентц повторно висловив принцип у праці «Fragments on the Balance of Power». Принцип балансу сил послужив основою для коаліцій проти Людовика XIV та Наполеона, та приводом і виправданням для багатьох воєн, які трапились в Європі у проміжку між Вестфальським миром 1648 р. та Віденським конгресом 1814 р., особливо з боку Великобританії (частково включаючи Першу світову війну).

Протягом XIX ст. національні повстання змінили мапу Європи та змістили баланс сил. Однак, всі сили дипломатії були скеровані на відновлення балансу сил спотвореного силами, вивільненими

Великою французькою революцією. По завершенню революції та встановленню відносної стабільності стали виникати військові союзи заради збереження миру.

ДЖЕРЕЛА:

Лебедева М. М. Мировая политика. — М., 2003; Панарин А. Искушение глобализмом. — М., 2002; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. — К., 2002; Уткин А. И. Мировой порядок XXI века. — М., 2001.

БАПТИЗМ

БАПТИЗМ (від грец. Βαπτισμα: хрещення; від βαπτίζω - «занурюю у воду», «хрещу») - один із напрямів протестантського християнства. Конфесія, яка вийшла з середовища радикальних англійських пуритан. В основі баптистського віровчення, яке дало ім'я всьому руху, лежить принцип добровільного та свідомого хрещення по вірі дорослих людей при наявності твердих християнських переконань і відмови від гріховного способу життя. Хрещення немовлят відкидається як невідповідне вимозі добровільності, свідомості і віри. Подібно іншим протестантам, баптисти визнають Біблію у складі 66 книг Старого і Нового Завіту Святим Письмом, що володіє винятковим авторитетом у повсякденному і релігійному житті.

Баптиське хрещення, м. Мінусінськ, 1907

У практиці церковного життя баптисти дотримуються принципу загального священства, а також самостійності і незалежності кожної окремої церковної громади (конгрегаціоналізм). Пресвітер (пастор) общини не володіє абсолютною владою, найбільш важливі питання вирішуються на церковних радах, загальних зборах віруючих.

Головне щотижневе богослужіння баптисти проводять у неділю, у будні можуть організовуватися додаткові збори, спеціально

присвячені молитві, вивченню та обговоренню Біблії та іншої релігійної діяльності. Богослужіння складаються з проповіді, співу у супроводі інструментальної музики, імпровізованих молитов (своїми словами), читання духовних поем і віршів.

Перша громада баптистів була заснована в Амстердамі у 1609 р. групою англійських пуритан на чолі з Джоном Смітом, яка під впливом менонітів (помірних анабаптистів) сприйняла доктрину, яка відкидає хрещення немовлят. У 1611 р. частина амстердамських баптистів повернулася на батьківщину, утворивши у Лондоні першу баптистську громаду Англії, де остаточно сформувалися віровчення і догмати, а також виникло найменування «баптисти».

Зародившись в Європі, найбільшого розвитку баптистський рух досягло в Північній Америці. Основу перших баптистських громад склали вигнанці з пуританських колоній, переслідувані за висловлювання поглядів про необхідність відділення церкви від держави і відмова від хрещення дітей. У 1639 р. групою таких віруючих на чолі з переселенцем Роджером Вільямсом була заснована нова колонія Род-Айленд, де офіційно була проголошена свобода віросповідання, а в містах Провіденс і Ньюпорт засновані перші баптистські церкви. Після здобуття релігійної свободи, баптистами була розгорнута активна місіонерська діяльність, яка охоплювала, крім білих колоністів, індіанців і чорношкіре населення країни. Серед останніх дане сповідання набуло широкого поширення, внаслідок чого до теперішнього часу у США існує кілька афроамериканських баптистських об'єднань.

У континентальній Європі баптизм практично не мав поширення до першої половини XIX ст. Завдяки зусиллям британських і американських місіонерів, у 20-30-ті рр. XIX ст. баптистські громади були засновані у Франції і Німеччині. Згодом, завдяки активній місіонерській політиці німецьких баптистів, зокрема, пастора І. Г. Онкена, Німеччина стала центром поширення баптистського вчення в державах Скандинавії та інших країнах Європи.

У 1905 р. на 1-му Всесвітньому з'їзді баптистів у м. Лондоні був заснований Всесвітній баптистський альянс, в який до теперішнього часу увійшли 214 баптистських об'єднань, що діють практично в усіх регіонах світу.

У баптизмі були і залишилися дві основні течії: загальних (генеральних) і приватних (партикулярних) баптистів. Їх розділяє розуміння характеру спокутування гріхів і того, як здійснюється порятунок. Погляди загальних баптистів близькі армініанському

вченню. Вони вважають, що Христос зробив загальне спокутування, тобто спокутував гріхи всіх людей без винятку. Для порятунку необхідна співучасть Божої і людської волі (синергія). Приватні баптисти, які дотримуються кальвіністських поглядів, стверджують, що Христос зробив приватне спокутування, тобто спокутував гріхи тільки обраної частини людства. І конкретна людина рятується виключно з волі Божої.

Перша громада християн, яка іменувалася баптистами, під керівництвом Джона Сміта дотримувалася вчення загальних баптистів. Перша ж громада приватних баптистів виникла у 1638 р. в англійському місті Саутуарк.

У Росії переважають загальні баптисти, близькі до армініанства. Можливо, це пояснюється впливом православного богослов'я з властивим йому синергізмом. У США переважають приватні баптисти-кальвіністи.

Найбільше сучасне релігійне об'єднання баптистів Росії - Російський союз євангельських християн-баптистів. Поряд з ним функціонують громади Міжнародного союзу церков євангельських християн-баптистів (колишній СЦЕХБ), ряд невеликих об'єднань і автономних церков, що не входять у будь-які спільноти.

Співпраця між РСЕХБ і іншими діючими у країні християнськими об'єднаннями, які дотримуються баптистського віровчення, здійснюється через Громадську раду євангельських християн-баптистів.

За оцінкою Л. Н. Мітрохіна, у даний час у Росії існує приблизно 2 000 громад, що охоплюють близько 250000 чоловік.

У кожній з країн колишнього СРСР діють свої союзи і братства євангельських християн-баптистів, органом, координуючим їх діяльність з 1991 р. є Євро-Азіатська Федерація Спілок євангельських християн-баптистів (ЕАФ ЄХБ). У деяких країнах далекого зарубіжжя також існують громади і об'єднання євангельських християн-баптистів - емігрантів з Російської імперії / СРСР і їх нащадків.

ДЖЕРЕЛА:

Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки). — СПб.: РХГИ, 1997. — 480 с. ; Лялина Г. С. Баптизм: иллюзии и реальность. — М.: Политиздат, 1977. — 175 с.; Митрохин Л. Н. Баптизм // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН. — М.: Мысль, 2010.; Никольская Т. К. Русский протестантизм и государственная власть в 1905-1991 гг. / автореферат дис... кандидата исторических наук : 07.00.02. — СПб.: ЕУСПБ, 2003. — 27 с.

БЕЗ'ЯДЕРНА ЗОНА

БЕЗ'ЯДЕРНА ЗОНА — територія, вільна від випробування, виробництва, розміщення, зберігання і транзитуюдерної зброї, а також у межах — якої і проти якої виключається застосування ядерної зброї.

Пропозиції про створення без'ядерної зони у різних районах світу відкривають дорогу до певного обмеження сфери її розміщення і застосування. Вперше ідея названа ідея знайшла практичне втілення у міжнародному Договорі 1959 р. по Антарктиці, у статті 5-ій якого говориться, що в Антарктиці забороняються будь-які ядерні вибухи і поховання радіоактивних матеріалів.

14 лютого 1958 р. міністр закордонних справ ПНР (Польська Народна Республіка) А. Рапацький запропонував розгорнуту програму створення в Європі зони, яка включає ПНР (Польська Народна Республіка), ЧССР (Чехословацька Соціалістична Республіка), ГДР (Німецька Демократична Республіка) і ФРН (Федеральна Республіка Німеччини), вільною від атомної зброї і з обмеженням звичайних озброєнь. Цей «план Рапацького» дістав схвалення у багатьох країнах. У грудні 1963 р. ПНР (Польська Народна Республіка) внесла пропозицію «про заморожування» (тобто про збереження статус-кво) ядерних озброєнь у Центральній Європі, що отримало назву «План Гомулки». У травні 1968 р. уряд СРСР запропонував оголосити весь район Середземного моря без'ядерною зоною і заявив про свою готовність не дислокувати у водах цього моря ядерну зброю і засоби його доставки за умови, що подібні ж зобов'язання будуть узяті іншими державами. Це пропозиція СРСР була позитивно зустрінута середземноморськими країнами. У вересні 1957 р. РНР виступила з пропозицією про скликання конференції глав урядів держав Балканського району з питання про зміцнення світу на Балканах, а 25 червня 1959 р. уряд СРСР запропонував створити на Балканах і у районі Адріатики без'ядерної зони.

16-я сесія Генеральної Асамблеї ООН (Організація Об'єднаних Націй) (листопад 1961 р.) ухвалила спеціальну резолюцію про оголошення Африки без'ядерною зоною. На 19-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН (Організація Об'єднаних Націй) (1964 р.) була прийнята резолюція про надання статусу Латинській Америці без'ядерної зброї.

Без'ядерні зони утворюють як регіони (наприклад, у 1967 р. було підписано Договір про заборону ядерної зброї у Латинській Америці), так і окремі держави (наприклад, у 1984 р. Гренландія оголосила свою територію без'ядерною зоною) чи частини держав (окремі територіально-адміністративні одиниці у США, Канаді, Японії

оголосили себе вільними від ядерної зброї). У 1991 р. Верховна Рада України оголосила її без'ядерний статус.

Створення без'ядерної зони у різних районах планети — важливий захід у боротьбі за зменшення загрози виникнення ядерної війни, обмеження поширення ядерної зброї, стримування гонки ядерних озброєнь, зміцнення безпеки окремих країн та регіонів. Без'ядерні зони сприяють процесу скорочення та знищення ядерної зброї. Україна як незалежна суверенна держава, проводячи політику миру та добросусідства, у 1995 р. прийняла рішення приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) з певними застереженнями. Тим самим вона взяла на себе обов'язок у короткий термін очистити свою територію від ядерної зброї, яка залишилась у спадок від СРСР. ДНЯЗ для України набув чинності після надання їй ядерними державами гарантій безпеки, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа.

Ним став Будапештський Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї — міжнародна угода, укладена 5 грудня 1994 р. між Україною, США, Росією та Великою Британією про неядерний статус України. Угода містить пункти, що надають гарантії суверенітету та безпеки Україні. Зазначений меморандум є юридичним актом:

- вступив у силу з моменту підписання відповідно тексту цього документу;
- сам текст згаданого документу 1994 р. не передбачає ратифікації;
- процедура ратифікації міжнародних угод була встановлена Росією у 1995 р., пізніше укладання меморандуму.

Тому вказана угода є обов'язковою до виконання від 5 грудня 1994 р. всіма сторонами, всіма учасниками меморандуму без винятку.

Згідно з Меморандумом США, РФ і Велика Британія

зобов'язалися:

- поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України;
- утримуватися від загрози силою, її використання проти територіальної цілісності/політичної незалежності України; ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти неї, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом ООН;
- утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, отримати будь-які переваги;

- домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні, якщо вона стане жертвою акту агресії чи об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї;

- не застосовувати ядерну зброю проти України, крім випадку нападу на них самих, їхні та підопічні території, збройні сили, їхніх союзників;

- проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань.

1 березня 2014 р. президент Росії Володимир Путін на фоні «Кримської кризи» отримав у Ради Федерації (верхньої палати парламенту) дозвіл на введення військ до України, обґрунтувавши це «екстраординарною ситуацією, що склалася в Україні, загрозою життю громадян Російської Федерації, наших співвітчизників, особового складу військового контингенту Збройних сил Російської Федерації». Станом на 2 березня про ввід військ не було заявлено офіційно, але є інформація про численні захоплення військових об'єктів озброєними людьми без розпізнавальних знаків; українська влада вважає, що вони є військовослужбовцями Збройних сил РФ.

Меморандум підписали - Л. Кучма, Б. Єльцин, Дж. Мейджор, Б. Клінтон.

Після референдуму 16 березня 2014 р., що був проведений у Криму та Севастополі всупереч українському законодавству, у ході якого на більшості виборчих бюлетенів було засвідчено вибір за входження Криму до Росії, остання розпочала офіційний процес прийняття Криму до свого складу. Цей процес увінчався підписанням договору «про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим і

утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів», що був ратифікований державною думою Росії 21 березня 2014 р., а 11 квітня 2014 р. Республіка Крим і місто федерального значення Севастополь були включені до переліку суб'єктів РФ у Конституції Росії.

17 грудня 2015 р. на щорічній пресконференції Володимир Путін признав наявність російських військових, котрі виконують військові завдання на території Донбасу:

«Ми ніколи не казали, що там немає людей, котрі займаються рішенням певних питань там, у тому числі і у військовій сфері, але це не значить, що там присутні регулярні російські війська. Відчуйте різницю».

27 квітня 2015 р. держсекретар США Джон Керрі висловив стурбованість «ігноруванням» Будапештського меморандуму з боку Росії. У жовтні 2015 р. посол Великобританії в Україні Джудіт Гоф заявила, що Росія не дотримується Будапештського меморандуму.

На думку колишнього генерального секретаря НАТО, Джорджа Робертсона приклад України показав, що ідея ядерного роззброєння не виправдала себе, і припустив, що «захоплення Криму і окупація сходу України навряд чи стали б можливі, якби Київ не пішов шляхом одностороннього ядерного роззброєння». Такої ж думки дотримуються фахівець з міжнародного права Ерік Познер і політолог Джон Міршаймер. Деякі інші експерти, погоджуючись з твердженням про те, що Росія порушила Будапештський меморандум, вважають, що збереження Україною ядерної зброї у 1994 р. не тільки не допомогло б уникнути російської інтервенції, а й, навпаки, могло б її прискорити.

ДОГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ - багатосторонній міжнародний акт, розроблений Комітетом з роззброєння ООН з метою поставити міцну перепону на шляху розширення кола країн, що володіють ядерною зброєю, забезпечити необхідний міжнародний контроль за виконанням державами взятих на себе за Договором зобов'язань з тим, щоб обмежити можливість виникнення збройного конфлікту із застосуванням такої зброї; створити широкі можливості для мирного використання атомної енергії.

Схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 12 червня 1968 р. і відкритий для підписання 1 липня 1968 р. у Москві, Вашингтоні і Лондоні. Ратифікований СРСР 24 листопада 1969 р. (Російська Федерація - правонаступник СРСР з виконання Договору). Набув чинності 5 березня 1970 р. по здачі на зберігання ратифікаційних грамот державами-депозитаріями (СРСР (підписав у 1968 р.), США

(1968 р.), Великобританія (1968 р.)), а також 40 іншими країнами. Франція і КНР підписали Договір у 1992 р.

11 травня 1995 р. понад 170 країн-учасниць домовилися продовжити дію Договору на невизначений термін без будь-яких додаткових умов.

Учасниками договору є майже всі незалежні держави світу, за виключенням - Ізраїля, Індії, Пакистану і КНДР.

ЛІСАБОНСЬКИЙ ПРОТОКОЛ — протокол до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-І), який був підписаний у Лісабоні 23 травня 1992 р. Білоруссю, Казахстаном, Росією, Україною і США. Започаткував процес ядерного роззброєння Білорусі, Казахстану, України.

Цей протокол є доповненням до радянсько-американського договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного 31 липня 1991 р.

Підписавши Лісабонський протокол, Україна, Казахстан і Білорусь були визнані сторонами договору СНО-І, приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) і були занесені до списку країн, що не володіють ядерною зброєю. Усі наявні на їх території стратегічні ядерні боєголовки вони зобов'язалися ліквідувати або передати Росії.

МАСАНДРІВСЬКІ УГОДИ — чотири міжнародних документи, укладені Україною та Російською Федерацією 3 вересня 1993 р. за підсумками переговорів у передмісті Ялти Масандрі. Угоди стосувалися врегулювання проблем поділу Чорноморського флоту колишнього СРСР та утилізації ядерної зброї, що знаходилася на території України.

ПЕРЕЛІК УГОД:

1. Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту;
2. Основні принципи утилізації ядерних боезарядів стратегічних ядерних сил, що дислоковані в Україні;
3. Угода між Урядом Російської Федерації та Урядом України про утилізацію ядерних боезарядів;
4. Угода між Україною та Російською Федерацією про порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів Стратегічних Сил, розташованих на їхніх територіях.

ДЖЕРЕЛА:

Документи Лісабонського протоколу; Заключний акт Наради по безпеці і співпраці у Європі; Договір про нерозповсюдження ядерної зброї; Масандрівські угоди; Документи Будапештського меморандуму; Харківські угоди.

БЕЗПОСЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ

БЕЗПОСЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ (пряма демократія, пряме народовладдя) — сукупність форм організації державної влади, за якої основні рішення щодо управління справами суспільства й держави схвалюються безпосередньо всіма громадянами на референдумах, зборах тощо.

Також відома як пряме народовладдя, чиста демократія, що так само позначають форму демократії (народовладдя), за якої люди безпосередньо вирішують (наприклад, шляхом голосування, загальними зборами) політичні ініціативи.

Демократія як народовладдя на сьогоднішній день має дві загально визнані форми — пряме (або безпосереднє) народовладдя та представницьке народовладдя.

- пряме народовладдя — безпосередня участь громадян у вирішенні державних справ (прийняття рішення на референдумі, вирішення питань на загальних зборах тощо);

- представницьке народовладдя — вирішення державних питань представницькими органами (парламентом, місцевими Радами тощо), управління державними справами не безпосередньо, а через обраних депутатів парламенту чи місцевого представницького органу.

1. **Референдум** — голосування населення із метою вирішення найважливіших питань державного та суспільного життя. Референдуми в Україні поділяються на всеукраїнські та місцеві. Предметом всеукраїнського референдуму може бути: — затвердження Конституції України, її окремих положень та внесення до Конституції України змін і доповнень; — прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень; — прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів. Предметом місцевого референдуму може бути: — прийняття, зміна або скасування рішень з питань, віднесених законодавством України до відання місцевого самоврядування відповідних адміністративно-територіальних одиниць; — прийняття рішень, які визначають зміст постанов місцевих Рад народних депутатів та їх виконавчих і розпорядчих органів.

2. **Збори громадян** — зібрання громадян з метою висловлення позиції та прийняття рішень консультативного (дорадчого) або обов'язкового характеру. В Україні проявляються у вигляді громадських слухань, зібрань домоуправлінь, громадських зборів,

мітингів, масових зібрань, доручень територіальної громади депутатам тощо.

Пряма демократія подібна до представницької демократії, однак і має відмінності від останньої, за якої люди голосують за представників, що потім вирішують політичні ініціативи.

У залежності від конкретної системи, що використовується, пряма демократія може полягати у прийнятті управлінських рішень, виборах шляхом жеребкування, прийнятті законів, безпосередньому обранні або звільненні чиновників і проведенні судових процесів. Дві провідні форми прямої демократії - це демократія участі та дорадча демократія. Більшість країн, які є представницькими демократіями, допускають три форми політичної діяльності, які передбачають обмежену пряму демократію: референдум (плебісцит), публічні ініціативи (наприклад, нормотворчі), і відкликання посадової особи.

Референдуми можуть містити можливість проведення обов'язкового голосування щодо того, чи має бути даний закон відхилено. Це ефективно гарантує населенню, що має право голосу, можливість накладення вето на закон, прийнятий обраним законодавчим органом (однією з країн, що використовує цю систему є Швейцарія).

Ініціативи, які зазвичай висувуються членами широкої громадськості, примушують обраних представників до розгляду законів (як правило, з подальшим референдумом) без згоди або навіть попри опір останніх.

Відкликання дає громадськості владу усувати виборних посадових осіб з посади до закінчення строку їх повноважень, хоча це дуже рідко зустрічається в сучасних демократіях.

Автори з анархістськими поглядами стверджують, що пряма демократія виступає проти сильної центральної влади, оскільки прийняття владних рішень може перебувати тільки на одному рівні – безпосередньо у населення або центральної влади. Концепція прямої демократії надихнула деяких найважливіших сучасних мислителів - таких, як Корнеліус Касторіадіс, Ганна Арендт, і П'єр Кластрес.

Найбільш ранньою відомою прямою демократією вважається Афіньська демократія У ст. до н.е., хоча вона не була всеохоплюючою демократією: жінки, іноземці та раби були виключені з неї. Основними органами Афіньської демократії були загальні збори, що складається з громадян чоловічої статі; Буль (рада), що складався з 500 громадян; і суди, які утворювались з величезної кількості присяжних, обраних за жеребом, за відсутності суддів. Афіни нараховували лише близько

30000 громадян чоловічої статі, однак кілька тисяч з них були політично активні кожного року, а більшість з них досить регулярно протягом багатьох років поспіль. Афіньська демократія була прямою не тільки у тому сенсі, що рішення приймалися зборами людей, але також і у тому сенсі, що люди через збори, Буль і суди контролювали весь політичний процес і велика частина громадян були постійно залучена до публічних відносин. Сучасні демократичні держави не схожі на афіньську систему.

Найславетнішим і найтривалішим демократичним лідером був Перикл; після його смерті, афіньська демократія була двічі перервана олігархічними революціями наприкінці Пелопоннеської війни. Вона була трохи змінена після свого відновлення за часів Eucleides; найдокладніші описи цієї модифікації 4-го століття, а не щодо системи Перикла. Вона була придушена македонцями у 322 до н.е. Афіньські установи були пізніше відроджені, але ступінь їх реальної демократичності є предметом дискусії.

Пряма демократія існує тільки у швейцарських кантонах Аппенцель, Іннерроден і Гларус. Швейцарська Конфедерація це напівпряма демократія (представницька демократія з інструментами прямої демократії). Більшість західних країн мають представницькі системи. Швейцарія рідкісний приклад країни з інструментами прямої демократії (на рівні міст, кантонів і федерації). Громадяни мають більше влади, ніж за представницької демократії. На федеральному рівні, громадяни можуть пропонувати зміни до Конституції (федеральна народна ініціатива) або ініціювати референдуму щодо будь-якого закону парламенту. У період з січня 1995 р. і червні 2005 р. громадяни Швейцарії проголосували 31 раз зі 103 питань. За той же період, французькі громадяни брали участь лише у двох референдумах.

У Швейцарії, простої більшості голосів достатньо для містечка, міста та рівня кантону, але на федеральному рівні з конституційних питань необхідна подвійна більшість.

Подвійна більшість вимагає схвалення більшістю голосуючих осіб, а також більшістю кантонів.

Таким чином, у Швейцарії запропонована громадська поправка до федеральної Конституції (тобто ініціатива) не може бути прийнята на федеральному рівні, якщо її схвалює більшість людей, але не схвалює більшість кантонів. Для референдумів або пропозицій в загальних рисах (як принцип загального перегляду Конституції)

більшості з таких голосувань достатньо (Швейцарська конституція 2005 р.).

БЕЗРОБІТТЯ

БЕЗРОБІТТЯ — це складне соціально-економічне явище, при якому частина економічно активного населення не має роботи й заробітку.

Безробітні у визначенні Міжнародної організації праці (МОП) — особи у віці 15-70 років (зареєстровані та незареєстровані у державній службі зайнятості), що одночасно задовольняють трьома умовами:

- не мали роботи (прибуткового заняття);
- активно шукали роботу або намагались організувати власну справу впродовж останніх 4-х тижнів, що передували опитуванню;
- готові приступити до роботи впродовж двох найближчих тижнів.

Рівень безробіття розраховується як відношення чисельності безробітних, які зареєстровані у державній службі зайнятості, до працездатного населення працездатного віку. Значний недолік такої методики розрахунку полягає у заниженні реального числа безробітних, оскільки у країнах, де соціальна допомога безробітним низька або де-факто відсутня, багато осіб не реєструються як безробітні на біржі праці. Згаданий феномен також спостерігається у сільських регіонах, де працездатне населення займається обробкою (власної) землі, що не охоплюється статистикою як діяльність господарювання.

ВИДИ БЕЗРОБІТТЯ:

- Циклічне (кон'юнктурне) безробіття виникає внаслідок коливань економіки. У фазі рецесії підприємства звільняють робочих та наймають на роботу у разі економічного підйому. Вважається, що кон'юнктурне безробіття зникає через 2-3 роки.
- Сезонне безробіття — результат природних коливань кліматичних умов протягом року або коливань попиту. Зникає протягом року.
- Панельне безробіття (у розумінні монетаристів — природне безробіття): відсоток безробіття, який неможливо усунути навіть при найкращому розвитку кон'юнктури. Цей вид безробіття виникає внаслідок фрикційного, добровільного та структурного безробіття. Це та група безробітних, які не можуть знайти роботу в зв'язку з кваліфікацією, віком, станом здоров'я, місцем проживання або недостатнім бажанням до праці.

- Фрикційне безробіття (тимчасове) виникає, коли люди тимчасово знаходяться без роботи у результаті зміни місця праці, професій. Цей вид безробіття виникає в короткостроковому вимірі.
- Структурне безробіття (технологічне) — виникає у результаті зміни структури економіки, викликане науково-технічним прогресом і зміною структури потрібних кадрів.

БЕЗРОБІТТЯ В УКРАЇНІ:

Чисельність економічно активного населення віком 15-70 років становила 22,2 млн осіб, з них 20,4 млн осіб, або 92,1 %, були зайняті економічною діяльністю, решта — не мали роботи, але активно її шукали та були готові приступити до неї, тобто відповідно до методології Міжнародної організації праці (МОП) класифікувалися як безробітні.

Середньомісячна кількість безробітних працездатного віку (за методологією МОП) становила 1,7 млн осіб, або 8,5 % від чисельності економічно активного населення зазначеного віку (дані наведені у середньому за I квартал 2006 р., розраховані на базі матеріалів вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності).

До цієї категорії безробітних відносяться особи, що самостійно шукали роботу, та ті, які перебували на обліку у державній службі зайнятості.

За межами України працює 6,5 мільйона громадян країни, що становить більше 14 відсотків українського населення, повідомляє УНІАН з посиланням на інформаційні матеріали, поширені представництвом Міжнародної організації по міграції (МОМ) в Україні.

Найчастіше українці вибирають для трудової міграції Росію, Німеччину, США, Ізраїль, Чехію, Угорщину і Польщу. При цьому з 6,5 мільйонів мігрантів 67 відсотків складають чоловіки, а 33 відсотки — жінки.

БЕЗРОБІТТЯ У СВІТІ:

Незважаючи на зростання економіки у світі, рівень безробіття залишається рекордно високим. За даними Міжнародної організації праці на 2003 р. воно охопило до 185,9 млн осіб, що становило 6,2% від загальної кількості робочої сили, а у 2005 р. у світі налічувалося вже 191,8 млн безробітних (при цьому 2,8 млрд чоловік мають роботу). Останніми роками рівень зайнятості росте в усіх регіонах світу, окрім арабських країн.

Рекордний рівень безробіття охопив країни Близького Сходу та Північної Африки. Нині він тут досягає 12,2%. Зростання безробіття

помітне також у країнах Східної Азії. У цих країнах зафіксований і найвищий рівень безробіття — 13,2% від працездатного населення. На другому місці — «чорна Африка» з 9,7%. У розвинених країнах рівень безробіття у 2005 р. склав 6,7%. Щодо США, то, незважаючи на економічний розвиток, тут рівень безробіття становить майже 6%.

Кількість чоловіків з-поміж безробітних становить 108,1 млн осіб у світі, що на 600 тис. осіб більше порівняно з 2002 р. Безробітних жінок у світі 77,8 млн осіб у 2003 р.

Найбільше від безробіття потерпає молодь у віці від 15 до 24 років. Безробіттям охоплено 88,2 млн юнаків і дівчат, або 14,4% цієї вікової групи.

У зв'язку із погіршенням економічної ситуації як України, так і світу на початку 2009 р. рівень безробіття склав понад 3 млн осіб. Прогнози експертів — до кінця 2009 року п. 5,5 млн.

Артур Оукен (1928 – 1980 рр.) на прикладі США математично виразив зв'язок між рівнем безробіття і відставанням обсягу ВВП. Він сформулював закон, згідно з яким країна втрачає 2-3% фактичного ВВП відносно потенційного ВВП, коли фактичний рівень безробіття збільшується на 1% порівняно з його природним рівнем.

ДЖЕРЕЛА:

Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Маркс К. Капітал, т. 1 [розд. 23]. К., 1954; Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2. К., 1958; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Твори. Вид. 4, т. 3; СССР в цифрах. Стат. сб. М., 1958; Досягнення Радянської України за 40 років. Стат. зб. Грозд. «В Українській РСР всім громадянам забезпечено право на працю». К., 1957; Экономическое положение капиталистических стран. М., 1959.

БЕЛЛ ДЕНІЕЛ
(10 ТРАВНЯ 1919 — 25 СІЧНЯ 2011 рр.)

Американський соціолог і публіцист, засновник теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства. Себе він одного разу описував як «соціаліста в економіці, ліберала у політиці і консерватора у культурі». Деніель Белл був сином польсько-єврейських іммігрантів Бенджаміна Болоцкого і його дружини Енн Каплан. Першою мовою Белла був ідиш. Після здобуття середньої освіти, студював соціальні науки, здобув звання бакалавра, потім приблизно 20 років займався журналістикою, симпатизуючи лівим ідеям (поступово прийшов до позиції «соціаліста в економіці, ліберала у політиці, консерватора у культурі»). Повернувся до наукової діяльності, здобувши ступінь доктора філософії у Колумбійському університеті (1960). У 1959–1969 рр. викладав соціологію у Колумбійському університеті, після чого викладав соціологію в Гарвардському університеті до виходу на пенсію у 1990 р. У 1999 р. отримав Премію Алексіса де Токвіля за гуманізм. Помер 25 січня 2011 р. у Кембриджі, штат Массачусетс.

Д. Белл відомий завдяки розробці концепцій «постіндустріального суспільства» та «кінця ідеологій». Аналізуючи трансформації у сферах зайнятості та виробництві, він зафіксував у розвинених державах (насамперед, США) зростання частки сфери послуг з точки зору кількісного задіяння трудових ресурсів та сегменту виробленого ВВП у загальній структурі економіки. Серед наслідків: технологізація знання та перетворення його на безпосередню виробничу силу, зростання значення професійної диференціації, перехід до «економіки обслуговування». Структурні зміни в суспільстві, на його думку, також і трансформують звичні механізми владного регулювання соціальних відносин. У зв'язку із чим він прогнозував зменшення ваги класових ідеологій за нового суспільного устрою та, відповідно, зменшення

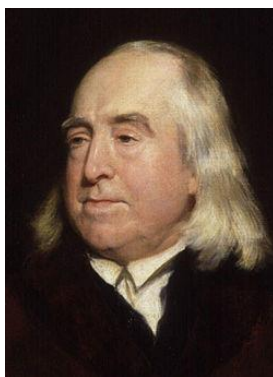
впливу політичних ідеологій на формування партійної та загалом владної структури в сучасних суспільствах.

Водночас, Д. Бел стверджує, що процеси соціальних змін не відбуваються злагоджено й рівномірно, насамперед, тому, що «техно-економічна структура», політика та культура мають відмінні автономні логіки розвитку. Це зумовлює те, що за умов капіталізму, в межах соціальної системи здатні існувати культурні рухи та ідеології, що постійно йому опонують. Наявність такого суперечливого, але не надто руйнівного співіснування, він називає «культурними суперечностями капіталізму».

ДЖЕРЕЛА:

Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — Москва: Академия, 1999.; Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. — Москва: Прогресс, 1986. — с. 330—342.; Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенности. — М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2007

БЕНТАМ ДЖЕРЕМИ (15 ЛЮТОГО 1748 — 6 ЧЕРВНЯ 1832 рр.)

Англійський філософ і правознавець, ідеолог буржуазного лібералізму, засновник і очолювач філософської течії утилітаризму.

Народивсь у Лондоні, був надзвичайно обдарованою дитиною (у 4-річному віці знав латину та грецьку мову). У 13 років став студентом Оксфордського університету, у 18 — магістром права. Успадкувавши від батька великий маєток, який забезпечував йому матеріальний добробут, працював адвокатом і багато подорожував. У 1785 р. відвідав Росію, протягом двох років (1786–1787 рр.) жив в Україні.

Бентам розробив новий метод правової доктрини. Він ним користувався, розробляючи вчення утилітаризму; цей метод дав змогу великому філософу права зробити з цього вчення могутню зброю для

реорганізації всіх правових інститутів на раціональних принципах. Цей метод впливав із загальної мети дослідження, яку філософ поставив перед собою, а саме: прагнення перетворити на засадах логіки волі юриспруденцію як теоретичну, так і практичну; бажання зробити з правознавства таку ж точну науку, яку зробив із фізики Ньютон. Після вирішення цієї проблеми у судовій системі не залишилося б місця необ'єктивності, незрозумілості, зловживанням. Мета будь-якої правової норми — примусити людину діяти певним чином. А для цього потрібен точний критерій того, в який спосіб і хто має примушувати. Згідно з ученням Бентама, це може робити тільки законодавець, оскільки якнайкраще розуміє загальне благо. Проголошуючи це, Бентам не був активним політиком-законодавцем; він був політиком-філософом, який поставив себе поза будь-якими партіями та особистими інтересами. Водночас мислитель підкреслював, що основою для вирішення всіх можливих конфліктів у суспільстві повинен служити тільки закон, а не суб'єктивні погляди чи настрої суддів, позаяк мета законів — якомога більше щастя для більшості членів суспільства.

Філософсько-правові погляди Бентама суттєво вплинули на політичну думку і розвиток права у XIX ст. Особливо відчутним цей вплив виявився, крім Англії, в її колоніях, а також у тих країнах (Росія, Португалія, Греція, Іспанія, Латинська Америка), де не відбулися радикальні буржуазні революції, а тому особливої актуальності набула боротьба проти залишків феодального права.

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ:

Бентам пропонував обмежити роль держави захистом приватної власності і забезпеченням свободи конкуренції, а також встановленням законів, що є замінником праву. Відкидав реальність природних прав людини, називаючи їх «фікцією». Держава ж, за Бентамом, створюється «насиллям і звичкою».

Ідеї Бентама суттєво вплинули на розвиток правової науки. Він розробляв основи кодифікації буржуазного права. Зокрема, його підхід передував оформленню позитивістської школи права. Бентамівські «Основні начала громадського кодексу», «Основні начала кримінального кодексу», які утверджували баланс інтересів, прав і обов'язків, у свою чергу послужили становленню соціологічної школи права.

У питаннях міжнародних відносин стояв на позиціях пацифізму: як і багато інших ліберальних мислителів початку XIX ст., Бентам засуджував агресивні і колоніальні війни, розробляв проекти

міжнародних організацій для попередження воєн, мирного вирішення міждержавних проблем.

Карл Маркс дав теоріям Бентама нищівну оцінку, назвавши автора «генієм буржуазної дурості». Його праці, на думку соціалістичних дослідників, виражають страх буржуазії перед революцією: зокрема, Бентам вимагав застосування смертної кари до керівників народних повстань, висловлювався за збереження виборчих цензів і проти надання виборчих прав жінкам.

ДЖЕРЕЛА:

Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Марк Блауг 100 великих економістів до Кейнса - Great Economists Before Keynes: A Introduction to the Lives and Works of 100 Economists of the Past. — Економічна школа, 2005. — С. 704.; Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу. Навчальний посібник. — Х.: Консум, 2004. — С. 432.

БЕРДЯЄВ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (6 БЕРЕЗНЯ 1874 — 24 БЕРЕЗНЯ 1948 рр.)

Російський релігійний філософ («Мета творчості», «Філософія вільного духу», «Російська ідея»). Один із основоположників екзистенціалізму у Росії.

Микола Бердяєв вважається одним з найвидатніших філософів ХХ ст. Його творчість відносять до релігійного екзистенціалізму — філософії існування, яка мала значний вплив на розвиток літератури та мистецтва. Більш того, він започаткував такий філософський напрямок, як персоналізм, який визнає особистість первинною творчою реальністю, а весь світ — проявом творчої активності «вищої особистості» — Бога.

Батько його,— Олександр Михайлович Бердяєв, — походив із дворянського роду київських та харківських поміщиків, що майже всі обіймали військові посади. Батько був кавалергардським офіцером, потому — київським повітовим маршалком шляхти (рос. предводителем дворянства), а затим — головою правління Київського земельного банку.

Мати, — Алива Сергіївна, уроджена княжна Кудашева, — по матері французенка.

Микола Олександрович Бердяєв народився 6 (18) березня 1874 р. у Києві (за іншими даними — в Обухові під Києвом).

Почав навчатися у Київському кадетському корпусі з другого класу. У корпусі не жив, а лише відвідував заняття. У цей час часто хворів і, залишаючись вдома, багато читав. У шостому класі був переведений у Пажеський корпус, до Петербурга. Але, замість переїзду, йому вдалося здійснити заповітне бажання: підготуватися до екзаменів на атестат зрілості для вступу до університету.

У 1894 р. здав екзамени, отримав атестат і вступив на природничий факультет Київського університету. Через рік перейшов на юридичний факультет. У 1898 р. Микола Бердяєв був заарештований за участь у соціал-демократичному русі й відрахований з університету.

Одним зі звинувачень проти Бердяєва стали його рукописи, знайдені під час обшуку у письмовому столі. В архіві збереглася пояснювальна записка майбутнього філософа з приводу тих подій («Его превосходительству директору департамента полиции Дворянина Николая Алексеевича Бердяева Объяснительная записка»). У пояснювальній записці він зазначив:

«У моїх замітках та рукописах немає нічого спеціально політичного, нічого на злобу дня, нічого, що стосується Росії...»

»

Так чи інакше, але саме цієї проблематики торкатиметься Бердяєв упродовж свого наступного творчого шляху мислителя. На початку Бердяєв зацікавився марксизмом, де його захопила ідея сили людини, її влади над природою, однак він ніколи не був революціонером за своєю суттю. Так, уже пізніше він писав:

«Революційна утопія здавалась мені підміною духовного життя. Вони підміняють втраченого Бога... Свобода завжди більше говорила моему серцю, ніж рівність».

У 1900 р. був на три роки адміністративно засланий до Вологодської губернії. Два роки жив у Вологді, потім рік у Житомирі. У цей період він відійшов від марксистських поглядів і поступово став сповідувати християнський «містичний реалізм».

Микола Бердяєв не сприйняв революційні події 1905 р., як він написав про це пізніше:

«Я дуже болісно пережив революцію 1905 р. Я почував у ній корінну неправду, кривду її духовної основи, і мене жахнуло моральне виродження в її кінці». Лютневу революцію й падіння монархії філософ розцінив, як «вступ суспільства у велику невідомість».

Після революційне майбутнє він бачив, як хаос і нестримане насильство, винищування раси найкращих і знищення культурних традицій:

«Я відчував себе революціонером духу, але зовсім не революціонером у соціально-політичному відношенні. У перші дні перевороту у мене була деяка надія на краще майбутнє, але вона дуже скоро зникла, і я відчув, що Росія на межі прірви».

Після ж Жовтневого перевороту 1917 р. Микола Бердяєв деякий час жив і досить успішно працював у нових умовах радянської влади. Зокрема, він був одним із засновників Всеросійської спілки письменників, обраний її віце-президентом. Взимку 1918—1919 рр. організував Вільну академію духовної культури, де читав лекції з філософії та богослов'я, був її головою до 1922 р. Викладав етику слова у Державному інституті слова. Був обраний професором Московського університету.

У 1920 р. Бердяєва заарештували. Бердяєва допитував особисто Дзержинський, він й розпорядився відвезти філософа додому на автомобілі. Але вже другий арешт у 1922 р. підвів ризику під російським періодом життя філософа.

Починаючи від вислання до Німеччини у 1922 р. Микола Бердяєв довіку був змушений жити в еміграції. До 1924 р. Бердяєв жив у Берліні, де організував Релігійно-філософську академію, брав участь у створенні Російського наукового інституту, Російського студентського християнського руху. Потім філософ переїхав у містечко Кламар під Парижем. Там він тривалий час був редактором заснованого ним релігійно-філософського журналу «Путь» — провідного видання російської еміграції, також очолював видавництво «YMCA-Press».

В еміграції Микола Бердяєв сумував за батьківщиною, без надії мріяв повернутися до Росії, але зла за вимушену еміграцію ніколи не тримав:

«Наша любов завжди повинна бути сильнішою нашої ненависті. Треба любити Росію та російський народ більше, ніж ненавидіти революцію та більшовиків» »

За рік до смерті (24 березня 1948 р.) Миколу Олександровича було обрано почесним доктором теології Кембриджського університету. Цей вчений ступінь був практично єдиною відзнакою одного з найосвіченіших людей нашого часу.

На Заході Микола Бердяєв отримав визнання як головний виразник традиції російської релігійно-ідеалістичної філософії та ідеолог антикомунізму; у Росії ж до ідей Бердяєва «повернулися» на короткий термін лише з демократизацією суспільного життя — виключно наприкінці 1980-х — середині 1990-х рр.

Микола Бердяєв за лишив по собі близько 40 к. Деякі з них з'являлися англійською або французькою мовами, і лише потім перекладалися російською. Одним з таких творів була книга «Витоки і сенс російського комунізму». У ній Бердяєв, як до нього Толстой і Достоєвський, на творах яких він вчився, спробував відкрити для «Заходу» Росію, її ментальність, її внутрішні суперечності, її таємницю. Він проводить паралелі між Петром I та Леніним. Говорить про російський народ, який завжди шукав правди, хоч її не було і не могло бути у створеній через страшні жертви величезній державі-імперії.

Згадує унікальність російської інтелігенції, яка утворилася з різних соціальних класів — з найбільш культурної частини дворянства, з дітей священників і дяків, з дрібних чиновників, з міщан та навіть з селян, але до якої могли зовсім не зараховуватись вчені та письменники. Показує, як різні епохи створювали різних людей, які виражали загальний дух свого часу: декабристів і комуністів, Разіних та Пугачових, Рудіних або Обломових. Ця книга та деякі інші стала результатом його довгих пошуків, коли він «намагався розгадати душу Росії та російського народу».

Найвищою цінністю для Бердяєва була людина та її свобода. Але він наголошує на тому, що це не просто, що свобода — то важке випробування, що подеколи легше залишитися у рабстві. Свобода є первинною, вона відкриває можливості творчості та створення всього

нового, чого ще не було у світі. На противагу Ніцше, Бердяєв вважав, що демонізм, а не християнство, є мораллю рабів. Філософ зазначав:

«Бунтують проти Бога раби Божі, діти Божі люблять Бога... Мое особисте переконання, що Бог присутній лише у свободі і діє через свободу» »

Саме творчість людини, за Бердяєвим, є новим одкровенням, тим, що людина може дати Богу. Бердяєв вважав, що не тільки Бог потрібен людині, але й людина Богу.

Творчість та ідеї Бердяєва у певній мірі вплинули на католицького філософа Антанаса Мацейна (1908-1987 рр.).

ДЖЕРЕЛА:

Антонов НР Микола Олександрович Бердяєв та його релігійно-громадський світогляд. СПб., 1912; Ермічев А.А. Три свободи Миколи Бердяєва. М., 1990; Зінківський В.В. Історія російської філософії. Л., 1991. Т. 2. Ч. 2.; Поляков Л. Месія ХХ століття (Долі Росії sub specie Миколи Бердяєва) // Паралелі. 1991. № 1. Н.А. Бердяєв: pro et contra. Антологія. СПб., 1994. Кн. 1.; Філософія нерівності. М. Бердяєв про російської філософії. Свердловськ, 1991. Ч. 1-2.; Про призначення людини. М., 1993.; Царство Духа і царство Кесаря. М., 1995.

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ (пол. - Unia brzeska) — рішення Київської митрополії Константинопольського патріархату на території Речі Посполитої розірвати стосунки з Константинопольським патріархатом та об'єднатися з Апостольською Столицею у 1596 р. за умов підлеглості православних Папі Римському, визнання основних католицьких догм і збереження православної обрядності. Унію (від лат. Unio — союз) формально й офіційно проголошено на церковному соборі у Бересті 1596 р.

Потреба Унії постала після розколу християн у 1054 р. на західну католицьку і східну православну церкви. Між візантійською і латинською Церквами першу Унію укладено на соборі у Ліоні (1274 р.), другу — на Флорентійському соборі (1439 р.), проте ні одна, ані друга не довели до повної єдності християн.

Було кілька спроб об'єднання руської (українсько-білоруської) Церкви з римською: на Ліонському I соборі (1245 р.) брав участь архієпископ Петро Акерович, висланий правдоподібно київським князем Михайлом Всеволодовичем або галицьким Данилом Романовичем, щоб одержати від Заходу через папу Інокентія IV допомогу проти татар. Внаслідок розмов Данила і Василька Романовичів з папським легатом Плано де Карпіні дійшло до Унії

Данила з Римом (1253 р.) і надання Данилові королівської корони. Ця Унія протрималася недовго: король Данило не одержав допомоги і під тиском татар розірвав стосунки з Римом.

У 1439 р. укладено Унію на Флорентійському соборі: київський митрополит Ісидор підписав Унію від імені Київської митрополії, та через вороже ставлення Москви й польської ієрархії покинув київську митрополію і повернувся до Риму, хоч місцеві князі в Україні і Білорусі Олелько Володимирович і Юрій Лінгвенович Смоленський були прихильні митрополиту Ісидорові.

Ватикан, який здавна намагався поширити свій вплив на східнослов'янські народи і активно підтримував політику польських феодалів щодо України та Білорусі, дав почин Унії. У підготовці унії чималу роль відігравали і єзуїти, яких у 60-х рр. ХУІ ст. для боротьби з протестантами покликали у Польщу польські католицькі єпископи. Саму ідею унії підтримувала ще й верхівка українського духовенства та світських феодалів, що прагнули добитися однакового політичного становища з польськими магнатами, зміцнити свою позицію у боротьбі проти антифеодальних народних рухів.

БЕЗПОСЕРЕДНІМИ ПРИЧИНАМИ ДО УНІЇ БУЛИ:

- ідея об'єднання християн після розколу у 1054 р. на православну та католицьку у єдину церкву;

- на думку українських єпископів, мала б вирішити проблему колонізації та покатоличення православних, вони отримали б рівноправність у Речі Посполитій з католиками;

- тісніше зв'язати Україну й Білорусь з Польщею і нейтралізувати впливи Москви;

- невдоволення руських православних єпископів тим, що у церковні справи дедалі більше втручалось міщанство, організоване убратства;

- бажання єпископів звільнитися від підлеглості східним патріархам, які підтримували братства;

- намагання верхівки руського православного духовенства добитися рівності з католицькими єпископами, які засідали у сенаті та титулувались «князі церкви» — і залежали тільки від Папи та почасти від короля.

У 1590 р. частина православних єпископів вступила у таємні переговори з польським королем Сигізмундом ІІІ, висловивши бажання приєднатися до католицької церкви.

Під час сейму у Кракові у лютому 1595 р. велись перемовини між представниками церкви з королем і канцлером Яном Замойським, у

червні 1595 р. відбувся з'їзд єпископів у Бересті, 12 червня було прийнято документ про унію. Під впливом К. В. Острозького 1 липня 1595 р. Копистенський Михаїл, Гедеон Балабанвідкликали свої підписи.

Проповідь Пйотра Скарґи. Картина Яна Матейка

У 1595 р. єпископи Луцький Кирило Терлецький і Володимирський Іпатій Потій — головні діячі Берестейської унії — після видання королем універсалу, в якому він сповіщав про перехід православних єпископів до унії, вирушили до Риму, представили 33 статті Унії, скомпанованих на підставі умов Флорентійської Унії, 23 грудня 1595 р. у Римі. Святкове проголошення самої унії планувалося у жовтні 1596 р. у Бересті.

9 жовтня 1596 р. король Сигізмунд III Ваза і київський митрополит Михайло Рогоза за дорученням ПапиКлиментія VIII скликали у Бересті у церкві святого Миколая церковний собор для офіційного проголошення унії.

Львівський латинський архієпископ Я. Димітр Соліковський представляв РКЦ, від Риму його керівником. Проте собор одразу розколовся на два окремі собори — православний і уніатський. Берестейська унія була укладена 15 грудня 1596 р. Під проводом К. В. Острозького, протосинкела (патріарха) Никифора відбувся православний синод у Бересті. Висвячення православної ієрархії єрусалимським патріархом Теофаном 16 жовтня 1620 р. створило дві митрополії, католицьку і православну, — і загостило боротьбу, кульмінаційним пунктом якої було вбивство архієпископа полоцького Йосафата Кунцевича.

На Закарпатті так звану Ужгородську Унію уклали у 1646 р. спершу 63 священики, а у 1652 р. прийняло її все західне Закарпаття. Перемиська єпархія прийняла Унію у 1692 р., Львівська — у 1700 о.,

Луцька — у 1702 р., Львівська Ставропігія — лише у 1708 р. У 1716–1721 рр. перейшла на Унію і Мармарощина.

Із самого початку частина православного духовенства відкинула унію. Уніати ж — проголосивши унію, визнали владу Римського Папи, прийняли основні догматикатолицької церкви, зберігши, православні обряди та відправу церковнослов'янською мовою. Уніатським єпископам обіцяли сенаторські звання (ця обіцянка залишилася невиконаною), уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків, уніатська шляхта одержала право обіймати державні посади нарівні з католицькою шляхтою, а уніати-містяни зрівнялися у правах з католицьким міщанством. Додатково уряд Речі Посполитої вважав унію обов'язковою для всіх православних на території Речі Посполитої, з тим, що православна релігія опинилася поза законом.

Проти унії протестувала також значна частина православної шляхти, деякі магнати (князь Костянтин Острозький), хоча спочатку її підтримував і був її натхненником, частина духовенства (зокрема, Києво-Печерський архімандрит Никифор Тур, його наступник Єлисей Плетенецький та інші). Було видано ряд полемічних антиуніатських творів. Особливе місце серед них займали твори славетного українського письменника Івана Вишенського.

У 1620 р., за сприяння гетьмана Петра Сагайдачного, єрусалимським патріархом Теофаном було відновлено вищу ієрархію православної Київської митрополії та висвячено Митрополита Київського, Галицького та всієї Русі Іова Борецького. Внаслідок опору українського і білоруського народів уряд Речі Посполитої на початку 1630 рр. змушений був видати «Статті для заспокоєння руського народу», які узаконювали легальне існування православної церкви. Проте ці «Статті» не припинили наступкатолицизму та унії. Українська революція 1648–1676 рр. привела до цілковитої ліквідації унії на Лівобережжі.

Після розділу Польщі Росія почала ліквідувати Берестейську унію. Катерина II розпочала боротьбу, спрямовану на її повне знищення унійної митрополії та навернення усіх вірян до Російської православної церкви. Спочатку була ліквідована уніатська митрополія та всі єпархії, за винятком полоцької: Микола I у 1839 р. ліквідував рештки Унії на Правобережжі, Волині і Білій Русі, а Олександр II — на Холмщині і Підляшші. Росія під час окупації Галичини 1914 р. заарештувала митрополита Андрея Шептицького й насаджувала насиллям православ'я під проводом архієпископа Волинського і Житомирського

РПЦ Євлогія Георгієвського. Такі самі, але безуспішні, спроби були під час другої світової війни (1939–1941 рр.).

Лише після окупації 1944 р. та арешту всієї ієрархії Греко-католицької церкви, на т. зв. Соборі у Львові 1946 р., при участі 214 священників та кількох мирян, під наглядом органів НКВС скасовано Берестейську Унію, Українську Греко-католицьку церкву підпорядковано московському патріархові. Подібно ж ліквідовано Унію на Закарпатті 1949 р. і Пряшівщині 1950 р. Синод української католицької ієрархії в Римі 2 грудня 1980 р. ствердив, що акт ліквідації Унії т. зв. «львівським собором» недійсний, проти чого протестував у Ватикані 22 грудня 1980 р. московський патріарх Пімен.

ДЖЕРЕЛА:

Енциклопедія українознавства: Словникова частина: в 11 т. / Наукове Товариство ім. Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж; Нью-Йорк; Львів.: Молоде життя, 1954–2003.; Ліковський Едвард. Берестейська унія (1596). — Жовква: Печат. оо. Василяян, 1916. — 336 с.; Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. — Луцьк: Вежа, 2000.; Довідник з історії України. За ред. І. Підкови та Р. Шуста. — К.: Генеза, 1993.; Малий словник історії України/ відпов. ред. Валерій Смолій. — Київ: Либідь, 1997.; Діяння Собору Греко-католицької церкви у Львові 8—10 березня 1946, Видання Президії Собору, Львів 1946.

БЕРК ЕДМУНД (12 СІЧНЯ 1729 — 9 ЛИПНЯ 1797 рр.)

Ірландський державний діяч, член Парламенту Великої Британії, публіцист, мислитель. Основоположник теорії британського консерватизму.

Народився 12 січня 1729 р. у Дубліні. У 1750 р. переїхав до Лондона, покинувши вивчення права, обравши ремесло письменника.

У 1758 р. заснував щорічний альманах Annual Register — огляд подій у світі, який відтоді видавав на протязі 30 років. У 1765 р. Берк став особистим секретарем прем'єр-міністра Англії 2-го маркіза Рокінгема (від партії вігів), а незабаром і членом парламенту.

Едмунд Берк вів активну політичну і громадську діяльність, багато писав до кінця життя. І якщо у поглядах на управління англійськими колоніями мислитель був лібералом, у внутрішньо-політичному житті часто обстоював позиції консерватизму, основоположником британської моделі якого він, власне і вважається. Особливо вплинули на формування консервативної ідеології Берка події Великої французької революції 1789–1799 рр., кінця якої Берк не дочекався, помер 9 липня 1797 р.

Ранні твори Едмунда Берка стали надбанням історії розвитку філософської думки, зокрема, естетики. Так, юнацька праця про походження ідей «піднесеного» і «прекрасного», що вийшла друком у 1756 р., але була написана, ймовірно, навіть раніше, у подальшому значно вплинула на погляди Лессінга та Гердера.

Едмунд Берк був переконаний, що мистецтво має виходити не з умоглядних потреб естетики, а з духовних спонукань самої людини.

У зрілій політичній діяльності Берк виступав за лояльніше ставлення до англійських колоній у Північній Америці і обстоював скасування урядом Акту про гербовий збір, що передбачав оподаткування (фактично визиски) колоній, і який викликав значне незадоволення і спричинював непокору у колоністів. Берк також критикував англійське управління Ірландією, особливо задискримінацію католиків. Берк був проти намагань англійського короля Георга III підсилити свою владу й доводив потребу створення політичних партій, які були б виразниками інтересів груп громадян і які б обстоювали свої чіткі і ясні принципи.

Протягом багатьох років Берк виступає за реформування управління колоніальної Індією, яка у той час перебувала під контролем Ост-Індської компанії. У 1785 р. він домігся усунення від управління компанією найталановитішого та успішного з усіх британських намісників Індії, Уоррена Гастінгса. У Берка з Гастінгс вийшов ідеологічна суперечка, що не втратив актуальності і в наші дні: Берк наполягав на неухильному втіленні в Індії британських законів як заснованих на природному праві, притаманному всім людям без винятку, а Гастінгс парирував тим, що західні уявлення про право і законності взагалі незастосовні на Сході.

Вибухнула у 1789 р. Французька революція поклала край довгій дружбі Берка з вождем англійських лібералів, Чарльзом Фоксом. Як і багато інших борців за свободу особистості, Фокс вітав події у Франції, у той час як Берк сприйняв їх вкрай негативно, вважав їх жажливої демонстрацією влади натовпу і піддав різкій критиці. У книзі «Роздуми про Французьку революцію», опублікованій у 1790 р. і поклала початок незакінченою досі дискусії, Берк показав свою переконаність в тому, що свобода може бути тільки у рамках закону і порядку і що реформи повинні здійснюватися еволюційним, а не революційним шляхом. У результаті погляди Берка взяли гору і переконали більшість вігів підтримати рішення уряду консерваторів (торі) Вільяма Пітта Молодшого вступити у війну з Францією. Ця праця увійшов в історію суспільної думки як класичне виклад принципів консервативної ідеології.

Політичні погляди Берка найпоспідовніше позначилися у його памфлетах проти Французької революції. Берк першим піддав ідеологію французьких революціонерів систематичної і безжальної критики. Корінь зла він бачив у нехтуванні традиціями і цінностями, успадкованими від предків, у тому, що революція бездумно знищує духовні ресурси суспільства і накопичене століттями культурно-ідеологічну спадщину. Радикалізму французьких революціонерів він протиставляв неписане британську конституцію і її основні цінності: турботу про політичну наступність і природному розвитку, повага до практичної традиції і конкретним правам замість абстрактної ідеї закону, умоглядних побудов і заснованих на них нововведення. Берк вважав, що суспільство повинно прийняти за належне існування ієрархічної системи серед людей, що через недосконалість будь-яких людських хитрощів штучний перерозподіл власності може обернутися для суспільства катастрофою.

ДЖЕРЕЛА:

Философское исследование о происхождении наших идей возвышенного и прекрасного М.: Искусство, 1979 (История эстетики в памятниках и документах); Эгалитаристские памфлеты в Англии середины XVIII в. / Вст. ст., перевод с англ., комментарий А.В. Чудинова. М.: Наука, 1992. 368 с.; Размышления о революции во Франции. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992 (то же: М.: Рудомино, 1993); М. В. Белов, А. И. Витальева. Эдмунд Бёрк — ранний идеолог Британской империи. — Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории, 34, 2011.; Генри Киссинджер. Пределы универсализма. О консерватизме Берка // Россия в глобальной политике. 2012. № 4.; Чудинов А.В. Размышления англичан о Французской революции: Э. Бёрк, Дж. Макинтош, У. Годвин. М.: Памятники исторической мысли, 1996. 301 с.; Борк, Эдмунд // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

БЕРНШТЕЙН ЕДУАРД
(6 січня 1850 — 18 лютого 1932 рр.)

Німецький економіст, публіцист та політик, засновник реформістського (ревізійністського) напрямку соціалізму, який став фундаментом для соціал-демократичної ідеології в її сучасному розумінні.

Народився у місті Шенеберг у родині єврейського походження. Трудову діяльність почав як банківський працівник, з 1878 р. працював секретарем впливового прихильника соціалістів Гехберга, який спонсорував декілька соціалістичних газет.

До Соціал-Демократичної Партії Німеччини (СДПН) Едуард Бернштейн вступив вже у 22 роки. З 1881 р. він працює редактором видання «Sozialdemokrat» і швидко досягає визнання як впливовий теоретик. Був обвинувачений у образі імператора, через що тривалий час не міг повернутися до Німеччини (жив спочатку у Швейцарії, пізніше — у Британії). Під час проживання у Лондоні здружився з Фрідріхом Енгельсом. На початку — у середині 1890-х рр. Бернштейн працює над виданням творів Лассаля, Маркса та Енгельса (папери двох останніх йому залишив по заповіту Енгельс), пише біографію Лассаля. Протягом цього часу погляди Бернштейна відрізнялися найбільшою радикальністю.

Істотні зміни у поглядах сталися наприкінці 1890 р. Протягом 1898–1902 рр. Бернштейн друкує низку політичних та економічних праць, в яких відстоює докорінно відмінні від марксистських засади, часто — з прямою гострою критикою марксизму. Ці праці відразу створюють широкий резонанс і призводять до появи окремої «бернштейніанської» течії у соціалістичному русі. Після повернення у Німеччину працював у виданні «Sozialistische Monatshefte». У 1902 р.

став депутатом рейхстагу (додаткові вибори), пізніше його неодноразово переобирали.

Під час німецької революції 1918 р. на посаді заступника міністра фінансів, піддавав критиці експропріацію приватної власності. Пізніше він ставав на захист Веймарської республіки та склав нову програму СДПН, в якій виклав теорію «еволюційного соціалізму». Метою соціал-демократичного руху було проголошено визволення профспілок і кооперації від усіх законодавчих обмежень, захист праці, соціальне законодавство та обмеження прав щодо розпорядження капіталістичною власністю. Перехід до соціалізму Е. Бернштейн розглядав як широкий розвиток виробничих і споживчих товариств. Останні повинні були зменшити прибутки торгового капіталу, а профспілки — прибутки промисловців.

У книзі «Проблеми соціалізму та завдання соціал-демократії», яка вийшла 1899 р., він виступив як супротивник філософських та економічних доктрин марксизму. За Бернштейном суспільний розвиток веде до зменшення конфлікту між робітниками і капіталом, що ставить під сумнів пророцтва Маркса про олігархічну систему, суспільний катаклізм і, як наслідок — світову революцію. На противагу цьому пропонується еволюційний шлях поступової соціалізації суспільства. Як рецепти були запропоновані муніципалізація, лояльне робоче законодавство, демократизація самоврядування, у тому числі — громадського, співпраця класів (тоді як марксистки розглядали тільки їх боротьбу). Бернштейн при цьому не відкидає політичну та класову боротьбу: у багатьох ситуаціях його вимоги були радикальнішими за позицію марксистського крила партії. Наприклад, він рішуче підтримував генеральну стачку 1904 р. На продовження критики марксового вчення Бернштейн протестує проти тези про те, ніби пролетар не має батьківщини.

У брошурі «Wie ist wissenschaftlicher Socialismus möglich» (Берлін, 1901) Бернштейн відкидає науковий соціалізм як такий, доводить беззмістовність цього терміну. Ідеї доповнюються у книзі «Обриси з історії та теорії соціалізму». Остаточо якісно новий підхід у політичній стратегії соціалістів формулюється у вислові: «Мета — ніщо. Головне — рух», яка швидко стала крилатою. Цей вислів символізує готовність відмовитися від очікування ефемерного комунізму заради поступового і постійного руху вперед через більші чи менші соціальні та демократичні завоювання. Бернштейн вважає за необхідне «поряд з розвитком і впливом продуктивних сил і відносин відводити належне місце правовим та моральним поняттям, історичним і релігійним

традиціям епохи, впливу географічних факторів, до яких, безумовно, належить і природа самої людини, і її духовні здібності».

Праці Бернштейна зустрічають жорсткий супротив марксистів. Різно проти нього у 1899 р. виступає навіть відносний демократ Каутський. Конфлікт навколо ідей Бернштейна проходить на кількох партійних зборах підряд, де ревізіоністи перші роки були у меншості. Особливо жорстко на ідеї Бернштейна реагують російські марксистки. Плеханов пропонує виключити Бернштейна з партії (німецької!), низку статей з критикою ревізіонізму пише Ленін (який, тим не менш, любив цитувати Бернштейнові вислови). З іншого боку, ядром для поплічників Бернштейна від початку виступає журнал «*Sozialistische Monatshefte*». Виступав проти геноциду вірменів. Після Першої світової війни ідеї Бернштейна стають домінуючими у соціал-демократичному русі. Поштовхом стає остаточний розрив між соціал-демократами та комуністами у 1914–1918 рр., спричинений конфліктом між державницьким пріоритетом у перших і революційним — у других. Помер Едуард Бернштейн у рідному місті у віці 82 років.

ДЖЕРЕЛА:

Бернштейн Эдуард / Гольман Л. И. // Бари — Браслет. — М. : Советская энциклопедия, 1970. — (Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров ; 1969—1978, т. 3).; Бернштейн Эдуард. Исторический словарь. Энциклопедии & Словари. Проверено 13 октября 2013.; Блауг М. Бернштейн, Эдуард // 100 великих экономистов до Кейнса. — СПб.: Экономикс, 2008. — С. 39-40. — 352 с.: Водовозов В. В. Бернштейн, Эдуард // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.; Бернштейн Эдуард. Общественное движение в Англии XVII в. -СПб., 1899.

БЖЕЗІНСЬКИЙ ЗБІГНЄВ КАЗІМЕЖ (НАРОДИВСЯ 28 БЕРЕЗНЯ 1928 Р.)

Американський політолог, соціолог і державний діяч, колишній Радник з національної безпеки Президента Джиммі Картера, а нині

радник Центру стратегічних і міжнародних студій. Поряд з Генрі Кіссінджером та Самуелем Гантінгтоном він вважається одним з найвпливовіших геостратегів США.

За офіційною біографією, народився у Варшаві, Польща, у 1928 р. у родині дипломата, консула уряду Пилсудського в Україні Тадеуша Бжезінського. За іншою версією біографії — народився у Харкові, за місцем служби батька і проживання родини.

Його батько Тадеуш Бжезінський народився у 1896 р. у Золочеві, що на Львівщині. Мешкав у Франції та Німеччині, потім, після призначення батька у 1938 р., переїхав до Канади. Здобув ступінь бакалавра та магістра в Університеті Мак-Гілла (відповідно у 1949 - 1950 рр.), згодом — ступінь доктора філософії у Гарвардському університеті 1953 р. У 1958 р. набув громадянства США. Мешкає у Вашингтоні, округ Колумбія. Одружений з відомою скульпторкою, має трьох дітей.

З 1966 - 1968 р. Бжезінський був членом Ради політичного планування Державного департаменту.

На час президентської кампанії 1968 р. Бжезінський був головою Спеціальної комісії Губерта Г. Гемфрі.

З 1973 - 1976 р. брав участь у заснуванні Тристоронньої комісії разом з Девідом Рокфеллером і став її директором.

Тристороння Комісія була групою видатних політичних, бізнесових та академічних діячів зі Сполучених Штатів, Західної Європи та Японії. Метою комісії було зміцнення стосунків між цими трьома найрозвиненішими регіонами вільного світу. Членом Тристоронньої комісії був і майбутній президент Джиммі Картер.

Коли він проголосив висування своєї кандидатури на пост президента 1976 р., Бжезінський, який критикував зовнішню політику Ніксона — Кіссінджера, став його головним радником з питань зовнішньої політики. Після перемоги 1976 р. Картер призначив Бжезінського державним радником з безпеки.

З 1977 - 1981 рр. Бжезінський працював державним радником з безпеки при президенті США. У 1981 р. його було відзначено президентською Медаллю Свободи «за його роль у нормалізації відносин США з Китаєм та за його внесок у справу захисту прав людини та державну політику безпеки США».

У 1985 р. при адміністрації Рональда Рейгана Бжезінський працював членом Комісії з хімічних озброєнь при президенті США. З 1987 - 1988 рр. працював у Комітеті комплексної довгострокової стратегії Міністерства оборони, був членом Ради національної

безпеки. З 1987 - 1989 рр. також працював у Президентській Раді зовнішньої розвідки (президентська комісія з нагляду за розвідницькими службами США).

Під час президентської кампанії 1988 р. Бжезінський був співголовою Консультативної групи з національної безпеки у команді Дж. Г. В. Буша. Консультант і член опікунської ради Центру стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні.

Він також є професором зовнішньої політики США у Вищій школі міжнародних досліджень ім. Пола Нітце Університету Джонса Гопкінса. Співголоває в Американському комітеті за мир у Чечні, є членом опікунської ради «Фрідом Хауз» і Тристоронньої комісії (США — Європа — Японія), членом рад директорів Польсько-Американського фонду свободи і Польсько-Американського підприємницького фонду.

«Я не знаю [Чи втрачено Крим для України?], але до цього питання слід повернутися, коли відносини між Україною і Росією знову стануть хоч в якійсь мірі раціональними і стабільними. Росіяни привнесли у ці відносини ірраціональність і емоційність, вони провели бандитську атаку на Крим, замаскувавши її, як це зробила б мафія. Але їм слід остерігатися застосовувати такий підхід до всієї України — це призведе до куди більш потужного вибуху у серці Європи, до конфлікту, якого не бачив світ з 1939 р. — застерігає Бжезінський.

«Великий ризик полягає у тому, що Росією управляє ірраціональний лідер з манією величі. Це хвилює багатьох росіян. Припустимо, що Путіну вдасться назавжди відокремити Крим від України: він отримає Крим, але втратить Україну на багато десятиліть, тому що викличе потужну націоналістичну реакцію проти Москви! Українці визначають свою ідентичність через свою землю. Путін здійснює жахливу помилку». - На конференції з безпеки в Мюнхені (Munich Security Conference) 1.02.2014 р. беззастережно підтримав Євромайданівців. »

У той же час він досить скептично оцінив обороноздатність України. Коментуючи дії українських силовиків, Бжезінський не стримав посмішки:

«У Криму з 20 тисяч українських військових жоден не вистрілив з власної ініціативи. Я сам родом з Європи так от, коли я думаю про батьківщину моїх батьків, то не можу уявити, щоб з 20 тисяч польських солдат при спробі зовнішньої сили захопити владу жоден не вистрілив. »

Я думаю, була би величезна бійка. Те, що в Україні все відбувалось по іншому - про щось говорить. Свої висновки зробив і Путін. Зрозумів, що все навіть легше ніж він очікував».

У жовтні 2014 р. в інтерв'ю українській програмі «Подробности-ТВ» він уже набагато оптимістичніше оцінив європейське майбутнє України, відзначивши дух і рішучість українців у протидії зазіханням Росії. Сказавши, що українці не лише заслуговують бути в Європі, вони вже є європейцями і доб'ються свого, при умові, що здолають корупцію, яка деморалізує державу, суспільство і навіть збройні сили. Росія змушена буде змиритись і також пройти шлях очищення, інакше її очікує доля «задвірків Китаю». У 2006 р. став почесним доктором НАУКМА.

ДЖЕРЕЛА:

Збігнев Бжезінський. Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади / Перекл. з англійської Г. Лелів. Львів, «Літопис», 2012. — 168 с.; Збігнев Бжезінський. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні перспективи. / З англ. перекл. Олена Фешовець. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.; Бжезінський З. «Європа від Карбо да Рока до Камчатки» (інтерв'ю з Юлією Мостовою) // Дзеркало тижня. Україна №47, 2 грудня 2005; Бжезінський З. «Росіяни не люблять слабаків».; Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Харків: Фоліо, 2003.- 559 с.

БІБЛІЯ

Святе Письмо, Священне Писання (грец. τὰ βιβλία, βιβλία, «біблія» - «збірка книг») — книги релігійного (історично-повчального) змісту. Вважаються богом натхненними писаннями, на яких ґрунтується юдейське та християнське віровчення. Святе Письмо поділяється на:

Старий Заповіт (іврити-арамейські писання) — 39 книг (у так званому Олександрійському списку — каноні — грецького перекладу Сімдесятьох з XIII ст. до н. е. — II ст. н. е.)

Новий Заповіт (писання на «койне», загальногрецькій мові елліністичного періоду) — 27 книг, написаних апостолами про життя й вчення Ісуса Христа та поширенням раннього християнства впродовж другої половини I ст. Головною частиною Нового Заповіту є Євангеліє, яке містить розповіді про Ісуса Христа, його життя, вчення, смерть і воскресіння. Християнською церквою канонізовано (оголошено священними і включено до Нового заповіту) чотири Євангелії: Євангелія від Матвія, Євангелія від Марка, Євангелія від Луки, Євангелія від Івана. Окрім канонічних книг, існують і неканонічні книги (навколо-канонічні), апокрифи. Що мають важливе значення для

істориків, філологів тощо. Католицький та православний канони Святого Письма (Біблії) включають у себе 77 книг, а протестанти - 66.

Роль, аналогічну Священному Писанню християн, в ісламі відіграє Коран, в індуїзмі — Веди, у зороастризмі — Авеста. В юдаїзмі лише Старий Завіт (Танаха) розглядається, як священна книга.

Святе Письмо, написане староеврейською (гебрейською), арамейською мовою й грецькою мовами, було частково перекладене на старослов'янську мову у IX — X ст., звичного для літургійного вжитку, й у такому виді разом з християнством прийшло з Болгарії на Русь. Тому, почавши від Остромирового Євангелія 1056-1057 рр., найдавніші книги Святого Письма, збережені з Княжої Доби — це богослужбові євангельські й апостольські та старозаповітні читання. При переписуванні ці тексти, як і повні переклади святих книг, що згодом також появились на українських землях, набирали прикмет сучасної української мови. Але повний текст Святого Письма з'явився в Україні з виходом першої друкованої у 1581 р. церковно-слов'янською мовою Острозької Біблії за текстом «Олександрійської 70-ох» (Септуагінти), а подекуди латиномовної Вульґати.

Тоді під впливом реформації появились вже переклади окремих частин Святого Письма на «живу мову», як Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр., «Крехівський Апостол» 1560 р. тощо, «для ліпшого вирозумлення люду християнського посполитого». Однак з підпорядкуванням українських земель Росії такі переклади були заборонені, і в історично насажденій російській православній Церкві в Україні вживалася тільки Святе Письмо церковно-слов'янською мовою з російською вимовою.

У XIX ст. відновилися спроби перекласти Святе Письмо на українську мову, розпочаті Маркіяном Шашкевичем у Галичині 1842 р. (Євангеліє Івана і Матея 1-5) і Пилипом Морачевським на східній Україні (4 Євангелія і Діяння) 1862 р. Оскільки Синод російської православної Церкви відкинув цю Євангелію і взагалі був проти друку україномовного Святого Письма, наступні переклади появились поза межами Російської імперії: 1869 р. у Львові - 5 Мойсеєвих книг у перекладі Пантелеймона Куліша; 1871 р. у Відні - Новий Заповіт (праця П. Куліша та Івана Пулюя) і 1903 у Відні **Біблія** перекладу П. Куліша, І. Пулюя та Івана Нечуя-Левицького, накладом «Британського Біблійного Товариства». Проте второканонічні книги Старого Заповіту не увійшли до неї, як і до перекладу Біблії з грекомовного тексту І. Огієнка 1962 р., що його тепер уживають українські православні та протестантські Церкви.

Повне українське Святе Письмо, опрацьоване на підставі перекладу Івана Хоменка біблійною комісією Василянського Чину у 1956—1962 рр. за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами, вийшло у римському василіянському видавництві 1963 р. На українських землях Святе Письмо українською мовою було заборонене комуністичною владою, і з їх підтримкою Російською православною церквою Московського патріархату, котрі не визнавали української мови в якості богослужбової, і вимагала читання у церквах церковно-слов'янською (старослов'янською) мовою з російською вимовою.

Сама книга, яку називають «Біблія», складається із двох основних частин — це Старий Заповіт і Новий Заповіт. В основі назви «Заповіт» (від івр. ברית — угода, договір, союз, заповіт) лежить ідея угоди Бога з усім людством: у Старому Заповіті розповідається про союз Бога із народом; у Новому Заповіті — про союз Бога з людством через Ісуса Христа.

Для християн священними є обидві частини Біблії. Проте для євреїв, прихильників іудаїзму, — священною є лише перша частина і тому вони взагалі не користуються терміном «Старий Заповіт». Натомість виділяють три частини Святого Письма:

Біблії Українського Біблійного Товариства

- Тора (івр. תורה) — «Вчення» або «П'ятикнижжя Мойсеєве»;
- Невіім (івр. נביאים) — «Пророки»;
- Кетувім (івр. כתובים) — «Писання».

Поєднання початкових літер цих назв творить акронім (івр. תנ"ך), який читається як «ТаНаХ». «ТаНаХ» — і є назвою єврейського (іудейського) Священного Тексту. Залежно від згрупування

біблейських текстів, іудейська Біблія налічує у своєму складі 22, 24 або 27 книг.

СТАРИЙ ЗАПОВІТ:

Старий Заповіт або Старий Завіт — перша частина Біблії, що по обсягу становить близько трьох четвертих усієї Біблії. Старий Заповіт нараховує 50 книг у православних, 45 у католиків, та 39 у протестантів, написаних переважно староєврейською мовою. У них розповідається про створення світу, гріхопадіння, взаємини Бога з вибраним ним народом Ізраїлю. Через увесь Старий Заповіт простежується обіцянка Бога відновити посередництвом Месії (спасителя) зруйновані гріхом відносини із Богом. Головна ідея Старого Завіту — договір Бога Ягве з обраним єврейським народом. Умови договору зводяться до двох основних положень:

«Я — Бог Ягве: нехай не буде для тебе інших богів, окрім мене»

«Не рідніться з іншими (язичницькими) народами»

Структура Старого Завіту: Доісторичні книги; Історичні книги; Навчальні (поетичні) книги; Пророчі книги

НОВИЙ ЗАПОВІТ:

Новий Заповіт — друга частина Біблії, що містить у собі 27 книг. У Новому Заповіті розповідається про прихід на землю Месії (Христа) від Бога, Сина Божого, щоби він помер за людей і таким чином відкупив їх від успадкованого ними від першого чоловіка Адама, та його дружини, Єви гріха (про що розповідається і у Старому Заповіті). Будучи на землі, і проповідуючи про Небесне Царство Боже, Ісус (Месія) вибрав дванадцять апостолів (один з яких зрадив його) і доручив їм поширювати його вчення по цілому (знаному у той час) світі.

Окрім самої Євангелії у Новому Заповіті, є і інші книги, де розповідається і стає відомо про виникнення та існування перших общини християнства. Апостоли у своїх посланнях (листах) до церков навчають тому, що саме необхідно для спасіння, а також надають поради для повсякденного життя.

Остання книга Нового Заповіту Об'явлення — символічною мовою розповідає про другий прихід Христа на землю в якості Царя Божого Небесного Царства; про кару для тих, хто не повірив у Христа і не виконував його волю; про вибір співцарів у його царстві, правлячих над підданими на землі; про небесне місто збудоване Богом; про знищення розпустниці, названою «Вавилон Великий», символічним звіром; про війну Бога з земними царями — Армагеддон, що провокується Божим ворогом — Дияволом.

До України Святе Письмо прийшло у X ст. у так званій церковно-слов'янській мові, але то не була вся Біблія, а тільки Новий Заповіт, а з нього Євангелія (найстарший текст з 1092 р. переховується у Рум'янцівському музеї у Москві, далі — Бучацьке з XIV ст., переховувалася у монастирі оо. Василян у Львові), та окремі твори Старого Заповіту (Псалтиря).

Першою друкованою книгою зі Святого Письма був у нас Апостол (Діяння та послання апостольські), видання Івана Федорова (Львів, 1574 р.), а першим виданням всього Святого ОПисьма була Острозька Біблія 1581 р.

У XVI ст. реформаційні впливи з Заходу підсилили в українському народі прагнення читати Св. Письмо живою зрозумілою мовою. Тоді й появились перші переклади Євангелія на живу народну мову. З того часу маємо три переклади святої Євангелії — ченця Григорія, Архімандрита Пересопницького монастиря на Волині, далі Василя Тяпинського, і Валентина Нагалецького. З них найцінніша пам'ятка «Пересопницьке Євангеліє» зі 1561 р. Перекладач чернець Григорій так і зазначив, що переклад з болгарської мови на українську зроблено «для ліпшого вирозуміння люду християнського посполитого.»

**«Апостол» поч. XVII ст. Переписаний з «Апостола» Івана Федоровича 1574 р.
Музей Острозької академії. 2007 р.**

У XVII ст. процес ународовлення текстів Святого Письма до деякої міри був загальмований в Україні внаслідок панування у тодішній школі латинської схоластики.

І не зважаючи на те, у катехізисі митрополита Петра Могили тексти Святого Письма наводяться Українською мовою. Становище погіршало наприкінці XVII ст., коли українська Православна Церква була підпорядкована Московській патріархії (1685 р.).

Російський уряд почав вбачати в ужитку української мови у церковних книгах — вияв українського сепаратизму, і тому заборонено друк церковних книжок, що відрізнялися б будь-чим від московських.

А у XVIII ст. за Катерини II запроваджено по школах і церквах України московську вимову церковно-слов'янських текстів.

Але у XIX ст. Григорій Квітка у Харкові, Маркіян Шашкевич на Галичині, майже одночасно, починають перекладати витяги з св. Письма Нового Заповіту на українську мову. «Псальми, переложені на малорусское наречіє» професором Михайлом Максимовичем.

Дуже видатна праця XIX-го ст. — переклад Євангелії й Діянь Апостольських, що його зробив Пилип Морачевський, інспектор ліцею на Чернігівщині. Морачевський переслав свій переклад Священному Синодові російської Церкви і російській Академії Наук. Академія Наук прихильно поставилася до пропозиції дати цей переклад до друку для добра українського народу. Але розглядали цей переклад і шеф канцелярії князь Долгоруков та Київський генерал-губернатор Анненков. І перемогли політичні мотиви: Синод заборонив друкувати переклад Євангелії українською мовою. Тільки під тиском революційних подувів 1905 р., себто 45 років після закінчення перекладу, коли вже не жив Морачевський, його переклад святої Євангелії побачив світ у 1906 р. Текст перекладу зредагував єпископ Подільський Парфеній.

У 1936 р. Святий Синод Православної Церкви Польщі видав Євангелію, у тій же редакції, як велику Напрестольну.

ДЖЕРЕЛА:

Святе Письмо. Переклад І. Хоменка. 1991 р.; Про Біблію. стор. XVI; Біблія перекладу Куліша, 1947 р.; «Українська Мала Енциклопедія», проф. Євген Онацький; Енциклопедія українознавства : Словникова частина: в 11 т. / Наукове Товариство ім. Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж, Нью-Йорк, Львів: Молоде життя, 1954–2003.; Житецкий П. О переводах евангелия на малорусский язык. П. 1906;

БІЖЕНЦІ

БІЖЕНЦІ — міжнародний статус дюдєй, які внаслідок обґрунтованих побоювань стали жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебувають за межами своєї країни та не можуть або не бажають користуватися захистом цієї країни внаслідок таких побоювань.

В українській історії поставала неодноразово проблема біженців. Перший масовий виїзд українців закордон пов'язаний із політичними й сільськогосподарськими подіями з поворотом XVIII ст. Другий — у період 1918—1921 рр., цебто під час Першої світової війни, коли українці залишали місця проживання в силу обставин воєнного часу. Проте чи не найбільшу кількість біженців спостерігається у XX ст.: приблизно 200 000 вихідців з України, які опинилися з причин політичних у Європі внаслідок вибуху Другої світової війни, — відмовлялись повертатися у СРСР і згодом розселилися по різних континентах світу.

Мальовничу смугу Карпатських гір, цебто кордон між Україною та Словаччиною, ретельно патрулюють з обох боків, незважаючи на її протяжність: нею, ніби маршрутом, усе частіш користуються як і мігранти, так і біженці з ціллю досягнення Західної Європи. Саме в Україні Закарпатська область служить за зону нелегальної переправи в Європейський Союз — більшість тут перехоплених походять з таких сусідніх країн, як Росія (чеченці), Республіка Молдова та Грузія, з Кавказького регіону, і з віддалених країн, як-от: Китай, Індія, Бангладеш та В'єтнам.

У 2003 р. кількість затриманих на кордоні нелегальних мігрантів збільшилась удвічі — від 2 274 до 4 486 у 2005 р. Неурядові організації підраховують, що такі цифри вказують ледве на 50 відсотків із тих, які намагаються нелегально перетнути кордон.

У 2005 р. отримано 797 заяв — майже 50 відсотків усіх нових шукачів притулку, зареєстрованих в Україні. Однак попри велику кількість звернень, загалом рівень визнання біженцями в Україні у 2005 р. визнано меншим за 0,4 відсотки. У 2006 р жодному з тих, що внесли заяви у Закарпатській області, не дано статус біженця.

У вирішенні проблем біженців важливу роль покликане відігравати не тільки міжнародне право, а й національне законодавство держав, оскільки біженці, залишаючи свої країни, поселяються на території певних держав. Є біженці і в Україні. У зв'язку з цим у 2001 р. Україна прийняла Закон «Про біженців», який регламентує процедуру отримання статусу біженця в Україні і визначає сам статус. Завдяки наявності цього статусу біженці можуть отримувати певну допомогу (грошові виплати і пенсії, отримання освіти, охорону здоров'я, відправлення релігійних культів, судовий захист і т. ін.) від держави, що надала такий статус.

На пострадянському просторі є сотні тисяч біженців, що стали жертвами військових конфліктів у Нагірному Карабаху, Придністров'ї,

Таджикистані, Чечні, Абхазії, Південній Осетії. Багато з них приїжджають в Україну, сподіваючись отримати статус біженця. Згідно зі ст. 1 Закону «Про біженців» під терміном «біженець» розуміється особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань та щодо якого в порядку та за умов, визначених цим Законом, прийнято рішення про надання йому статусу біженця.

Процедура надання такого статусу досить складна. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про біженців» статус біженця не надається особі: за якою компетентними органами влади держави, де вона проживає, визнаються і забезпечуються права і обов'язки, пов'язані з громадянством цієї держави; щодо якої встановлено, що вона вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людства і людяності, як їх визначено у міжнародному праві; яка вчинила тяжкий злочин не політичного характеру за межами України до прибуття на її територію; яка до прибуття в Україну перебувала у державі, де вона могла у встановленому порядку отримати притулок чи оформити статус біженця.

Ми бачимо, що фраза «внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань» є головною у визначенні терміна «біженець». З огляду на ту обставину, що «побоювання» суб'єктивні, це визначення привносить суб'єктивний елемент у положення особи, яка звертається з проханням визнати її біженцем. Згідно з посібником, виданим Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців «Щодо процедур та критеріїв встановлення статусу біженця» (Женева, 1992 р.) вважається, якщо тільки особа не шукає пригод, або не бажає просто подивитися світ, то вона ніколи за звичайних умов не залише домівку та країну без підстав, що примушують до цього (ст. 39).

Вказане у поєднанні з нормою ст. 3 Закону України «Про біженців» дає підстави казати про існування презумпції того, що особа, яка звертається з проханням визнати її біженцем, відповідає

вимогам відповідності цьому статусу. А спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах міграції повинен встановити наявність або відсутність передбачених Законом України «Про біженців» обставин.

У Конституції України проголошується: «Іноземцям і особам без громадянства може бути наданий притулок у порядку, встановленому законом» (ч. 2 ст. 26). Аналогічні положення містяться у конституціях багатьох держав світу. Зазвичай в основних законах держав закріплюється саме право притулку. Процедура отримання цього права регламентується поточним законодавством.

У ст. 14 Загальної декларації прав людини визначено:

1. Кожна людина має право шукати притулку від переслідування в інших країнах і користуватися цим притулком.

2. Це право не може бути використано у разі переслідування, насправді заснованого на вчиненні не політичного злочину, або діяння, що суперечить меті та принципам Організації Об'єднаних Націй».

Проте вчинення особою, що просить притулок, політичного злочину не передбачає автоматичного права на його отримання. Як зазначив Міжнародний Суд ООН у рішенні у справі про притулок (Перу проти Колумбії) від 20 листопада 1950 р.: «Недостатньо бути звинуваченим у політичному злочині, з тим, щоб мати право на отримання притулку; притулок від дій правосуддя може бути наданий тільки у тих випадках, коли застосування норм права підміняється довільними діями».

У міжнародному праві прийнято розрізняти територіальний і дипломатичний притулок. Перше означає надання державою будь-якій особі (особам) можливості сховатися від переслідувань політичного характеру на своїй території; друге - є надання державою такої можливості, але у межах дипломатичного представництва, консульської установи або на військовому кораблі, що перебувають на території іншої держави.

Відповідно до загального міжнародного права недоторканність приміщення дипломатичного представництва або консульської установи та екстериторіальність іноземного військового корабля не дають права надавати їх як притулок особам, переслідуваним владою держави перебування за правопорушення політичного характеру. Це положення відображено і у договірному праві.

Так, Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. встановлює заборону на використання дипломатичного

представництва з метою, не сумісною з його офіційними функціями (п. 3 ст. 41). Винятком є практика держав Латинської Америки. Держави - учасниці Гаванської конвенції 1928 р. і Каракаської конвенції 1954 р. визнали право дипломатичного притулку і регламентували у цих угодах процедуру його надання. Проте латиноамериканські юристи висловлюють сумнів щодо існування звичаєвого інституту дипломатичного притулку у Латинській Америці, оскільки у цьому випадку справедливо розглядається питання про відповідність дій сторони, що надає притулок особі, переслідуваній у певній державі, принципу суверенної рівності держав.

У згаданому вище рішенні у справі про притулок Суд ООН представив такий аналіз цієї проблеми: якщо біженцю наданий територіальний притулок, то таке рішення не ущемляє суверенітет держав, у яких скоєно злочин. У разі дипломатичного притулку біженець перебуває на території держави, в якій він вчинив злочин і рішення про надання притулку звільняє злочинця від юрисдикції цієї держави, чим ущемляє суверенітет територіальної держави.

Часто виникають непорозуміння щодо розрізнення біженців та економічних і нелегальних мігрантів, що призводить до невірних висновків та ксенофобської реакції. Біженці покидають свою країну через загрозу переслідувань і не можуть безпечно повернутися додому в існуючій ситуації. Економічний мігрант зазвичай залишає батьківщину добровільно в пошуках кращого життя. Якщо він або вона забажають повернутися додому, то зможуть скористатися захистом свого уряду.

Багато нелегальних мігрантів намагається перетнути регіон Білорусі, Молдови та України аби дістатися до Західної Європи. Це не означає, що вони біженці - лише деякі з них мають добре обґрунтовані причини, щоб просити притулку від переслідувань, і ці люди повинні отримати міжнародний захист.

ДЖЕРЕЛА:

Наталка Доляк. Заплакана Європа: роман. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2013. – 288 с.; Андреа Чалупа. Орвелл і біженці: Невідома історія «Колгоспу тварин» / Пер. з англ. І.Вушко, М.Комінс. – К.: Видавництво Жупанського, 2016.; Буткевич М. «Формуютьсє образ мігрантів єк загрози національній безпеці» // Спільне: журнал соціальної критики. – №1. – 2010. – с.89-93.; Речицький Р. Гуманітарний расизм? Міжнародна допомога та політика інтеграції біженців в Україні. // Спільне: журнал соціальної критики. №5, 2012. с.129-139.; Закон України «Про біженців» // Етнополітика в Україні. Документи та матеріали. – К., 1998; Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика: Енциклопедія // За ред. Ю. Римаренка. – К.: 1998.

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА (англ. Bill of Rights) — законопроект, конституційне унормування основних прав і свобод громадян країни і визначення їх прав і свобод, їх гарантія і захист з боку держави. Традиційно пов'язують з офіційною назвою перших десяти поправок до Конституції США, які закріплюють основні права людини. Хоча до американського проекту Біллям передували Велика Хартія вольностей 1215 р., Петиція про право 1628 р. та ряд інших законодавчих актів.

Одразу ж після прийняття Конституційним конвентом проекту Конституції США, виявилось, що у ній немає норм правового статусу особи. Цей недолік Конституції був підданий справедливій критиці. У багатьох штатах ширився рух за демократизацію Конституції. З великими зусиллями плантатори та буржуазія домоглися ратифікації Конституції більшістю штатів з умовою внести до неї поправки, але у деяких штатах боротьба проти її ратифікації тривала до 1790 р. У 1789 р. було обрано Конгрес. Першим Президентом США став Дж. Вашингтон. Конгрес змушений був у 1791 р. внести до Конституції 10 поправок, які були розроблені Д. Медісоном і мали загальну назву «Біль про права». Поправки були запропоновані Джеймсом Медісоном 25 вересня 1789 р. на засіданні Конгресу США першого скликання і вступили у силу 15 грудня 1791 р. Вперше на загальнодержавному рівні одноманітно було визначено правовий статус громадянина США, окреслено сфери федерального контролю за дотриманням громадянських прав і свобод, які також вперше в історії конституційного законодавства були побудовані як заборони та обмеження, накладені у першу чергу на самі законодавчі органи.

Перша поправка – закріплення свобода релігії, слова і друку, право на мирні збори і право звернення до уряду з петиціями про припинення зловживань.;

Друга поправка гарантує право громадян носити зброю.;

Третя поправка забороняє розміщення військ у будинках без згоди власника — у мирний час, та у порядку встановленому законом — під час війни.;

Четверта поправка – на заборону необґрунтованих обшуків і арештів осіб та вилучення майна.;

П'ята поправка вказує, що ніхто не може бути позбавлений життя, свободи чи власності без законного судового розгляду, ніяка приватна власність не може бути відібрана для суспільного користування без справедливого винагороди; встановлена заборона

притягати до відповідальності за одне і те ж діяння двічі та примушувати свідчити проти самого себе.;

Шоста поправка закріплює права обвинуваченого на швидкий і публічний суд, ознайомитися із суттю та підставами обвинувачення, на ставку віч-на-віч із свідками, що свідчать проти нього, на примусовий виклик свідків із своєї сторони та на допомогу адвоката.;

Сьома поправка стосується заборони перегляду справи, інакше як згідно із нормами загального права.;

Восьма поправка встановлює заборону призначення надмірно великих застав, штрафів та жорстоких і незвичайних покарань.;

Дев'ята поправка: невечерність перерахованих у Конституції прав.;

Десята поправка: повноваження, які не надані за конституцією федеральному уряду та не заборонені для виконання штатам, зберігаються за штатами чи за народом. На думку Н. О. Крашенинникової, умовно текст Білля про права можна розділити на 2 частини: у першій з них закріплені класичні демократичні права і свободи громадян, а в другій — гарантії їх реалізації, названі у П'ятій поправці «належної правової процедури». Конституція Північноамериканської держави, яка склалася у 1787-1791 рр., зберігала свою силу понад 200 років і стала основою подальшого державно-політичного розвитку США. Її основоположним принципом було закріплення представницької демократії, яка гарантувалася організацією управління на основі поділу влади, а також вибірністю державних інститутів різних рівнів. 5 січня 1798 р. і 25 вересня 1804 р. відповідно були прийняті ще додаткові 11-та і 12-та поправки до Конституції США відносно юрисдикції Сполучених Штатів і президентських виборів.

ДЖЕРЕЛА:

Билль о правах // Русский орфографический словарь: около 180 000 слов] / О. Е. Иванова, В. В. Лопатин (отв. ред.), — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Российская академия наук. Институт русского языка имени В. В. Виноградова, 2004. — 960 с.; Крашенинникова Н. А. Глава 20. Право Соединенных Штатов Америки // История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А и проф. Жидкова О. А. — М.: Издательская группа НОРМА — ИНФРА-М, 1998. — 480 с.

БІЛЬШОВИЗМ

БІЛЬШОВИЗМ — ідеологічна і політична течія ХХ ст. Більшовизм виник і організаційно оформився на другому з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (1903). Група делегатів з'їзду,

очолювана Володимиром Ульяновим (В. І. Леніним), здобула більшість у голосуванні за резолюцію про статут партії. Суперечності виникли навколо формування першого параграфу статуту про членство у партії. Більшістю голосів було прийнято проект В. І. Леніна: членство у партії обумовлювалося не лише визнанням програми й матеріальною підтримкою партії, а й особистою участю в одній із партійних організацій. Опонент Леніна Л. Мартов і його група вважали, що членство у партії, крім визнання програми й матеріальної підтримки партії, обумовлюється лише регулярним особистим сприянням партії під керівництвом однієї з її організацій. Відтоді РСДРП розкололася на «більшовиків» — прихильників Леніна і «меншовиків» — прихильників Мартова.

Більшовизм знайшов своє втілення у теоретичній, політичній і практичній діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу (РСДРП, РСДРП(б), РКП(б), ВКП(б), КПРС), яка проголошувала себе партією наукового комунізму, соціалістичної революції і диктатури пролетаріату.

В. І. Ленін, як теоретик більшовизму, спирався на концепцію соціальної (комуністичної) революції К. Маркса і Ф. Енгельса. Але він її сполітизував, запровадивши термін «соціалістична революція» і висунув тези: 1) про можливість соціалістичної революції в одній окремо взятій країні як базі світової революції; 2) про Росію як центр усіх суперечностей світового імперіалізму, найслабшу ланку у капіталістичному ланцюгу; 3) про імперіалізм як найвищу стадію капіталізму, хоча останній на початку ХХ ст. ще далеко не досяг свого формаційного апогею; 4) про революцію як збройне повстання і насильне захоплення влади пролетаріатом; 5) про неприйнятність жодних реформ у межах існуючої у Росії суспільної системи, а тому політичну непримиренність щодо тих сил, які обстоювали реформістський шлях.

Захопивши владу у Росії шляхом збройного перевороту, Ленін і Троцький вдалися до нечуваних репресій. У кінці 1917 р. відомий революціонер Г. Соломон (Ісецький) розмовляв з Леніним. Ось що він почув від «вождя»: «Помните, того Ленина, которого вы знали десять лет назад, больше не существует. Я буду беспощаден ко всему, что пахнет контрреволюцией!.. И против контрреволюционеров, кто бы они не были, у меня имеется товарищ Урицкий». «В словах его, взгляде, — згадував Соломон, — я почувствовал явную неприкрытую угрозу полупомешанного человека... Какое-то безумие тлело в нем».

Безумство Леніна не забарилося виявитися у його жаклих наказах: «Ссылайте на принудительные работы в рудники»; «Наводите массовый террор»; «Запирайте в концентрационные лагеря»; «Отбирайте весь хлеб и вешайте кулаков»; «Без идиотской волокиты и, не спрашивая ничего разрешения, расстреливайте, расстреливайте, расстреливайте».

І у підвалах ВЧК вдень і вночі провадилися масові розстріли. Кров лилася рікою... Доходило просто до диких речей. Так, за свідченням Зінаїди Гіппіус (до речі, ніким не спростованим досі), м'ясом розстріляних китайці-інтернаціоналісти годували звірів у зоопарку та торгували на ринку.

У січні 1918 р., під час апофеозу більшовицького терору, Патріарх Московський і Всієї Русі Тихон публічно піддав більшовиків анафемі, кажучи: «Опомнитесь, безумцы, прекратите ваши кровавые расправы. Ведь то, что творите вы, не только жестокое дело: это поистине дело сатанинское, за которое подлежите вы огню геенскому в жизни будущей — загробной и страшному проклятию потомства в жизни настоящей — земной».

Але більшовицьких вождів ніщо вже зупинити не могло. У боротьбі за владу Ленін і Троцький вдалися до організації штучного голоду. Застосування голоду як зброї «вождь» теоретично обгрунтував у статті «Сумеют ли большевики удержатъ власть», написаній ще до жовтневого перевороту: «Хлебная монополия, хлебная карточка, всеобщая трудовая повинность является в руках пролетарского государства, в руках полновластных советов самым могучим средством учета и контроля... Это средство контроля и принуждения к труду посильнее законов конвента и его гильотины. Гильотина только запугивала, только сламывала активное сопротивление... Нам этого мало. Нам надо не только запугать капиталистов в том смысле, чтобы чувствовали всеилие пролетарского государства и забыли думать об активном сопротивлении ему. Нам надо сломать и пассивное, несомненно еще более опасное и вредное сопротивление. Нам надо не только сломать какое бы то ни было сопротивление. Нам надо заставить работать в новых организационных государственных рамках. И мы имеем средство для этого... Это средство — хлебная монополия, хлебная карточка, всеобщая трудовая повинность».

Спочатку «пролетарську методику» випробували на двох основних містах, — Петроград і Москву посадили на голодний пайок. Сто грамів хліба на день... Дикі черги за цими ста грамами... Це тоді, коли Лариса Рейснер (письменниця, політпрацівник Червоної армії),

наприклад, жила, займаючи будинок з прислугою, приймаючи ванни з шампанського та влаштовуючи звані вечори, а Зинов'єв, який приїхав у дні революції з-за кордону охлялий, мов бездомний пес, так розжирів, що його поза очі стали називати «ромовою бабою»... І у той же час Троцький цинічно заявляв: «Це не голод. Коли Тіт брав Єрусалим, жидівські матері їли своїх дітей. Ось коли я заставлю ваших матерів їсти своїх дітей, тоді ви можете прийти і сказати: «Ми голодуємо».

Р. Локкарт, який представляв у Росії англійський уряд, 10 листопада 1918 р. писав на батьківщину Дж. Клерку: «Любий сер Джордж, наступне може бути цікавим для п. Бальфура: Більшовики запровадили правління насильством та придушенням, яке не можна порівняти з будь-якою відомою історією автократією. Найтяжчі злочини були вчинені більшовиками проти їхніх соціалістичних опонентів. Із незліченних страт, здійснених більшовиками, велика частка випала на голови соціалістів, які все життя віддали боротьбі зі старим режимом, але зараз оголошені контрреволюціонерами. Більшовики скасували навіть найпримітивніші форми правосуддя. Тисячі чоловіків і жінок були розстріляні навіть без посміховиська над судом. Тисячі кинуті гнити у в'язницях в умовах, порівняння для яких треба шукати лише у найжахливіших літописах індійської або китайської історії. Більшовики запровадили варварські катування. Допит ув'язнених часто відбувається з револьвером, приставленим до голови нещасного в'язня. Більшовики запровадили одіозну практику взяття заручників. Ба навіть гірше того, вони б'ють по своїх супротивниках через членів їхніх родин — жінок. До недавнього часу в Петрограді друкувався довгий список заручників. Більшовики захопили дружин тих людей, яких вони не змогли знайти, і кинули жінок у в'язницю доти, доки не з'являться і не здадуться чоловіки. Відверто висловлювана амбіція Леніна — запалити громадянську війну по всій Європі. Кожна промова Леніна — заперечення конституційних методів і вихваляння доктрини фізичного насильства. Маючи таку мету, Ленін здійснює систематичне знищення стратами та організованим голодом будь-якої форми опозиції більшовизму. Система «терору» скерована головним чином на лібералів та не-більшовицьких соціалістів, яких Ленін вважає найнебезпечнішими опонентами».

Діючи усупереч соціально-економічним закономірностям у здійсненні революції, більшовики мусили спиратися на «теоретично обґрунтовані» положення про «революційну ситуацію» та силовий інструмент реалізації останньої — «партію нового типу». Новий тип партії, на відміну від марксистського, — це тоталітарний, ідеологічно

однорідний, вкрай уніфікований, міцно організований (на принципі централізму), безкомпромісний у своїх програмових засадах і політичній тактиці силовий апарат. Свою діяльність він підпорядковував насильницькому захопленню і монопольному втриманню політичної влади.

Наріжним каменем теорії більшовизму є вчення про диктатуру пролетаріату. Попри марксистське положення про таку диктатуру як короткотривалий період, що закінчується переходом до безкласового суспільства, створює основи для діяльності виборних органів, обмежує і позбавляє політичної сили органи безпеки, Ленін обґрунтував тривалість диктатури пролетаріату — аж до повної перемоги соціалізму. Диктатура пролетаріату тлумачилася більшовиками як оперта на силу, не обмежена жодними нормами права влада.

З огляду на неможливість і нездатність організувати (через відсутність відповідного рівня розвитку продуктивних сил) суспільне життя на засадах економічної і соціальної доцільності та самодостатності більшовики вдалися до облудних «пояснень» та «обґрунтувань», висунувши тезу про «загострення класових суперечностей в умовах соціалізму», з якої випливала начебто необхідність боротьби з класовим ворогом, «буржуазним елементом» і відповідно чистки у партії, політичний терор у суспільстві.

Важливе місце у теорії більшовизму посідає вчення про державу. Остання розглядалася як основний інститут політичної системи класового суспільства, як інструмент придушення опору класових супротивників. Більшовики і тут відійшли від марксизму. Якщо Маркс і Енгельс твердили, що держава відмиратиме як знаряддя примусу і поступатиметься громадському самоврядуванню, то Сталін обстоював не відмирання, а зміцнення держави за соціалізму. На практиці це обернулося утвердженням партійно-державного бюрократичного централізму, культом особи, особистою диктатурою, мілітаризацією суспільства, одержавленням відносин власності, відчуженням мас від влади, результатів своєї праці, від власності, здобутків культури, від політичного життя.

Колективістська більшовицька ідеологія була антиподом гуманістичного індивідуалізму, який визнає найвищою цінністю унікальність людського життя та інтересів окремої людини. Пропаганда абстракції класу, мас, народу повністю затулила конкретність живого «я», що врешті-решт призвело до повного розчинення особистості у колективі, до зруйнування можливостей особистої творчості, індивідуальної ініціативи. Людина

ототожнювалася з гвинтиком Системи. Нетерпимість до індивідуальності, псевдоколективізм стали психологічним підґрунтям більшовицької моделі — Молоху, що поглинає дедалі більше жертв в ім'я «світлого майбутнього». Так створювалася база ново-імперської деспотії і масового порушення, ігнорування прав людини і громадянина.

Для більшовицького керівництва російська революція 1917 р. була лише першою ланкою величезного ланцюга світової революції, доктрина якої втілювалася практично на всіх етапах історії більшовизму.

У національному питанні марксизм твердо стояв на позиціях самовизначення. Маркс і Енгельс активно підтримували визвольні рухи народів Європи. У теорії більшовизму право націй на самовизначення постійно декларувалося. На практиці ж Ленін, Сталін та їх однодумці й послідовники провадили імперську, асиміляторську політику щодо неросійських народів, порушуючи при цьому не лише право на самовизначення, а й національно-культурний розвиток і навіть фізичне існування. Про це свідчать численні депортації народів у СРСР (німців, кримських татар, чеченців, інгушів, калмиків тощо) і оголошення їх ворогами батьківщини, геноцид (голодомори в Україні 1921 — 1922 рр., 1932 — 1933 рр., 1946 — 1947 рр.) як форма покарання за націоналізм та волелюбність, русифікація й утиски «нацменів», економічна колонізаторська політика Москви щодо «національних окраїн».

У теорії більшовизму значне місце посідає програмне положення про інтернаціоналізм і злиття націй. Прагнучи кавалерійською атакою здійснити комуністичну утопію — єднання пролетарів усіх країн й утворення комуністичного людства як програмного завдання комуністів, Ленін і його послідовники форсували асиміляцію неросіян у російському етносі, створювали нову, але таку ж «єдину і неподільну» радянську імперію.

Свої імперіалістичні наміри більшовики змушені були майстерно камуфлювати, аби не бути звинуваченими Заходом у радянському імперіалізмі, інтернаціональною фразеологією. І це стало характерною рисою більшовизму в ідеологічній сфері, у національному питанні особливо. Так, окупація західноукраїнських земель Червоною Армією після підписання пакту Молотова — Ріббентропа витлумачувалася як «акт возз'єднання братніх народів», захист радянських кордонів, а військове втручання у події в Угорщині, Чехословаччині, Польщі, війна в Афганістані — як виконання «інтернаціонального обов'язку» тощо.

Історичний досвід свідчить, що більшовизм, утопічний за задумом та антиекономічний, антигуманний за сутністю, був спрямований на створення деспотичної, тоталітарної машини влади у всесвітньому масштабі, на руйнування основ цивілізованого людського існування. Створена на основі теорії і практики більшовизму світова комуністична (соціалістична) система стала уособленням тоталітаризму ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА:

Історія Комуністичної партії Радянського Союзу / Т. 1-5. – К., 1965-82; КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1-14. - К, 1978-85; История Коммунистической партий Советского Союза. — М., 1980.

БІОПОЛІТИКА

БІОПОЛІТИКА (англ. Biopolitics) - це сукупність програм наук про життя (біології у цілому, генетики, екології, еволюційної теорії та ін.) у політичній сфері. Поява терміну відображає зростаюче соціальне, економічне і політичне значення наук про життя, включаючи і біологію.

У органічній теорії Рудольфа Челлена, держава визначається як квазі-біологічний організм, «супер-індивідуальна істота». Р. Челлен прагнув досліджувати «громадянську війну між соціальними групами» (включаючи державу) з біологічної точки зору, що знайшло відображення у терміні «біополітика». На думку вченого, геополітика це наука про державу, як про географічний організм, що втілений у просторі. Ці погляди викладені у його основних роботах: «Введення у географію Швеції» (1900) і «Держава як форма життя» (1916), де вперше згадується поняття геополітики та містяться, по суті, всі принципові положення геополітики. Як і Ратцель, він вважав, що на основі всебічного вивчення конкретної держави можуть бути виведені деякі найзагальніші принципи і закони, які підходять для всіх держав і для всіх часів. Одним з них є сила держави. Держави підносяться, тому що вони сильні. Челлен вважає, що сила — більш важливий фактор для підтримки існування держави, ніж закон, оскільки сам закон може підтримуватися тільки силою.

Нацисти також використовували термін біополітика. Наприклад, Ганс Рейтер використовував його у промовах у 1934 р. для позначення біологічного обґрунтування концепції нації і держави та у кінцевому рахунку їх расової політики. Рейтер, як міністр, відповідав за введення дозволу на застосування евтаназії і примусової стерилізації, жертвами якої стали сотні тисяч євреїв та інших ув'язнених нацистських

концтаборів. Він також брав участь у розробці одного з 60 злочинних дослідних експериментів на людях, що включає прищеплення ув'язненим Бухенвальда вірусу тифу, що привело до масової смертності. Після Нюрнберзького процесу Рейтер кілька років відбував ув'язнення в американській в'язниці для військових злочинців, але після звільнення він знову повернувся до роботи у сфері медицини і досліджень у ревматології. Він помер у 1969 р. у віці 88 років.

Морлі Робертс у своїй книзі у 1938 р. «Біо-політика» стверджував, що правильна модель для світової політики - це «вільні асоціації клітин і найпростіших колоній». Роберт Е. Каттнер використовував названий термін для опису «наукового расизму».

У творчості Фуко - державне управління, яке регулює населення через «біовлади» (застосування і вплив політичної влади на всі аспекти людського життя). Французький філософ і соціальний теоретик Мішель Фуко вперше визначив поняття біополітики у своїй серії лекцій «Потрібно захищати суспільство» у Колеж де Франс з 1975-1976 рр. Фукодіанська концепція біополітики є багато у чому похідною від його власного поняття біовлади (тут Фуко включає у поняття влади практику охорони здоров'я, регулювання спадковості, і ризиків регулювання, пов'язаних з фізичним здоров'ям), тобто мова йде про поширення державної влади над фізичною і політичною владою населення.

Історія думки самого Фуко розподіляється на три періоди: — «археологічний» — «генеалогічний» — «період естетик існування»

Біополітикою Фуко описав як «нову технологію влади, яка існує на іншому рівні, в іншому масштабі, і те, що має різну площу опори, і дозволяє використовувати дуже різні інструменти». Біполітика - вже щось більше, ніж описаний Фуко ж дисциплінарний механізм, біополітика займається регулюванням населення у цілому або, як

Фуко заявив, «глобальною масою». Далі термін був розвинений в курсах лекцій «Народження Біополітики» і «Мужність істини».

Фуко дав численні приклади біополітичного контролю, згадуючи поняття у 1976 р. Ці приклади включають «співвідношення народжуваності до смертності, темпи відтворення, приріст населення, і так далі». Він протиставив цей спосіб соціального управління політичної влади у Середні століття. У той час як у Середні століття пандемія смерті стала постійною і безстроковою частиною життя, у кінці ХУІІІ ст. ситуація змінилася. Розробка вакцини і винахід ліків, якими займається громадська гігієна дозволило уникнути масової смертності певних груп населення. Це сприяло введенню «більш тонких, більш раціональних механізмів страхування, індивідуальних та колективних заощаджень, заходів безпеки і так далі».

У роботах Майкла Хардта і Антоніо Негрі-капіталістичні повстання, які використовують життя і тіло в якості зброї (аж до тероризму з використанням смертників). Задумана як протилежність біовлади, яка розглядається як практика суверенітету у біополітичних умовах.

ДЖЕРЕЛА:

Фуко М. Археологія знання. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — 326 с.; Фуко М. Наглядати і карати. — К.: Основи, 1998. — 392 с.; Фуко М. Історія сексуальності. — Т. 1: Жага пізнання. — Х.: ОКО, 1997. — 235 с.; Фуко М. Історія сексуальності. — Т. 2: Інструмент насолоди. — Х.: ОКО, 1999. — 288 с.; Фуко М. Історія сексуальності. — Т. 3: Плекання себе. — Х.: ОКО, 2000. — 264 с.; Агамбен Дж. Ното сасер. Суверенная власть и голая жизнь. М.: Изд-во «Европа», 2011.; Агамбен Дж. Ното сасер. Чрезвычайное положение. М.: Изд-во «Европа», 2011.; Олескин А.В. Биополитика. Философский фундамент. Эволюционно-биологический подход к политическим системам политической деятельности. Применение к политической практике. — М.: Научный мир, 2007. — 365 с.;

БІПАТРИЗМ

Випадки подвійного громадянства і безгромадянства мають місце внаслідок різноманітного вирішення законодавством окремих держав питань про набуття і втрату громадянства.

Подвійне громадянство (біпатризм, полігромадянство) — перебування особи одночасно у громадянстві двох і більше держав. Цей стан виникає у разі колізії при застосуванні законів про набуття громадянства. Наприклад, дитина, яка народилася на території держави, що застосовує принцип «права Ґрунту», від батьків, котрі є громадянами держави, що застосовує принцип «права крові», отримує з моменту народження подвійне громадянство.

Подвійне громадянство виникає також у разі одруження жінки, яка є громадянкою країни, законодавство якої не позбавлює жінку свого громадянства при її одруженні з іноземцем (наприклад, Франція, СІЛА, Швеція), або громадянином такої країни, що автоматично надає громадянство жінці-іноземці, яка одружилася з її громадянином (наприклад, Бразилія).

Натуралізація — прийняття у громадянство даної держави на прохання заінтересованої у тім особи — також може породити ситуацію подвійного громадянства, якщо таке прохання задовольняється у відношенні особи, визнаної громадянином іншої держави.

Такі основні умови виникнення ситуації подвійного громадянства у силу колізії законів про громадянство. Можливі й інші ситуації, що породжують подвійне громадянство, зокрема, на основі міжнародного договору.

Законодавство України про громадянство виходить із невизнання одночасної приналежності громадянина України до громадянства іншої держави. Ще у початковій редакції статті 10 Закону України «Про громадянство» від 8 жовтня 1991 р. було зафіксоване положення, відповідно до якого:

«За особою, що є громадянином України, не признається приналежність до громадянства іноземної держави». Але усе ж цей, закон припускав можливість виникнення подвійного громадянства на підставі міжнародних угод України. У даний час наявність за громадянином України подвійного громадянства не признається.

Особа, що має подвійне громадянство, знаходячись на території однієї з держав, у громадянстві якої вона перебуває, як правило, не може посилатися на свої зобов'язання стосовно іншої держави. Кожна держава, у громадянстві якої перебуває біпатрид, має право вважати його своїм громадянином і вимагати від нього виконання відповідних обов'язків.

Від біпатридів, тобто осіб, які мають два або більше громадянства, потрібно відрізнити подвійне громадянство, властиве деяким складним державам. Так, подвійне громадянство, як уже відзначалося, належало громадянам СРСР, тому що вони були громадянами Союзу і громадянами суб'єктів федерації. На підставі статті 8 (1) Договору про Європейський Союз кожний громадянин держави-члена, крім володіння громадянством патрімоніальної держави, є і громадянином Союзу. Для вирішення багатьох проблем, пов'язаних із подвійним громадянством, використовується принцип

визначення ефективного громадянства. Ефективне громадянство пов'язане з необхідністю визначення фактичного або переважного громадянства біпатрида для вирішення проблем, пов'язаних із колізійною формулою прикріплення, що визначає особистий статут фізичної особи. У цьому випадку виходять із місця постійного проживання особи, її роботи, місця перебування її майна, насамперед нерухомого, проживання її сім'ї тощо. Це, наприклад, дуже актуально в сучасній Європі, де існують «прозорі» міждержавні кордони, що, по суті, скасовані, спостерігається ординарна міграція населення в межах Європейського Союзу.

Безгромадянство (апатризм) — це таке становище особи, коли вона не перебуває у громадянстві якої-не-будь держави. У Конвенції про статус апатридів від 28 вересня 1954 р. апатридом іменується особа, яка не розглядається громадянином якоїсь держави у силу її закону.

Стан безгромадянства може виникнути з різних причин, наприклад при:

а) втраті громадянства, якщо дана особа вийшла добровільно або втратила громадянство своєї держави і не набула громадянства в іншій державі;

б) виході з громадянства з метою отримання громадянства іншої держави, що дається через п'ять-десять років;

в) одруженні жінки з іноземцем, держава якого не надає жінці автоматично громадянства чоловіка (США, Франція), а сама жінка має громадянство країни, законодавство якої керується принципом «дружина слідує громадянству чоловіка» (Іспанія);

г) у результаті народження від батьків, які втратили громадянство;

д) позбавленні громадянства і т.д.

Зазвичай думають, що статус апатридів наблизений або відповідає статусу іноземців у даній державі. Конвенція 1954 р. у ряді випадків навіть закликає держави надавати апатридам такий же статус, як і громадянам. Це стосується, зокрема, стану у галузі свободи релігії і свободи релігійного виховання своїх дітей (стаття 4), права на судовий захист (п. 2 статті 16), права роботи з наймом (п. 2 статті 17) і ін.

Слід мати на увазі, що особи без громадянства (апатриди) цілком підпорядковуються законодавству тієї держави, на території якої вони проживають. Ситуації подвійного громадянства або безгромадянства аномальні й збиткові не тільки стосовно до відповідних осіб, але і

тому, що вони можуть породжувати і дійсно породжують конфліктні ситуації і спори між державами. На рівні загального міжнародного права їх неможливо розв'язати, хоча в окремих випадках деякі заходи вживаються. Так, відповідно до норм міжнародного права про зовнішні зносини держав, кодифікованим нині у ряді універсальних конвенцій, діти дипломатичних агентів і інших відповідних їм осіб, котрі народилися на території держави їхнього перебування, не набувають громадянства у силу винятково законодавства цієї держави. Тому основний засіб зм'якшення або недопущення ситуації подвійного громадянства або безгромадянства полягає в укладанні договорів про громадянство між заінтересованими державами, що і має місце на практиці.

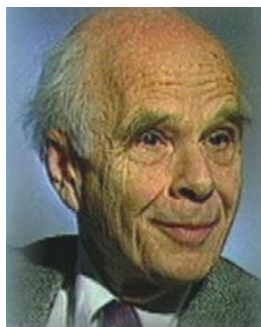
ДЖЕРЕЛА:

Закон України «Про громадянство» від 16 червня 2005 р. // Голос України. – 2005. - 22 липня. – с.10-15.; Подвійне громадянство, як валіза з подвійним дном? // Юридичний вісник України. – 2004. – № 45. – С. 10.; 3. Юридична енциклопедія: в 6 т. // – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н–П. – 2002. – 720 с.; Европейская конвенция о гражданстве от 7 нояб. 1997 г. / Миронов В. Ф., Миронов А. В. Гражданство в Российской Федерации: Российские и международные акты. Комментарии законодательства // под ред. В. Ф. Миронова. – М. : НОРМА, 2003. – 512 с.; Бедрій Р. Б. Конституційно-правові основи громадянства України // Бедрій Р. Б. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 164 с.;

БІФУРКАЦІЯ ПОЛІТИЧНА

БІФУРКАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. bifurcatio — роздвоєння) — метод наукового пізнання суспільно-політичних явищ, вперше запропонований американським вченим Ервіном Ласло.

Під біфуркацією розуміється поведінка складних систем у станах та умовах, далеких від рівноваги.

У ряді своїх книг Е. Ласло показує, що існує два варіанти розвитку подій, у зв'язку з системною кризою, що охоплює весь світ. Перший - загальна катастрофа і децентралізація, яка веде до зростання

нерівності і нову гонку озброєнь. Другий - глобальний прорив під керівництвом недержавних міжнародних організацій.

Поняття запозичене з теорії динамічних систем — науки, що дала нову концепцію хаосу як складної і непередбачуваної форми порядку, за якої система набуває вигляду «фазово-просторового» графіка всіх її можливих сукупних станів. Коли система дозріває, «напружується» понад свої певні порогові величини (напр., при нагріванні чи наростаючому тискові), вона з одного набору атракторів (сил, що спрямовують її розвиток за певними траєкторіями) переключається на інший і починає інакше поводитись, тобто входить у новий динамічний режим. У точці переходу в новий стан і відбувається власне біфуркація (вибух). Система потім реагує вже на новий набір атракторів, котрі задають їй нову, складнішу траєкторію, отже, формують нову систему.

Е. Ласло, використовуючи поняття «біфуркація», показує схожість, а також єдність фундаментальних закономірностей еволюції світу природи і соціальних та політичних сфер, що дало підстави зробити оригінальні (і несподівані для суспільствознавців, надто для політологів) висновки. Він переконливо доводить, що осмислити і об'єктивно проаналізувати нинішні непередбачувані соціально-політичні процеси можливо лише за умови покладення в основу дослідження феномену біфуркації політичної, котрий передбачає спосіб пізнання суспільних систем і явищ, досі не досягнутих жодною наукою. Серед усіх термінів змішаної мови теорії хаосу і загальної теорії систем термін «біфуркація політична» чи не найкраще формулює стан і кінцеву подію, якою формується новий стан суспільств. Адже біфуркація настає саме тоді, коли порушується баланс між силами внутрішніми, які структурують систему, і зовнішніми, які становлять її середовище.

Явище біфуркація політична найбільшою мірою характеризує контекст нинішніх динамічних суспільних змін (вибухів): соціальні, економічні, суспільно-політичні системи досить нестабільні, а отже, приречені на біфуркацію політичну. Остання була особливо характерною для ХХ ст.:

- 1917 р. — локальна біфуркація у царській Росії, спричинена невідповідністю внутрішніх і (меншою мірою) зовнішніх чинників; поява різнопланових атракторів (тоталітаризм у колишньому СРСР, фашизм у Німеччині);

- 30-і рр. ХХ ст. — період їх дозрівання, протистояння між собою та із силами демократії і свободи;

- 1945 р. — регіональна біфуркація, що привела до утворення соціалістичної неосистеми, появи нових атракторних протиборних пар (Захід на чолі з Америкою і соцтабір на чолі з колишнім СРСР).

- Потім (до 1985 р.) — тривалий період дозрівання системи, а проміжок від 1985 до 1991 р. — досягнення порогових величин.

- Нарешті, 1991 р. фіксує глобальну біфуркацію політичну, що призвела до цілковитого розпаду системи і утворення значної кількості неосистем з новими численними атракторними спрямуваннями, котрі репрезентують ці системи у навколишньому середовищі. Настав, отже, період становлення низки систем, їх адаптування до сусідніх, що, зрештою, позначається на процесі формування нового світопорядку.

ДЖЕРЕЛА:

Ласло Ервин. Теория целостности Вселенной: наука и поле акаши (ИГ Весь, 2011); Ласло Ервин.; Наука и возрождение магии космоса: Целостное видение реальности (ИГ Весь, 2011); Ласло Ервин. Макросдвиг: К устойчивости мира курсом перемен (Тайдекс Ко, 2004).

БІХЕВІОРИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ

БІХЕВІОРИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. behavior — поведінка) — один з напрямів у західній політології психології, спрямований на звільнення політології від абстрактного підходу до фактів; метод, який звернений лише до індивідуальної поведінки, що зазнає спостереження, і який ігнорує вплив макро- та мікросоціальних факторів.

Основні принципи біхевіоризму як системи наукового знання сформувалися в американській психології ХХ ст. А першоджерелами його можна вважати ідеї Р. Декарта і Дж. Локка про те, що свідомість людини пізнається шляхом внутрішнього споглядання чи внутрішнього досвіду, об'єктом якого виступають психічні образи, думки, переживання. Пізніше німецький психолог В. Вундт і його школа з'єднали інтроспекцію з експериментальним методом. Розвиток цього напряму привів до появи структурної психології (Е. Б. Тітченер), вплинув на програму Вюрцбургської школи, стимулював, на ґрунті критики, виникнення деяких ідей гештальтпсихології (значення свідчень свідомості у доведенні цілісності психічного образу), а також власне біхевіоризму і психоаналізу. Біхевіоризм критично ставився до інтроспективної психології.

Але, як це часто-густо буває у науці, взаємна критика призвела до того, що самосвідомість почали сприймати як один з чинників поведінкового механізму. Критика раннім біхевіоризмом основних ідей інтроспективної психології сприяла становленню власного

предмета біхевіоризму — поведінки людини як цілісного явища, що здійснюється за певним способом. Психологічний біхевіоризм набув нового існування у біхевіоризмі політичному.: у політології сформувався потужний напрям досліджень — політична поведінка людини як дієвий фактор функціонування політичних систем, відгомін якого можна зустріти навіть в економічній доктрині Дж. Кейнса.

«Новий курс» Ф. Рузвельта став новим і для політології, оскільки спирався на розвиток емпіричних соціальних досліджень. Політологія перетворювалася у «поведінкову» науку, бо мала вивчати неформальні аспекти державного управління, буття влади в цілому, її завдання за нових умов — вивчення і пояснення мотивів і чинників, що впливають на політичну поведінку людей, а також умов, необхідних для «раціонального» соціального планування й контролю. Цей напрям досліджень започаткували Ч. Мерріам, Г. Госнелл, Г. Лассуелл. Виникла нова методологія політичного аналізу на основі міждисциплінарних зв'язків. Було використано ідею Терстоуна про зв'язок поведінки людини з її установками, що встановлюються у процесі аналізу результатів опитувань громадської і власної думки. Адаптація цього «психометричного методу» у політології і привела до конституювання в ній біхевіористського напрямку. Це дало змогу політології здійснити перехід від вивчення державно-політичних інститутів як основи політичної науки до аналізу політичної влади і політичної поведінки, дослідження балансу і противаг, виборів і громадської думки.

В основі аналізу біхевіористського лежить позитивістський підхід, який базується на посилці про однаковості, повторюваності і чисельності елементів, що становлять у сукупності політичні феномени. Цей тип аналізу утвердився спочатку в соціальних і гуманітарних науках США, а потім і в інших країнах Заходу у ході так званої біхевіористської або біхевіоральної революції, що розгорнулася там у 50-ті рр.

Біхевіористський підхід концентрує увагу насамперед на поведінці окремого індивіда, групи, різного роду соціальних, культурних, професійних та інших спільностей. У політичній науці він покликаний визначити реальні параметри і причини політичної поведінки на масовому рівні і, відповідно, політичних процесів та функціонування політичних систем. Якщо традиційна політична наука робила наголос на формально-юридичному аналізі державно-правових і політичних інститутів, формальної структури політичної

організації суспільства, то об'єктом аналізу біхевістського аналізу є різні аспекти поведінки людей як учасників політичного процесу.

Для аналізу біхевіористського характерно широке використання міждисциплінарних методів, зокрема математичних і статистичних та пов'язаної з ними квантифікації, а також прийомів, запозичених з культурної антропології, соціальної психології, соціології і т. д. Це дало можливість для більш всебічного дослідження масових рухів і широких соціальних процесів, які традиційної політологією або відсувалися на задній план, або зовсім ігнорувалися. У рамках біхевіористського аналізу найважливішим інструментом виявлення співвідношення і стану суспільних умонастроїв, орієнтації, установок, позицій широких мас людей по найважливішим політичним питань стали опитування громадської думки. Розвиток методології опитувань сукупності з іншими дослідницькими прийомами та інструментами біхевіоризму і неопозитивізму дозволило з'ясувати багато питань про те, чи існують особливі ознаки, притаманні виключно тієї чи іншої нації, і особливі субкультури, і якщо так, то в якому плані і в якій мірі; мають чіткі орієнтації стосовно політики соціальні класи, функціональні групи і еліти, і яку роль у формуванні цих орієнтації грає політична соціалізація. Слід зазначити, що західна політологія домоглася значних успіхів у дослідженні процесів та механізмів функціонування політичних систем, інститутів, партій, різних гілок, рівнів і органів влади, політичного і виборчого процесу, поведінки виборців, результатів голосувань і т.д.

Важливою особливістю біхевіоризму як одного з варіантів неопозитивізму є постулат про недопустимість у політологічному дослідженні ціннісного підходу. Його прихильники вважають єдино вірними лише факти, які або експериментально підтверджені, або отримані за допомогою формально-логічних чи математично формалізованих методів природничих наук. На їхню думку, політологи повинні вивести за дужки морально-етичні і ціннісні питання і займатися переважно описом і аналізом поведінки учасників політичного процесу; політичну науку слід відокремити від філософії і теорії, поставивши при цьому у главу кута фактологічний дослідження.

Тим самим ненаукові висновки відкидаються як умовиводи ціннісного, світоглядного, ідеологічного характеру. Тези на кшталт «свобода краще рівності», «державне стан краще анархії» і т. д., передбачають заняття промовистою певної позиції, неприйнятні для позитивізму та біхевіоризму, оскільки їх не можна квантифіцировать і верифікувати математичними або іншими сциентистськими методами.

Свого апогею цей підхід, особливо в американській політичній науці, отримав у 50-60-х рр., коли було оголошено про смерть політичної філософії як предмета академічних досліджень і наприкінці ідеології.

Але у цілому, при всій розробленості дослідницького апарату біхевіоризм виявився не здатний охопити і розкрити політичні феномени і процеси в усій їх повноті і різноманітті. Виявилось, що, залишаючись на ґрунті виключно емпіричних фактів, абстрагуючись від цінностей, норм, теоретичного і ідеального початку, неможливо розкривати реальний зміст політичних феноменів. Як вказували дещо пізніше самі прихильники біхевіоризму, він «породив значну число псевдонаукових дослідів», які випинають форму, а не сутність досліджуваної проблеми. Тому не дивно, що у 70-х рр. багато західні політологи почали говорити про «смерті» позитивізму та біхевіоризму, про те, що вони стали «реліктами минулого». Результатом подібних умонастроїв з'явилися поява в соціальних і гуманітарних науках Заходу новітніх течій постбіхевіоризма і постпозитивізму, відродження інтересу до політичної теорії та філософії, ціннісним і ідеальним початків в політиці.

Розроблений у 30 рр.. представниками природничих наук системний аналіз став надбанням соціальних та гуманітарних наук у 50 рр. Тут слід назвати перш всього ра боту фізіолога У. Кеннона «Мудрість тіла», опубліковану ще у 1932 р. і зіграла велику роль у впровадженні системного аналізу у соціальні науки. Важливе значення мали дослідження Л. Берталанфі з біології та загального системного аналізу. Політологи ж, хоча прямо не зверталися до цих робіт, проте не могли не випробувати їх вплив через широко відомі роботи Т. Парсонса, Дж. Хоманса, Р. Мертона та інших дослідників, які у 40 - 50 рр. стали широко використовувати досягнення системників у соціології й економічній науці. Саме завдяки цим досягненням їм вдалося розробити теорію структурно-функціонального аналізу, що стала одним з найважливіших методологічних підходів у вивченні суспільства після Другої світової війни.

З точки зору системного аналізу будь-які людські спільноти можна розглядати як більш чи менш постійні утворення, що функціонують у рамках більш широкої середовища. Вони характеризуються як цілісні системи, що складаються з певного комплексу взаємозалежних елементів, які можна виокремлювати й аналізувати. Системи мають більш чи менш чітко окреслені межі, що відокремлюють їх від навколишнього середовища, причому існує тенденція до якогось рівноваги. У 50 - 60 рр. у плані впровадження

системного підходу у політологічні дослідження були зроблені помітні зусилля. Тут можна назвати, зокрема, роботи К. Ерроу, Е. Доунса, Д. Блека, Дж. Б'юкенена, Р. Тэллока та ін. Особливо велику роль у впровадженні системного підходу у політичну науку зіграли американські дослідники Д. Істон, К. Дойч, Р. Олмонд. Суть підходу полягає у тому, що світ політичного вивчається як комплекс елементів, що утворюють цілісну систему в її зв'язку з середовищем - громадянським суспільством і економіко-господарською системою.

Симптоматично, що саме поняття «політична система» стало можливим із введенням у політичну науку системного підходу. Необхідність його використання у політичній науці визначається насамперед складністю, різноманітністю та многосложністю самого світу політичного. Це обумовлює те, що політологія за самою своєю природі - міждисциплінарна наука, яка широко використовує міждисциплінарні методи дослідження. Найбільш опукло і проглядається цей факт проявляється при системному аналізі, передбачає всебічне вивчення політичних феноменів, використовуючи методи, інструменти, системи аргументації і т. д. інших соціальних, гуманітарних і частково природничих наук. Системний підхід передбачає стандартизацію і уніфікацію наукових понять, систематизацію і упорядкування знань про політичні феномени і реальностях.

Для будь-якої системи, у тому числі політичної, характерні три основних виміри: стало чи реально існуюче, що виявляється в структурі; діяння, поведінку або функція; становлення чи еволюція. В ідеалі системний аналіз повинен охопити всі три виміри у сукупності. Проте у реальній дослідницькій практиці головна увага системники концентрують на перших двох аспектах, відсуваючи на задній план третій. Це й зрозуміло, якщо врахувати, що системний аналіз найбільш ефективний там, де існує певна рівновага, факти визначилися, набули більш або менш завершені обриси, їх можна систематизувати, звести до кількісних параметрів, що легко піддається вимірювання статистичними і математичними методами.

Важливо відзначити і те, що прихильники системного підходу можуть обрати різні кути зору, відповідно будуть відрізнятися результати їх досліджень. Так, якщо один з основоположників структурно-функціонального підходу Т. Парсонс концентрував увагу на діалектичному взаємозв'язку між структурою і функціями складових елементів соціальних систем, то Д. Істон поставив своєю метою аналіз механізму зворотного зв'язку між результатами політики, підтримку

більшістю населення політичної системи і вимогами до неї. У системному аналізі виділяються поняття «вхід» і «вихід». На «вході» політичної системи вирішальне значення мають такі компоненти, як політична соціалізація, вищелювання і формулювання інтересів, їх представництво у політиці, політична комунікація. На «виході» ми маємо визначення правил або законів, програм, політичних курсів, їх застосування і контроль за їх дотриманням. Очевидно, що системний аналіз дозволяє досліджувати політичні феномени в усій їх складності і взаємопереплетенності, враховуючи як соціальні підстави політики, так і зворотний вплив останньої на соціальні реальності.

ДЖЕРЕЛА:

Почепцов Г.Г. Информационные войны. Киев: Ваклер, 2000. С. 20.; Манойло А.В., Государственная информационная политика в особых условиях: Монография. – М.: Изд. МИФИ, 2003 г. - 388 с.; Мангейм К., Джарол Б., Рич Р., Ричард К. Политология: методы исследования. М., 1997.; Матвеев Р.Ф. Теоретическая и практическая политология. М., 1993.; Общая и прикладная политология / Под ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова М., 1997.; Шутов А.Ю. Прикладная политология: попытка систематизации // Вестн. Моск.ун-та. Социально-политические исследования. – 1994. – № 3. – С.76-88.

БЛАНКИ ЛУЇ ОГЮСТ (8 ЛЮТОГО 1805 - 1 СІЧНЯ 1881 рр.)

Учасник політичних товариств і змов; провів у загальній складності майже 37 років у тюремних застінках; син члена Конвенту Жана Домініка Бланки.

Початкову освіту отримав у коледжі Карла Великого, потім вивчав юриспруденцію і медицину. Рано виступив борцем за комуністичні ідеї і вже у 1827 р. брав участь у заворушеннях, тричі був поранений, арештований і поміщений у в'язницю.

У 1830 р. (27 липня) Бланки зі зброєю у руках брав участь у повстанні і, незадоволений усталеною новою монархією, утворив

республіканське товариство «Друзі Народу». Відкритий похід, який він очолив проти нового уряду, викликав судове переслідування і 12 січня 1832 р. він був засуджений на річне тюремне ув'язнення і штраф. Його процес виданий під заголовко «Оборона громадянина Л. А. Бланки до суду присяжних» (Париж, 1832). У 1836 р. він був знову засуджений за участь у недозволеному об'єднанні до дворічного ув'язнення і штрафу, але 12 травня 1839 р. знову з'явився у статусі одного з вождів повстання. Але вже через півроку був заарештований і 31 січня 1840 р. засуджений до смертної кари, заміненої королем на довічне ув'язнення.

Звільнений революцією 1848 р., опісля заснував у Парижі «Республіканське центральне товариство». Справою цього товариства були повстання 17 березня, 16 квітня і 15 травня з метою повалення уряду і введенням, яке проповідував Бланки комуністичного ладу. Заходи не вдалися, і 2 квітня 1849 р. Бланки був засуджений на десятирічне ув'язнення, яке відбував у Бель-Ілі і у Корте на острові Корсика.

Звільнений амністією 1859 р., спочатку жив у Лондоні, але вже у 1861 р. знову був засуджений у Парижі до чотирирічного ув'язнення і штрафу як глава протизаконного суспільства. У 1865-1870 рр. жив у Брюсселі, і негайно, по проголошенні республіки, заснував клуб і журнал «Країна у небезпеці».

Ставши душею повстання 18 березня 1871 р. і членом Паризької комуні, Бланки після її падіння був засуджений до заслання до Нової Каледонії, але через слабе здоров'я покарання було замінено тюремним ув'язненням. У Клервоскій в'язниці він написав астрономічне твір: «До вічності - через зірки», Париж, 1872 р.

Внаслідок агітації соціалістичної партії, був обраний у 1879 р. депутатом від Бордо, але обрання його не було затверджено палатою. Помер 1 січня 1881 р., провівши у цілому близько 37 років в ув'язненні. Крім багатьох статей, розсіяних у різних газетах і окремих памфлетах і брошурах, Кронсером видано витяг з решти по смерті Бланки рукописів (Париж, 1888 р.).

Бланкізм — політична теорія та практика революційного руху, яка базується на вченні французького революціонера Луї Огюста Бланкі. Передбачає повалення капіталізму з допомогою революційних змов, створення вузьких підпільних організацій, раптового збройного перевороту.

Робиться наголос передусім на швидкому державному перевороті, здійснюваному невеликим авангардом втаємничених

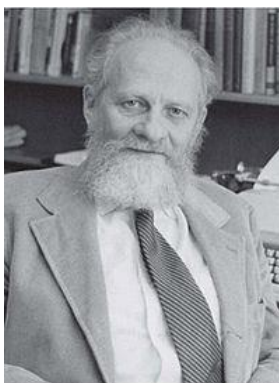
конспіраторів, які згодом зміцнюють свою владу за допомогою диктаторських методів. Після того, як цей передовий загін візьме владу у свої руки, нагальним кроком має стати революційне повалення буржуазного ладу. Такі спроби мали місце у 1839 і 1870 рр. у Парижі (закінчилися невдачею). Велике значення у революційній стратегії Бланкі надавав індивідуальним агітаторам, які були вихідцями з буржуазного середовища. Революційна диктатура, на його думку, — це не диктатура пролетаріату, «а диктатура революційної меншості». «В кого меч, в того і хліб», — романтично розмірковував Бланкі.

Розроблена Бланкі стратегія революції стала важливою сполучною ланкою між яacobінською традицією прямих дій (Французька революція 1789 р.) та виплеканими Леніним традиціями російського більшовизму. Бланкісти відіграли помітну роль під час Паризької комуні 1871 р. і ще на початку ХХ ст. продовжували справляти певний вплив на французьких лівих. Бланкізм набув певного

ДЖЕРЕЛА:

Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем: Навчальний посібник. — Львів: Тріада плюс. — 2004. — 528 с.; Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М. І. Обушного.- К.: Арістей. — 2006. — 432 с.; О.Бланкі. Дві моралі. Атеїзм і спіритуалізм. Монотеїзм. Батько церкви IV століття. Преподобний отець Гратрі / в зб. «Паризька Комуна в Борба з релігією і церквою»;

БЛАУ ПІТЕР МАЙКЛ (7 лютого 1918 — 12 березня 2002 рр.)

Американський соціолог і політолог. Народився у Відні, Австрія. Імігрував до США у 1939 р. Здобув ступінь доктора філософії у Колумбійському університеті у 1952 р., викладав в університеті Вейна у

м. Детройт, штат Мічиган у 1949-1951 рр. до того, як став викладати в університеті Чікаго з 1953 - 1970 рр. У 1970 р. він повернувся до Колумбійського університету, де продовжував працювати до 1988 р.

З 1988 - 2000 рр. він викладав вже як заслужений професор у відставці в університеті Північної Кароліни в одному відділі зі своєю дружиною Джудіс Блау. Його соціологічною спеціальністю були організаційні і соціальні структури суспільного влаштування, зокрема Пітера Блау найбільше у запропонованих структурах цікавила бюрократія. Блау створив теорії, використовуючи соціальні явища вертикальної мобільності, виробничих можливостей, гетерогенності і впливу структури населення на поведінку людини. Він також був першим, хто сформував інформацію про широку різноманітність соціальних сил, роботу, яку продовжив і довів до логічного завершення Міллер Мак Фірсон. У 1974 р. Пітера Блау було обрано президентом Американської соціологічної асоціації.

Пітер Блау народився у 1918 р. у Відні, незадовго до падіння Австро-Угорської імперії. Він народився в єврейській сім'ї, і вже у 30-ті рр., коли в Європі зародився фашизм, вплив Гітлера в Австрії відчутно зріс. Прихід Гітлера до влади і Друга світова війна досить негативно позначилася на подальшій долі сімейства Блау, понівечивши родину, культуру і все її життя. Хоча у майбутньому його чекали не такі вже нікчемні перспективи і, навіть, сприятливі можливості для реалізації його наукових задумів. У 17-річному віці Блау був визнаний причетним до верховної зради за вільнодумство у плані висловлювань проти репресій, що проводив уряд Австрії. Своє бачення проблеми він висловив у статтях, які писав для соціал-робітничої партії, і які були видрукувані у підпільних видавництвах. За випадковим збігом обставин невдовзі після його ув'язнення він був звільнений. Але у цей час заборона політичної діяльності була знята, завдяки кардинальним змінам у політиці націонал-соціалістів, які прийшли до влади. Коли Гітлер загарбав Австрію у 1938 р., Блау спробував втекти до незалежної республіки Чехословаччина. На цей час його сестрі допомогли виїхати до Англії, хоча решта сім'ї вирішила залишитись в Австрії. Спроби Блау емігрувати в країну, де був відсутній фашистський режим, були марними. Невдовзі його арештували нацисти і переживши тортури у катівнях гестапо, він знову здобув свободу і від'їхав до Праги. Його вчитель вищої школи допоміг отримати дозвіл на переїзд до Америки для подальшого навчання. Але через ускладнення з наданням візи, йому потрібно було якнайшвидше прописатися, навіть тимчасово, у французькому робітничому таборі.

Врешті-решт це йому вдалося здійснити і він прибуває до Ле Хавре (Франція), де отримує стипендію емігранта для навчання в Елмхурстському коледжі (Елмхурст, штат Ілліноїс). Через організацію American G.I. Блау підтвердив свій ступінь у соціології, прокладаючи шлях до його майбутньої роботи в галузі теорії соціології.

Пітер Блау став громадянином Америки у 1943 р. У 1942 р., після вступу до армії Сполучених Штатів, він повернувся до Європи і працював слідчим, використовуючи свої навички володіння німецькою мовою. Його було нагороджено бронзовою зіркою за сумлінне виконання обов'язків. У цей час Блау отримав звістку про те, що його сім'ю було вбито у місті Аушвіць. Після отримання ступеня бакалавра в Елмхурстському коледжі Блау продовжував своє навчання у Колумбійському університеті і отримав ступінь доктора філософії у 1952 р. Одним з найбільш вагомих внесків у сферу соціології була книга «Американська структура зайнятості», видана у 1967 р., над якою Блау працював разом з Отісом Дадлі Дунканом. Блау також відомий своїми внесками у теорію соціології книгою «Обмін і сила у соціальному житті», де особисто зробив аналіз процесів, характерних маргінальним процесам щодо соціальної структури суспільства. Книга Блау, що побачила світ у 1977 р. («Нерівність і гетерогенність»), претендує, у цілому, на презентацію макросоціологічної теорії соціальних структур, в якій основою його теорії є кількісна концепція соціальних структур у термінах переміщення індивідів згідно соціальних позицій, які впливають на їх соціальні відносини. Блау обіймав посаду президента Американської соціологічної асоціації впродовж 1973-1974 р. і був обраним до Національної академії наук у 1980 р. Помер Пітер Блау 12 березня 2002 р. від гострого респіраторного дистрес-синдрому.

Уже у перших своїх дослідженнях, синтезуючи ідеї М. Вебера у галузі структурно-функціональних підходів до вивчення соціальних структур, Блау робить спробу визначити джерела структурних змін у формальних організаціях і тенденції розвитку бюрократичних організацій у сучасному капіталістичному суспільстві.

Разом із відомим, на той час, політологом Хомансом, Пітер Блау вважається одним із творців концепції соціального обміну, але він концентрує свою увагу не на вивченні психологічних мотивів міжособистісних відносин, як Хоманс, а намагається надати постулатам теорії обміну, у більшій мірі, соціологічну орієнтацію, комбінуючи їх з категоріями структурного функціоналізму і теорії конфлікту. Саме тут пересікаються проблеми соціології і політології.

Надаючи вирішальну роль у міжособистісних відносинах економічним аспектам (користі, вигоді, винагороді), він ставить задачу вивести з найпростіших форм соціального обміну «емерджентні властивості» соціальної структури: рольові відносини, влада і законність, колективні цінності, взаємовідносини складних соціальних організацій. Тому, Блау вважають одним з найбільших відомих і іменитих у США спеціалістів з вивчення соціальної структури суспільства.

У кінці 60-х рр. під керівництвом Блау і О. Дункана проводилось ґрунтовне і масштабне вивчення динаміки соціальної структури, у ході якого широко використовувались математичні методи і була сформульована «базова модель мобільності між поколіннями». У досліджуваній моделі були описані різноманітні фактори, що мають вплив на зміну соціального статусу дітей. У роботах 70-х рр. Блау приділяє першорядну увагу створенню концепції емпіричного структуралізму, в якій була зроблена спроба проаналізувати основні параметри соціальної структури розвинутого капіталістичного суспільства, виходячи з емпірично спостережуваних і зафіксованих в емпіричному дослідженні ознак. Цю концепцію Блау протиставляє структурно-функціональній теорії стратифікації, яка базується на визначальній ролі у соціальній диференціації ціннісно-нормативних зв'язків між індивідами. Його книга «Професійна структура Америки» (успівавторстві з О.Дунканом) стала значним внеском у вивчення соціальної стратифікації.

Концепція соціального обміну являє собою досить відому течію в історії соціологічної, політичної і психологічної думки. Традиційно їх відносять до області мікросоціологічного аналізу, втім, це не завжди вважається коректним. Представники концепцій обміну прагнули створити теорію поведінки людини і аналізували інституційну поведінку. Ці концепції часто розглядають як альтернативу «великій» теорії Т. Парсонса: не лише тому, що автори починають з мікроаналізу, але й тому, що вони намагались створити якісно інше пояснення соціальної поведінки. Дж. Хоманс прагнув побудувати загальну соціологічну теорію, пояснити людську поведінку, добратись до її коренів. При цьому його не цікавила суб'єктивна мотивація поведінки, від був націлений на об'єктивістську соціологію.

Блау продовжив справу Хоманса, намагаючись проаналізувати взаємодію між макросистемами. Крім того, Блау збагатив теорію соціального обміну, включивши перспективи різних соціологічних теорій: структурного функціоналізму, символічного інтеракціонізму, конфліктологічних концепцій. Таким чином, теорія обміну не

протиставляє себе парсонівській теорії, а використовує її досягнення у поясненні інституціональної поведінки.

Він одним з перших вводить у процес обміну поняття: «опосередковані цінності» - засоби соціальної взаємодії, що створюють загальні стандарти для встановлення каналів непрямого обміну між соціальними структурами; «опозиційні цінності» - спільні символи, які кодують незадоволення певних угруповань, що протиставляють себе владі і існуючим інституціям.

Блау зосередився на процесі обміну, котрий, на його думку, керує значною частиною людської поведінки і лежить в основі як міжособистісних, так і міжгрупових відносин. Вчений досліджував чотирьохступінчасту послідовність, спрямовану від міжособистісного обміну до соціальної структури і далі до соціальної зміни:

- міжособистісний обмін, що веде до наступного пункту, адже індивіди не завжди забезпечують винагороду одне одному у рівній мірі, при цьому вони постійно оцінюють одне одного з точки зору володіння ресурсами;

- диференціація статусу і влади;

- легітимізація і організація. Соціальна структура народжується з взаємодії окремих індивідів і сама починає впливати на цю взаємодію, передбачаючи два типи організації: перший породжується процесами обміну і конкуренції, за другого організації створюються спеціально для досягнення певних цілей;

- опозиція і зміна: як правило, створення організацій обертається виникненням опозиції і конфлікту між ними.

Стверджуючи, що він лише розширює теорію обміну до рівня великих спільнот, Блау все ж змінив її докорінно. Намагаючись розширити межі теорії обміну, Блау перетворив її на макрорівневу теорію.

Як еkleктична комбінація різноманітних соціологічних підходів, концепція Блау не змогла подолати властивий теорії обміну у цілому редуціонізм і апіорний характер вихідних припущень, разом з тим відобразивши властиву сучасному капіталістичному суспільству тенденцію посилення раціоналізації людських відносин.

Одним з найбільш відомих висловлювань Пітера Блау є: «Ви не можете вийти заміж за ескімоса, коли навколо нема жодного ескімоса».

Цим він хотів сказати, що процвітаючі суспільства є плюралістичними, поборниками рівноправності, різноманітними, що наділяє їх членів космополітичними можливостями.

ДЖЕРЕЛА:

Політичні портрети Новітньої доби. Книга I – Північна Америка. - Навчальний посібник / Укладачі: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.Г.Лисенко., В.В.Сокирська,– Умань.: ПП Жовтий О.О., 2012. – 798 с.

БЛУМЕР ГЕРБЕРТ
(7 березня 1900 — 13 квітня 1987 рр.)

Американський соціолог та соціальний психолог, представник Чиказької школи інтеракціонізму

Народився 7 березня 1900 р., у сім'ї бізнесмена у штаті Міссурі. Там же пройшло його дитинство. Соціологічну освіту отримав в університеті штату Міссурі, де він у 1921 р. став бакалавром, а у 1922 р. захистив магістерську дисертацію «Теорія соціальних революцій», підготовлену під керівництвом Чарльза Еллвуда.

У 1925 р., після нетривалого викладання в університеті штату Міссурі, Блумер відправився у Чикаго для участі у докторській програмі факультету соціології Чиказького університету.

Тут мав можливість слухати лекції Дж. Г. Міда, які справили на нього глибоке враження і поклали початок формуванню його як самостійного теоретика.

У 1925-1952 рр. - працює викладачем у Чиказькому університеті. Перші чиказькі публікації Блумера були присвячені впливу засобів масової комунікації на людську поведінку («Кіно, делінквентність і злочинність», (1933 р.); «Кіно і поведінка», (1935 р.); «Формування

масової поведінки за допомогою кінофільму», (1935 р.) і відображали його інтерес до проблеми колективної поведінки.

З середини 30-х рр., Блумер регулярно публікував статті загальнотеоретичного і загальнометодичного характеру.

У 1940-1952 рр. Блумер був головним редактором «American journal of sociology», що видавався у Чикаго. У 40-і рр. він став на факультеті однією з головних фігур у галузі соціології політики (поряд з Л. Віртом, Е.Ч.Хьюзом і У.Л.Уорнером).

У 1952-1967 рр. очолює факультет соціології та соціальних інститутів у Каліфорнійському університеті міста Берклі. Факультет став при ньому одним з передових соціологічних центрів США: тут працювали Е. Гоффман, Г. Гарфінкель, Х. Сакс та ін.

Блумер обирався президентом Товариства для вивчення соціальних проблем (1954 р.), Американської соціологічної асоціації (1955 р.), Тихоокеанської соціологічної асоціації, віце-президентом Міжнародної соціологічної асоціації. Після відставки він залишався почесним професором Каліфорнійського університету у місті Берклі, читав лекції як distinguished professor у Міжнародному університеті Сполучених Штатів у Сан-Дієго (1975-1981 рр.).

У 1969 р. побачила світ його праця — «Символічний інтеракціонізм: перспектива і метод», збірка його кращих статей. В останні роки Блумер важко хворів.

Він помер 13 квітня 1987 р. Посмертно була видана його велика книга «Індустріалізація як агент соціальної зміни» (1990 р., яку сам він за життя опублікувати не наважився).

Блумер разом зі своїми близькими співробітниками, однодумцями і послідовниками створює школу символічного інтеракціонізму, яка вступає у серйозні розбіжності з так званою Айовською школою на чолі з М. Куном. Першорядне значення він відводить творчості Дж. Г. Міда.

У першому розділі однієї з головних робіт — «Символічний інтеракціонізм: перспектива і метод» (1969 р.) - Блумер наступним чином висловлює основні положення своєї теорії:

- людська діяльність здійснюється щодо об'єктів на основі тих значень, які індивіди їм надають;

- самі значення виводяться з соціальної взаємодії, до якої люди вступають між собою, тобто вони є продуктом соціальної інтеракції між індивідами;

- значення змінюються і застосовуються за допомогою інтерпретації - процесу, використовуваного кожним індивідом щодо знаків (символів), що його оточують.

У САМІЙ ВЗАЄМОДІЇ МОЖНА ВИДІЛИТИ ДВА РІВНІ:

- несимволічна взаємодія (об'єднує все живе);
- символічна (притаманна лише людині).

Методологія Блумера припускає відмову від операціональних понять на користь змістовних (тому соціологія є наукою про людські феномени), створення «м'яких» методів, які забезпечать доступ до мінливої «матерії» суб'єктивних смислів соціальних дій. Точка зору Блумера яскраво гуманістична, тому він акцентує увагу на методологічній специфіці досліджень соціальної реальності.

Блумер став одним з піонерів у вивченні масового суспільства в американській соціології. Говорячи про масу, соціолог називає наступні її відмінні риси:

- найрізноманітніше суспільне становище її учасників (за професійними ознаками, культурному рівню та матеріальним становищем);
- анонімність індивідів;
- відсутність взаємодії та обміну переживаннями у членів маси;
- неміцна організація і неспроможність діяти узгоджено та єдино як натовп.

Його особлива заслуга - у дослідженні колективної поведінки людей, особливо у неорганізованих або слабо організованих групах.

У своїй роботі «Колективна поведінка» передбачає «розгляд таких явищ, як натовп, зборища, панічні настрої, манії, танцювальні перемішки, стихійні масові рухи, масова поведінка, суспільна думка, пропаганда, мода, захоплення, соціальні рухи, революції і реформи».

БЛУМЕР ВИДІЛЯЄ 2 ФОРМИ КОЛЕКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ:

1) Елементарна форма – це така колективна поведінка, яка не знаходиться під впливом будь - яких правил (приклади: збуджений натовп, біржова паніка, стан військової істерії, обстановку соціальної напруженості).

2) Організована форма – звичаї, умовності, організація, соціальні інститути та інші.

ДЖЕРЕЛА:

Політичні портрети Новітньої доби. Книга I – Північна Америка. - Навчальний посібник / Укладачі: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.Г.Лисенко., В.В.Сокирська,- Умань.: ПП Жовтий О.О., 2012. – 798 с.

БОГДАНОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ
(1873–1928 рр.)

Російський економіст, філософ, політичний діяч, письменник-фантаст, лікар, учений-природодослідник. У 1892 р. вступив на природниче відділення Московського університету, звідки невдовзі був виключений за активну участь у революційному русі у 1899 р. закінчив медичний факультет Харківського університету. У 20-х рр. – член Комуністичної Академії, професор політичної економії Московського університету, організатор і директор першого у світі інституту переливання крові, який з 1928 – 1937 рр. носив його ім'я (відновлено у 1990 р.). Загинув, проводячи на собі медичний експеримент. Богданов розвивав тезу про нетоварну природу соціалізму: «Нове суспільство, – зазначав він, – засноване не на міновому, а на натуральному господарстві. Між виробництвом і споживанням продуктів не стоїть ринок, купівля і продаж, а лише свідомо й планомірно організований розподіл». Водночас він відкидав як неспроможні методи перетворення товарного господарства на нетоварне, що практикувалися на початку 20-х рр., засуджував теорію і практику воєнного комунізму.

В історію економічної науки Богданов увійшов як творець концепції тектології. У філософському плані тектологія опирається на монізм. У своїй праці «Емпіріомонізм» Богданов багато розмірковує про значення ідей для підвищення соціальної енергії людей, планомірності та організованості людської діяльності. У майбутньому він бачив як наука, ідеологія, виробництво стануть єдиним цілим і людство, яке розподілилось на групи і класи, знову стане самим собою. У цих мріях відчувається спорідненість з домінуючою тоді вірою серед ідеологів більшовизму у можливість швидких змін суспільних відносин. Сучасні російські вчені вважають, що тектологія Богданова випередила кібернетику Норберта Вінера і загальну теорію систем Берталанфі. Фундаментальна пропозиція Богданова полягає в

об'єднанні всіх людських, біологічних і фізичних наук, розглядаючи їх як системи взаємовідносин і пошуку організаційних принципів, котрі є підґрунтям всіх типів систем.

Автор знаменитого твору «Всезагальна організаційна наука. Тектологія» Богданов виходив з того, що розвиток природи і розвиток людського суспільства мають спільні риси. В основі всіх процесів як свідомих, так і стихійних, як суспільних, так і природних лежить загальна спільна риса – шляхи і способи організації, які «для найбільш несхожих елементів можуть виявитися схожими». Всі найбільш різноманітні, найбільш далекі одне від одного якісно й кількісно елементи всесвіту можуть бути підпорядковані одним і тим же організаційним методам, організаційним формам». Всезагальна організаційна наука, за Богдановим, повинна зводитися до з'ясування законів організації, які б «охопили всі сфери досвіду, всі поєднання різних елементів».

Розвиток людського суспільства, як вважав Богданов, спирається насамперед на прогрес в організації. Світовий процес – це процес організаційний, який містить «різні форми і ступені організованості у їх взаємодії, в їх боротьбі або ж об'єднанні». Богданов започаткував підхід до системного аналізу соціально-економічних процесів, який згодом набув широкого використання й подальшого розвитку в економічній науці. «Існує, – зазначав Богданов, – такий тектологічний закон: якщо система складається з частин вищої і нижчої організованості, то її відношення до середовища визначається нижчою організованістю».

Застосування цих положень в економічній науці виявилось у тому, що Богданов одним із перших виділив у системі виробничих відносин дві підсистеми первинні, до яких він відносив кооперацію, суспільний поділ праці тощо, і похідні – соціальне трудові відносини. Згідно з принципами тектології, Богданов виділяв відносини співробітництва як базові у системі виробничих відносин. У свою чергу, відносини співробітництва він поділяв на відносини організованого і неорганізованого співробітництва. Ці положення мають важливе значення для економічної науки і практики господарювання в сучасних умовах.

Під час бурхливих соціально-економічних і політико-правових змін у суспільстві, порушення синхронності, забігання вперед на одних напрямках реформ, які відставання на інших, можуть призвести і, як свідчить досвід, призводять, за висловом Богданова, до анархії соціальних сил та інтересів, або розпаду цивілізації ідеї Богданова

знайшли застосування в різних галузях науки, зокрема у побудові кібернетичних моделей економічних процесів. «Соціальна життя у всіх своїх проявах є свідомо - психічна. Взагалі соціальність нероздільна з свідомістю. Ідеологія і економіка - область свідомого життя. Суспільне буття і суспільна свідомість в точному сенсі цих слів тотожні».

«Звичай, право, мораль - по суті форми організації та суспільного життя; їх генезис являє собою генезис розширюється досвіду, що вимагає все нових і нових форм організації. Фетишизація моральних і правових норм, що сталася у період панування авторитарних і індивідуалістичних ідеологій, не скасовує їх організаційної сутності. Навіть сучасні, цілком «внутрішні» конфлікти не є конфліктами абстрактних норм (обов'язку, совісті і т. д.), а організаційними конфліктами. Внутрішні моральні конфлікти суть конфлікти безпосередніх імпульсів життя з зовнішньої для них хоча і зустрічається в одному полі особистої свідомості, кристалізованої силою соціального минулого».

ДЖЕРЕЛА:

Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр Академія”, 2000. – 864 с.; Богданов А.А. Емпириомонизм. М.: Республика, 2003.; Богданов А.А. Тектология: Всеобщая организационная наука. В 2-х книгах. М.: Экономика, 1989.; Перцева Ж.М. Богданов (Малиновський) Олександр Олександрович / Ж.М. Перцева // Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи : біобібліографічний довідник. - Х. : ХНМУ, 2010. – С. 24-25.

БОДЕН ЖАН (1530—1596 рр.)

Французький політичний діяч, юрист, філософ та теоретик держави.

Жан Боден народився у сім'ї майстра кравецького цеху міста Анже. У ранньому віці його віддали у місцевий орден Кармелітів для здобуття освіти. Потім він займається вивченням цивільного права в

Академії Тулузи — одного з найбільших університетських центрів у Франції XVI ст. Після закінчення Академії філософ деякий час викладає у ній.

Так і не отримавши професорського звання, 1561 р. Боден їде у Париж, щоб займатися там адвокатською практикою. Незабаром після свого прибуття у столицю, він зближується з гуртком, який пізніше став ядром групи, що стоїть в опозиції до обох головних партій громадянської війни. Ця група, відома під назвою «Політики», відстоювала віротерпимість і сильну королівську владу.

Популярність приходить до Бодена у 1566 р., після публікації «Метод легкого вивчення історії» (М., 2000 р.). У «Методі» філософ не тільки викладає свої роздуми над історією розвитку людства, але також формулює перший варіант свого вчення про державу і державну владу, розвинений потім, через десять років, у «Шести книгах про державу». На його думку, держава (у цьому Боден сходиться з Макіавеллі) являють собою вершину економічного, соціального та культурного історичного розвитку цивілізації.

Як і більшість прихильників партії «політиків», Жан Боден був близький двору спадкоємця французького престолу герцога Франсуа Анжуйського, але після його смерті став схилитися до підтримки Католицької Ліги.

У травні 1587 р. до Бодену у спадок від тестя переходить пост генерального прокурора Лана. А ще через деякий час син кравця стає мером Лана, причому на цій посаді він протримався два терміни поспіль, хоча нічим особливим не відзначився. На посту прокурора він старався ніколи не йти проти своєї совісті і, наприклад, відстояв життя людини, якого хотіли стратити з політичних міркувань. Але зате за його власними визнаннями брав участь у процесах над 200 жінками за звинуваченням у чаклунстві, багато з яких закінчили життя на багатті. На думку Бодена, суддя, що перешкоджає розслідуванню справ про чаклунство, сам заслуговував багаття.

Помер у Лані у 1596 р. від чуми.

Вчення Жана Бодена викладено головним чином у праці «Шість книг про республіку» (1576 р.), причому під республікою автор мав на увазі державу взагалі.

Жан Боден визначає державу як управління спільним у множинності сімей, яке здійснюється суверенною державою на основі права. Осередком держави виступає сім'я (домогосподарство). За своїм статусом глава сім'ї є праобразом і відображенням державної влади. Держава виникає у результаті угоди, її мета полягає в тому,

щоб, гарантуючи мир у спільноті й захищаючи її від зовнішнього нападу, піклуватися про істинне щастя індивідів.

Ж. Боден першим у Європі сформулював світську концепцію суверенітету, визначив його як неподільну, постійну і абсолютну владу щодо створення і втілення у життя основних законів, життєво необхідних для нормального функціонування держави.

- Абсолютність — це відсутність обмежень для виявів своєї могутності.

- Постійність — це незмінне існування невизначено тривалий час.

- Неподільність — стан, коли влада ні з ким не ділить своїх прерогатив і не може бути жодних органів, які стояли б над або поряд з нею.

Без такої влади, на його думку, держава втрачає силу, потрібну для існування. Отже, суверенітет залежить не від справедливості законів, а від здатності творити їх. Ж. Боден був представником французьких патріотичних буржуазних кіл, що прагнули стабільної, сильної влади монарха, яка приборкала б не лише свавілля місцевих феодалів, а й зупинила нищівні релігійні війни, дала мінімум прав міщанам. Саме це актуалізувало таку теоретичну проблему як вимір незалежності державної влади, права монарха.

Ж. Боден виокремлює п'ять основних ознак суверенітету:

- видання законів, обов'язкових для всіх;
- вирішення питань війни і миру;
- призначення посадових осіб;
- дія як суду в останній інстанції;
- помилування.

Порушення суверенітету не може бути виправдане жодним конституційно-правовим актом. Суверенною має бути влада монарха як самостійна і необмежена можливість встановлення правових норм. Решта прав (оголошення війни, укладання миру, призначення урядовців тощо) є результатом становища монарха, який став сувереном, тобто законодавцем.

Суверенітет не поширюється на відносини зумовлені:

- божественними законами;
- природними законами;
- приватною власністю.

Тому держава не повинна втручатися у справи сім'ї, порушувати принцип віротерпимості, особливо збирати податки з підданих без їхньої згоди і всупереч волі власників.

Мислитель пріоритетну роль надавав формі держави. Заперечуючи аристотелівський поділ форм держави на правильні та неправильні, він вказував, що найважливіше те, кому належать суверенітет і реальна влада — одному, багатьом чи більшості. Найкращою формою правління Боден вважав монархію, за якої враховують думки радників, що забезпечує компетентність, а одноосібність прийняття рішення забезпечує енергійність влади. У центрі уваги вченого була теза про абсолютність і незалежність королівської влади.

Кожна стабільна держава, на думку Ж. Бодена, мусить мати джерело суверенності: особа монарха, невелика група осіб (якщо це в аристократичній державі) або все суспільство (якщо це народна держава). Державу він визначав як правове управління багатьма родинами і тим, що їм належить, відповідно до справедливості та законів природи.

Типологію державного ладу вчений формулював залежно від того, хто у державі є «утримувачем суверенності». Він не приховував своїх симпатій до монархічного устрою, доводив його переваги над усіма іншими. До природних умов існування людини мислитель зараховував приватну власність, що є основою сім'ї. Сім'я, у свою чергу, є основою держави, а об'єднання сімей, підпорядкованих своєму суверенові, може слугувати підґрунтям міцної держави. Звідси висновок, що послаблення сімейної влади батька призводить до розпаду держави. Складові суверенності держави, за Боденом, є одночасно і «межами суверенності».

Абсолютні повноваження суверенного правителя, стверджував він, обмежені етичною метою держави. Вище за носія суверенітету можуть бути тільки Бог і закони природи. Народ підкоряється законам правителя, а правитель — законам природи. Монарх не може порушувати «Закони Бога і закони природи», що виникли раніше від усіх держав і властиві всім народам. Філософу належить ідея, згідно з якою у будь-якого організованого політичного утворення має бути монарх, котрий, керуючись волею народу, встановлює і скасовує закони. Монарх, на думку Бодена, має право робити все, суверен не може обмежувати себе або свого наступника, його неможливо змусити в законний спосіб звітувати перед своїми підданими. Влада суверена не обмежена законом, оскільки сам суверен є джерелом закону.

Засади єдиного правового правління як ознаку істинної держави мислитель застосовував до аналізу теорії форм урядування. Він

вважав, що будь-яке врядування, кожна «добре влаштована» держава має містити у собі неподільне джерело влади. Суть держави полягає у володінні верховною владою; суть управління — в апараті, за допомогою якого ця влада здійснюється. Монарх може надавати широкі повноваження на місцях і в такий спосіб здійснювати народне правління, тим часом як демократія може правити деспотично. Отже, Боден чітко розмежовував державу і управління.

Ж. Боден застосовував теорію верховної влади і щодо складових держави. За монархії функції парламенту мають бути дорадчими, повноваження суддям надає правитель. Усі об'єднання у державі — релігійні громади, муніципалітети, комерційні компанії — завдячують своїм існуванням волі суверена, а їх повноваження ґрунтуються на його згоді. Закон Ж. Боден визначав як ухвалу волі суверена, хоча закон природи стояв над людським законом і встановлював певні незмінні норми права. Отже, Боден висловив думку про обмеження влади монарха природним правом. При цьому він визнавав два абсолюти: невід'ємні права родини й необмежену законодавчу владу суверена.

Важливого значення Ж. Боден надавав аналізу форм правління, вирізняючи демократію, аристократію і монархію. Він негативно ставився до демократії, вважаючи, що народ не може бути допущеним до управління державою. В аристократичній державі управління, на його думку, належить нерозумній більшості. Найкращою формою держави мислитель називав обмежену законами монархію, у якій монарх володіє владою за власним правом.

Це держава, де суверенітет цілком належить монарху, а управління нею, порядок призначення на певні посади здійснюються за аристократичними і демократичними принципами.

Ж. Боден прагнув гармонійної справедливості, характеризуючи право як мету буття держави. Держави він поділяв за способом здійснення влади на три види: законні, вотчинні (сеньйоральні), тиранічні. Законними державами є такі, у яких піддані дотримуються законів суверена, а суверен — законів природи, зберігаючи природну свободу і приватну власність підданих. Вотчинні (сеньйоральні) держави — ті, у яких суверен силою зброї захопив власність людей і управляє ними як батько родини. У тиранічних державах суверен уникає природних законів, розпоряджаючись власністю людей на свій розсуд. Найкращою, на думку Бодена, є така держава, у якій суверенітет належить монарху, а управління має аристократичний характер. Таку державу мислитель називав королівською монархією.

Королівська влада, стверджував він, здатна захищати і здійснювати загальнодержавні інтереси.

Жан Боден зробив вагомий внесок у розвиток і започаткування наук які сьогодні називаються «етнопсихологією» та «етногеографією». Його праця «Метод легкого вивчення історії», присвячена дослідженню психології різних народів, їх порівняльному аналізу, впливу деяких факторів (географічних, кліматичних та ін.) на її формування тощо. Ж. Боден дав надзвичайно цікаві і влучні характеристики не лише окремим народам, а й населенню цілих регіонів. Він розглянув виникнення різних форм держави залежно від географічного середовища, природних умов, які впливають на специфіку життя людей, їх психологічні та інтелектуальні якості, особливості духовного складу, а отже, визначають доцільність певної форми держави. Згідно з його спостереженнями, народи, у силу своєї психології, по-різному ставляться до проблем війни і миру, застосування сили й зброї, загарбання чужих та захисту власних земель. За свідченням Ж. Бодена, давні народи, які проживали у різних географічно-кліматичних умовах мали різні вдачу, здібності, риси характеру тощо.

Так, на думку французького вченого, народи півдня — хитрі, бережливі, релігійні, здатні до точних наук (математики, астрономії та ін.); народи півночі — хоробрі (але недостатньо мудрі), жорстокі, здатні до обробки металів, виготовлення зброї та ін.; народи центральних регіонів (Європа) — мудрі, благорозумні, здатні до діалектики, торгівлі, політики, виробленню законів та ін. Мешканці Півночі, гірських регіонів створили демократію або виборні монархії, а Півдня і рівнини — монархії. Особливої уваги заслуговує його поділ народів на «здатних до політичного життя» і відповідно «не здатних». Саме ці міркування Ж. Бодена мають пряме відношення до витоковітнополітології та етнопсихології.

Жан Боден був одним з мислителів які не лише відродили ідейну спадщину античності, а й збагатили її новими етнополітичними ідеями, які почали зароджуватись внаслідок переходу людства до індустріального суспільства.

Основними серед них були: національна ідея, ідеї патріотизму і національно-визвольної боротьби, національної держави та інші.

Таким чином, ідеї і концепції Ж. Бодена та інших мислителів епохи Відродження стали етапними у розвитку етнополітологічної думки, суттєво вплинули на погляди наступного покоління вчених-представників епохи Просвітництва.

ДЖЕРЕЛА:

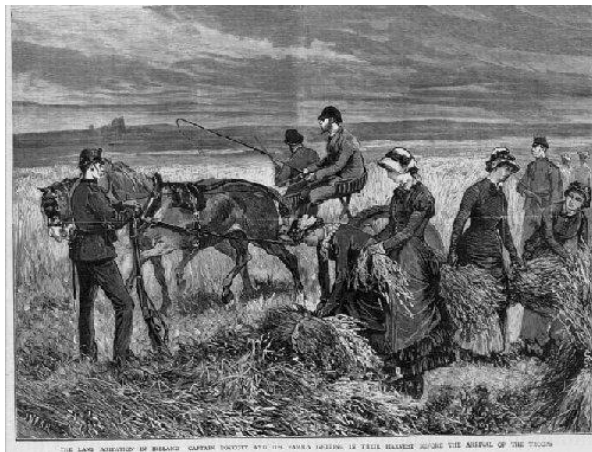
Українська радянська енциклопедія : у 12 томах / за ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.; Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право. Навчальний посібник. — К. : Атіка, 2010. — 460 с.; Картунов О. В. Вступ до етнополітології: науково-навчальний посібник. — К. : ІЕУГП, 1999. — 300 с.

БОЙКОТ

БОЙКОТ (англ. boycott) — спосіб політичної та економічної боротьби, що припускає повне або часткове припинення стосунків з якою-небудь державою, організацією, установою або окремою особою. Для прикладу, відмова найматися на роботу, купувати продукцію якогось підприємства.

Слово «бойкот» походить від імені англійського управителя маєтку капітана Чарльза Бойкота, який утискав фермерів і стосовного якого 1880 р. вперше було застосовано цей захід ірландськими орендарями. Авторитетні ірландські організації наказали, щоб ніхто з ірландців не працював у нього на ланах. Для охорони півсотні англійських штрейкбрехерів Англія змушена була підключити велику кількість військ. Як наслідок, управитель після одного такого збору врожаю переїхав назад в Англію.

Бойкот у міжнародних відносинах, за Статутом ООН, — один із примусових заходів (без застосування збройних сил) для підтримки миру. Полягає у відмові держави підтримувати стосунки з якою-небудь державою або групою держав.

**Ч. Бойкот (1832-1897 рр.) і його сім'я збирає свій врожай до прибуття військ.
Гравюра із The Graphic, 29 листопада 1880 р.**

Економічний бойкот у практиці міжнародних економічних відносин — форма економічної боротьби, засіб економічного впливу

на інші країни, а також знаряддя втручання у їхні внутрішні справи, припинення відносин на знак протесту. У переносному значенні вживається як припинення відносин з ким-небудь на знак протесту проти чого-небудь.

Один з перших відомих бойкотів, ще до появи слова «бойкот», був організований аболіціоністським рухом в Англії у кінці XVIII ст. Члени руху відмовлялися споживати тростинний цукор та інші продукти рабської праці, і врешті-решт змогли переконати значну частину лондонського світла, що пити чай з цукром - аморально. Саме це стало однією з поштовхів до скасування рабства у Британській імперії у 1833 р.

Першим формальним бойкотом, організованим на державному рівні, був загальнонаціональний одноденний бойкот єврейських фірм і магазинів 1 квітня 1933 р. у нацистській Німеччині.

Бойкоти часто використовуються національно-визвольними рухами і у боротьбі за громадянські права. Наприклад, у першій половині XX ст., китайські націоналістичні рухи (рух 4 травня, Гоміньдан і ін.) Регулярно організовували бойкоти японських товарів у знак протесту проти політики Японської імперії по відношенню до Китаю. Махатма Ганді у 1921 р., під час боротьби за незалежність Індії закликав індійців бойкотувати британські фірми і навчальні заклади. Бойкоти місцевого рівня (проти конкретних організацій, які дискримінують за расовою ознакою) були одним з основних прийомів боротьби за цивільні права афроамериканців у США у 50-х і 60-х рр. XX ст.

Широко відомі бойкоти Олімпійських ігор. Наприклад, США і ряд союзників бойкотували літні Олімпійські ігри у 1980 р. у Москві через введення радянських військ в Афганістан у 1979 р. У відповідь СРСР і більшість соціалістичних країн бойкотували літню Олімпіаду у 1984 р. у Лос-Анджелесі.

ДЖЕРЕЛА:

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. — Львів: Астролябія. — 2005. — 488 с.; Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем: Навчальний посібник. — Львів: Тріада плюс. — 2004. — 528 с.; Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М. І. Обушного. — К.: Арістей. — 2006. — 432 с.

БОНАПАРТИЗМ

БОНАПАРТИЗМ (від прізвища французького імператора Наполеона I Бонапарта) — політичний режим, що установився у Франції після 1799 р. Сильна, одноосібна диктаторська влада (різновид авторитаризму)

трималася на персональному авторитеті Наполеона I Бонапарта, сили армії та міцному державному апараті.

Наполеон взяв на озброєння народжену ідею єдності нації, але надав їй іншого значення — не ідея захисту Вітчизни, а боротьба за першість Франції на міжнародній арені. Був підтриманий народом (приміром, через плебісцит) і закріплений у державному законодавстві.

Саме від бонапартизму починають існування політичні доктрини, що апологетизували «вождя нації, народу», який був переконаний, що лише він втілює волю народу і сам нею керує. Особливістю бонапартизму є домінування виконавчої влади. Армія перетворилася зі збройних сил на національну святиню, її головнокомандувач почав все більше набувати сакральних рис. Бонапартизм супроводжувався активним наступом на демократичні свободи, агресивною зовнішньою політикою. Влада бонапартизму реалізовувалась за допомогою поліцейсько-бюрократичного апарату та церкви.

**Жан-Кристоф, принц Наполеон —
претендент на французський престол від бонапартистів**

Бонапартисти – французька політична партія XIX ст., що відстоювала відтворення Французької імперії на чолі з одним з членів сімейства Бонапартов. Бонапартистський рух виник відразу після смерті Наполеона I у 1821 р. У 1821-1822 рр. відбулися збройні виступи у Сомюре, Бельфоре і Туара під керівництвом різних осіб, у тому числі Бертоні і Карона.

Після смерті Орлєнка у 1832 р. претендентом на престол став Наполеон III (Луї-Шарль Бонапарт), племінник Наполеона I. Він двічі намагався підняти збройні заколоти, а у 1848 р., після повалення

короля, став президентом Французької Республіки. У 1852 р. він проголосив себе імператором.

Після падіння Другої імперії, керовані Руєрі, який мав звання «віце-імператора», бонапартисти утворили сильну партію. Несподівана смерть принца Луї-Наполеона, убитого зулусами 1 червня 1879 р. завдала їй жорстокий удар. Клерикальна фракція бонапартистов, очолювана Кассаньяком, відмовилася визнати своїм главою ненависного нею принца Наполеона Жозефа, проголосила претендентом старшого сина останнього - Віктора і тим внесла розбрат у свою власну партію.

15 січня 1883 р. принц Наполеон Жозеф оприлюднив маніфест до французького народу, нагадуючи йому про права і завдання свого будинку, але домігся цим тільки того, що піддався короткочасному тюремного ув'язнення. За результатами виборів 1885 р. відбувалися під свіжим враженням ненависної народу тонкинської експедиції і торгово-промислового застою, бонапартисти отримали 80 місць у парламенті.

Але це, очевидно, злякало уряд, і законом від 23 червня 1886 р. про претендентах обидва глави бонапартистов, принц Наполеон Жозеф і принц Віктор, були вигнані з Франції. Після смерті принца Наполеона Жозефа у Римі 17 березня 1891 р. главою партії, всупереч заповіту принца, залишився син його Віктор.

До початку ХХ ст. бонапартизм як дієва політична сила фактично зійшов нанівець.

На початку 1990 рр. в Авіньйоні було створено рух «бонапартистські збори». Одночасно виникла Бонапартіская федерація Франш-Конте. Це були невеликі, але досить активні групи. У кінці 1990 р. бонапартистські збори розпалися, але 19 лютого 1997 р. був зареєстрований Центр вивчення і дослідження бонапартизму. У 2003 р. за сприяння цього центру виник республіканський політичний рух «Бонапартистська Франція» на чолі з Давидом Сафоркада. Це рух наполягає, що «є продовжувачем справи генерала Бонапарта, а не імператора Наполеона».

Основні його гасла - «Демократія, Громадянство, Незалежність, Тверда влада, Громадський прогрес». Воно виступає за Європу незалежних держав і проти посилення європейської інтеграції, а у східноєвропейських країнах має своє представництво - Східний Бонапартистський Комітет (ВБК), в який, як правило, об'єднані нащадки офіцерів і рядових Великої Армії Наполеона, що залишилися після 1812 р. у Росії.

ДЖЕРЕЛА:

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. — Львів: Астролябія. — 2005. — 488 с.; Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем: Навчальний посібник. — Львів: Тріада плюс. — 2004. — 528 с.; Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М. І. Обушного.- К.: Арістей. — 2006. — 432 с.

БОРОТЬБА КЛАСОВА

КЛАСОВА БОРОТЬБА — поняття у суспільствознавстві та у соціальній філософії, яке набуло популярності у ХІХ ст.; одне з ключових понять марксизму. Сучасна соціологія розглядає класову боротьбу як один з окремих випадків соціального конфлікту.

Ще Нікколо Макіавеллі у його праці «Розмови» висловили думку, що існуючий потенціал для конфлікту між дворянством і буржуазією поступово переростає у політичну активність. Анрі де Сен-Сімон, у «Листах громадянина Женеві» (1802 р.), інтерпретував Велику французьку революцію як класову боротьбу між аристократією, буржуазією та незаможними.

Вже французькі історики середини ХІХ ст. - Франсуа Гізо, Франсуа Мінье та Луї Адольф Тьер розглядали класовий конфлікт як рушійну силу соціального розвитку.

Марксизм виходить з того, суспільство розділене на класи, визначені за їхнім відношенням до засобів виробництва. В антагоністичному суспільстві між класами точиться боротьба, яка є рушієм прогресу. Наприклад, у капіталістичному суспільстві боротьба проходить між класом робітників — пролетаріатом, і класом власників фабрик та заводів — буржуазією. Класова боротьба знаходить своє вирішення у революції, яка веде до зміни виробничих відносин і стану класів у суспільстві.

За положеннями марксизму класова боротьба зникає у безкласовому суспільстві — при комунізмі. Перехід від антагоністичного суспільства до безкласового здійснюється через диктатуру пролетаріату.

Карл Маркс визнавав себе лише автором ствердження, що коріння соціальних класів знаходяться у виробничих відносинах суспільства певної формації:

«Що стосується мене, мені не слід ставити у заслугу а ні відкриття існування класів у сучасному суспільстві або їх боротьбу. Буржуазні історики задовго до мене відкрили історичний розвиток класової боротьби, а буржуазні економісти показали її анатомію. Що я вніс нового: 1. Довів, що існування класів пов'язане лише з певними

історичними фазами розвитку виробництва. 2. Що класова боротьба необхідно веде до диктатури пролетаріату. 3. Що ця диктатура сама складає лише перехід до скасування всяких класів і веде до безкласового суспільства.

У своєму узагальненому вигляді погляди Сталіна були викладені як авторитарні догми у IV главі «Короткого курсу історії ВКП(б)» — «Про діалектичний та історичний матеріалізм». Й. В. Сталін висунув тезу про «Загострення класової боротьби при переході від капіталізму до соціалізму», про те, що при переході до соціалістичного суспільства класова боротьба набуває особливо гострого характеру — незадоволені залишки експлуататорських класів чинять шалений опір побудові нового життя. Як наслідок, наприкінці 20-их і впродовж 30-их рр. у Радянському Союзі велася особливо жорстка політика щодо дрібної буржуазії, відома під назвою сталінські репресії.

Культ спрощеного тлумачення боротьби – політичної, ідеологічної, культурної – спричинив за собою у часи панування сталінізму негативне, упереджене ставлення до багатьох явищ всієї минулої і закордонної культури, що протистоїть нібито по всіх лініях соціалістичної культури.

Засоби й методи класової боротьби — страйки, демонстрації, бойкотування виборів, парламентська боротьба, збройне повстання тощо. Найяскравішими виявами класової боротьби у XIX ст. марксистки вважали чартизм в Англії, червнєве повстання 1848 р. у Парижі, Паризьку комуну 1871 р. Утвердження «диктатури пролетаріату», за марксизмом-ленінізмом, означає не припинення класової боротьби, а її продовження у нових формах і новими методами.

Оскільки пролетаріат захоплює державну владу й перетворюється на панівний клас, зникає необхідність використання деяких форм класової боротьби (напр.. повстання), натомість з'являються нові, вже державні, форми (громадянська війна, масовий терор, «соціалістичне перевиховання селянства» тощо). Найжорстокіші форми класової боротьби застосовувалися у РСФРР (1918— 1921 рр.) і СРСР (1930—1940 рр.), внаслідок чого було знищено чи ув'язнено мільйони людей («класових ворогів»).

Після жовтневого більшовицького перевороту, утворення соціалістичної держави, Комінтерну класова боротьба проти капіталізму здійснювалася у глобальному масштабі. Її головним питанням стало: хто переможе у всесвітньому масштабі — соціалізм чи капіталізм. Будь-які взаємовідносини двох протилежних соціальних систем, у т. ч. їх «мирне співіснування» й «економічне змагання

соціалізму з капіталізмом», розглядалися лише як специфічні форми класової боротьби. Керівництво СРСР до кінця 80-х рр. продовжувало розглядати класову боротьбу як складову частину «світового революційного процесу», здійснюючи відповідну політику на міжнародній арені. Водночас стверджувалося, що класова боротьба відбувається в усіх капіталістичних державах, які є «ареною класових боїв».

Фетишизація «антагонічного» протиборства класів призвела до утвердження тези про «посилення класової боротьби» у ході будівництва соціалізму, послуживши ідеологічним виправданням масових репресій та знищення мільйонів людей, представників цілих суспільних станів, та об'явлених «несоціалістичними та ворожими» або «зрадниками», цілих народів-етносів.

Карл Поппер оцінював марксистську теорію про класову боротьбу як зверху прощення, вважаючи, що її не можна жодним чином абсолютизувати. Разом з тим він вважав, що вона була цілком придатна для умов класичного капіталізму середини ХІХ ст. Він вважав, що не слід шукати підґрунтя будь-якої проблеми у переносному класовому конфлікті багатих і бідних. Дійсно, такі сучасні суспільні рухи, як боротьба за соціальні свободи, за ядерне роззброєння екологічне, феміністський, і тому подібні, важко описати з точки зору тих чи інших класових інтересів, зводити їх цілком до класового антагонізму власників і не власників засобів виробництва.

Дослідники, які дотримуються постмодерністської концепції вважають, що у сучасному світі теорія класової боротьби стає все менш актуальною у міру розвитку процесів глобалізації та стирання відмінностей як між класами, так і між націями.

Однак, частина дослідників має протилежну точку зору і стверджує, що майнова нерівність в індустріальних країнах залишилося незмінною протягом усього ХХ ст. і має тенденцію до посилення у ХХІ ст. Тому центральною проблемою для критиків класової теорії є пояснення збереження класів як реальної соціальної сили.

Частково погоджуючись з критиками теорії про класову боротьбу, було б помилковим взагалі виключати її з арсеналу сучасного аналізу соціальних відносин. Процеси соціальної диференціації у суспільстві не припиняються, жевріє протилежність об'єктивних інтересів різних класових груп суспільства, а значить, не можуть зникнути і конфлікти між ними. Разом з тим сучасний суспільний устрій має розвинені демократичні інститути (багатопартійність, виборча, правова,

парламентська, незалежна судова системи), які дозволяють багато у чому змінювати природу класових конфліктів, забезпечуючи можливість їх ненасильницького дозволу.

Значний внесок у теорію класів і класової боротьби вніс Питирим Сорокін, який розглядав класи не як замкнуті статичні структури, а як динамічні творення, які допускають взаимопереходи різних соціальних груп (соціальна мобільність), при цьому класова боротьба розглядалася як частина більш загального процесу змін у суспільстві різних соціокультурних типів. Якщо для марксизму класова боротьба є основним двигуном прогресу, то з точки зору інтегрального підходу П. Сорокіна, класова боротьба є лише одним з трьох принципів суспільної диференціації, боротьби різних суспільних сил: принципу класового (класова боротьба), принципу державного (боротьба між державами) і принципу національного (боротьба між націями), - які могли б у залежності від конкретної політичної ситуації як бути протилежними, так і взаємодоповнювати один одного, критерієм вибору між ними служить принцип самоцінності особистості, зворотною стороною якого є принцип загальнолюдяності.

ДЖЕРЕЛА:

К.Маркс, Ф.Энгельс. Манифест Коммунистической партии; Г. В. Плеханов. Огюстен Тьерри и материалистическое понимание истории; В. И. Ленин. Государство и революция; Й.В.Сталін. Короткий курс історії ВКП(б).;Ю. И. Семёнов «Французские историки эпохи реставрации: открытие общественных классов и классовой борьбы» // Философия истории. «Современные тетради», 2003; Ю. И. Семёнов «Глобальная классовая борьба: её возможный ход и результаты» // Философия истории. «Современные тетради», 2003; Історія в термінах і поняттях: довідник / За загал. ред. Орлової Т.В. – Вишгород, 2014.

БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНА

БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНА — одне з розповсюджених явищ політичного життя, проявом якого є зіткнення інтересів різних політичних сил у зв'язку з прагненням кожної з них досягти певної політичної мети. В основі боротьби політичної лежить протистояння різних цілей, потреб та інтересів соціальних груп і політичних спільнот, які є суб'єктами політичних відносин, зокрема це політичні лідери, політики, політичні партії й блоки. Об'єктом боротьби політичної є насамперед відносини влади, вплив на неї через процес прийняття політичних рішень суб'єктів політики. З допомогою владних інститутів суб'єкти політичної боротьби закріплюють політичні позиції в системі

політико-владних інститутів, що дозволяє реалізувати і захищати їхні політичні інтереси.

Форми боротьби політичної залежать від конкретної політичної ситуації, об'єктивних факторів (особливості політичної ситуації, співвідношення політичних сил, зовнішньополітичні обставини) і суб'єктивних (визначаються інтелектуальними особливостями учасників, фінансовою забезпеченістю політичних сил і т. ін.). Боротьба політична може мати характер відкритого збройного конфлікту: громадянська війна, збройне повстання, страйки. У цих випадках вона є, як правило, масовою. Вона може мати також мирний характер (міжпартійна боротьба, внутрішньопартійна, міжфракційна, внутрішньопарламентська) і прихований (лобіювання, підкуп).

Яскравим прикладом політичної боротьби є після НЕПовські роки побудови соціалізму при наявності «Нової опозиції». Економічні труднощі 1925 р. зумовили порушення питання про перспективи розвитку НЕПу, доцільність і правильність обраного політичного курсу. Зміна співвідношення сил у керівному ядрі, висунення Сталіна на перші позиції не влаштовували інших більшовицьких лідерів, зокрема Зинов'єва та Каменева, які об'єдналися у так звану «Нову опозицію». Розходження стосувалися теоретичних питань, передусім щодо характеру соціально-економічного ладу у СРСР, про ставлення до куркулів (заможних селян), про можливість побудови соціалізму у СРСР. «Нова опозиція» вважала, що державний капіталізм, а не соціалізм, є домінуючою формою народного господарства у країні, оскільки існує свобода торгівлі, оренда, концесії.

Показовим було ставлення більшості комуністів до висунутого у 1925 р. М. Бухаріним гасла «Збагачуйтесь!». «Селянам, усім селянам треба сказати: збагачуйтесь, розвивайте своє господарство і не турбуйтеся, що вас притиснуть». У ті часи це гасло суперечило загальноприйнятим поглядам. Більшовики вважали, що їх завдання не сприяти збагаченню, а боротися з ним, з багатими людьми, у тому числі з селянами-куркулями. Бухаріна змусили відмовитися від цього гасла, причому кілька разів тільки у 1925 р.

«Нова опозиція» вважала, що побудувати соціалізм в окремій державі без перемоги революції в інших країнах неможливо. Сталін, Бухарін та їх прибічники, навпаки, наполягали, що це реально.

Окрім теоретичних, під час боротьби вирішувалися ще й питання про владу. «Нова опозиція», зокрема Каменев, різко виступила проти Сталіна як керівника партії, але вже було запізно. Антисталінські виступи були сприйняті партійцями як замах на владу та єдність партії,

тому їх пропозиції не були підтримані. Це підштовхнуло лідерів «нової опозиції» до об'єднання з Троцьким, що відбулося влітку 1926 р. Знову дискутувалися питання про можливість побудови соціалізму, про єдність партії, критикувалась політика керівництва, передусім Сталіна. Все це перепліталось із взаємними особистими випадками, з вишукуванням помилок, з обвинуваченням у немарксистських поглядах.

Найбільшого загострення ідейно-політична боротьба набула у 1927 р. з появою опозиційних платформ щодо лінії Сталіна. Найрадикальнішою з них була «платформа 15-ти» (названа за кількістю підписів під нею). Серед її авторів було чимало тих, хто у різні часи працював в Україні (Т. Сапронов, Т. Харечко, І. Дашковський та ін.).

У цьому документі зазначалося, що «партійний апарат перетворюється зі слуги партії в її господаря», сталінська група застосовує фашистські методи боротьби з опозиційним блоком, заборонені дискусії, практикуються виключення з партії, погрози звільнити з роботи. Пропонувалось відновити режим внутріпартійної демократії, забезпечити партійцям право обговорювати всередині партії будь-які питання, ліквідувати матеріальну залежність посадових осіб як від вищих парторганізацій, так і від радянських та господарських органів; відновити виборність усіх парторганів, відмінити практику надання привілеїв... На той час ці тези були досить сміливими й актуальними, але у пресі їх піддали нищівній критиці, заборонивши пропагувати. У боротьбі проти опозиції дедалі частіше використовувались «організаційні методи», особливо висилання у віддалені райони, а також за кордон. Лише за липень-серпень 1927 р. з партії було виключено до 600 осіб за поширення опозиційних вимог. Отже, у вирішенні внутріпартійних проблем тогочасне керівництво Компартії почало активно використовувати адміністративні заходи й репресивний апарат.

Коли у серпні 1927 р. на пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У генерального секретаря Компартії України Л. Кагановича запитали, чому Зинов'єву й Троцькому не дають друкувати свої статті, він змушений був визнати, що це справді так, оскільки опозиція є маленькою групкою, яку не можна порівнювати з більшістю партії. Ця група дійсно не була численною, проте її лідери ще були членами ЦК і мали право на висловлення думки. Однак цього зробити їм не давали.

Опозиція не мала можливостей для проведення агітації та пропагандистської роботи, оскільки преса й апарат влади перебували

під контролем Сталіна. Це значно послаблювало її, оскільки більшість комуністів через низький рівень освіти не могла розібратися у складних економічних питаннях. Багато з них голосувало автоматично, за вказівкою партійного керівника. Об'єднана опозиція зазнала поразки, її лідерів було виведено з керівних органів, що ще більше посилювало позиції Сталіна, якого багато хто щиро вважав відданим захисником «ленінського» курсу та єдності партії.

На цьому політична боротьба не закінчилася. Новий її виток викликала третя криза НЕПу (1927—1928 рр.). Восени 1927 р. знову виникли труднощі з хлібозаготівлею. Погіршилось міжнародне становище країни, тому селяни, побоюючись війни, почали притримувати хліб. Іншою причиною були низькі ціни, через які селяни не продавали зерно, очікуючи на зростання ціни на нього. У відповідь уряд вжив надзвичайні заходи. Дозволялось застосовувати репресії до селян, які притримували хліб і мали його надлишок більше 30 т. Це означало повернення до воєнно-комуністичних методів управління. Проти такої партійної лінії виступали М. Бухарін, О. Риков та їх прибічники, обстоюючи економічні, ринкові методи господарювання. Проте й група Бухаріна зазнала поразки. Її оголосили «правим ухилом» і вивели з керівних органів. Це сталося тому, що у тих конкретно-історичних умовах програма Бухаріна не була оцінена більшістю ЦК як значно краща, ніж політика групи Сталіна. По-друге, Сталін і на цей раз вдався не стільки до захисту своїх поглядів, скільки до боротьби проти опонентів, яких було різко засуджено у пресі та партійних документах.

Крім того, значна кількість партійців не позбулася настроїв і психології «воєнного комунізму». Вони, як і Сталін, виступали за використання рішучих, «революційних» методів будівництва соціалізму. З виведенням групи Бухаріна з керівних органів партії Сталін фактично став диктатором країни. Швидко почав формуватися культ його особи.

Як один із проявів політичної діяльності боротьба політична зводиться до мінімуму можливості примирення і постійно провокує ситуацію протистояння сторін. Ступінь її конфронтаційності чи прагнення до консенсусу залежать від рівня політичної культури і цивілізованості суспільства, в міру зростання якого агресивні методи боротьби політичної поступаються місцем її мирним формам, серед яких домінують ідейна боротьба, боротьба за симпатії окремих особистостей, за добровільний і свідомий політичний вибір.

ДЖЕРЕЛА:

Гомеров И.Н. Политическая деятельность: психолого-политологический анализ. Новосибирск : Сибирский ун-т потреб. кооперации. 2010.; Ирхин Ю.В. Политология : учебник. 2-е изд. М. : Экзамен, 2007.; Барышева А.Д. и др. Политология. Курс лекций : учебное пособие для вузов. 2-е изд., стерео- тип. М. : Экзамен, 2009.; Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. М. : Аспект-Пресс, 1999.

БРАНДТ ВІЛЛІ (18 ГРУДНЯ 1913 - 8 ЖОВТНЯ 1992 рр.)

Німецький політик, соціал-демократ, голова Соціал-демократичної партії Німеччини у 1964-1987 рр., четвертий федеральний канцлер ФРН (1969-1974 рр.), лауреат Нобелівської премії миру (1971 р.).

Герберт Ернст Карл Фрам, майбутній Віллі Брандт, народився у Любеку; свого батька Йона Меллера Віллі Брандт не знав, виховувався дідом і матір'ю - Мартою Фрам.

У 1932 р. закінчив гімназію; ще гімназистом у 1929 р. вступив в організацію соціалістичної молоді, роком пізніше став членом Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН). У 1931 р. перейшов в Соціалістическую робітничу партію (УРП).

У 1933 р. після приходу Гітлера до влади УРП була заборонена. Перейшовши на нелегальне становище, партія продовжувала боротися з нацистами, і Брандту було доручено створити філію підпільної організації в Осло. Через Данію він емігрував до Норвегії, де вивчав історію в Університеті Осло. У 1934 р. взяв собі псевдонім Віллі Брандт, під яким став офіційно працювати з 1947 р.

У період між вереснем і грудні 1936 р. Брандт повертався до Німеччини як студент під псевдонімом Гуннар Гаасланд. У грудні 1937

р. від імені Соціалістичної робочої партії разом з лідерами КПГ і СДПГ, а також відомими діячами культури підписав антифашистський відозву до німецького народу. У 1937 р. в якості військового кореспондента норвезьких газет висвітлював події Громадянської війни в Іспанії.

У 1938 р. Брандт був позбавлений громадянства німецьким урядом, просив про надання норвезького громадянства. Під час німецької окупації Норвегії у 1940 р. потрапив у полон, але оскільки носив норвезьку військову форму, не був викритий і після короткочасного затримання зміг бігти до Швеції. У серпні 1940 р. посольство у Стокгольмі надало йому норвезьке громадянство.

У Стокгольмі Брандт залишався до кінця війни, брав активну участь в організаціях соціал-демократів - політемігрантів з європейських країн. У 1944 р. знову вступив у СДПН.

Канцлери Німеччини Віллі Брандт і Гельмут Шмідт палять у президії конференції

Після закінчення Другої світової війни Брандт повернувся у 1945 р. до Німеччини в якості кореспондента скандинавських газет, оселившись в західному секторі Берліна. Лише у 1948 р. він знову прийняв німецьке громадянство. У 1949 р. поліцейський президію у Берліні затвердив його псевдонім Віллі Брандт в якості офіційного імені.

У 1941-1948 рр. Віллі Брандт був одружений з Шарлоттою Торкільдсен, в якому народилася дочка Нінья.

У 1948 р. він одружився на вдові Рут Бергауст, дівоче прізвище Хансен; став батьком трьох синів: Петера (1948), Ларса (1951) і Маттіаса (1961). Після 32 років спільного життя розлучився і 9 грудня 1983 р. одружився на історику і публіцистці Брігітте Зеебахер.

Свою політичну діяльність Віллі Брандт почав у 1949 р. в якості берлінського депутата партії СДПН у першому німецькому бундестазі. До свого обрання на пост правлячого бургомістра Берліна працював в органах масової інформації. У 50-60-і рр. займав різні посади у западноберлінській організації СДПН (у 1950 р. - член правління, у 1954-1958 рр. - заступник голови правління, у 1958-1963 рр. - голова правління СДПН Західного Берліна). Був депутатом бундестагу з 1949 - 1957, з 1961 по 27 грудня 1961 р. а також - з 1969 – 1992 рр., що у цілому становить 31 рік.

ЗАЙМАНІ ПОСАДИ:

- У 1957-1966 рр. - правлячий бургомістр Берліна. У цей час він набув особливої популярності своїми рішучими діями під час Берлінської кризи. На виборах у Берліні тисячі дев'ятсот шістьдесят три СДПН набрала 61,9% голосів, що стало другим кращим результатом за всю історію існування партії. Крім того, у червні 1963 р. В. Брандт супроводжував Дж. Кеннеді під час його офіційного візиту у Берлін.

- у 1966-1969 рр. - міністр закордонних справ і віце-канцлер в уряді великої коаліції ХДС / ХСС і СДПН;

- у 1969-1974 рр. - федеральний канцлер ФРН, очолив коаліційний уряд СДПН і ВДП (уряд Брандта-Шееле);

- у 1976-1992 рр. - голова Соціалістичного інтернаціоналу;

- у 1979 р. - член Європейського парламенту.

Брандт привів СДПН до перемоги на виборах 1969 р. і дострокові вибори 1972 р.

Його політика була спрямована на пом'якшення напруги між країнами Східної та Західної Європи і відома під назвою «нова східна політика». 19 березня 1970 р. в Ерфурті відбулася перша зустріч глав урядів НДР і ФРН, що поклала символічний початок зближенню двох німецьких держав. 12 серпня 1970 р. підписав у Москві спільно з головою Ради Міністрів СРСР А. Н. Косигіним договір про визнання післявоєнних кордонів в Європі, котра поклала початок серії договорів ФРН зі східноєвропейськими країнами. У 1972 р. НДР і ФРН визнали один одного, після чого почалося визнання НДР з боку інших держав, а у 1973 р. вона була прийнята в ООН.

7 грудня 1970 р. будучи канцлером ФРН, став на коліна перед монументом жертвам нацизму у Варшавському гетто. За внесок у покращення міжнародних відносин удостоєний Нобелівської премії миру 10 грудня 1971 р.

24 квітня 1974 р. у Бонні був заарештований особистий референт Брандта Гюнтер Гійом, був розвідником НДР. Це призвело до

серйозного внутрішньополітичної кризи у ФРН, закінчив 7 травня 1974 р. відставкою Віллі Брандта з посади федерального канцлера.

У 1977-1983 рр. був головою Незалежної комісії «Північ - Південь». Очолював фонд «Світ і розвиток». У 1987 р. після відходу у відставку з поста голови СДПН обрано почесним головою партії.

З серпня 1992 р. стан здоров'я В.Брандта погіршився. Помер 8 жовтня 1992 р. о 16:35.

ДЖЕРЕЛА:

Стрелец М. В. Вилли Брандт и реалии XX в. // Вопросы истории. — 2013. — № 9. — С. 149—159.; Социал-демократическая партия Германии. Глава из кн.: Современная социал-демократия. Словарь-справочник. - М.: Политиздат, 1990. - 287 с.

БРАХМАНІЗМ

БРАХМАНІЗМ — релігія стародавньої Індії, витоки якої з ведизму і яка домінувала у період приблизно з 500 р. до н. е. до 200 р. н. е.

Термін «брахманізм» був запропонований у ХІХ ст., але й зараз деякі джерела поширюють на цю релігію назву «індуїзм», розглядаючи брахманізм як його ранню форму. Назва релігії походить як від домінуючої позиції варни священників — брахманів, так і від значення Брахми в якості верховної сили. Брахманізм відрізняється від індуїзму, що розвинувся пізніше багато у чому на його основі, тим, що в індуїзмі значна увага приділяється окремим божествам, таким як Вішну і Шива, та існує поклоніння їм — бхакті. З другого боку, він відрізнявся і від ведизму, що зосереджувався на складній міфології з великим числом божеств. Хоча брахманізм був переважно замінений іншими релігіями, зараз все ще існує консервативна секта його послідовників — шраута.

Ідеї брахманізму викладені у багатьох літературних творах класичного періоду, таких як Брахмани, Араньяки і Упанішади. Поряд з релігійно-філософськими текстами у період брахманізму з'явилася і більш практична література — Сміті, що має вигляд настанов і правил здійснення ритуалів.

Ідеологія брахманізму спрямована на утвердження верховенства родової знаті в утворенні держави. Вже у «Рігведі» дається релігійне освячення поділу суспільства на чотири стани, що походили з першолюдини Пуруші: брахманів — з його вуст, кшатріїв — з рук, вайшіїв — зі стегон і шур — зі ступень. Хоча члени усіх варн вважалися вільними, дві перші варни (жерці — брахмани і кшатрії — царі, воєначальники, воїни) були панівними, а дві інші (вайшї — вільні общинники, хлібороби, торговці і шудри — вільні, але бідні ремісники, прислуга) залежними. Стверджувалися вічність і непорушність такого

установлення Брахмою, право брахманів на керівництво у політичному, соціальному і духовному житті суспільства.

ЗАКОНИ МАНУ:

Соціально-політичні ідеї різних шкіл брахманізму відображені у численних законодавчих і політичних трактатах. Найбільш авторитетним серед них був трактат Манавадхармашастра («Повчання Ману про Дхарму» — складений у період II ст. до н. е. — II ст. н. е.), відомий як «Закони Ману».

Світ, природа і суспільство згідно з брахманістською концепцією підлягають світовому закону (рта), установленому вищим божеством Брахмою. Цей закон визначає місце і правове становище кожного стану (варни) у суспільстві, кожної людини у них. У «Законах Ману» про брахманів говорилося: «З живих істот найкращими вважаються одушевлені, між людьми — брахмани». Вайшії повинні були обробляти землю, пасти худобу і вести торгівлю. Шудри повинні служити вищим трьом варнам зі смиренністю — стверджували «Закони Ману». Формально шудри були вільними, але те становище у суспільстві, яке відводили їм «Закони Ману», мало чим відрізнялося від стану рабів. В ідеології брахманізму були розроблені детальні правила життя для шудр, а також для інших нижчих станів, до яких зараховувалися народжені від змішаних шлюбів, раби і недоторкані. Станова приналежність визначалася від народження і була довічною.

Засобом, що забезпечує кастові приписи, виступав у брахманізмі державний примус, що розуміється як продовження караючої сили богів. Ідея покарання була основним принципом політичної теорії — їй надавалося настільки величезне значення, що саму науку управління державою називали вченням про покарання. Будучи сином божественного владика, покарання (данда) у своєму земному вигляді означає буквально палицю, а зміст управління (дандаїті) — «керівництво (володіння) палкою». «Закони Ману» містять справжній панегірик покаранню як охоронцю дхарми і всіх живих істот. «Покарання — цар... Якби цар не накладав безустанно покарання на тих, хто заслуговує його, більш сильні засмажили б слабких, як рибу на вертелі... ніхто не мав би власності і відбулося б перемішання вищих і нижчих. Увесь світ підкоряється (тільки) за допомогою Покарання». Визначаючи примус як головний метод здійснення влади, ідеологи жрецтва вбачали його призначення у тому, щоб «ревно спонукати вайшіїв і шудр виконувати властиві їм справи, так як вони, уникаючи притаманних їм справ, приголомшують цей світ». У Махабхараті відзначалося: мудрі, тобто брахмани, вважають покарання

справедливістю, тотожній закону. Політика покарання веде до успіху. Нерівність прав і обов'язків членів різних варн означає і їх нерівність перед законом у питаннях злочину і покарання. Переселення душ після смерті не рятує від загробної кари.

Державну владу «Закони Ману» описують як одноосібне правління правителя. Держава у цілому складається з семи елементів: цар (правитель), радник, країна, фортеця, скарбниця, військо і союзники. Найважливіший елемент у цьому переліку — цар. Вчення про «семичленне царство» являло собою одну з перших в історії спроб створити узагальнений образ держави.

За «Законами Ману» усі варни і їх члени повинні слідувати дхармі — вічному моральному закону, обов'язку, тлумачення змісту яких належить виключно брахманам. «Саме народження брахмана — вічне втілення дхарми... Адже брахман, народжуючись для охорони скарбниці дхарми, займає вище місце на землі як владика всіх істот». Основна дхарма тлумачилася як не нанесення шкоди, правдивість, не присвоєння чужого, чистота і приборкання почуттів. Приналежність до однієї дхарми не означало рівноправність варн — у них різні права і обов'язки. У «Махабхараті» відзначається: дхарма «впливає з багатства, як гірська ріка зі скелі». Переродження людини і перехід у вищу касту брахманами допускали лише після її смерті, у «майбутнім житті», як нагорода за дотримання дхарми, терпіння і кротість.

Політичним ідеалом брахманізму було своєрідна теократична держава. Браhmани прагнули того, щоб правителі визнали верховенство релігійного закону над світським. Теорія брахманізму відображала у цьому відношенні ідеї, за допомогою яких жрецтво боролось за політичну гегемонію у суспільстві.

Особливим джерелом політико-правової думки брахманізму є трактат під назвою Артхашастра («Повчання про користь»). Його автором вважається брахман Каутілья — радник царя Чандрагупти, який заснував у IV ст. до н. е. могутню імперію Маур'їв. Первісний рукопис трактату перероблявся і доповнювався приблизно до III ст. н. е.

Трактат відтворює положення брахманізму про кастові приписи, про необхідність забезпечення закону дхарми суворими покараннями, про перевагу жрецтва над іншими станами, його монополії на відправлення релігійного культу у повному. Згідно з постулатами брахманізму проводяться ідеї панування спадкової знаті та підпорядкування світських правителів жерцям. Цар має слідувати палацовому жерцю, говорить в трактаті, «як учень вчителю, як

батькові син, як слуга до пана». Водночас трактат містить ідеї, які не збігалися з традиційним вченням жрецтва. На відміну від ортодоксальних шкіл брахманізму, які наполягали на верховенстві релігійного закону, трактат відводить головну роль в законодавчій діяльності володарю. Як підкреслювалося в «Артхашастрі», з чотирьох видів узаконення дхарми — царського указу, священного закону (дхармашастри), судового рішення та звичаю — найвищої сили має царський указ. «Якщо священний закон не узгоджується з дхармою, встановленою указом, то застосовувати слід останню, бо книга цього Закону у цьому випадку втрачає силу». При відсутності розбіжностей між ними релігійний закон залишався непорушним, і йому віддавалася перевага перед судовими рішеннями і звичаєвим правом.

На перший план в «Артхашастрі» висунута ідея сильної централізованої царської влади. Володар постає тут необмеженим самодержавним правителем. Каутілья рекомендує царям керуватися в першу чергу інтересами зміцнення держави, міркуваннями державної користі і не зупинятися, якщо того вимагають обставини, перед порушенням релігійного обов'язку. Основна увага приділяється не у релігійному обґрунтуванні царської влади, а практичним рекомендаціям по управлінню державою. «Артхашастра» — найбільш повний в індійській літературі звід прикладних знань про політику, свого роду енциклопедія політичного мистецтва.

Ці нові для брахманізму ідеї були спрямовані на те, щоб звільнити діяльність держави від затруднюючих її релігійних традицій, позбавити правителів необхідності звіряти кожен крок з догматами релігії. У цьому були зацікавлені як світські правителі, що прагнули зміцнити державу і послабити вплив жерців на політику, так і певні кола самого жрецтва, готові поступитися частиною своїх привілеїв задля консолідації пануючих станів. Ідеї «Артхашастри» висловлювали програму взаємних поступок з боку світської влади та жрецтва. Можна припустити, що необхідність таких взаємних поступок була викликана підвищенням політичної активності панівних класів при об'єднанні давньоіндійських держав в імперію Маур'їв.

ДЖЕРЕЛА:

Сурендра Мохан. Ведические таинства. Мистериальные посвящения, медитации, литургические молитвы, мантры, повседневные обряды. — 1999.; Бабкіна О. В., Безродний Є. Ф., Горбатенко В. П., Дмитренко С. П., Дорофей В. Т., Іванова Н. Ю., Кодола В. Ф., Козенюк А. І., Коляденко В. А. Політологія: Посіб. для студ. вузів. — К.: Вид. центр «Акад.», 2000. — 366 с.; Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних

закладів. — Х. : Консум, 2004. — 432 с.; Эльманович С. Д. Законы Ману. МАНАВАДХАРМАШАСТРА. — М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. — 496 с.; Кальянов В. И. Артхашастра, или Наука политики. — М.-Л. : Издательство Академии наук СССР, 1959. — 796 с.; Колодій А. М. Політологія: Підруч. для вищ. навч. закл. — 2-е вид., переробл. та доповн. — К. : Ельга; Ніка-Центр, 2003. — 664 с.

БРИТАНСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ

БРИТАНСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ (до 1947 р. — Британська співдружність націй) — об'єднання Великобританії і її колишніх колоній, які здобули незалежність, які визнають британського монарха як символ вільного єднання. Співдружність націй не є політичним союзом, а є міжурядовою організацією. Станом на 14 лютого 2016 р. налічує 53 чл.

Співдружність націй діє на засадах спільних цінностей та цілей, проголошених у Сінгапурській декларації.

Серед цих цінностей та цілей проголошені демократія, права людини, справедливе правління, верховенство закону, свобода особи, рівноправність, вільна торгівля, врахування багатосторонніх інтересів та мир у всьому світі.

Діяльність Співдружності здійснюється через постійний Секретаріат Співдружності, на чолі якого стоїть Генеральний секретар та через зустрічі глав урядів держав-членів, що відбуваються кожні два роки. Символом асоціації виступає Глава Співдружності націй, обов'язки якого наразі виконує королева Єлизавета II. Обов'язки Глави Співдружності церемоніальні. Єлизавета II, водночас, незалежно від своїх обов'язків Глави, є також монархом шістнадцяти держав-членів, відомих як Королівства Співдружності.

Формально держави-члени Співдружності не вважаються чужоземними одна щодо іншої, тому дипломатичні місії у цих країнах визначаються не як посольства, а як «високі комісії».

Окрім урядової організації існує низка неурядових організацій, що об'єднують представників країн Співдружності. Сукупність цих організацій відома під назвою Сім'я Співдружності. Міжурядовий Фонд Співдружності здійснює над цими організаціями опіку. Одна з цих організацій опікується проведенням Ігр Співдружності

Статус членів організації: дійсні члени організації; колишні члени організації (Ірландія, Зімбабве, Гамбія); призупинене членство (Фіджі); залежні території членів організації

Британська Співдружність націй прийшла на зміну Британській імперії, яка з початку ХХ ст. почала поступово втрачати свої колонії.

Вперше словосполучення «співдружність націй» вжив лорд Розбері після своїх відвідин Австралії у 1884 р., відзначаючи, що Британська імперія змінюється, деякі колонії набувають дедалі більшої незалежності. Конференції британського та колоніальних прем'єр-міністрів проводилися періодично починаючи з 1887 р., а з 1911 р. вони отримали статус «Імперських конференцій». Саме з цих імперських конференцій розвинулася Співдружність.

Спочатку втратили характер колоній населені переважно британськими колоністами заморські території. Статус домініону, тобто самоврядної території отримали Канада — з 1867 р., Австралійський Союз — з 1901 р., Нова Зеландія — з 1907 р. Згодом домініонами стали Цейлон (тепер — Шрі Ланка) та деякі інші колонії з місцевим населенням. У 1931 р. окремим парламентським актом замість терміну «імперія» запроваджувалося поняття Співдружність. Утворювалася Британська співдружність націй, тобто союз формально рівноправних держав, заснований на «спільній відданості короні». У 1949–1952 рр. у організаційних структурах Співдружності відбулися істотні зміни, спрямовані на утвердження суверенітету його членів. З назви Співдружності випало визначення «Британська», а принцип відданості короні перестав бути обов'язковим. Від 1965 р. керівним органом Співдружності націй стали конференції її членів. При генеральному секретарі Співдружності став функціонувати постійний секретаріат. Він взяв на себе функції, що виконував раніше кабінет міністрів Великої Британії та ліквідоване після утворення секретаріату міністерство у справах Співдружності.

Британська імперія почала еволюціонувати ще з часів Декларації Бальфура, що була проголошена на Імперській конференції у 1926 р. й була формалізована у декларації Вестмінстерського статуту 1931 р.

У часи правління королеви Єлизавети II завершився розпад Британської імперії — і повністю формалізувалася Співдружність Націй, яка об'єднала більшість колишніх британських володінь. Тепер головною роллю голови Співдружності, якою зараз є королева, стала необхідність підтримувати зв'язки країн Співдружності між собою та з колишньою метрополією. Королева часто грала важливу роль у відновленні порушених відносин із країнами Співдружності та згладжуванні протиріч.

У 2007 р. були виявлені секретні документи, що свідчать про те, що у 1956 р. французький прем'єр Гі Молле та британський прем'єр Ентоні Іден обговорювали можливість союзу Великобританії та

Франції. При цьому не виключалося, що Єлизавета II може стати головою держави у Франції.

Як конституційний монарх, Єлизавета II не має висловлювати публічно свої політичні симпатії чи антипатії. Вона завжди виконувала це правило, діючи непублічно — через це її політичні погляди залишаються нез'ясованими. Але існують свідчення, що королева схиляється до точки зору так званої «однієї нації». Під час урядування Маргарет Тетчер було відомо, що королева бентежилася, що її політика може призвести до серйозних соціальних проблем. Відомо, що Маргарет Тетчер якось сказала: «Проблема у тому, що королева належить до того типу жінок, які можуть проголосувати за соціал-демократичну партію».

ДЖЕРЕЛА:

Крылова Н. С. Содружество наций: полит.-прав, проблемы. М., 1991.; Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.; А. Лебедев Нариси британської зовнішньої політики. (60-80-ті роки.) - М.: Міжнар. відносини, 1988.

БРИФІНГ

БРИФІНГ (англ. briefing) — короткий публічний виступ на якому учасники певних подій або заходів надають інформацію про поточний перебіг справ, позиції сторін, повідомляють раніше невідомі деталі та відповідають на питання журналістів.

Підготовка до брифінгу триває 1-3 дні. За цей час до ЗМІ надсилається інформація щодо його проведення у формі прес-релізу із зазначенням теми та основних аспектів, які мають бути висвітлені. Паралельно персонально запрошуються представники мас-медіа телефоном, через електронну пошту та під час особистих зустрічей. Водночас готується доповідь виступаючого. Якщо виникає необхідність у висловлюванні різних думок або підкресленні одностайності щодо певної позиції, на брифінгу можуть бути присутні кілька представників відповідної організації. У такому разі головною є перша доповідь, що розкриває тему, інформаційний привід, задає тон сприйняття інформації, решта ж виступів доповнюють її, тим самим підкреслюючи одностайність.

Проведення брифінгу має свої особливості. Стислість викладу теми передбачає наявність продуманого тексту і вміння швидко та чітко реагувати та відповідати на будь-які питання. Брифінг триває не більше 30 хвилин. З них перші 10 хвилин відводяться на представлення присутніх офіційних осіб та ознайомлення зі своєю позицією. Решту часу присвячується відповідям на бліц-питання, які задають співробітники ЗМІ. Брифінг - це не діалог, це короткі

запитання і такі ж короткі, але повні інформаційні відповіді. Тому іноді брифінг проводять стоячи, у холі готелю, аеропорту, адміністративної будівлі.

ПЕРЕВАГИ БРИФІНГУ:

Дають можливість одночасної передачі інформації практично в усі ЗМІ; Ви не витрачаєте час і зусилля на підготовку матеріалу для конкретного друкованого видання або телерадіоканалу - все це з урахуванням особливостей і пріоритетів свого ЗМІ зроблять на професійному рівні журналісти; Проблему, яку Ви маєте на меті розкрити, журналісти висвітлять ширше, ніж це викладено у Вашому прес-релізі. Це відбувається завдяки тому, що журналісти мають можливість задавати свої питання.

ДЖЕРЕЛА:

Примак Т.О. PR для менеджерів і маркетолога, 2013; Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.; Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). — К. : Либідь, 2002. — 576 с.

БУДДІЗМ

БУДДІЗМ («Вчення Просвітленого») — релігійно-філософське вчення (Дгарма) про духовне пробудження (бодгі), яке виникло близько VI ст. до н. е. у Давній Індії. Засновником вчення вважається Сіддхартха Гаутама, у подальшому отримав ім'я Будда Шак'ямуні.

Буддизм — одна зі світових релігій, яка зародилася в Індії і поширена переважно в Азії: від Шрі Ланки до Бурятії, і від Калмикії до Японії. Найбільше послідовників має у країнах Південно-Східної Азії, Східній Азії та Тибеті. Предмет науки буддології. Оригінальна назва: Дгарма (Закон, Вчення) або Буддга-дгарма (вчення Будди). Термін «буддизм» створений європейцями у XIX ст.

Вважається, що це одна з найдавніших світових релігій, яка сповідується у багатьох регіонах світу. «Без розуміння буддизму неможливо зрозуміти і великі культури Сходу — індійську, китайську, не говорячи вже про культури Тибету та Монголії, які пронизані духом буддизму до їх останніх основ».

Буддизм виник на північному сході Індії, на території держав Магадга, Кошала і Вайшалі, де проповідував історичний будда Сіддгартха Гаутама. Час появи цієї релігії пов'язується із датою смерті Гаутами, яких у буддійській традиції існує дві — 544 до Р.Х. і 486 до Р.Х.

Перша дата була прийнята ЮНЕСКО як дата заснування буддизму. Проте вона заперечується буддологами, які вважають, що будда помер близько 400 до Р.Х., до походів Александра

Македонського в Індію. Відповідно, появу буддизму слід датувати початком IV ст. до Р.Х., серединою «осьового часу».

**Великий Будда Аміда, який медитує, у Камакурі,
префектура Канаґава, Японія**

Причиною виникнення буддизму називають кризу традиційного ведичного брахманізму у середині 1 тисячоліття до Р.Х. Місце зародження буддизму — північно-східна Індія — була форпостом альтернативних релігійно-філософських рухів, які підтримувалися станом воїнів-кшатріїв для боротьби за владу із жерцями-брахманами. Відповідно, соціальною опорою буддизму в Індії стали воїни, а точніше їхні лідери — правителі раджі. Сам будда Гаутама також походив зі стану воїнів. Засновником нової релігії був Сідхартха (560–480 рр. до н. е.) — син правителя країни Магадха, з роду Сакія. Він зростав у багатствах і розкоші, рано одружився і мав сина.

Офіційна наука брахманів — брахманізм — зустріла реакцію у новій релігії буддизмі. Нові релігії поширилися серед нижчих класів бо не визнавали суспільної нерівності й навіть паріїв приймали за своїх визнаців. Але вищі верстви залишилися при вигідному положенні.

Традиційно-теологічному брахманістичному тлумаченню дхарми буддизм противопоставив свій, у багатьох випадках раціоналістичний підхід до розуміння тодішньої політико-правової думки і ідеології у цілому. Трактуювання дхарми, як і все світосприйняття раннього буддизму, пронизане проповіддю гуманізму, добрих відносин між людьми, любові до ближнього, ненасильства. Для буддизму притаманна тенденція до зменшення ролі і масштабів покарань. Саме вчення вихваляє законність і законний шлях у житті. Для того, щоб виконувати ці закони, людина повинна знаходитись на певному рівні розвитку. З ростом числа її поборників зміцнювались їх позиції у суспільно-політичному житті. Згодом ідеї буддизму почали сильніше впливати на державну політику і законодавство. Під час правління

Ашоки (268–232 рр. до н. е.) який об'єднав Індію, буддизм був признаний державною релігією. Пізніше вплив вищезгаданої релігії розповсюдився на інші країни південно-східної Азії.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ БУДДИЗМУ ВИКЛАДЕНІ У ЧОТИРЬОХ ШЛЯХЕТНИХ ІСТИНАХ:

- життя неминуче пов'язане зі стражданнями — дукха або дуккха (санскр. — «страждання», «фрустрація», «дискомфорт»);

- причиною страждання є жага буття і чуттєвих насолод — дуккха самурая (санскр. (samudayo — «виникнення», «походження», «поява»);

- щоб уникнути страждань, слід звільнитися від цієї жаги буття — дуккха ніродга (санскр. (nirodho — «припинення», «згасання», «притамування»);

- і досягти повного заспокоєння — Ніббани (санскрит: Нірвани) — дуккха ніродга гаміні патіпада марга (санскр. дослівно «шлях»); (gāminī — «той, що веде до», paṭipadā — «шлях», «практика»).

Поруч із великою кількістю шкіл буддизму, існують фундаментальні елементи вчення, які поділяють всі буддисти. Зокрема йдеться про Трілакшана (Три ознаки Буддійського вчення):

- Анітья, визнання непостійного, мінливого характеру всесвіту. Нема нічого постійного;

- Анатман, відсутність віри в індивідуальну «душу»;

- Дуккха, страждання як універсальний принцип не пробудженого буття.

Буддизм вчить робити добрі та вмілі вчинки, уникати злих та невмілих вчинків, а також очищувати та розвивати розум. Мета цих практик — покласти край стражданням та досягти згасання (Ніббана) жадоби, злостивості та хибних поглядів, досягаючи при цьому Пробудження (Бодгі).

Буддизм заперечує існування абсолютного трансцендентного Бога-творця, який вшановується в аврамічних релігіях, зокрема у християнстві. Натомість буддисти допускають існування багатьох божеств або богів, які є частиною світу і залежні від його законів. Ці божества так само як люди, прагнуть стати буддами — істотами, що вийшли з кола перероджень і смертей, досягнувши пробудження, але завдяки довготривалості свого життя не задумуються над мінливістю та хиткою природою власного існування. Спільним для всіх буддійських шкіл є заперечення існування індивідуальної душі людини. Віра в її існування вважається основною перепорою на шляху до досягнення стану пробудження.

Пізніше у межах буддизму Індії виникли два напрями: Хінаяна і Магаяна, кожен з яких пропонує способи пробудження людської свідомості.

Хінаяна — «вузький» (або дослівно — «малий») шлях порятунку, який передбачає певний аскетизм, відлюдництво і був розрахований в основному для практики монахами-бгїкшу.

Махаяна — «широкий» (або дослівно — «великий») шлях порятунку, при якому припускається можливість досягнення самадгї та нїрвани мирянином, який дотримується обїтницї духовного вдосконалення під керївництвом бодгїсаттви. На вдмїну вд ченцїв, мирянам давався бїльш спрощений етичний кодекс поведїнки, який зводився до дотримання п'яти заповїдей: 1) вдмова вд вбивства; 2) вдмова вд привласнення чужого майна; 3) вдмова вд надмїрного статевого життїя; 4) вдмова вд зловживання довїрою, брехнї та шахраїства; 5) вдмова вд речовин, якї збуджують свїдомїсть.

їснує кїлька десяткїв течїй буддизму, якї можна загально згрупувати у три типи: Нїкая, Махаяна та Ваджраяна. З шкїл Нїкая до наших часїв збереглася лише школаТхеравада. Кожна з гїлок буддизму вважає, що вона представляє справжнє вчення Будди; разом з тим в деяких школах вважається, що гнучкий характер буддизму дозволяє йому змїнювати формулювання, термїнологїю та пїдходи згїдно з сучасними обставинами.

Школа Тхеравада, що означає «Вчення старїйшин», будує вчення та практику винятково на Палїйському канонї. Він вважається найстарїшим з їснуючих буддїйських канонїв, його тексти сприймаються як автентичнї в усїх гїлках буддизму. Практика Тхеравади спирається на розвиток «грунтовної уваги», що призводить до розвитку вмїлих якостей. Буддизм Нїкая, ї у тому числї Тхераваду, їнодї називають Хїнаяною («Ницою колїсницею»), хоча це взагалї вважається неввїчливим. Тхераваду сьогоднї сповїдують у Шрї Ланцї, М'янмї, Лаосї, Тайландї, частково у В'єтнамі та Малаїзїї; загально у свїтї близько 124 мїльїонїв людей. В Україні є окремї послїдовники Тхеравади, проводяться семїнари з Вїпассани.

У Махаянї («Великїй колїсницї») пїдкреслюється спївчуттїя до всїх та самовїдданий їдеал Бодхїсаттви. У доповнення до текстїв шкїл Нїкая, школи Махаяни визнають загально або частково ряд текстїв, записаних бїля першого сторїччя нашої єри. Цї пїзнїшї тексти написанї на санскритї, та присвяченї досягненню стану Будди через слїдування шляхом Бодхїсаттви протягом незлїченних вїкїв. У зв'язку з такими величезними вдрїзками часу, у деяких школах Махаяни приймається

ідея досягнення переродження у «Чистій землі», що не є саме по собі Пробудженням, але як середовище максимально сприяє досягненню Пробудження. Буддизм Махаяни сповідують сьогодні у Китаї, Японії, Кореї та більшій частині В'єтнаму; загалом у світі близько 185 мільйонів людей. В Україні Махаяна представлена послідовниками японської школи Нітірен-Сю (Ніппондзан Мьоходзі) Дзен.

Ваджраяна («Діамантова колісниця») поділяє багато з основних концепцій Махаяни, але разом з тим використовує велику кількість технік, призначених для вдосконалення буддійської практики. Одна з складових Ваджраяни — використання психофізичної енергії як засобу досягнення глибоких станів зосередження та усвідомлення. Ваджраяну сьогодні сповідують в основному у Тибеті, Непалі, Бутані, Монголії, Калмикії, північній Індії, частково у Китаї та Японії; загалом у світі близько 20 мільйонів людей. Найвідомішим духовним лідером Ваджраяни є Далай-лама. В Україні Ваджраяна представлена громадами Карма Каг'ю.

ДЖЕРЕЛА:

Торчинов Е.А. Введение в буддологию. Курс лекций. — Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2000.; Торчинов Е.А. Введение в буддизм. Курс лекций. — СПб.: Амфора, 2005. — 430 с.; Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу: Курс лекцій. — Київ.: Либідь, 996.; Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу: Підручник. — Київ.: Либідь, 2000.;

БУКЕР ТАЛІАФЕР ВАШИНГТОН (5 квітня 1856 - 14 листопада 1915 рр.)

Один з найвидатніших просвітителів і борців за освіту американських негрів, оратор, політик, письменник.

Букер Вашингтон народився на одній із плантацій у штаті Вірджинія 5 квітня 1856 р. Він був сином чорної рабині і невідомого йому білого чоловіка.

Його мати працювала куховаркою у домі плантатора. У дитинстві, як і інші раби, не мав прізвища, а після закінчення Громадянської війни 1861-1865 рр. у США, яка принесла звільнення чорношкірим рабам, Букер вибрав собі прізвище першого Президента США Джорджа Вашингтона.

Після того як Авраам Лінкольн підписав Прокламацію про звільнення рабів, що поклала кінець експлуатації негрів і надала їм свободу від своїх колишніх господарів, мати Букера залишила плантацію.

Разом зі своїми дітьми вона перебралася у місто Малден, штат Західна Вірджинія, поруч зі столицею штату Чарльстон. Там маленький Букер самостійно навчився читання, а потім закінчив недільну школу, відкриту для дітей негрів.

Щоб хоч якось підтримувати свою родину і допомогти матері, вранці перед школою він підробляв, перекидаючи вугілля у кочегарці. Працював на солеварню, у вугільних шахтах, але продовжував займатися самоосвітою.

У 1872 р., у сімнадцять років, він вступив до Хемптонської загальної сільськогосподарської інститут для студентів з чорним кольором шкіри у Вірджинії, де негрів навчали за програмами середньої недільної школи. Там він навчався протягом трьох років.

Закінчивши його, став учителем у негритянських школах Півдня і навіть короткий час працював секретарем генерала Самуеля Армстронга, ректора Хемптонського інституту. Потім Букер Вашингтон переїхав до Вашингтона, де продовжив освіту.

У 1879 р. отримав диплом вчителя і став викладати у Хамптонском інституті, куди була прийнята перша партія учнів-індійців. Написав кілька книг. Найвідоміша називається «Збудися від рабства». Букер Вашингтон був чудовим оратором, одним з видатних просвітителів і борців за освіту негрів.

У вересні 1895 р. при відкритті торгово-промислової виставки у місті в Атланті (штат Джорджія) виголосив промову, виклавши свою соціально - політичну концепцію, що складається у расовому і класовому світі і тісній співпраці білого і кольорового населення Сполучених Штатів.

Він став першим в історії Америки чорною людиною, яка виступила перед білою аудиторією. У своїй промові Букер Вашингтон

просив рівноправності тільки у двох сферах: в отриманні роботи і у підприємстві.

Його промова за 10 хвилин сформувала стан расової політики на півдні США і зробила Букера Вашингтона вождем негритянського народу. Букер Вашингтон вмів привернути до себе уваги слухачів, і незабаром його публічні виступи стали приносити матеріальні плоди для інституту Таскігі. Президент Теодор Рузвельт радився з ним щодо призначень на державні посади чорношкірих і навіть білих південців.

У 1896 р. Букер здійснив подорож по Європі (Антверпен, Гаага, Париж і Лондон). Під час подорожі Вашингтон познайомився з Марком Твенем, був прийнятий королевою Вікторією. Повернувшись у США, Вашингтон став визнаним лідером тієї частини чорношкірого населення Америки, які вважали за необхідне мирне вирішення расової проблеми. Генерал Армстронг рекомендував Букера Вашингтона в якості організатора навчального процесу у щойно відкритому Індустріальному педагогічному інституті для людей з чорним кольором шкіри у Таскігі, штат Алабама. У 1881 р. Букер Вашингтон став директором інституту для учнів-негрів у Таскігі. Інститут у Таскігі давав середню освіту з ухилом для роботи у промисловості. Цьому навчальному закладу катастрофічно не вистачало коштів, грошей не було навіть для того, щоб докупити достатньо землі і побудувати на ній навчальні корпуси.

Коли на початку першого навчального року у Таскігі зібралися студенти, то лекції їм довелося слухати на підлозі розваленого будинку старої церкви. У Таскігі Букер Вашингтон створював умови для нормального навчання своїх студентів і одночасно вів викладацьку діяльність. Вашингтон розширив навчальну базу інституту і ввів вивчення сільськогосподарських предметів і ремесел. З року у рік він роз'їжджав по країні, коли у невеликій повозці, а коли верхи на мулі, збираючи гроші для свого інституту. При цьому рівень його інституту був такий, що переймати досвід і особливо досвід агрономічної школи приїжджали з Європи, Китаю і Японії. За життя Вашингтона інститут Таскігі продовжував рости і розвиватися. Університетський комплекс і студентський містечко склалися вже з більш ніж сотні нових будівель, а число студентів досягло 1600 чоловік. Інститут Таскігі є найкращим пам'ятником діяльності Букера Вашингтона у першій половині ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА:

Політичні портрети Новітньої доби. Книга I – Північна Америка. - Навчальний посібник / Укладачі: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.Г.Лисенко., В.В.Сокирська,– Умань.: ПП Жовтий О.О., 2012. – 798 с.

БУРДЬЄ П'ЄР
(1 СЕРПНЯ 1930 — 23 СІЧНЯ 2002 рр.)

Французький соціолог і філософ, представник постструктуралізму, лідер антиглобалістського руху. Його роботи перекладаються багатьма мовами світу і мають широкий резонанс у міжнародному науковому дискурсі. Автор понад 30-ти книг та декількох сотень статей, він переважно досліджував соціальний простір та його структуру, політичну сферу, а також журналістику та медіа.

У його дослідженнях поєднуються підходи та методи у сфері антропології, історії, лінгвістики, політології, філософії, естетики, які він застосовував до вивчення таких різноманітних соціологічних об'єктів як: соціум, мистецтво, влада, безробіття, система освіти, право, наука, література, клас, релігія, спорт, мова, інтелектуали, телебачення тощо.

Творчість Бурдьє — це своєрідна інтеграція різних теоретико-методологічних напрямків, мікро- та макropідходів. Бурдьє прагнув синтезувати різноманітні концептуальні ідеї для розв'язання традиційних соціологічних дилем, зокрема, теорії та практики, об'єктивності та суб'єктивності, соціальної структури та соціальної дії. Одним з показників його легендарності для Франції було те, що оголошення про його смерть було передовицею у *Le Monde*. Прем'єр-міністр Ліонель Жоспен, сам соціаліст, описав Бурдьє як майстра сучасної соціології і сказав, що «його праці зробили його лідером школи, в якій здійснюється гостра критика капіталістичного ладу».

П'єр Бурдьє народився у селі Данген у районі Піренеїв. Його батько був сільським начальником поштового відділення. У школі Бурдьє був яскравим студентом, хоча й отримав популярність як зірка гри у регбі. Згодом він переїхав до Парижа і навчався у Вищій нормальній школі на спеціальності «філософія», де його однокласником був філософ Жак Дерріда, а вчителями були Альтюссер, Башляр, Фуко. Його академічними зацікавленнями були концепції Мерло-Понті, Гуссерля, Гайдеггера, а також ранні роботи

Маркса. Після отримання агреже з філософії, Бурдьє працював учителем протягом року у ліцеї міста Мулен, а з 1958 р. був призваний в армію. Він служив протягом двох років в Алжирі, де французькі війська намагалися придушити повстання. Спочатку Бурдьє був охоронцем, а потім його перевели на офісну роботу.

Протягом 1959-1960 рр. він читав лекції в університеті Алжира, вивчав місцеві етнічні спільноти, зокрема — культуру берберів. Саме Алжиру, алжирським робітниками і дрібним підприємцям присвячені його перші опубліковані соціологічні праці: «Соціологія Алжиру» (1961 р.), «Праця і робітники в Алжирі» (1964 р.).

У 1960 р. він повернувся до Франції. З 1964 р. був директором-дослідником у Вищій дослідницькій школі. У 1975 р. він заснував і очолив Центр європейської соціології, який мав великі міжнародні наукові контакти і програми, а також журнал «Дослідницькі роботи у соціальних науках, який і понині, разом з «Французьким соціологічним журналом, є одним з провідних соціологічних журналів Франції. Важливим етапом на шляху визнання заслуг П'єра Бурдьє стало його обрання у 1981 р. членом Французької академії та отримання ним почесної посади завідувача кафедрою соціології у Колеж де Франс.

Бурдьє одружився у 1962 р. з Марі-Клер Брісар, вони мали трьох дітей. Бурдьє помер від раку 24 січня 2002 р. у Парижі, у лікарні Сент-Антуан і похований на кладовищі Пер-Лашез.

У кінці 1980 рр. Бурдьє став впливовим дослідником у наукових колах Франції та одним з найбільш згадуваних французьких соціологів у Сполучених Штатах. Багато з його ранніх робіт підкреслили важливість соціології як самостійної дисципліни, а для своїх учнів він був гуру, (фр. Бог). Проте особливої публічної ваги Бурдьє набув у 90-х рр., коли почав брати активну участь у рухах проти засилля неоліберального дискурсу та глобалізації у цілому. У середині 1990-х рр. Бурдьє бере участь у низці заходів за межами академічних кіл. Він підтримував численні акції, страйки, мітинги, чим викликав неабиякий інтерес засобів масової інформації та збільшив популярність своїх книг.

У своїх працях філософ наголошував на політичній відповідальності соціолога перед суспільством. Однією з основних відмінностей між соціологом та публічним інтелектуалом є можливість мати зв'язок із медіа-ресурсами поза академічною сферою. Тут постає потреба у дослідженнях того, на яких умовах відбувається трансформація інтелектуала-науковця у публічного інтелектуала. Займаючи критичну соціологічну і політично ангажовану позицію (позицію «вченого-борця»), виступаючи на стороні соціально

незахищених верств (алжирських емігрантів, безробітних, молоді паризьких околиць, селян), Бурдьє наклав на себе багато нарікань з боку «чистих мислителів», які вважали, що справа вченого — бути осторонь політики, спостерігати і аналізувати, а не брати участь безпосередньо у політичних подіях.

СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ:

Соціологія П'єра Бурдьє носить глибоко критичний і рефлексивний характер. Його діалектичне і часом парадоксальне мислення спрямоване на критику не лише соціальної та політичної реальності сучасності, а й на саму соціологію як інструмент пізнання соціального світу. Саме тому у роботах Бурдьє велике місце займає соціологія соціології. П'єр Бурдьє постійно аналізує і соціальний статус соціології у сучасному суспільстві, свободу і затребуваність у виборі предмета і об'єкта досліджень, незалежність і політичну заангажованість соціологів.

Свій підхід до аналізу зв'язку між соціальною структурою та тим, як індивіди конструюють соціальну реальність, Бурдьє називає «конструктивістським структуралізмом». На його думку, ментальні структури визначаються соціальними структурами, але при цьому активний індивід здатний впливати на структури.

Для Бурдьє характерна зневага до міждисциплінарного поділу, що, за його переконаннями, накладає обмеження як на предмет дослідження, так і на застосовувані методи.

Коли проводять розділення між емпіричною соціологією і теоретичною, то зазвичай говорять, що емпірична соціологія вивчає реальні факти та явища, що інтерпретуються в рамках абстрактної моделі, яка і є теоретичною соціологією. Розподіл на емпіричну й теоретичну соціологію зовсім невластивий для робіт Бурдьє. Відкидаючи непрактичну, незалучену у соціальне життя стратегію теоретичного дослідження, завдання Бурдьє головно — зафіксувати вплив спостереження за ситуацією на саму ситуацію. Це засвідчує рішучий розрив з традицією, яка стверджує, що теоретику не слід нічого робити із соціальною дійсністю, окрім як пояснювати її. Це означає, по-перше, те, що соціолог не може займати якусь унікальну позицію «зі сторони», весь інтерес якої зводиться тільки до соціологічного пояснення; по-друге, що соціолог повинен перейти від зовнішнього (теоретичного) і незацікавленого розуміння практики агентів до розуміння практичного і безпосередньо зацікавленого. Бурдьє неодноразово підкреслював у своїх книгах, що теоретичні

визначення не мають самі по собі жодної цінності, якщо їх не можна змусити працювати в емпіричному дослідженні.

Певні набори соціальних відносин та сформовані ними соціальні позиції складають «поля», кожне з яких характеризується специфічним типом влади («капіталом»). У кожному з полів точиться боротьба як за володіння певним капіталом, так і за утвердження певної системи розподілу капіталів. Будь-яка влада (у широкому та вузькому значенні) тримається не тільки й не стільки на насильстві, скільки на визнанні її легітимною. Влада у тому чи іншому полі здебільшого полягає у можливості нав'язування власної системи значень, ієрархії цінностей, правил гри, які набувають характеру безапеляційних, самоочевидних («символічне насильство»). Оскільки легітимність влади передбачає несвідоме прийняття панівних значень та цінностей, тому йдеться не про свідомий обман, а про структурний примус. Ці примуси здійснюються за посередництвом «габітусу» — Сукупності схем сприйняття, яка формується досвідом соціалізації у певній соціальній позиції та продукує відповідні уявлення та поведінку.

СОЦІАЛЬНЕ ПОЛЕ:

Сукупність усіх соціальних відносин не є чимось аморфним і однорідним, а наділена певною структурою. Ця обставина знайшла відображення у концепті «поле», що розуміється як відносно замкнена та автономна підсистема соціальних відносин, яка функціонує незалежно від зовнішніх примусів. Поле — це місце сил, відносно незалежний простір. Поняття «поля» французький вчений визначає як мережу відносин між об'єктивними подіями соціальних суб'єктів, яка існує незалежно від індивідуальної свідомості та волі. У суспільстві існують декілька полів (економічне, релігійне, політичне, культурне тощо), які мають власну структуру. Поле, вважає Бурдьє, виступає ареною змагань індивідів або груп за поліпшення своїх позицій, за досягнення привілейованого місця у соціумі. Відповідно, найбільшою потужністю наділене те поле чи той агент, який володіє ресурсами, що їх можна інвестувати у гру, аби отримати прибуток. Будучи своєрідним різновидом ринку, де з метою демаркації позицій у полі використовуються різні види капіталів: економічний, культурний, соціальний. Найважливішою характеристикою поля є форма взаємодії між агентами, наділеними постійними диспозиціями, засвоєними за час перебування у полі, чиї позиції в полі повинні розглядатися тільки у взаємних відносинах. Принцип відносності — найважливіший для розуміння теорії полів і всієї концепції Бурдьє у цілому.

Поле — це структурований соціальний простір: поле сил і поле боротьби за зміну чи збереження цього поля. Найстійкіше поле таке, яке має найбільш розгалужену структуру, а елементи структури істотним чином відрізняються між собою. Сутність цього поняття можна також пізнати через популярний у сучасній філософії концепт гри: за Шматко, «поле — простір гри, що історично склався, зі специфічними, властивими тільки цьому простору інтересами, цілями і ставками, з особливими законами функціонування».

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ:

Соціальний простір багатовимірний, структурується на основі розподілу різних видів капіталів (економічного, культурного, символічного), що виступають як інструменти та цілі боротьби всередині простору. Соціальний капітал — поняття, введене Бурдьє у статті «Форми капіталу» (1983) для позначення соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання вигод. Джерела цієї ідеї можна знайти у Токвіля, Зіммеля, Дюркгайма і Вебера.

За Бурдьє, соціальний капітал є продуктом суспільного виробництва, матеріальної і тим самим класової практики, засобом досягнення групової солідарності. Поділяючи точку зору Макс Вебера про те, що соціальна стратифікація ґрунтується не лише на економіці чи ідеології, Бурдьє використовує капітал як простий спосіб вимірювання соціальної конкуренції і влади у суспільстві. У такому розумінні соціальний капітал виступає не тільки і не стільки причиною економічних вигод, скільки проявом соціально-економічних умов та обставин, він є груповим ресурсом і не може бути визначений на індивідуальному рівні. Зв'язки між економічним розвитком суспільства і розміром сукупного соціального капіталу опосередковані політичним ладом, релігійними традиціями, домінуючими цінностями. Саме соціальний капітал визначає приналежність до групи, будучи мережею зв'язків, якими не можна скористатися інакше, як за посередництвом групи, що володіє певною владою і здатної надати «послугу за послугою» (сім'я, друзі, церква, асоціація, спортивний або культурний клуб тощо). Розподіл капіталів між агентами проявляється як розподіл влади і впливу у цьому просторі. Позиції агентів у соціальному просторі визначаються обсягом і структурою їхніх капіталів. У межах соціального капіталу Бурдьє вирізняє також символічний капітал, який пов'язаний з володінням авторитету, репутації.

Економічний капітал — володіння матеріальними благами, які допомагають зайняти чільне місце у полі (гроші), а також і будь-який

товар у широкому розумінні цього слова. Культурний капітал — це, в першу чергу, освіта (загальна, професійна, спеціальна) і відповідний диплом, а також той культурний рівень індивіда, який йому дістався у спадок від його родини і засвоєний у процесі соціалізації. Економічний і культурний капітали є джерелами влади для тих, хто ними володіє персонально, що дає агенту владу над тими, у кого цього капіталу менше або хто його позбавлений.

КОНЦЕПЦІЯ «ГАБІТУСУ»:

У філософській традиції термін «габітус» позначає суму індивідуальних тілесних навичок — хода, жестикуляція, манери, — осадження досвіду конкретної людини у глибині тілесної свідомості. У соціології у широкий науковий обіг слово габітус введено Бурдьє: габітус — тема міцних набутих диспозицій, призначених для функціонування в якості принципів, які породжують і організують практику та уявлення, які об'єктивно пристосовані для досягнення певних результатів, але не припускають свідомої націленості на ці результати і не вимагають особливої майстерності. Габітус — цілісна система диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації та дій, результат досвіду та інтеріоризації індивідом соціальних структур, що носить несвідомий характер. Габітус є результатом індивідуальної історії і соціального досвіду індивіда. Дія формується на підставі суб'єктивної оцінки об'єктивних можливостей, поєднання бажаного і можливого.

Принциповим моментом є те, що габітус цілісний і не може бути розкладений на окремі складові його диспозиції, оскільки виражає один загальний принцип, який проявляється у всіх практиках індивіда і може переноситися з однієї сфери в іншу, задаючи їхню взаємну узгодженість. Габітус формується середовищем, отже подібні умови, тобто позиції індивіда генерують подібні габітуси членів групи, класу. Таким чином, соціальний клас — це «клас схожих умов, а також клас індивідів, що володіють схожим габітусом».

СИМВОЛІЧНА ВЛАДА І НАСИЛЬСТВО:

Бурдьє визначає символічну владу як здатність формувати або змінювати категорії сприйняття та оцінки соціального світу, які, в свою чергу, можуть безпосередньо впливати на його організацію. Символічна влада — це сила змушувати бачити і вірити, затверджувати або змінювати бачення світу а, отже, і сам світ. Це влада квазімагічна. Завдяки ефекту мобілізації вона дозволяє отримати еквівалент того, що досягається силою (фізичною або економічною), але лише за умови, що ця влада визнана, тобто не

сприймається як свавілля. Механізми містифікації не усвідомлюються самими суб'єктами, адже це не свідомий обман, оскільки обманюються й самі містифікатори. Символічне насильство — необхідна функція влади, що тримається і визнається завдяки своїй легальності та легітимності. Влада здійснює символічне насильство, нав'язуючи свою істину, ідеї, горизонт цінностей, які набувають природний, очевидний характер, що апріорі не піддається критиці та сумніву. За допомогою символічного насильства проводиться трансформація сприйняття, «кристалізація» відносин «панування — підпорядкування». Легітимність влади передбачає «незнання», міфічність, несвідоме прийняття людьми панівних цінностей та установок. Саме віра у легітимність слів і того, хто їх виголошує, перетворює силу слів і гасел у владу підтримувати порядок. Існують також символічні революції, що виробляються творчою інтелігенцією, журналістами, ученими, видатними релігійними і, рідше, політичними пророками. Але такі революції, попри їхню символічність, спрямовані на ментальні структури, тобто змінюють наше бачення і мислення.

Четверта влада, якою визнають журналістику, є насправді владою символічною. Вона нікому нічого не може реально звеліти. Проте через механізм громадської думки журналістика має величезний вплив на всі сфери суспільного життя і владу зокрема. Особливо великий вплив має телебачення, будучи інструментом, який дозволяє теоретично торкнутися всіх. Телебачення виступає як справжній інструмент підтримання символічного порядку. Символічний вплив телебачення полягає у його загальності, у привабленні уваги до потенційно цікавих для всіх подій. На телебаченні панує «ефект реальності»: воно примушує повірити у те, що показує. І потрохи телебачення, яке, за ідеєю, є інструментом відображення реальності, перетворюється на інструмент творення реальності. За допомогою телебачення досягається такий же ефект, що й від демонстрації в 50000 людей, запевняє П'єр Бурдьє. Поле журналістики перебуває під тиском поля телебачення, а поле телебачення, у свою чергу, перебуває під тиском поля економіки. П'єр Бурдьє вказав на особливості телебачення, які сформувалися внаслідок тиску на нього рейтингового менталітету:

1. телебачення виявляє дедалі більшу схильність подавати зображальну інформацію про факти як видовище і розваги. Дорогоцінний ефірний час заповнюється порожнечою, нічим або фактично нічим; за кадром залишається важлива інформація, якою глядач мусив би володіти для здійснення своїх демократичних прав. За

П'єром Бурдьє тут панують екстраординарні новини, а про визначальні для сучасності події, необхідні глядачеві для прийняття правильних рішень, він мало що довідається;

2. у новітню епоху дедалі виразніше за телебаченням окреслюється особлива негативна функція виступати способом гальмування думки. У людини немає часу подумати перед телекамерою. Існує зв'язок між мисленням і часом. Не можна мислити на швидкості. Люди не можуть гарно думати у прискореному темпі. Через це вони на телебаченні мислять готовими ідеями. Готові ідеї — це ідеї, засвоєні всіма, загальні, такі, що не викликають заперечень. Телебачення подає обмін банальностями, загальними місцями, а це і є комунікація, єдиним змістом якої є самий факт спілкування. Зв'язне мовлення, яке поступово усувається з телевізійних студій, насправді залишається однією з найдієвіших форм опору маніпулюванню і утвердження свободи мислення;

3. телебачення у сучасну епоху стало способом уніфікованості і «баналізації» мислення і у цілому — стандар.

ДЖЕРЕЛА:

Бурдьє П. Начала / Пер. с фр. Н. А. Шматко. - М.: Socio-Logos, 1994. — 288 с.; Новейший философский словарь/ Сост. А. А. Грицанов. — Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. — 896 с.; Филиппов А.Ф. Пьер Бурдьє. Практический смысл. — Социологическое обозрение, 2002. — № 1. — С. 76—86.; Ашкеров А. Ю. Пьер Бурдьє // Социологическая теория: История, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». — СПб.: Владимир Даль, 2008. — С. 772—773.; Коркюф, Филипп. Новые социологии / науч. ред. Н. А. Шматко. — М.;СПб.: Институт экспериментальной социологии; Алетейя, 2002. — 172 с.; Бикбов А.Т. Бурдьє / Хайдеггер: контекст прочтения // Бурдьє, Пьер. Политическая онтология Мартина Хайдеггера / пер. с франц. А. Т. Бикбова, Т. В. Анисимовой. — М.: Праксис, 2003.; Бурдьє П. Социология социального пространства. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007.— с. 87-96.; Бурдьє, П. Формы капитала /пер. с англ. М. С. Добряковой; Бурдьє П. Различение: социальная критика суждения (фрагменты книги) / пер. с фр. О. И. Кирчик // Западная экономическая социология: хрестоматия современной классики. — М.: РОССПЭН, 2004. — 680 с.

БУРЖУАЗІЯ

БУРЖУАЗІЯ (фр. Bourgeoisie, від давньо-фр. Burgeis — городяни, від burc, borg — місто) — соціальна верства або суспільний клас; частина суспільства, власники засобів виробництва. Відповідно до розміру підприємства або капіталу, саме власник чи безпосередньо зайняті підприємницькою діяльністю, буржуазію в суспільствознавстві традиційно поділяють на дрібну, середню та велику:

- дрібна буржуазія — підприємці, котрі використовують власну робочу силу, або невелику кількість найманих робітників, як то членів своєї сім'ї (селяни, фермери, міські кустарі, У тому числі самостійна інтелігенція);
- середня буржуазія — володарі дрібних підприємств, крупні представники вільних професій;
- велика буржуазія — власники з найманими безпосередніми керівниками підприємств котрі мають сотнями найманих працівників.

«Виїзд буржуа». Жан Бєро, 1889.

Буржуазія, як початкова історична назва вільних городян (бюргери, буржуа) на противагу іншим панівним, або навпаки, підневільним суспільним станам феодального суспільства — селянству, дворянству і духовенству — виникає в Європі в епоху пізнього Середньовіччя. У письмових джерелах вперше згадується у 1565 р. В епоху індустріалізації, розвитку ринкових відносин та становлення капіталізму, буржуазія кількісно значно виростає за рахунок інших феодальних класів, та поступово перетворилася на ведучу (з точки зору марксизму «панівну») соціальну верству, котра володіє основними засобами виробництва. Французькі утопічні соціалісти і комуністи (зокрема, вже К. А. Сен-Сімон, який протиставляв буржуа робітникам) поширили поняття «буржуазія» на багатих представників середнього класу.

У марксизмі, який описував соціально-економічні процеси у Західній Європі середини XIX ст., а особливо у його східних версіях — у радянському марксизмі-ленінізмі (сталінізмі), а також у маоїзмі — сучасний історичний прогрес відбувається на тлі негасаючою боротьби двох «протилежностей» — пролетаріата і буржуазії. Отже ця

боротьба є головною рушійною силою історичного поступу. Політична перемога пролетаріату над іншими класами (у тому числі над буржуазією) зветься «соціалістичною революцією». А встановлення соціалістичної влади, або соціалістичного ладу у країні («диктатура пролетаріату») неодмінно веде до знищення буржуазії як класу. Самостійне селянство, за комуністами, також мусить бути як клас знищено. Креативна роль буржуазії як організатора та керівника процесу виробництва, що ризикує власним майном та добробутом; її керівна роль як фундатора економічного та технічного прогресу — марксизмом ігнорується.

Протягом ХХ ст., в епоху науково-технічного розвитку та інших аналогічних процесів, що призвели до ускладнення соціальної структури суспільства, соціальний конфлікт між буржуазією і пролетаріатом втрачає своє домінантне значення. Так звана «революція менеджерів» (не власників, а найманих службовців) у другій половині ХХ ст. також призвела до часткової втрати буржуазією монопольної влади організатора виробництва. Виникнення постіндустріального суспільства остаточно виявила сучасну обмеженість марксистської класової теорії — схеми суспільства та суспільного процесу, заснованих на дуалізмі «пролетаріат-буржуазія».

Перші представники буржуазії в Україні з'явилися ще у ХУІІ ст., коли почав зароджуватися ринок, зростали міста, виникали перші мануфактури.

Безпосереднє оформлення буржуазії відбулося у ХУІІІ ст. з перемогою фабрично-заводського виробництва у пореформену добу, коли нестримно зростали підприємницькі верстви. За даними одноденного Всеросійського перепису 1897 р., в Україні налічувалося великої буржуазії 289,5 тисяч осіб (разом із сім'ями), дрібних заможних господарів — 413,6 тисяч, дрібних незаможних виробників — 910 тисяч. У групі населення, яке жило прибутками від капіталів і нерухомого майна, українцівразом із сім'ями налічувалося 74,6 тисяч, або близько 28 % загальної чисельності цієї категорії населення.

Буржуазія справляла вплив не лише на економічне, а й на політичне та ідеологічне життя суспільства. Промислова буржуазія досить швидко створила перші представницькі організації:

- «Всеросійський з'їзд фабрикантів, заводчиків та осіб, зацікавлених вітчизняною промисловістю», 1870;
- «З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії», 1874;
- «Всеросійське товариство цукрозаводчиків», 1897 р. тощо.

Через ці організації здійснювався тиск на уряд заради забезпечення власних інтересів. Свої перші партії вона створила у 1897 р. (Загальнодемократична партія) та у 1904 р. (Українська демократична та Українська радикальна партії). Найбільш повно ідеологію буржуазної демократії висловлювала загальноросійська партія кадетів, до якої входили і представники української буржуазії. В Україні близькою до неї була Українська демократично-радикальна партія (1905–1908 рр.), а пізніше — Товариство українських поступовців (1908–1917 рр.). Частина промислової буржуазії входила до російської партії октябристів. На відміну від країн Заходу, де буржуазія прийшла до влади, покінчивши з політичним пануванням феодалів, у Російській імперії та в Україні вона отримала політичне керівництво державою на короткий час — лише у 1917 р.

ДЖЕРЕЛА:

Вовків М. Я., Формування міської буржуазії в Росії XVII—XVIII вв.(століття), у збірці: Міста феодальної Росії, М., 1966; Гиндін І. Ф. Державний банк і економічна політика царського уряду (1861—1892гг.), М., 1960; Гиндін І. Ф. Російська буржуазія у період капіталізму, її розвиток і особливості, «Історія СРСР», 1963 № 2—3; Гиндін І. Ф. Про деякі особливості економічної і соціальної структури російського капіталізму в нач. XX ст «Історія СРСР», 1966 №3; Волобуєв П. Ст, Пролетаріат і буржуазія Росії в 1917 р., М., 1964.; Малий словник історії України / відпов. ред. Валерій Смолій. — Київ: Либідь, 1997.; Буржуазия. Малая Советская энциклопедия, т.1. М.: 1929. —900 с.

БУХА́РІН МИКО́ЛА ІВА́НОВИЧ (27 ВЕРЕСНЯ 1888 —15 БЕРЕЗНЯ 1938 рр.)

Російський економіст, політичний діяч Російської імперії, РРФСР, СРСР, член Президії Виконкому Комінтерну (1919—1920). Академік АН СРСР (1929)

Народився у сім'ї шкільного вчителя. З 1893 р. жив у Кишиневі, де батько працював податковим інспектором.

Після закінчення гімназії навчався на економічному відділенні юридичного факультету Московського університету (у 1911 р. виключений за участь у революційній діяльності). Під час революції 1905-1907 рр. спільно зі своїм найкращим другом Іллею Еренбургом брав активну участь у студентських демонстраціях, організованих студентами Московського університету. У 1906 р. вступив у РСДРП, прилучившись до більшовиків. У віці 19 років разом з Григорієм Сокольниковим організував у Москві молодіжну конференцію у 1907 р., яка згодом вважалася попередницею комсомолу

У 1908—1910 рр.— член Московського комітету РСДРП, вів роботу у профспілках. У цей час зблизився з В. М. Смирновим і познайомився зі своєю майбутньою дружиною Н. М. Лукіною.

У червні 1911 р. арештований і засланий на 3 роки в Онегу (Архангельська губернія), у тому ж році втік із заслання і нелегально виїхав до Ганновера, потім в Австро-Угорщину.

За кордоном Бухарін познайомився з Леніним, з яким згодом підтримував дружні взаємини. У Відні він також зустрівся із Сталіним, якому допомагав у роботі з німецькомовними джерелами при підготовці статті «Марксизм і національне питання». У еміграції продовжував займатися самоосвітою, вивчаючи твори як засновників марксизму і соціалістів-утопістів, так і своїх сучасників. Особливо сильний вплив на формування поглядів Бухаріна зробив А. А. Богданов.

У 1914 р., з початком Першої світової війни, заарештований владою Австро-Угорщини за підозрою у шпигунстві і висланий до Швейцарії. З 1914 р. жив у Лондоні, з 1915 р. — у Стокгольмі. У квітні 1916 р. висланий із Стокгольма, жив у Хрестіанії (Копенгаген) з жовтня 1916 р. — у Нью-Йорку (США), де познайомився з Львом Троцьким і Олександром Колонтаєм і редагував (з січня 1917 р.) разом з Троцьким журнал «Новий світ».

У 1915 р. написав роботу «Світове господарство і імперіалізм», присвячену аналізу особливостей капіталізму початку ХХ ст. Ця робота була позитивно оцінена Леніним, він написав до неї (що не публікувалося до революції) передмову і використав ряд її положень у своїй праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916). З іншого боку, у період Першої світової війни, з початком якої серед соціал-демократів розгорнулася дискусія про право націй на самовизначення Бухарін виступив проти позиції Леніна і його прибічників (зокрема, Сталіна і Зінов'єва). Відповідні погляди Бухаріна і Пятакова, який з ними погоджувався, Ленін назвав «карикатурою на марксизм» і

розцінив як рецидив економізму 1890 рр., пов'язаного з невмінням відрізняти політичні питання від економічних.

Після Лютневої революції 1917 р. Бухарін відразу прийняв рішення про повернення на батьківщину, проте повернувся до Росії лише у травні 1917 р., оскільки був арештований в Японії, через територію якої повертався. У Владивостоку був арештований місцевою владою за агітацію серед солдатів і матросів.

У 1917 р. був обраний членом ЦК РСДРП(б), після чого працював у Московському комітеті партії і редагував «Вісті Московського військово-революційного комітету». Провадив активну пропагандистську роботу під час Жовтневого перевороту 1917 р., займаючи радикальні ліві позиції. Джон Рід у книзі «Десять днів, що потрясли світ» (1919) стверджує, що Бухарін вважався «лівішим, ніж Ленін». Протягом багатьох років з невеликою перервою у 1918 р. — головний редактор газети «Правда» і, фактично, головний партійний ідеолог. Підготував пропозиції з націоналізації промисловості і створення органів управління економікою на чолі з Вищою радою народного господарства (ВРНГ)

У 1917—1918 рр. як редактор «лівокомуністичної» газети «Комуніст» був лідером «лівих» комуністів, спільно з іншими «лівими» комуністами, а також лівими есерами виступав як проти підписання миру з німцями у Брест-Литовську, так і проти позиції глави радянської делегації Льва Троцького, вимагаючи продовження лінії на світову пролетарську революцію. Пізніше, під час ініційованої у 1923 р. Троцьким дискусії про фракції у ВКП(б), визнав, що під час обговорення Брестського миру частина лівих есерів запропонувала йому брати участь в арешті Леніна на 24 години і створенні коаліційного соціалістичного уряду з противників мирного договору з Центральними державами. Ліві есери стверджували, що цей уряд зможе розірвати договір і продовжити революційну війну, проте Бухарін навідріз відмовився брати участь в змові проти вождя партії і держави. Через деякий час після підписання Брестського миру перейшов на сторону Леніна, свідоцтвом чого стало повернення Бухаріна на посаду головного редактора «Правди». 25 вересня 1919 р. Бухарін став жертвою терористичного акту: він був поранений бомбою, кинutoю терористами-анархістами у приміщення Московського комітету РКП(б) у Леонтьєвському провулку.

У травні 1918 р. випустив брошуру, що стала широко відомою, «Програма комуністів (більшовиків)», у якій теоретично обґрунтовував необхідність трудової повинності для нетрудових класів. Після

публікації робіт «Політична економія рантьє» і «Світове господарство та імперіалізм» став одним з провідних економістів-теоретиків РКП(б). У 1919—1920 рр. був членом Виконкому Комінтерну.

У жовтні 1919 р. спільно з Євгенієм Преображенським написав книгу **«Азбука комунізму»**, яка витримала 20 перевидань. У травні 1920 р. написав (частково у співавторстві з Георгієм П'ятаковим) роботу «Економіка перехідного періоду. Частина I: Загальна теорія трансформаційного процесу». Ці роботи були в цілому позитивно оцінені Леніним, який, проте, вважав, що розгляд низки запитань ведеться Бухаріним з точки зору не марксизму, а «загальної організаційної науки», що розроблялася А. А. Богдановим, а також критикував автора за надмірно пихатий стиль викладу. Доволі цікава жартівлива рецензія Леніна на книгу «Економіка перехідного періоду», в якій пародіюється захоплення Бухаріна іншомовною лексикою: «Чудові якості цієї чудової книги зазнають певної декваліфікації, оскільки вони лімітуються тією обставиною, ргімо, що автор недостатньо обґрунтовує свої постулати».

У цілому роботи Бухаріна 1918—1921 рр. написані під сильним враженням від практики «військового комунізму», пов'язаного з широким вживанням неекономічного примусу в економіці країни. Характерна цитата:

«З точки зору чималого за своєю величиною історичного масштабу, пролетарський примус у всіх своїх формах, починаючи від розстрілів і кінчаючи трудовою повинністю, є, як парадоксально це не звучить, методом вироблення комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи». - «Економіка перехідного періоду», глава X.

У «профспілковій дискусії» 1920—1921 рр. Бухарін займав позицію, яка ним самим розглядалася як «буфер» між основними сторонами суперечки: Леніним і Троцьким. Він намагався довести, що розбіжності між учасниками дискусії засновані на непорозумінні і нагадують суперечку людини, що називає стакан скляним циліндром, і людини, що називає той же стакан інструментом для пиття. Ленін (що вважав позицію Бухаріна різновидом троцькістської) використовував приклад Бухаріна із стаканом для популярного викладу деяких поглядів марксизму, яких, на його думку, не розуміли Троцький і Бухарін (міркування Леніна здобуло згодом популярність як «діалектика стакана»). Підводячи підсумки своїм спостереженням за діяльністю Бухаріна, Ленін дав їй наступну характеристику, що згодом здобула широку популярність:

«Бухарін не лише найцінніший і найбільший теоретик партії, він також законно вважається улюбленцем всієї партії, але його теоретичні переконання дуже з великим сумнівом можуть бути віднесені до сповна марксистських, бо у них є щось схоластичне (він ніколи не вчився і, думаю, ніколи не розумів сповна діалектики)». - з «Листа до з'їзду» В. І. Леніна.

З листопада 1923 р. активно бореться з «троцькістською» «Лівою опозицією». Смерть Леніна 21 січня 1924 р. стала серйозним душевним ударом для Бухаріна, який був одним з найкращих товаришів вождя. Бухарін відреагував на смерть засновника Радянської держави щирим і емоційним зверненням ЦК РКП(б). Після смерті Леніна переведений у члени Політбюро ЦК (2 червня 1924 р.) і став одним із впливових керівників партії і держави. Як і Зінов'єв, виступив проти публікації ленінського «Заповіту». У цей період Бухарін стає близьким другом Сталіна, який в одній з бесід охарактеризував керівних членів партії таким чином: «Ми з тобою, Бухарчик, Гімалаї, а всі інші — маленькі плями» (Бухарін належав до небагатьох вищих керівників партії і країни, що зверталися до Сталіна на «ти» і що називав його у своїх виступах Кобою; Сталін, у свою чергу, звав Бухаріна «Ніколашею» або «Бухарчиком»). Бухарін надав істотну підтримку Сталіну у боротьбі проти Троцького (1923—1924 рр.), Каменева і Зінов'єва (1925—1926 рр.) і в остаточному розгромі Троцького (1927 р.). За деякими даними, керував висилкою Троцького у Вірнію у 1928 р.

Проаналізувавши причини невдач «військового комунізму», Бухарін перетворився на активного прибічника проголошеної Леніном нової економічної політики. Після смерті Леніна він робив акцент на необхідності подальшого проведення економічних реформ у руслі НЕПу. У цей час Бухарін висунув знамените гасло (1925 р.), звернене до селян: «Збагачуйтеся, нагромаджуйте, розвивайте своє господарство!», вказавши, що «соціалізм бідняків — це паршивий соціалізм» (згодом Сталін назвав гасло «не нашим», а Бухарін відмовився від своїх слів). У той же час, Бухарін брав участь і у розробці сталінської теорії «соціалізму в одній окремо взятій країні», яку протиставили ідеї перманентної світової революції Троцького.

У 1928 р. виступив проти посиленої колективізації, пропонуючи еволюційну дорогу, коли кооперація і суспільний сектор (багатоукладна економіка) будуть поступово економічно витіснити індивідуальне господарство, а кулаки не підлягатимуть фізичному усуненню як клас, а будуть поступово зрівняні з рештою жителів села.

У опублікованій у «Правді» статті «Замітки економіста» (30 вересня 1928 р.) Бухарін оголосив єдино прийнятним безкризовий розвиток аграрного і індустріального сектора, а всі інші підходи (у першу чергу сталінський) — «авантюристськими». Це, проте, перечило курсу Сталіна на загальну колективізацію і індустріалізацію (причому на програму Сталіна до певної міри вплинули і погляди Троцького про необхідність форсованої індустріалізації, які самим же Сталіним були відкинуті всього трьома роками раніше, як такі, що неможливо реалізувати).

Тижнем пізніше Політбюро засудило виступ Бухаріна, а той у полеміці у відповідь на вимогу генерального секретаря «припинити лінію гальмування колективізації» назвав Сталіна «дрібним східним деспотом». У листопаді 1928 р. Пленум ЦК назвав позицію Бухаріна, Рикова і Томська «правим ухилом» (в протилежність «лівому ухилу» Троцького). На квітневому Пленумі ЦК і ЦКК (1929) Сталін заявив, що «вчора ще особисті друзі, тепер розходимося з ним у політиці». Пленум завершив «розгром групи Бухаріна», а сам Бухарін був знятий з займаних посад. Відмовившись «покаятися», 17 листопада 1929 р. він був виведений з Політбюро ЦК. Незабаром частина тих, що підтримували позицію Бухаріна членів Комуністичного Інтернаціоналу, очолюваних вихідцями з американської компартії, були виключені з Комінтерну, утворивши «Міжнародну комуністичну опозицію». Але сам Бухарін вже через тиждень визнав свої помилки і заявив, що вестиме «рішучу боротьбу проти всіх ухилів від генеральної лінії партії і, перш за все, проти правого ухилу». На XVII з'їзді ВКП(б) (1934) у своєму виступі заявив: «Обов'язком кожного члена партії є об'єднання довкола товариша Сталіна як персонального втілення розуму і волі партії». У 1934 р. переведений з членів у кандидати у члени ЦК ВКП(б).

Бухарін через широту своїх знань вважався (поряд з Леніном, Троцьким і Луначарським) одним з найбільш ерудованих представників більшовицької партії після її приходу до влади. Бухарін вільно володів французькою, англійською і німецькою мовами. У повсякденному житті був доброзичливий і привітний, залишався доступним у спілкуванні.

У 1929—1932 рр. був членом Президії ВРНГ СРСР, завідувачим науково-технічним управлінням. З 1932 р. — член колегії Наркомату важкої промисловості СРСР. У цей же час (1931—1936 рр.) він був видавцем науково-популярного і суспільного журналу «Соціалістична реконструкція і наука» («СоРеНа»). Бухарін був одним з редакторів і активним учасником першого видання ВРЕ. У зарубіжній інтелігенції

(зокрема, Андре Мальро) був проект поставити Бухаріна на чолі редакції нездійсненої міжнародної «Енциклопедії ХХ ст..»

З 1934 р. і до другої половини січня 1937 р. займав пост головного редактора газети «Известия», до співпраці в якій він залучив найкращих журналістів і письменників того часу, а вмісту і навіть оформленню газети приділяв багато уваги. У лютому 1936 р. відряджався партією за кордон для перекупки архіву Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, що належав Німецькій соціал-демократичній партії та був вивезений у низку країн Європи після приходу до влади у Німеччині нацистів.

З ім'ям Бухаріна були пов'язані надії частини інтелігенції того часу на поліпшення політики держави у відношенні до неї. Теплі стосунки пов'язували Бухаріна з Максимом Горьким (згодом Бухаріна звинуватять на суді у причетності до вбивства Горького); його допомогою у конфліктах з властями користувалися Йосип Мандельштам і Борис Пастернак. У 1934 р. Бухарін виступив на I з'їзді радянських письменників з промовою, де виключно високо ставив Пастернака, а також критикував «комсомольських поетів»:

«Це поет-співець старої інтелігенції, що стала інтелігенцією радянською, Пастернак оригінальний... У цьому його сила, тому що він нескінченно далекий від шаблону, трафаретності, римованої прози... Таким є Борис Пастернак, один з чудових майстрів вірша у наш час, що нанизав на нитці своєї творчості не лише цілу низку ліричних перлин, але і привніс ряд глибоку щирість революційних речей.»

Партія, проте, незабаром відмежувалася від цього виступу. У той же час раніше Бухарін активно брав участь у посмертній кампанії проти Єсеніна і «єсенінщини», причому його участь у ній багато у чому визначалася тодішньою внутріпартійною боротьбою з Троцьким (який виступав з позитивними оцінками творчості Єсеніна). У 1927 р. у газеті «Правда» Бухарін опублікував статтю «Злі замітки», видану пізніше окремою книгою, де писав, що:

«Єсенінська поезія по суті своїй є мужик, який наполовину перетворився на «кухаря-купця»: у лакових чобітках, з шовковим шнурком на вишитій сорочці, зірвіголова, що припадає сьогодні до ніжки «государині», завтра лиже ікону, післязавтра мастить ніс гірчицею трактирному у корчмі, а потім «душевно» засмучується, плаче, готовий обійняти пса і внести вклад до Троїце-Сергієвську лавру «на помин душі». Він навіть може повіситися на горищі від внутрішньої порожнечі. «Мила», «знайома», «істинно російська» картина!». Ідейно Єсенін представляє найнегативніші риси російського села і так званого

«національного характеру»: мордобій, велику внутрішню недисциплінованість, обожнювання найвідсталіших форм суспільного життя взагалі.»

Згодом, у доповіді на першому з'їзді радянських письменників Бухарін відізвався про Єсеніна як про «дзвінкого пісенника-гусяра, талановитого ліричного поета», хоча і критично, але набагато тепліше, поставивши в один ряд з Блоком і Брюсовим як «старих» поетів, що відобразили революцію у своїй творчості.

Втіленням надій Бухаріна на демократизацію і відмову від жорсткої диктатури однієї партії стала Конституція СРСР 1936 р., проект якої Сталін, за численними свідченнями, доручив написати практично одноосібно Бухаріну (за участю Радека). Конституція містила перелік основних прав і свобод, ліквідовувала ті, що існували доти до СРСР відмінності громадян у правах за соціальним походженням і інших положень, що знаменують завершення революції і становлення єдиного радянського суспільства. Формально вона була найдемократичнішою конституцією у світі. Проте в умовах того часу багато демократичних положень цієї конституції, що отримала ім'я «Сталінської», залишилися лише на папері.

У 1936 р., у ході Першого московського процесу (над Каменевим, Зінов'євим і ін.), підсудні дали свідчення (негайно ж опубліковані) на Бухаріна, Рикова і Томського, які нібито створювали «правий блок». Томський того ж дня застрелився. Бухарін дізнався про відкриту проти нього справу, знаходячись у відпустці у Середній Азії. Відразу після процесу, 1 вересня 1936 р., Бухарін писав Ворошилову: «Цинік-вбивця Каменев наймерзенніший з людей, падло людське. Що розстріляли собак — страшено радий» (можливо з розрахунком на показ цього листа Сталіну). Але 10 вересня 1936 р. «Правда» повідомила, що Прокуратура СРСР припинила розслідування відносно Бухаріна та інших.

У січні 1937 р., під час Другого московського процесу, проти Бухаріна знов були висунуті звинувачення у приналежності до змовницької діяльності, і йому була влаштована очна ставка з арештованим Радеком. У лютому 1937 р. оголосив голодування на знак протесту проти звинувачень його у причетності до змовницької діяльності, але після слів Сталіна: «Кому ти висуваєш ультиматум, ЦК?» — припинив її.

На Пленумі ЦК у лютому 1937 р. був виключений з партії і 27 лютого арештований. Наполягав на своїй невинності (у тому числі у листах до Сталіна); написав відкритий лист до партії, що дійшов до нас

у кінці 1980 рр., записаний його дружиною з пам'яті. В ув'язненні (у внутрішній в'язниці на Луб'янці) працював над книгами «Деградація культури при фашизмі», «Філософські арабески», над автобіографічним романом «Часи», а також писав вірші. Нині ці тексти видані (Н. И. Бухарин. Тюремные рукописи, т. 1-2, М., 1996)

«Щоб не було жодних непорозумінь, я із самого початку говорю тобі, що для світу (суспільства) я 1) нічого не збираюся брати назад з того, що я понаписував; 2) я нічого в цьому сенсі (і у зв'язку з цим) не маю наміру у тебе ні просити, ні про що не хочу благати, що б зводило справу з тих рейок, якими воно котиться. Але для твоєї особистої інформації я пишу. Я не можу піти з життя, не написавши тобі цих останніх рядків, бо мене охоплюють муки, про які ти повинен знати

1. Стоячи на краю прірви, з якої немає вороття, я даю тобі передсмертне чесне слово, що я невинен в тих злочинах, які я підтвердив на слідстві...

Є якась велика і смілива політична ідея генеральної чистки) у зв'язку з передвоєнним часом, б) у зв'язку з переходом до демократії. Ця чистка захоплює а) винних, б) підозрілих і с) потенційно підозрілих. Без мене тут не могли обійтися. Одних знешкоджують так-то, інших — по-іншому, третіх — по-третьому. Страхувальним моментом є і те, що люди неминуче говорять один про одного і назавжди вселяють один до одного недовіру (суджу по собі: як я озлився на Радека який на мене наговорив! а потім і сам пішов цією дорогою...). Таким чином, у керівництва створюється повна гарантія. Ради бога, не зрозумій так, що я тут приховано докоряю, навіть у роздумах з самим собою. Я настільки виріс з дитячих пелюшок, що розумію, що великі плани, великі ідеї і великі інтереси перекривають все, і було б дріб'язковим ставити питання про свою власну персону поряд зі всесвітньо-історичними завданнями, лежачими перш за все на твоїх плечах.

Але тут-то у мене і головна мука, і головний болісний парадокс. 5) Якби я був абсолютно упевнений, що ти саме так і думаєш, то у мене на душі було б багато спокійніше. Ну, що ж! Потрібно, так потрібно. Але повір, у мене серце обливається гарячим струменем крові, коли я подумаю, що ти можеш вірити у мої злочини і у глибині душі сам думаєш, що я у всіх жахах дійсно винен. Тоді що ж виходить? Що я сам допомагаю позбавлятися ряду людей (починаючи з себе самого!), тобто роблю явне зло! Тоді це нічим не виправдано. І все плутається у мене в голові, і хочеться на крик кричати і битися головою об стінку: адже я стаю причиною загибелі інших. Що ж робити? Що робити?...

8) Дозволь, нарешті, перейти до останніх моїх невеликих прохань: а) мені легше тисячу разів померти, ніж пережити майбутній процес: я просто не знаю, як я оволодію сам собою — ти знаєш мою природу; я не ворог ні партії, ні СРСР, і я все зроблю, що у моїх силах, але сили ці у такій обстановці мінімальні, і тяжкі відчуття підіймаються у душі; я б, забувши сором і гордість, на колінах благав би, щоб не було цього. Але це, ймовірно, вже неможливо, я б просив, якщо можливо, дати мені можливість померти до суду, хоча я знаю, як ти суворо дивишся на такі питання; в) якщо мене чекає смертний вирок, то я заздалегідь тебе прошу, закликаю прямо всім, що тобі дороге, замінити розстріл тим, що я сам вип'ю у камері отруту (дати мені морфію, щоб я заснув і не пробуджувався). Для мене цей пункт украй важливий, я не знаю, які слова я повинен знайти, щоб благати про це, як про милість: адже політично це нікому не перешкодить, та ніхто цього і знати не буде. Але дайте мені провести останні секунди так, як я хочу. Згляньтеся! Ти, знаючи мене добре, зрозумієш. Я інколи дивлюся ясними очима в обличчя смерті, точно так, як і — знаю добре — що здатний на хоробрі вчинки. А інколи той же я буваю такий сум'ятний, що нічого у мені не залишається. Так якщо мені призначена смерть, прошу про морфійну чашу. Благаю про це... с) прошу дати попроситися з дружиною і сином. Дочці не потрібно: шкода її дуже буде, важко, так само, як Наді і батьку. А Анюта — молода, переживе, та і мені хочеться сказати їй останні слова. Я просив би дати мені з нею побачення до суду. Аргументи такі: якщо мої домашні побачать, у чому я зізнався, вони можуть накласти на себе руки від несподіванки. Я якось повинен підготувати до цього. Мені здається, що це на користь справи і в його офіційній інтерпретації. (З листа Бухаріна Сталіну від 10.12.1937.)

Бухарін був одним з головних обвинувачених (поряд з Риковим) на показовому процесі у справі «Антирадянського правого троцькістського блоку». Як майже всі інші обвинувачені, визнав провину і частково дав очікувані свідчення. У своєму останньому слові, проте, зробив спробу спростувати звинувачення на нього звинувачення. Хоча Бухарін все ж і заявив: «Жахливість моїх злочинів безмірна», ні в одному конкретному епізоді він прямо не зізнався. 13 березня 1938 р. Військова колегія Верховного суду СРСР визнала Бухаріна винним і засудила його до страти. клопотання про помилування було відхилене, і він через два дні був розстріляний у селищі Коммунарка Московської області, там же і похований. 13 квітня 1956 р. Президія ЦК КПРС прийняла рішення «Про вивчення відкритих судових процесів у

справі Бухаріна, Рикова, Зінов'єва, Тухачевського та інших», після чого 10 грудня 1956 р. спеціальна комісія винесла ухвалу відносно зловживань Сталіна, проте відмовилася реабілітувати Бухаріна, Рикова, Зінов'єва і Каменева на підставі «їх багатолітньої антирадянської боротьби». Микола Бухарін, як і більшість засуджених на цьому процесі, окрім Генріха Ягоди (взагалі не реабілітованого), був реабілітований лише у 1988 р. (4 лютого) і у тому ж році помертньо відновлений у партії (червень 1988 р.) і в АН СРСР (10 травня 1988 р.).

Сім'я: Першим шлюбом Бухарін був одружений на Надії Лукиній (своїй двоюрідній сестрі), яка у 1938 була арештована і незабаром загинула у таборах. Другий раз (1921—1929 рр.) був одружений на Есфірі Гурвіч (народилася у 1895 р.). Від цього шлюбу — дочка Світлана (1924—2003 рр.). Не зважаючи на зречення цієї сім'ї від Бухаріна ще у 1929 р., і мати, і дочка попали у табори, звідки вийшли лише після смерті Сталіна. Третій раз (з 1934 р.) був одружений на дочці партійного діяча Ю. Ларіна Анні, яка також пройшла табори і була відома як мемуаристка; вона дожила до реабілітації чоловіка. Син Бухаріна від Анни Ларіної — Юрій (н. 1936), художник; виріс у дитячому будинку під ім'ям Юрій Борисович Гусман, нічого не знаючи про батьків. Нове прізвище отримав по прийомній матері Іді Гусман, тітці справжньої матері. Зараз носить прізвище Ларін і по батькові Миколаєвич.

Праці: Заявление XIV Московской губпартконференции // Правда. — 1925. 13 декабря.; Синдикализм и коммунизм // Правда. — 1921. 25 января.; Заметки экономиста // Правда. — 1928. 30 сентября.; (в соавторстве с Е.Преображенским) Азбука коммунизма: популярное объяснение программы Российской коммунистической партии (большевиков). — М., 1919.; Избр. произведения. — М., 1988.; Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989.; Борьба за новых людей. Роль кадров в переходный период (из доклада в Ленинграде 5 февраля 1923 г.) // Бухарин Н. Борьба за кадры. М.-Л.: Молодая гвардия, 1926.; О мировой революции, нашей стране, культуре и прочем (Ответ академику И.Павлову). Л.: Госиздат, 1924.

ДЖЕРЕЛА:

Н. И. Бухарин. Тюремные рукописи, т. 1-2, М., 1996.; Павлов Н. В., Федоров М. Л. Николай Иванович Бухарин // Вопросы истории КПСС. — 1988.; Бордюгов Г., Козлов В. Николай Бухарин. Эпизоды политической биографии // Коммунист. — 1988.; Коэн Стивен. Николай Бухарин: Страницы жизни // За рубежом. — 1988.; Резолюция X пленума ИККИ о тов. Бухарине // Правда. — 1929. 21 августа.; Цакунов

БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА

БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА — це сукупність державних заходів, спрямованих на зміцнення доходної частини державного бюджету, посилення соціальної направленості видатків бюджету, створення умов макроекономічної стабілізації. Стратегічною ж метою бюджетної політики є створення державою необхідних економічних, правових та організаційних засад щодо підвищення ролі бюджету як інструменту формування і оптимального розподілу фінансових ресурсів між різними ланками бюджетної системи для ефективного її розвитку, спрямованого на економічне зростання та підвищення життєвого рівня населення. За цих умов активний вплив бюджетної системи на фінансові зв'язки і потоки між різними секторами економіки виступає необхідною умовою для забезпечення економічного росту.

Таким чином, бюджетна система повинна бути визначальною формою відносин, що реалізують фінансові інтереси і цілі держави. Звідси головним пріоритетним напрямком бюджетної політики України має стати фінансове оздоровлення підприємств реального сектора шляхом створення сприятливих макроекономічних умов і проведення зваженої податкової реформи.

Бюджетна політика має за мету досягнення певних господарських результатів: економічного зростання, цінової стабільності, повної зайнятості, сприяння розвитку підприємницької діяльності, підтримки малозабезпечених верств населення, забезпечення однакових умов для розвитку територій та ін. Вибір орієнтирів для проведення бюджетної політики, по суті, передбачає і напрями її проведення. Так, акцент на економічному зростанні передбачає сприяння процесам надання суспільних благ, здійснення видатків на сферу освіти, науки та ін. Для забезпечення цінової стабільності та повної зайнятості уряд має проводити політику, спрямовану на збільшення обсягів видатків та зменшення рівня оподаткування у періоди (спаду, скорочення видатків і підвищення рівня оподаткування в періоди економічного зростання.

На кожному етапі розвитку країни бюджетна політика вирішує певні задачі, з-поміж яких:

1) формування достатнього рівня доходів для всіх елементів бюджетної системи. У процесі вирішення цього завдання застосовують

такі інструменти: перелік і ставки податків і зборів, пільги з оподаткування, трансферти та ін.;

2) раціоналізація обсягів і структури видатків бюджету. Для цього використовують: розмежування загальних і капітальних видатків, визначення обсягів державних інвестицій і державного кредиту, досягнення раціональних розмірів державних гарантій за кредити та ін.;

3) оптимізація кредиторської та дебіторської заборгованості бюджетів. Інструментами досягнення таких задач є скорочення бартерних операцій, використання вексельних розрахунків, поліпшення роботи виконавчих органів зі збору доходів і виконання видатків, списання і реструктуризація заборгованості та ін.;

4) досягнення бюджетної збалансованості. Інструментами, за допомогою яких реалізуються такі задачі, є державі позики, створення резервів, одержання кредитів та ін.;

5) збалансованість бюджетів всіх рівнів. Вирішення таких задач здійснюється з використанням таких інструментів, як бюджетне регулювання, проведення взаємозаліків між різними структурними елементами бюджетної системи та ін.

Напрями проведення бюджетної політики на загальнодержавному рівні визначають рішення Верховної Ради України і відображаються в законах і постановах, найважливішими з яких є Бюджетний Кодекс України, Бюджетна декларація, Закон про державний бюджет на поточний рік та ін. У процесі виконання бюджету зазначена політика реалізується урядом, а також іншими органами державного управління: НБУ, ФДМУ та ін. На республіканському рівні бюджетна політика проводиться ВР АР Крим та урядом. На місцевих рівнях – відповідними радами народних депутатів та виконавчими органами.

ДЖЕРЕЛА:

Азаров М. Я. Формування бюджетної політики економічного зростання // *Фінанси України*. - 2006. - № 9 . - С.3-9; Буковинський С. Формування бюджетної політики у ринковому середовищі // *Вісник Національного Банку України*. - 2006. - № 6. - С. 14-21.; Буковинський С.А. Концептуальні підходи до формування перспективного бюджетного плану // *Фінанси України*. - 2006. -№3.- С 21-28.; Буковинський С.А. Шляхи розвитку бюджетної системи України // *Фінанси України*. — 1998. — № 9.; Жибер Т.В. Бюджетна політика України // *Фінанси України*. - 2005. - № 8. - С. 7-11.; Запатріна О. В. Бюджетна політика стимулювання економічного зростання та механізми її реалізації // *Фінанси України*. - 2006. - № 4. - С.38-45.; Лютий І. О. Бюджетна політика і стабільність соціально-економічного розвитку

України // Фінанси України. - 2006. - № 10. - С.3-12.; Плужніков І. Засади визначення пріоритетів бюджетної політики держави // Економіст. - 2003. - № 2. - С.25-29.

БЮРОКРАТІЯ

БЮРОКРАТІЯ (від фр. Bureau - бюро, канцелярія і грец. Κράτος - панування, влада) - під цим словом мають на увазі той напрям, який приймає державне управління у країнах, де всі справи зосереджені у руках органів центральної урядової влади, що діють за приписом (начальства) і через припис (підлеглим); також під бюрократією на увазі клас осіб, різко виділений з решти суспільства і складається з цих представників центральної урядової влади.

Незважаючи на те, що сам термін «бюрократія» з'явився тільки на початку XVIII ст., концепція подібної адміністративної системи існує з давніх часів. Ключовим моментом для її виникнення є винахід писемності, таким чином, перші «бюрократії» виникають вже в Стародавньому Шумері і Стародавньому Єгипті. У Стародавньому Китаї складну бюрократичну систему створив Конфуцій. Римська імперія також мала бюрократичний апарат, особливо розрісся і став чинити негативний вплив на економіку за часів Діоклетіана. Після розпаду імперії особливо складну бюрократичну систему побудувала Візантійська імперія.

Пітер Брейгель Молодший, Уплата податків, 1640 р

Іноземний термін «бюрократичний» досить точно відповідає російському слову «наказний». У Західній Європі виникнення і посилення бюрократії йшло паралельно виникненню і посиленню державної влади. Разом з політичною централізацією розвивалася і централізація адміністративна, як знаряддя і підмога першої вона була потрібна для того, щоб витіснити феодалську аристократію і елементи

старої общинної влади з усіх, по можливості, сфер управління і створити особливий клас посадових осіб, безпосередньо і виключно підлеглих центральній владі.

Із занепадом і виродженням місцевих корпорацій, цехів і станів з'явилися нові завдання управління, коло діяльності державної влади розширювався безперервно, поки не склалася так звана поліцейська держава (XVII-XVIII ст.), в якому всі прояви духовного і матеріального життя однаково підкорялися опіки державної влади. Побічним ефектом всіх названих процесів стало формування бюрократії.

У поліцейській державі бюрократія досягає найвищого розвитку, і тут же з найбільшою чіткістю виступають її негативні аспекти - аспекти, які бюрократія зберегла і у XIX ст. у країнах, управління яких як і раніше побудовано на основі надлишкової централізації. При такому влаштуванні державного управління уряд не у змозі впоратися з надмірно великим фронтом роботи і звичайно впадають у формалізм. Завдяки своїй значній чисельності та усвідомлення своєї могутності, чиновництво приймає особливе виключне становище: воно відчуває себе керівним центром всього суспільного життя і утворює особливу касту поза народу.

У результаті, яскраво проявляються всі три негативних аспекти подібного адміністративного ладу:

- громадські справи, що вимагають втручання держави, ведуться часто незадовільно;

- інше суспільство часто піддається втручанням влади у тих ситуаціях, коли у цьому немає потреби;

- зіткнення з органами влади рідко обходиться без того, щоб не страждала особиста гідність обивателя.

Сукупністю цих трьох негативних аспектів бюрократії і відрізняється такий стиль державного управління, яке зазвичай характеризується одним словом: бюрократія. Осередком бюрократії звичайно є органи поліції. Але там, де бюрократія вкоренилася, вона поширює свій вплив на все чиновництво, і навіть на судову і законодавчу влади.

Ведення будь-якої складної справи у житті - приватної чи громадської - неминуче вимагає дотримання відомих форм. З розширенням фронту виконуваних завдань ці форми множаться і «багато писання» сучасного управління є неминучим супутником розвитку і ускладнення державного життя. Але тим саме відрізняється Бюрократія від здорового ладу адміністрації, що для здорового адміністрування форма дотримується заради справи і у разі потреби

приноситься у жертву справі. (У судочинстві відомий примат «духу закону» над «буквою закону», - є приклади аспекту здорового судочинства.) Бюрократія, навпаки, дотримує форму заради неї самої і приносить у жертву формі суть справи.

В умовах бюрократії органи влади бачать своє завдання не у тому, щоб з користю діяти у рамках даних повноважень і доручень, а у тому, щоб виконувати вимоги, що пред'являються вищестоящими органами влади.

Це проявляється у практиці «відписок», виконанні ряду запропонованих формальностей, щоб задовольнити вищих володарів. Адміністративна діяльність зводиться до письмоводства, - замість фактичного виконання задовольняються написанням офіційних паперів. А так як «паперове виконання» ніколи не зустрічає перешкод, то вищестоящий орган влади звикає віддавати підлеглим органам влади розпорядження, фактично нездійсненні. У результаті виходить неприйнятно велика розбіжність між «папером» - офіційними документами - і дійсністю.

Друга відмінна риса бюрократії полягає у відчуженості чиновництва від решти суспільства, у його кастовості. Держава бере своїх службовців з усіх соціальних груп (крім маргінальних) і у одній і тій же колегії воно з'єднує «синів дворянських родів, міських обивателів і селян». Але вони все відчувають себе однаково відчуженими від всіх соціальних підгруп (станів). Їм чуже свідомість загального блага, вони не поділяють життєвих завдань будь-якої з соціальної групи, славослів'я або класу суспільства в окремо.

Як учасник реальної влади, яку держава поширює на всіх без виключення, чиновник претендує на пріоритетне становище у порівнянні з рештою суспільства.

Існування бюрократії не пов'язане з певною формою державності. Воно можливо і у республіканських, і у монархічних державах, у монархіях необмежених і конституційних.

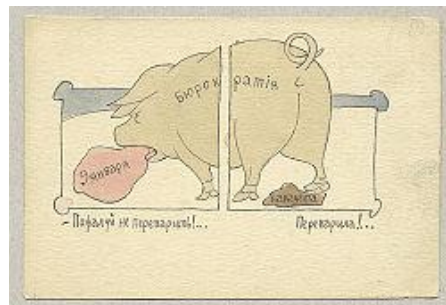
Розумна децентралізація і самоврядування єдині ефективні засоби до ослаблення бюрократії: вони суттєво звужують сфери її діяльності і знищують чиновницьку кастовість як основу бюрократії.

Родоначальником бюрократії у Росії часто вважають Петра I, а її остаточним організатором - графа Сперанського. Насправді вже одне «збирання Руської землі» необхідно вимагало централізації в управлінні.

Бюрократія ж досить частий побічний ефект централізації держави і державного управління. Але історичні основи російської

бюрократії інші у порівнянні з бюрократіями західноєвропейськими. «Як селяни були рабами поміщиків, так російський народ залишається досі рабом чиновників», - писав Ленін у 1903 р. (Правда Ленін фактично свідомо приписує Російській Імперії риси, які придбав «СРСР за проектом Троцького». Бюрократія була характерна для Російської Імперії, але приймала такі гіпертрофовані форми.)

У Західному суспільстві (за винятком Англії та Швейцарії) чиновництво зіграло значну історичну роль: воно поєднало в одних руках роздроблену верховну владу і служило згуртуванню національностей і держав. Бюрократія народжувалася там у середовищі середнього класу, який уклав в свою чергу союз з королівською владою для демонтажу феодалізму. Наприклад французький легист «був чоловік худородний», вороже ставився до гордої провінційної аристократії, «яку він повинен був знесилити». Російське дворянство у своїй більшості було служивим. Простежити вплив кровного зв'язку між дворянством і чиновництвом на характер управління можливо лише за умови викладення історії місцевого управління у Росії.

Листівка початку ХХ ст. В. Карріка з карикатурою на російську бюрократію

Сучасний російський політичний теоретик і політик Владислав Сурков, пояснюючи необхідність перманентного збільшення зарплат чиновникам (при цьому не беручи до уваги стан бюджету), висловлює думку, що їхній добробут - завдання першочергове, адже в іншому випадку держапарат стане неефективним.

Основні принципи бюрократії (за Максом Вебером):

Функціональної компетентності; Посади займаються тільки за даним принципом, за компетентністю; Бюрократичного авторитету; Найсуворіше дотримання бюрократичної ієрархії; Формалізму; Підпорядкування правилам, інструкціям, які чітко зафіксовані й визначені; Керівництва «без гніву й пристрасті»; Виключення

емоційного аспекту взаємодії; Професіоналізму; Відповідність вимогам професійної кваліфікації; Корпоративізму; Духовна близькість, збіг поглядів та відстоювання інтересів корпорації, тобто єдиного цілого.

ДЖЕРЕЛА:

Мухин Ю. И. Наука управлять людьми: изложение для каждого. — М.: Фолиум, 1995.; Парамонов Д. В. Механизм Народовластия. — М.: Спорт и культура - 2000, 2007.; Яновский А. Е. Бюрократия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.; Макаренко В.П. Теория бюрократии. СПб, 1996.; Нестик Т.А. Бюрократия в зарубежных исследованиях. — Общественные науки и современность. 1998, № 2.; Мертон Роберт М. Бюрократическая структура и индивидуальность. М., Изд-во МГУ, 2003.; Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління. / К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. — 254 с.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР (30 липня (18 липня 1863 р.) — таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва до територіальних цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою. Згідно з указом заборонялась публікація релігійних, навчальних і освітніх книг, однак дозволялась публікація художньої літератури.

Міністр внутрішніх справ Російської імперії Петро Валуєв

Мотивом до видання циркуляру стали підозри царської влади, що публікації книг українською мовою стимулюють зростання сепаратистських, пропольських та антицарських настроїв.

Дію Валуєвського циркуляру було закріплено і розширено шляхом видання імператором Олександром II Емського указу 1876 р., згідно з яким видання творів українською мовою заборонялося практично повністю.

Валуєвський циркуляр вважається одним із яскравих виявів шовіністичної політики російського самодержавства, спрямованої на посилення національного, духовного і політичного гноблення українського народу.

Окремі дослідники вважають, що чи не головним каталізатором появи циркуляру стали переклади на українську мову чотирьох Євангелій, надіслані на розгляд Святійшого Синоду для отримання дозволу на друк нікому невідомим відставним інспектором Ніжинського ліцею Пилипом Морачевським. Щоб не допустити друку перекладів, до III Відділення «звернулись» аноніми, які назвалися представниками «київського духовенства». У тексті анонімки йшлося про небезпеку допущення до друку українського перекладу Євангелія.

З тексту нібито випливає, що її автори допускають можливість схвалення Синодом українського перекладу та протестують проти цього: «считаем излишним доказывать и то, что допустив нелогичный и затейливый перевод Св. Писания на то наречие русское, которое по своему складу менее всего заслуживает это предпочтение, Св. Синод допустит историческую ошибку и что всяк, кто словом или делом будет способствовать этому опасному предприятию, может приобрести известность Герострата и скоро увидит оправдание на опыте той благоразумной сентенции, что малая ошибка бывает причиной великих бед».

Дослідники звертають увагу, що аноніми звернулись до охранки, а не до Синоду і припускають, що ініціатором звернення був київський генерал-губернатор Микола Анненков, оскільки його власноручне звернення до шефа жандармів князя Долгорукого за змістом сто відсотково збігається з текстом анонімки: «Добившись же перевода на малороссийское наречие Священного Писания, сторонники малороссийской партии достигнут, так сказать, признания самостоятельности малороссийского языка, и тогда, конечно, на этом не останутся и, опираясь на отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии».

Вже 27 березня 1863 р. Долгоруков поінформовав про справу царя, який розпорядився «розібратися» з ситуацією навколо перекладу. Внаслідок резолюції царя від 27 березня В. Долгоруков листом від 4 квітня поінформував П. Валуєва про справу українофілів, додавши листа М. Анненкова. Про те, що він «совершенно разделяет мнение» київського генерал-губернатора, П. Валуєв повідомив В. Долгорукова у листі від 17 червня. Через декілька днів П. Валуєв отримав незалежно від III відділення, через підзвітне йому цензурне

відомство, новий документ з українського питання, який перегукувався з листом М. Анненкова й, цілком вірогідно, був ним інспірований. 27 червня голова київського цензурного комітету Орест Новицький надіслав міністру внутрішніх справ листа, складеного на основі записки цензора того ж комітету Лазова, в якому повідомляв, що до його відомства надійшов рукопис «Притчи Господа нашого Іисуса Христа на украинский мови розказани» і висловлював сумнів щодо потрібності такого видання. О. Новицький стверджував, що учням-українцям не потрібно читати Євангеліє по-українськи, адже освіта по всій Росії «производится на общерусском языке и употребление в училищах малороссийского наречия нигде не допущено».

У листі також йшлося про те, що «само возбуждение вопроса о пользе и возможности употребления этого (малороссийского) наречия у школах принято большинством малороссиян с негодованием. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши». «Общерусский язык», сказано там далі, для народу «гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для него некоторыми малороссами и в особенности поляками так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самих малороссиян упрекает у каких-то сепаративных замыслах, враждебных России и гибельных для Малороссии».

У поданні Новицький висловив тривогу щодо збільшення числа українських видань на початку 1860-х рр. і щодо загрози «обособления малороссийской народности». Він також зауважував, що «положение цензора при рассмотрении подобных рукописей [для народа] тем более затруднительно, что у них только цель и предосудительна, самое же содержание обыкновенно не заключает в себе ничего непозволительного». Завершувався лист вказуванням на те, що явище малоросійського сепаратизму «тем более прискорбно и заслуживает внимания правительства, что оно совпадает с политическими замыслами поляков и едва ли не им обязано своим происхождением».

Всі цитовані фрази, у тому числі відома «не было, нет и быть не может», без змін увійшли потім у текст Валуєвського циркуляра.

Отримавши подання, Валуєв розпорядився підготувати листа на ім'я Олександра II. Звертаючись до царя стосовно малоросійських

видань, міністр переказав текст подання Новицького. Також він звернув увагу царя на те, що раніше «произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы Южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную». Валуєв пропонував розглянути питання про видання українських книг для народу спільно з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду і шефом жандармів. До початку такого «совокупного обсуждения», міністр Валуєв зробив розпорядження по цензурному відомству, щоб «позволялись к печати только произведения на малороссийском языке, принадлежащие к области изящной литературы; пропуск же книг на том языке религиозного содержания, учебных и вообще назначенных для первоначального чтения народа приостановится до разрешения настоящего вопроса».

Імператор наклав резолюцію: «Высочайше повелено исполнить. С.-Петербург, 18 июля 1863».

За кілька днів до підписання циркуляру М. Костомаров виступив у газеті «День» із спростуванням вигадок про солідарність українофілів з поляками. Він намагався також звести справу лише до намірів викладання українською мовою у початковій школі. Цей виступ, як і аудієнція українофілів у міністра внутрішніх справ, успіху не мав. Валуєв у своєму щоденнику лише цинічно-принизливо відзначив, що Костомаров був «сильно озадаченный приостановлением популярных изданий на хохольском наречии», а він [Валуєв] «прямо и категорически объявил ему [Костомарову], что принятая мною мера останется в силе».

Дослідники стверджують, що фраза з валуєвського листа — «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может» — цитувалася в українській публіцистиці безліч разів і стала найзнаменитішою, але у тексті вона не є думкою самого Валуєва — він, як і Новицький, знову-таки посилається на думку «большинства малороссиян». А сам лише приєднується до цієї думки, вважаючи її «весьма основательной».

Після остаточного знищення царатом української державності (ліквідація гетьманського правління, зруйнування Запорізької Січі, самостійності правової системи в Україні, запровадження загальноросійського адміністративно-територіального устрою тощо) Валуєвський циркуляр засвідчив колоніальне політичне становище України. Почавши з утисків щодо української культури (підпорядкування української церкви московському патріархатові,

фактична заборона українського книгодрукування, сприяння занепаду Києво-Могилянської академії та ін.), самодержавна Росія Валуєвським циркуляром продовжила політику зросійщення і репресій, фактично поставивши українську літературу поза законом.

12 липня циркуляр був схвалений імператором Олександром II та 18 липня розісланий П. Валуєвим для виконання Київському, Віленському, Ризькому, Одеському і Петербурзькому цензурним комітетам, а також окремим цензорам у Казані та Дерпті (нині Тарту). Відтоді цензори часто забороняли видання будь-яких українських книг, так що вже через 8 років, за висловом історика Миколи Костомарова, українська література у кордонах Російської імперії фактично припинила своє існування.

Обер-прокурор Синоду і шеф жандармів циркуляр підтримали, лист останнього містив лише одну фразу: «Я в печатании книг на малороссийском языке, предназначаемых для простонародья, не нахожу ни пользы, ни необходимости».

Деякі дослідники вважають, що Валуєв передбачав тимчасову дію циркуляру, але заборона розтяглася на довгі роки, а, головне, логіка державоохоронної політики царизму не передбачала будь-яких поступок українству. Циркуляр міг мати коротку історію лише в тому випадку, коли б остаточно знищив українофільство, але так не сталося.

Валуєвський циркуляр був ударом по усьому загалу українофілів, однак за його рядками дослідники «розпізнають» й декілька конкретних імен. Це Володимир Антонович (поляк, що став українцем), Микола Костомаров (організовував видання дешевих книг українською мовою для народу) та Пилип Морачевський (подав на розгляд переклад Нового Заповіту). Кожен з них кинув свій виклик Російській імперії, і Циркуляр 1863 р. історики називають спробою самозахисту та ознакою її слабкості.

Дослідники вважають найнебезпечнішою на той час для імперії справу, зроблену Морачевським, адже переклад Євангелія живою українською мовою був прямою антитезою твердженню «не было, нет и быть не может», через те, що Святе Письмо українською, у випадку його широкого поширення, перетворювало б «малообразованную» селянську масу на окремий народ.

Гальмівний ефект Валуєвського циркуляру для українців був відчутним. Якщо у 1860–1863 рр. друком з'явилося 114 назв книжок українською мовою, то у 1864–1869 рр. це число зменшилося до 24 назв. Перестали діяти недільні школи, послабилась праця у громадах, частина членів яких була заарештована й заслана, як, наприклад, О.

Кониський та П. Чубинський, у північні губернії Росії, а частина під впливом публічних обвинувачень українофілів у сепаратизмі та поліційних утисків відійшла від громадської роботи.

Валуєвський циркуляр, який не просто зберіг свою силу протягом довгого часу, але й фактично визначив підхід владних структур до українського питання до кінця століття й набув свого розвитку в Емському указі 1876 р., мав дуже негативні наслідки для російсько-українських взаємин. Він також сприяв відтоку українських активістів із Російської імперії у Галичину, що вплинуло на підсумок боротьби проросійської й антиросійської орієнтацій у середовищі галицьких русинів і невдовзі перетворило Галичину в український культурний П'ємонт. Нарешті, влада на свій кшталт підтримала зусилля українських націоналістів у справі переведення мовного питання зі сфери прагматики у сферу символічних цінностей. Дослідники вважають, що орієнтація влади на «французьку» модель тотальної асиміляції українців не виправдала себе, тому як вимушений заборонний захід виник валуєвський циркуляр, який може слугувати своєрідним символом недостатньо продуманої, непослідовної й суперечливої політики.

У березні 1905 р. Російська академія наук надіслала урядові доповідь, де стверджувалось, що українська мова є самостійною слов'янською мовою, і рекомендувалось відмінити антиукраїнські акти 1863 і 1876 рр. (Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р.).

З кінця 1905 р. почали з'являться українські періодичні видання. У 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Лубнах та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві виходило 18 українських газет і журналів.

ДЖЕРЕЛА:

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю70 Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: «Укр. енцикл.», 1998; Малий словник історії України / відпов. ред. Валерій Смолій. — Київ : Либідь, 1997.; Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — 1-е. — Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. — 260 с.; Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX — начало XX века) / д. и. н. А. Л. Шемякин. — 1-е. — Москва: Ловатера, 2003. — 290 с.; Панченко В. Е. Украина Incognita. Секреты валуевского циркуляра 1863 года (рус.) // День : всеукраинская газета. — 2002, 12 июля. — Вып. 123.

ВАНДАЛІЗМ

ВАНДАЛІЗМ — у буквальному сенсі слова: зловмисне руйнування або пошкодження культурно-історичних пам'яток, інших матеріальних і культурних цінностей, приватних або суспільних об'єктів майна. Слово має походження від назви вандалів — древні

німецькі племена, відомі своїми нападами на Рим і його провінції і величезними руйнуваннями, які цьому заподіювалися.

Схожість імен натякає на знаходження батьківщини для вандалів у Норвегії, Швеції, або ж Данії. Вважають, що вандали перетнули Балтику й прибули на терени сучасної Польщі приблизно у II-му ст. до н. е. та оселилися у Сілезії близько 120 р. до н. е.

Тацит описав місце проживання вандалів між річками Одер і Вісла у творі «Германія» (98 рік н. е.); цю інформацію підтвердили пізніші історики: згідно з Йорданом, їх і ругіїв витіснило прибуття готів. Ця розповідь підтримує ототожнення вандалів з Пшеворською культурою, оскільки Вельбарська культура готів замінила Пшеворську.

Вандали були розділені на дві племінні групи — силінги і асдинги. Під час війни Риму з маркоманами (166–181) силінги жили в області, яка звалась римлянами Велика Германія. У II-му ст. асдинги на чолі з королями Раусом і Раптом змістилися на південь і вперше напали на римлян нижче за течією Дунаю. У 271 р. римському імператору Авреліану довелося захищати проти них середню течію Дунаю. Був укладений мир, за яким вандали оселилися у західній Дакії і римській Угорщині.

За «Історією Готів» Йордана, асдинги вступили у конфлікт з готами у часи Константина Великого. Тоді вандали жили на території, пізніше заселеній гепідами, яку оточували «на сході готи, на заході маркомани, на півночі хермандури і на півдні Дунай». На вандалів напав готський король Геберік і їх король Візімар був убитий. По тому вандали мігрували до Паннонії, де Константин Великий (близько 330 р.) надав їм землі на правому березі Дунаю, де вони жили наступні шістдесят років.

У 400 або 401 р., можливо через напади гунів, вандали на чолі з королем Годигіселом разом із своїми союзниками аланами та свевами почали рухатися на захід. Деякі силінги приєдналися до них пізніше. У цей час асдинги вже були обернені у християнство. Завдяки імператорові Валенту вандали прийняли аріанство, як і готи раніше.

У 406 р. вандали досить легко просувалися від Паннонії на захід уздовж Дунаю, але коли вони досягли Рейну, то зустріли Франків, які заселяли римські провінції у північній Галлії. Двадцять тисяч вандалів, разом зі своїм королем, загинуло у битві. Але з допомогою аланів вони зуміли завдати поразки франкам, і 31 грудня 406 р., вандали перетнули замерзлий Рейн, щоб вторгнутися у Галлію, яку вони спустошили. Під проводом Гундеріка, сина Годигісела, вандали грабували усе на шляху на захід і південь, рухаючись через Аквітанію.

У жовтні 409 р. вандали перетнули Піренеї та вторглися на територію Іберійського півострова. Там вони отримали землю від римлян, як федерати, у провінціях Галісія (на північному заході) і Бетіка (південь). Алани отримали землі у Лузитанії (на заході) і регіон навколо міста Картаго Нова (зараз Картахена). Свеви також отримали частину Галісії. Вестготи, які перед тим як одержати землі у Септіманії (Прегіон у південній Франції) вторглись до Іберії, та 426 р. розгромили аланів, серед загиблих був і король західних аланів Атакес. Залишок аланів згодом звернувся до короля вандалів Гундеріка аби той прийняв корону аланів.

Розграбування Риму — Гравюра Хайнріха Лейтеманна (1824–1904)

Пізніше королі вандалів у Північній Африці називали себе королями вандалів та аланів. Від 427 р. королем вандалів був Гейзерік, звідний брат Гундеріка. Він почав будівництво флоту і висадився у 429 р. у Північній Африці з близько 80 тисячами послідовників (за іншими даними усіх вандалів з союзниками було значно менше навіть враховуючи жінок та дітей). Від Гібралтарської протоки у 430-их рр. вандали просунулись на схід до Карфагена. Було укладено мир між вандалами і римлянами. У 435 р., римляни надали їм землі у Північній Африці.

Але мир був розірваний Гейзеріком, який у 439 р. зробив Карфаген його столицею. Вандали узяли і пограбували місто без битви, захопивши його, коли більшість мешканців були на іподромі. Гейзерік, захопивши з часом Сицілію, Корсику, Сардинію і Балеарські острови, перетворив своє королівство у велику державу.

Протягом наступних тридцяти п'яти років, з великим флотом Гейзерік грабував побережжя Східної і Західної Імперій. Після смерті Аттіли римляни нарешті змогли зайнятися вандалами, які

контролювали одні з найбагатших провінцій імперії. Дипломатичні стосунки між двома сторонами перервалися, а у 455 р. вандали захопили Рим і грабували місто протягом двох тижнів починаючи 2 червня. Вони покинули Рим з незліченими цінностями, зокрема зі здобиччю з Єрусалимського Храму, що її привіз до Риму Тит, і з імператрицею Лікінією Євдоксією та її дочками Євдокією і Плакідією, як заручницями. Стверджують, що імператриця Євдоксія просила короля Гейзеріка звільнити її від ненависного шлюбу з імператором Петронієм Максимом, вбивцем її чоловіка Валентиніана III.

Розграбування Риму вандалами

Літописець Проспер Аквітанський повідомляє, що 2 червня 455 р., римський папа Лев I зустрічався з Гейзеріком і благав його утриматися від вбивств та підпалів, а вдовольнитися грабежем.

З 462 р. королівство вандалів підкорило Північну Африку і острови Середземного моря, зокрема Сицилію, Сардинію, Корсику і Балеарські острови. Проте, подібно до інших германських королівств на римському ґрунті, африканське королівство вандалів скоро почало занепадати.

У 468 р. вандали знищили величезний флот, надісланий проти них Візантією. У відповідь вандали пробували вторгнутися до Пелопоннесу, але були відбиті з важкими втратами. У відплату, вандали узяли 500 заручників на острові Закинтос і порубали їх на шматки на шляху до Карфагену.

Гейзерік був однією з найбільш могутніх осіб часу Великого переселення народів. Він помер у глибокій старості 25 січня 477 р. Згідно з проголошеним ним законом спадкування — не син, а найстаріший чоловік королівського дому мав успадкувати корону

(закон старшинства). Гейзеріка успадкував його нездібний син Гунерік (477–484), який спершу захищав католиків, унаслідок побоювання Константинополя. Але від 482 р. царювання Гунерік відоме здебільшого його релігійними переслідуваннями маніхейців і католиків у найжахливішій формі.

Гунтамунд (484–496), його двоюрідний брат і наступник, намагався помиритися з католиками. Починаючи зі смерті Гейзеріка влада вандалів втрачала силу і Гунтамунд втратив значну частину Сицилії, яку захопили остроготи, а також змушений був боротися з усезростаючим натиском корінних берберських племен. Хоча Трасамунд (496–523) унаслідок свого релігійного фанатизму був ворожий до католиків, він обмежувався безкровними переслідуваннями.

Хілдерік (523–530) був найтолерантнішим королем вандалів у ставленні до католицької церкви. Він надав католикам релігійну свободу. Він не цікавився війнами, які залишав на родича Хоамера. Коли Хоамер зазнав поразку від маврів, аріанська фракція у королівському сімействі підняла повстання і зробила його двоюрідного брата Гелімера (530–533) королем. Хілдерік, Хоамер і їх родичі були кинуті у в'язницю. Хілдерік був убитий у 533 р..

Ці події стали приводом для втручання Візантійського імператора Юстиніана I, який оголосив війну вандалам. Армією Східної Імперії командував Велізарій, який почувши, що найбільша частина флоту вандалів придушує повстання у Сардинії, вирішив діяти швидко і висадився на Туніському березі, а потім рушив маршем до Карфагена. У кінці літа 533 р. король Гелімер зустрів Велізарія у десяти милях на південь від Карфагена; вандали вигравали, коли племінник та брат Гелімера загинули; по тому Гелімер злякався і втік. Велізарій захопив Карфаген.

15 грудня 533 р., Гелімер і Велізарій знов зустрілися у битві під Тікамероном, приблизно за 30 кілометрів від Карфагена. Знову вандали мужньо билися, але були розбиті коли Гелімер дізнався про смерть другого брата. Велізарій захопив Гелімера весною 534 р. Північна Африка знову стала римською провінцією, а вандалів з неї вигнали. Гелімер отримав великі маєтки у Галатії. Йому також пропонували чин патриція, але він відмовився від нього тому, що не був готовий змінити заради цього свою аріанську віру.

Поява терміну «вандалізм» відноситься до часів Великої Французької революції. Вперше термін використаний членом конвенції Генеральних Штатів абатом Анрі Грегуаром. У 1794 р. він

виступив з «Доповіддю про руйнування, що творяться вандалізмом, і засоби їх запобігання», закликаючи найсуворішим чином присікати знищення пам'ятників мистецтва. Грегуар мав на увазі дії армії молодшої Французької республіки.

Вандалізм тісно пов'язаний з поняттям агресії та має специфіку: будучи також насильницьким актом, спрямованим на спричинення шкоди, він водночас зазіхає лише на матеріальні цінності; генезис вандалізму, класифікація його видів, а також інших елементів його політичної, соціальної, правової, психологічної характеристики схожі з аналогічними елементами характеристики агресії; зокрема, він є обов'язковим «супутником» агресивних воєн, дій державних і недержавних структур, пов'язаних з геноцидом, депортацією, переслідуваннями у зв'язку з соціальним походженням і статусом, етнічним походженням, релігійними переконаннями тощо.

У теорії психології обґрунтовано констатується зв'язок цього виду деструктивної поведінки із загальним поляганням етичної атмосфери у соціумі і її різкими змінами у результаті етичної деградації, викликаною війною, компрометацією традиційних етичних цінностей, розвитком національних і релігійних конфліктів, догматичним проведенням у життя революційних концепцій, коли формується образ ворога, одним з атрибутів якого представляється певний тип культури, приналежність і призначення її пам'ятників та ін. майна).

Англійські джерела звертають увагу на правовий аспект вандалізму: «Вандал той, хто свідомо чи внаслідок невігластва руйнує власність, що належить особі чи суспільству». Французькі джерела звертають увагу на те, що «Вандалізм - стан духу, що змушує руйнувати гарні речі, зокрема, твори мистецтва».

ДЖЕРЕЛА:

Вандализм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. — Москва: Наука, 1993. — С. 182.; Мавро Орбини. Славянское царство. — М.: Олма Медиа Групп, 2010. — 528 с.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР (ПОЛЬША – УКРАЇНА, 21 КВІТНЯ 1921 Р.)

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР — міждержавний договір Польщі і Української Народної Республіки, згідно з яким в обмін на визнання незалежності УНР і військову допомогу, Симон Петлюра погоджувався визнати українсько-польський кордон по річці Збруч і далі по Прип'яті до її гирла. Згідно з договором польський уряд Юзефа Пілсудського

відмовився від намірів розширити територію Польщі до кордонів Речі Посполитої 1772 р. та визнав УНР. До Польщі мала відійти Східна Галичина та 5 повітів Волині, тобто територія, що належала Австро-Угорщині і Росії.

Симон Петлюра, перед яким стояла дилема або втратити все, або пожертвувати частиною і через союз з Польщею 1) вибороти для України незалежність; 2) отримати підтримку держав Антанти; 3) об'єднати сили УНР та Польщі для боротьби проти головної загрози — більшовицької експансії.

Ця угода мала символічне значення для УНР. Попри це, уряд Симона Петлюри мусив піти на великі поступки, бо визнавалися уже де-факто встановлені кордони по межі розташування польських військ в Україні — по річці Збруч.

Це означало тимчасове зречення від великих етнічних українських територій Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини. Такий крок уряду Симона Петлюри оцінили вкрай негативно деякі українські політики того часу і більшістю населення окупованих Польщею територій.

21 квітня 1921 р. було підписано політичну конвенцію. За нею Польща зобов'язувалась не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України, гарантувались національно-культурні права українського населення у Польщі і польського в Україні:

«Уряд Речі Посполитої Польської, з одного боку, і уряд Української Народної Республіки, з другого, у глибокому переконанні, що кожний народ має природне право на самостійне вирішення своєї долі та визнання своїх відносин із сусідами, однаково натхненні бажанням утвердити принцип миролюбного, дружнього співіснування з метою благополуччя і розвитку обох народів, **погодилися на такі рішення:**

Визнаючи право України на незалежне державне існування у кордонах, які на півночі, сході і півдні визначаються на основі договорів між УНР і відповідно сусідами, що з нею межують, Річ Посполита Польська визнає верховною владою УНР Директорію незалежної Української Народної Республіки з головним отаманом паном Симоном Петлюрою на чолі.

Кордони між РПП і УНР визначатимуться таким чином: на півночі від Дністра вздовж р. Збруч, а далі уздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вижгрудка, а від Вижгрудка на північ по Кременецьких пагорбах, а потім по лінії на схід від Здолбунова,

вздовж східних адміністративних кордонів Ровенського повіту, а далі на північ вздовж кордону колишньої губернії Мінської до перетину його р. Прип'ять, а потім Прип'яттю до її гирла. Що стосується Ровенського, Дубенського і частини Креме-нецького повітів, які тепер належать РПП, то щодо них пізніше буде укладено більш точну угоду.

Український уряд зобов'язується не укладати будь-яких міжнародних договорів, спрямованих проти Польщі. Ці ж зобов'язання бере на себе уряд РПП стосовно УНР.

Права національно-культурні, які уряд Української Народної Республіки забезпечить громадянам польської національності на території Української Народної Республіки, будуть не меншою мірою забезпечені громадянам національності української у межах Річі Посполитої і навпаки.

Аграрна справа на Україні буде розв'язана конституативно. Дочасу скликання конституанти юридичне становище землевласників польської національності на Україні визначається згодою між Річчю Польською Посполитою і Українською Народною Республікою.

Умова ця зіставляється таємно

Сергій Шелухін, як фахівець правових питань, неодноразово наголошував про юридично неграмотне складання договору: з боку УНР він був підписаний міністром закордонних справ А.Лівицьким (одним ним, від імені уряду І.Мазепи), який не мав юридичного права підписувати договір.

Адже згідно з постановою Директорії від 15 листопада 1919 р. уповноваженими у міжнародних справах були Ф.Швець і О.Макарченко. З іншого боку, Варшавський договір передбачав надання повноважень лише одній особі — С.Петлюрі. У ньому зазначалось, що Річ Посполита визнає Директорію незалежної УНР на чолі з головним отаманом С.Петлюрою як верховну владу в Українській Народній Республіці, яка відповідала Конституції 28 січня 1919 р., а також вказував на «намагання С.Петлюри знищити цю Конституцію, скасувати Директорію, перетворити її у фікцію та утворити своє єдиновладдя».

По-перше: Доказом цього була видана нова Конституція УНР за підписом С.Петлюри, яка, на переконання С.Шелухіна, суперечила чинному законодавству. Відповідно до її норм, С.Петлюра виступав єдиним джерелом верховної влади та наділявся широкими законодавчими, адміністративними та судовими повноваженнями.

По-друге, Варшавський договір між УНР і Польщею був укладений із врахуванням інтересів виключно польської сторони, адже Польща визнала лише право України на незалежне державне існування. За таких обставин, мова йшла виключно про визнання тільки права на державність, а не про українську державність, як існуючу правову реальність. Польська сторона постійно вживала усталену термінологію при назві держави — «Польський уряд РПП». Натомість, українська сторона як державно-правову назву використовувала одночасно декілька термінів, наприклад «уряд УНР», а то й просто «Україна». Відповідно до тексту договору, С.Петлюра і його уряд зобов'язалися не укладати жодних угод проти РПП, а уряд РПП — жодних договорів проти України, але не проти Української Народної Республіки. Правоту позиції С.Шелухіна підтвердив і той факт, що на переговорах у Ризі, якби це не оцінювалося, був укладений радянсько-польський договір проти УНР, так і проти С.Петлюри.

По-третє, визнання держави як суб'єкта міжнародного права, включає й визнання всіх її структурних елементів, у тому числі й народу. Натомість, у договорі від 21 квітня 1920 р. не тільки про народний суверенітет, а й взагалі про український народ навіть не згадується. Його трактували виключно як об'єкт договору, щоб розпоряджатися ним, як «безвольним та безсловесним, безправним і недієздатним».

Радянський плакат 1920 р.

Радянська влада поширювала ідею, що Петлюра продав Україну Польщі

Прем'єр-міністр І.Мазепа, який не знав про його підготовку, згодом відзначав: «Варшавський договір був для мене повною несподіванкою. Було ясно, що цей договір міг бути підписаний тільки в умовах, коли польський «союзник» міг диктувати свою волю представникам У.Н.Р.». Без погодження з міністрами й ще трьома членами Директорії А.Лівицький не мав права одноосібно підписувати

цей договір, який мав таємний характер і був опублікований лише у 1926 р.

Використовуючи значний фактичний матеріал, С.Шелухін показав, як нехтування правових норм політичною елітою України, насамперед у реалізації зовнішньополітичного курсу, призвело до занепаду української державності на початку ХХ ст. Варшавський договір С.Шелухін вважав антиукраїнським: «Цей договір від початку до кінця б'є по пучуттях честі й гідності національної, по доброму імені й по інтересах української нації, живе тіло якої він ріже холоднокрівно і шматує так, як це можуть робити тільки вороги життя, існування, свободи і розвитку українського народу».

Пізніше, у жовтні 1920 р., по закінченні польсько-радянської війни, польський уряд визнав УСРР і уклав з нею Ризький мирний договір 1921 р., що фактично анулював Варшавський договір. Цей радянсько-польський договір був укладений як проти УНР, так і проти С.Петлюри.

ДЖЕРЕЛА:

Дещинський Л. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Навч.посіб. / Л.Дещинський, А.Панюк. — Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2001. — 424 с.; Карр Э. История Советской России: Большевитская революция 1917–1923 / Э.Карр. — М.: Прогресс, 1990. — Кн.1. — Т.1 — 2. — 208 с.; Савченко В.А. Симон Петлюра / В.А. Савченко. - Харьков: Фолио, 2004. - 415 с.; Турчин Я. Б. Варшавський Договір 1920 Р. в оцінках С.Шелухіна // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць — 2012, Вип.58.; Шелухін С. Варшавський договір між Поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 року / С.Шелухін. - Прага: Нова Україна, 1926. - 40 с.; Шелухін С. Варшавський договір між Поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 року / С.Шелухін. — Прага: Нова Україна, 1926. — 40 с.; Сивицький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. / М.Сивицький. — В 2 т. — К.: Видавництво ім. О.Теліги, 2005. — Т.1. — 344 с. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. / В.Верига. - Жовква: Місіонер, 1998. - Т.2. - 502 с.; Центральний державний архів вищих органів влади та управління у Києві. — Ф.3695. — Оп.1. — Спр.80.; Шелухін С. Варшавський договір між Поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 року / С.Шелухін. — Прага: Нова Україна, 1926. — 40 с.; Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. / М. Гетьманчук. — Львів: Світ, 1998. — 428 с.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР

(14 травня 1955 р.)

14 травня 1955 р. у Варшаві між європейськими країнами соціалістичної співдружності - СРСР, Албанією, Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною, - був підписаний Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу (Варшавський договір). 5

червня 1955 р. після передачі ратифікаційних грамот всіма учасниками Варшавського договору на зберігання уряду Польщі Договір вступив у силу.

Укладання Договору було викликано діяльністю НАТО (Організація Північноатлантичного договору - військовий політичний союз) і мало на меті забезпечити безпеку країн-учасниць Варшавського договору і підтримка миру в Європі.

Договір передбачав надання країнами-учасницями взаємодопомоги у разі нападу на одну з них, взаємні консультації у кризових обставинах і створення Об'єднаного командування збройними силами.

Договір складався з преамбули і 11 статей. Відповідно до його умов та Статутом ООН, держави-учасники Варшавського договору зобов'язалися утримуватися у своїх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування, а у разі збройного нападу на будь-кого з них надати зазнали нападу державам негайну допомогу всіма засобами, які буде досить їм необхідними, включаючи застосування збройних сил.

Держави Варшавського договору створили Об'єднане командування збройними силами, керівне разом з Військовою радою і штабом діяльністю Об'єднаних збройних сил (місцеперебування штабу - Москва).

Засідання консультативного комітету. На знімку: лідери країн учасників Варшавського договору, зліва направо: Густав Гусак, Тодор Жітков, Еріх Хонеккер, Михайло Горбачов, Ніколає Чаушеску, Войцех Ярузельський, Янош Кадар, 29 травня 1987 р.

Вищий орган Організації Варшавського договору - Політичний консультативний комітет (ПКК). У його нарадах, як правило, брали участь керівники комуністичних і робочих партій, а також глави урядів держав, що входять в ОВС. Перше засідання Політичного

консультативного комітету Організації Варшавського договору відбулося у 1956 р.

У рамках Організації ВД здійснювалися різноманітні форми і методи військового співробітництва: спільні навчання «Квартет» (1963), «Жовтневий штурм» (1965), «Влтава» (1966), «Родопи» (1967), «Шумава» (1968), «Північ» (1968), «Німан» (1968), «Одра - Ніса» (1969), «Братство по зброї» (1970), «Щит-72» (1972) та ін.

Організацією ВД було підписано угоду з питань, що належать до Західного Берліна (1971), укладені двосторонні договори СРСР, Польщі, НДР і ЧССР з ФРН, які заклали основу для оздоровлення обстановки в Європі.

Було укладено ряд важливих угод стосуються загального скорочення озброєнь і заборони термоядерної зброї та інших видів зброї масового ураження: Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі і під водою (1963); договір «Про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць і інші небесні тіла» (1967); договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968); договір «Про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення» (1971) та ін.

КЕРІВНІ ОРГАНИ:

Політичний консультативний комітет (ПКК) - вищий колективний орган організації. Створено для проведення консультацій і розгляду питань, що виникають у зв'язку із здійсненням Варшавського договору.

Об'єднане командування збройними силами (ОКВС) - для забезпечення взаємодії збройних сил і зміцнення обороноздатності країн - учасниць Варшавського договору.

ВІЙСЬКОВІ КЕРІВНИКИ ОВС:

1955-1960 - І. С. Конєв - Маршал Радянського Союзу;

1960-1967 - А. А. Гречко - Маршал Радянського Союзу;

1967-1976 - І. І. Якубовський - Маршал Радянського Союзу;

1977-1989 - В. Г. Куликов - Маршал Радянського Союзу;

1989-1991 - П. Г. Лушев - генерал армії.

26 квітня 1985 р. у зв'язку із закінченням терміну дії Варшавський договір був продовжений на 20 років. У зв'язку з перетвореннями у СРСР та інших країнах Центральної та Східної Європи у лютому 1990 р. держави-учасники ОВД скасували її військові структури.

1 липня 1991 р. у Празі представниками СРСР, Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії та Чехословаччини було підписано протокол про припинення дії договору.

ДЖЕРЕЛА:

Варшавское совещание европейских государств по обеспечению мира и безопасности в Европе. — М: Госполитиздат, 1955. — 144 с.; Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф., Покивайлова Т. А. Москва и восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949–1953): Очерки истории. — М. : РОССПЭН, 2002. — 686 с.; Варшавский Договор — военно-политический союз братских стран социализма (К 25-летию Варшавского Договора). М., 1979; Варшавский Договор: история и современность. М., 1990; Варшавский Договор — союз во имя мира и социализма. М., 1980; Варшавский Договор — союз во имя мира. М., 1984; Владимиров С. А. Оплот мира и безопасности народов: (К 30-летию Организации Варшав. Договора). М., 1985; Куликов В. Г. Военная доктрина Варшавского Договора носит оборонительный характер. М., 1988; Монин М. Е. Братский союз народов и армий стран Варшавского Договора — надёжный оплот всеобщего мира. Киев, 1985; Организация Варшавского Договора: Документы и материалы, 1955-1985. М., 1986.

ВАТИКА́Н,

ВАТИКА́Н, або Святійший Престіл, також Держа́ва-Місто Ватика́н — резиденція Папи Римського, територія Святійшого Престолу (Престолу Святого Петра), центрального органу Католицької Церкви. Місто-держава. Найменша у світі незалежна держава, анклав посеред Риму в Італії.

Для християн Ватикан набув значення ще на зорі християнства у зв'язку з тим, що, згідно з переказами, саме там у 67 р. н. е. був розп'ятий св. Петро.

Розташований на Ватиканському пагорбі, що отримав свою назву ще у дохристиянські часи, і на Ватиканських полях (північніше від пагорба, на якому побудовано базиліку Святого Петра, Сікстинську капелу і Ватиканські музеї).

Ватикан — це також адміністративна організація, яка допомагає йому управляти Церквою (вона також має назву Римська Курія).

Ватикан відомий своїм малярством і архітектурою, його найзнаменитіша споруда — базиліка Святого Петра, побудована на

гробі першого Папи. Базилика Святого Петра, проте, не є головним храмом. Головний храм Риму — базилика Святого Івана на пагорбі Латеранум (Латеранському пагорбі). Саме звідси Папа керував Церквою у добу Середньовіччя. Найвизначнішим твором мистецтва є фрески Сикстинської каплиці роботи Мікеланджело. Упродовж століть було зібрано величезну мистецьку колекцію, яка тепер експонується у Ватиканському музеї. Іншою перлиною Ватикану є його бібліотека.

В античності територія Ватикану не була заселена, оскільки у Стародавньому Римі це місце вважалося святим. У 326 р., після приходу християнства, над гіпотетичною гробницею святого Петра була споруджена базилика Костянтина і з тих пір це місце стало заселятися.

Папська держава, утворена у VIII ст. при підтримці Карла Великого на підставі легенди про Константинів дар, проіснувала у досить великих розмірах до 1870 р., коли утворилася сучасна держава Італія, а Рим став її столицею. На момент найвищого розквіту на початку XVI ст. папська держава включала у себе герцогства Падую, П'яченцу, Модену, Романью, Урбіно, Сполето і Кастро, Анконську Марку та провінції Болонью, Перуджу і Орвіетано. У 1929 р. відновлена після Латеранської угоди Муссоліні з папою Пієм XI у нинішніх розмірах. 7 червня 1929 р. була ратифікована угода між Італією і Святим престолом, відповідно до якої утворилася держава Ватикан і опублікована конституція цієї країни.

Сьогодні Ватикан — самостійна держава-місто і центр Римокатолицької церкви, резиденція її голови Папи Римського, розташована у західній частині Риму. Територія — 0,44 км². Число постійних жителів Ватикану становить приблизно 800 чоловік, 450 з яких носять духовний сан.

Офіційна мова — латинська, використовується виключно в офіційних друкованих документах Ватикану і у ході богослужінь. У дипломатичному листуванні використовується французька. Повсякденними і розмовними за частотою вживання є італійська, іспанська, англійська, німецька і французька мови. Грошова одиниця — євро. За угодою з урядом Італії від 29 грудня 2000 р. у обмежених масштабах Папська держава чеканить також власну монету — ватиканський євро, призначений в основному для нумізматів. Обсяг випуску ватиканських євро не повинен перевищувати одного мільйона на рік. Форма управління — теократична монархія. Глава держави — Папа Римський. Всі жителі Ватикану після виповнення восьми років приносять присягу папі. Папі належить верховна законодавча,

виконавча і судова влада. Ватикан підтримує дипломатичні відносини з 178 державами і є постійним спостерігачем при ООН з правом голосування. Ватикан — абсолютна теократична монархія, керована Святим Престолом. Сувереном Святого Престолу, у руках якого зосереджені абсолютна законодавча, виконавча і судова влада, є Папа Римський, що обирається кардиналами на довічний термін. Після смерті Папи і під час конклаву аж до інавгурації нового Папи його обов'язки виконує камерленго. Головою виконавчої влади є Державний секретар.

Ватиканом керує адміністративний орган — призначувана Святим Престолом Папська Комісія, на чолі з губернатором (комісія призначається на 5-річний термін). Головним адміністративним органом Святого престолу (Практичне керівництво релігійною, політичною та господарською діяльністю) є Римська курія. Згідно з конституціями (1968р.) і «Pastor Bonus» (1988 р.) адміністрація католицької церкви і Ватикану складається з кількох відомств. Виконанням рішень Папи і координацією діяльності Римської курії займається Державний секретаріат. Його голові — Державному секретарю — надані всі повноваження в області світського суверенітету; фактично він виконує обов'язки прем'єр-міністра. З 2006 р. державний секретар — кардинал Тарчізіо Бертоне. Вищі консультативні органи — Вселенський собор, колегія кардиналів і єпископський синод.

У складі Державного секретаріату діють, зокрема, секції з загальних питань (внутрішніх справах) та у зв'язках з державами (закордонних справ).

Інші органи католицької церкви і Ватикану: дев'ять конгрегацій, або дикастерій (міністерств), 11 папських комісій; бюро; Апостольська бібліотека та інші установи. Юридичні інстанції — Вищий церковний суд, Вищий трибунал Апостольського суду і місцевий трибунал. Порядок підтримує папська гвардія, що складається зі швейцарських гвардійців.

ДЖЕРЕЛА:

Государства и территории мира. Справочные сведения // Атлас мира / сост. и подгот. к изд. ПКО «Картография» в 2009 г.; гл. ред. Г. В. Поздняк. — М.: ПКО «Картография»: Изд-во Оникс, 2010. — С. 15. — 256 с.; Городецкая И. Л., Левашов Е. А. Ватикан // Русские названия жителей: Словарь-справочник. — М. АСТ, 2003. — С. 64. — 363 с.; Барсов Н. И. Католическая церковь // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.; Красиков А. А. Ватикан: история и современность. — М., 1991.; Музеи Ватикана. Рим. — М., 1974.;

Колупаев В. Е. Российско-ватиканские отношения в XX веке: новые документы Русского зарубежья // Современная Европа: Журнал общественно-политических исследований. — 2011. — № 3. — С. 106—111.; Колупаев В. Е. Восточные коллекции Ватикана // Восточная коллекция. — 2008. — № 4. — С. 135—142.

ВАШИНГТОН ДЖОРДЖ
(22 ЛЮТОГО 1732 — 14 ГРУДНЯ 1799 рр.)

Американський державний діяч, перший президент Сполучених Штатів (1789–1797 рр.), батько-засновник США, учасник війни за незалежність Північно-Американських штатів, творець американського інституту президентства, генерал армій США, головнокомандувач Континентальної армії.

Народився у Вірджинії, тоді колонії Великої Британії. Виріс у кількох маєтках вздовж рік Потомак і Рапаганок. Сильний опонент політиці уряду Англії, Джордж Вашингтон скликав Континентальний конгрес у 1774 і 1775 рр., а з початком Війни за незалежність США був обраний головним командувачем Континентальної армії.

Після підписання Паризького договору у 1783 р. повернувся до свого маєтку Маунт-Вернон, але незадоволений Статтями Конфедерації у 1787 р. повернувся у політику і був обраний президентом Конституційної конвенції. У ці роки він пережив курйозний «замах» на своє життя, коли зі згоди англійського короля Георга III намагалися «отруїти» помідорами, що у той час ще вважалися в Америці сильною отрутою.

У 1789 р. був обраний першим Президентом США і працював на цій посаді до 1797 р. Хоча він намагався набрати міністрів з різних фракцій, його аристократичний погляд на речі розходився з точкою зору його державного секретаря, Томаса Джефферсона, який подав у відставку у 1793 р., у результаті чого була створена двопартійна

система. Започаткував політику нейтралітету у зовнішніх справах, яка була базовою до початку ХХ ст. аж до приходу до влади Теодора Рузвельта.

З його ініціативи до усіх президентів у США звертаються містер Президент. Утвердив значимість права під час придушення повстання віскі, яке вибухнуло через підвищення податку на алкоголь. За його президентства Александер Гамільтон заснував перший Банк Сполучених Штатів Америки.

Покинувши пост президента, Вашингтон повернувся у Маунт-Вернон де й помер у 1799 р. і був похований.

Джордж Вашингтон народився 22 лютого 1732 р. у родині, четверте покоління якої проживало у Вірджинії. Дитинство і юність він провів у скромних умовах, отримав домашнє виховання, займався самоосвітою. Втратив свого батька Августина, власника тютюнової плантації і землеміра у 11-річному віці. У 1748 р. Вашингтон брав участь в експедиції лорда Фейрфакса, що проводила землемірні роботи у долині Шенандоа. З 1749 р. був землеміром графства Калпеппер. Джорджа виховував зведений брат Лоуренс, після смерті якого він успадкував у 1752 р. маєток Маунт-Вернон під Александрією, на річці Потомак, у цьому ж році став майором місцевого ополчення.

У 1753 р. Вашингтон отримав доручення попередити французів, щоб вони не повинні просуватися у долину річки Огайо. Поїздка тривала протягом одинадцяти тижнів, Вашингтону довелося подолати 800 км і пережити чимало небезпечних епізодів. У 1753–1754 рр. командував одним з округів ополчення Вірджинії. До 1755 р. відноситься участь Вашингтона у поході проти форту Дюкена, де він потрапив у полон. Під час повторної експедиції до цього ж форту Вашингтон проявив хоробрість, за що й отримав звання полковника і був призначений командиром внутрішнього ополчення. Вашингтон і далі продовжував брати участь у військових діях проти французів та індіанців, займаючи оборонні позиції, але 31 грудня 1758 р. він повернувся до Вірджинії та подав у відставку.

6 січня 1759 р. Вашингтон одружився з багатою вдовою Мартою Дендрідж Кастіс (яка взяла його прізвище) і отримав багате придане: 17 тисяч акрів землі, 300 рабів і особняк у Вільямсбурзі. Шлюб виявився щасливим, хоча дітей у подружжя не було. Вашингтон виховував двох дітей своєї дружини від першого шлюбу. Завдяки працьовитості і суворому порядку йому вдалося збільшити дохід свого маєтку і стати одним з найбагатших землевласників Вірджинії. На своїх

фермах на березі річки Потомак він вирощував тютюн, пшеницю, а до 1772 р. вже експортував рибу та борошно у Вест-Індію.

На світогляд і політичну філософію Вашингтона вплинула англійська опозиційна чи аграрна література початку XVIII ст. Вашингтон захоплювався Катонем Молодшим, якого вважав взірцем всіх римських чеснот. Цим зразком він намагався відповідати у суспільному та особистому житті, дотримуючись класичного стилю мови і сповненої гідності жестикуляції та міміки. Самовладання, строгий контроль емоцій та дисциплінована поведінка стали його видатними якостями, під якими усе менш проступала первісна спонтанність. Консервативний і розважливий по темпераменту, помірковано релігійний, без глибокого інтересу до теологічних питань, але при цьому постійно готовий до сприйняття нових ідей і думок, він з'єднав чесноти з прогресивним свідомістю Просвітництва.

Хоча Вашингтон висловлював опозицію до Акту про гербовий збір, першого податку на колонії, він не відігравав значної ролі у русі опору аж до хвилі протестів проти Актів Тауншенда у 1767 р. У травні 1769 р. Вашингтон зробив пропозицію, текст якої написав його товариш Джордж Мейсон, яка закликала Вірджинію до бойкоту англійських товарів, доки Акти не буде відмінено. Парламент відмінив Акти Тауншенда у 1770. Однак, Вашингтон розцінював прийняття Нестерпних актів 1774 р. як «посягання на наші права й привілеї».

У липні 1774 р. він головував на зборах, які прийняли «Резолюції Ферфакса», що закликали, зокрема, до скликання Континентального конгресу. У серпні Вашингтон взяв участь у Першому Вірджинському конгресі, де був обраний делегатом на Перший Континентальний конгрес.

Після битви при Лексингтоні й Конкорді поблизу Бостона у квітні 1775 колонії розпочали війну. Вашингтон мав престиж, військовий досвід, харизму й хист до командування, був також відомий своїм патріотизмом. Вірджинія була найбільшою з колоній, а тому заслуговувала пошани, й Нова Англія, в якій розпочалися бої, розуміла, що потребує підтримки півдня. Вашингтон не домагався посади головнокомандувача й говорив, що таке йому не під силу, але серйозних конкурентів у нього не було. 14 червня 1775 р. Конгрес проголосив про створення Континентальної Армії. За пропозицією Джона Адамса з Массачусетса, Вашингтону надали звання генерал-майора і призначили головнокомандувачем. Упродовж війни Вашингтон мав три різні ролі. У 1775–1777 рр. і знову у 1781 р. він вів свої війська проти основних сил британців. Хоча багато битв було

програно, він ніколи не здавався й продовжував бої аж до кінця війни. Загальну стратегію бойових дій він планував разом із Конгресом.

По друге, на ньому лежала відповідальність підготовки військ. Він призначив відповідальним за бойову підготовку рекрутів барона Фрідріха фон Штейбена, ветерана прусського генерального штабу. За постачанням військ наглядав Конгрес, і Вашингтон чинив на нього тиск, щоб отримати найсуттєвіше. У червні 1776 р. Конгрес призначив комітет під назвою Рада війни й постачання, який з липня 1777 р. став називатися Радою війни, куди входили представники війська. Командування американських військових сил складалося з людей, призначених Конгресом, і доволі часто це робилося без згоди Вашингтона, а нижні офіцерські посади в ополченні займали люди, делеговані штатами. Внаслідок такої мішанини, успіхи чергувалися з невдачами, деякі з фаворитів Вашингтона, наприклад Джон Салліван, не змогли навчитися командувати.

Але врешті-решт йому вдалося підібрати здібних офіцерів, таких як генерал Натаніель Грін та начальник штабу Александер Гамільтон. Американські офіцери ніколи не були рівнею британцям у мистецтві тактики й маневрування і, як наслідок, програли багато битв. Великі успіхи при Бостоні 1776 р., Саратозі 1777 р. та Йорктауні 1781 р. траплялися тоді, коли вдавалося впіймати британців далеко від баз і мати значну перевагу у силах.

Третя, найважливіша роль Вашингтона була у тому, щоб стати символом опору короні, втіленнями революціонера. Його надзвичайний авторитет та політичне вміння утримували Конгрес, військо, французів, ополченців й штати в одному руслі на шляху до спільної мети. Вашингтон добровільно пішов у відставку й розпустив армію після перемоги у війні, чим назавжди встановив принцип верховенства цивільних у військових справах. Однак він невтомно повторював, що добре дисциплінований професійний вояк удвічі цінніший за схильного до помилок аматора, і це допомогло подолати ідеологічну недовіру до військових.

Вашингтон прийняв командування Континентальною армією поблизу Кембриджа у липні 1775 р. під час облоги Бостона. Збагнувши, що війську не вистачає пороху, Вашингтон звернувся із запитом на поставки. Американські війська здійснили низку рейдів на британські арсенали, зокрема на Карибах. Розпочалися зусилля із виробництвом. До кінця 1776 вдалося купити, здебільшого у Франції, 2,5 млн фунтів, чого ледь вистачало. Під час довгого протистояння Вашингтон реорганізував армію й, розташувавши артилерію на

Дорчерстерських висотах, змусив британців відступити. Британці покинули Бостон у травні 1776 р., й Вашингтон пішов із своїм військом на Нью-Йорк.

Британські газети, незважаючи на негативне ставлення до американських патріотів, хвалили Вашингтона за високі особисті якості й уміння командувати. Така похвала була сміливою, оскільки Вашингтон був генералом ворожої армії, яка на думку британців загрожувала розвалити Британську імперію.

Перемог Вашингтона не було достатньо для повної й беззаперечної звитяги патріотів, але, оскільки чимало вояків упродовж зими або дезертувало, або не забажало продовжити контракт, Вашингтон і Конгрес реорганізували військо, збільшуючи виплати тим, хто залишався, й караючи дезертирів. Завдяки цим зусиллям військо зросло.

Вашингтон та Лафаетт оглядають війська в долині Фордж

Історики сперечаються щодо того, чи справді Вашингтон надавав перевагу тактиці Фабіана, яка зводилася до стрімких нападів на британців й подальшим відступом так, щоб більші військові підрозділи противника не змогли наздогнати. Можливо, він волів би зійтися з супротивником у вирішальній битві. Тоді як південний командувач Грін використовував тактику Фабіана у 1780-1781 рр., Вашингтон вдавався до неї тільки від осені 1776 до весни 1777 рр. після того, як втратив Нью-Йорк, коли його військо почало розтавати. Битви при Трентоні й Принстоні були прикладом тактики Фабіана. До літа 1777 р. Вашингтон відновив сили й упевненість, тож перестав використовувати рейди й перейшов до тактики широкомасштабної конфронтації, наприклад при Брандивайні, Германтауні, Монмуті та Йорктауні.

Наприкінці літа 1777 р. британці під командування Джона Бергойна здійснили вторгнення до Квебеку, намагаючись розділити непокірну Нову Англію. Генерал Гоу пішов зі своїм нью-йоркським

військом на Філадельфію замість того, щоб зустрітися з силами Бергойна біля Олбані. Це була велика стратегічна помилка британців, і Вашингтон швидко попрямував до Філадельфії назустріч Гоу, уважно стежачи за тим, що відбувається на півночі. Битви виявилися занадто складними для недосвідчених американців, і Вашингтона розбили. У битві близ Брендвайна 11 вересня 1777 р. Гоу переграв Вашингтона завдяки вмілому маневру і 26 вересня увійшов до американської столиці Філадельфії без супротиву.

11-тисячна армія Вашингтона розташувалася на зиму у долині Фордж на півночі від Філадельфії. Упродовж шести наступних місяців у таборі померло тисячі людей, здебільшого від хвороб. Число жертв оцінюється від 2000 до 2500, а то й до 3000. Проте наступної весни військо вийшло з долини у доброму стані завдяки, зокрема, муштрі, яку організував генерал фон Штейбен. У 1778 р. британці відтягнулися з Філадельфії до Нью-Йорка, і Вашингтон тримався у них на п'ятах. Битва при Монмуті завершилася нічим. Після неї британці продовжили марш до Нью-Йорка, а Вашингтон привів своє військо в околиці міста.

Влітку 1779 р. за наказом Вашингтона експедиція генерала Джона Саллівана здійснила кампанію випаленої землі проти індіанців ірокезів, знищивши понад 40 селищ у центральних та північних частинах штату Нью-Йорк. Індіанці підтримували британців і робили рейди на американські прикордонні поселення. У липні 1780 р. на Род-Айленд прибули 5000 загартованих у битвах французів під проводом генерала Донатьєна де Рошамбо. Континентальна армія отримала від французів 20 тис. доларів французького золота. Це дозволило Вашингтону завдати вирішального удару у 1781 р. Спочатку французький флот переміг британців у Чезапікській битві, і британська армія у Вірджинії опинилася у пастці. 17 жовтня британці здали Йорктаун і облога цього міста стала останньою великою подією у війні.

Вашингтон не міг бути впевненим, що після Йорктауна британці не відновлять військових дій. У них ще залишалася 26-тисячне військо у Нью-Йорку, Чарлстоні та Саванні, а також могутній флот. Французькі сухопутні сили й флот відбули, тож у 1782-1783 рр. американці могли розраховувати тільки на власні сили. Скарбниця була порожня, солдатам не платили, й вони почали висловлювати незадоволення, що загрожувало бунтом або державним переворотом. Вашингтон придушив невдоволення офіцерів у березні 1783 р., розкривши Ньюберзьку змову, а Конгрес пообіцяв виплатити п'ятирічні преміальні. Паризький договір 1783 р. було підписано у вересні. Британія визнавала незалежність Сполучених Штатів. Вашингтон

розпустив військо і 2 листопада звернувся до своїх людей із красномовною промовою.

Генерал Джордж Вашингтон подає у відставку, Джон Трамбулл, Ротунда Капітолія (замовлення 1817)

25 листопада британці покинули Нью-Йорк, звільнивши вхід для Вашингтона й губернатора. 4 грудня у таверні Фронсез Вашингтон формально попрощався з офіцерами, а 23 грудня пішов у відставку з посади головнокомандувача. Історик Гордон Вуд робить висновок, що ця відставка стала найбільшим вчинком у житті Вашингтона. Вона приголомшила аристократичну Європу. Король Георг III назвав Вашингтона «найвизначнішим характером епохи» саме завдяки цьому факту.

Відставка Вашингтона у Маунт-Верноні не затягнулася надовго. У 1784 р. він здійснив дослідницьку мандрівку на західний фронт'єр, а потім його переконали бути присутнім на Конституційному конвенті у Філадельфії влітку 1787 р., де його обрали головою. Його участь у дебатах була незначною, хоча він голосував за і проти. Однак завдяки його високому престижу підтримувалася колегіальність і порядок серед делегатів. Коли приймалося рішення встановити президентство, делегати мали на увазі саме Вашингтона, й він сам повинен був після обрання визначити, як воно працюватиме. Підтримка Вашингтоном проекту Конституції також сприяла тому, що його ратифікували в усіх тринадцятьох штатах.

У 1789 р. колегія виборців одногосно обрала Вашингтона першим президентом США. Його було переобрано у 1792 р. Він залишається єдиним президентом, за якого проголосували 100% виборців. Джон Адамс, з другою сумою голосів став віце-президентом. 30 квітня 1789 р. відбулася перша інавгурація, і Вашингтон присягнув з балкону Федерал-Холлу у Нью-Йорку.

Перший Конгрес США встановив Вашингтону зарплатню 25 тис. доларів у рік. У 1789 р. це була велика сума. Вашингтон відмовився,

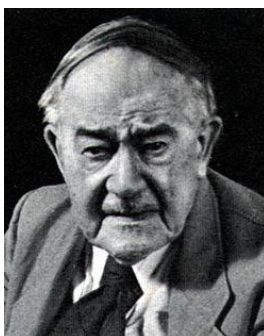
оскільки був людиною небідною, і йому подобався імідж безкорисного слуги народу. Він все ж прийняв гроші після вмовляння Конгресу, щоб не склалося враження, що на посаду президента можуть претендувати тільки люди багаті. Президент розумів, що кожна його дія встановлює прецедент, а тому скурпульозно слідкував за встановленням церемоніальних правил, забезпечуючи те, щоб вони завжди залишалися республіканськими й ніколи не імітували правила європейських королівських дворів. З огляду на ці міркування він віддав перевагу звертанню «пане Президенте».

Вашингтон виявився здібним адміністратором. Він умів чудово розподіляти роботу й добре розбирався у характерах людей. Він регулярно розмовляв з головами департаментів й прислуховувався до їхніх порад. Маючи справу з буденною роботою, він був «систематичним, впорядкованим, енергійним, дбайливо ставився до думки інших... але рішучим, сконцентрованим на загальній меті й узгоджував із нею окремі дії». На другий термін Вашингтон погодився неохоче, й відмовився від третього, встановивши звичай максимум двох президентських термінів.

ДЖЕРЕЛА:

Американские президенты : 41 ист. портр. от Д. Вашингтона до Б. Клинтона / Под ред. Ю. Хайдекинга; Пер. с нем. Л. В. Седовой. — Ростов н / Д; М. : Феникс : Зевс, 1997.; Гизо, Франсуа. В борьбе за свободу : Очерки из жизни Вашингтона. — СПб., 1907.; Ушаков В. А. Джордж Вашингтон: страницы истории. — СПб., 2006.; Яковлев Н. Вашингтон. — Ростов н/Д : Феникс, 1997. — 544 с. (ЖЗЛ).

ВЕБЕР АЛЬФРЕД (30 ЛИПНЯ 1868 - 2 ТРАВНЯ 1958 рр.)

Німецький економіст і соціолог. Другий син Макса Вебера старшого (1836 – 1897 рр.) і Елени Вебер (1844 – 1919 рр.), уродженої Фалленштайн. Молодший брат всесвітньо відомого соціолога, історика і економіста Макса Вебера. Дитинство і юність Вебера пройшли у

передмісті Берліна Шарлоттенбурге, куди сім'я Веберів переїхала у 1869 р. Після отримання атестата зрілості у 1888 р. він вивчає спочатку історію мистецтва і археологію у Бонні, потім у 1889 р. право у Тюбінгені і у 1890-1892 рр. - право і національну економію у Берліні.

У 1895 р. під керівництвом представника історичної школи в національній економії Густава Шмоллера захищає докторську дисертацію. У 1899 р. стає повним доктором (Habilitation) державних наук і національної економії і отримує посаду приват-доцента.

З 1904 – 1907 рр. займає місце ординарного професора національної економії у німецькому Карловому університеті у Празі. Тут він встановлює дружні стосунки з соціологом і згодом першим державним президентом Чехословаччини Томашем Масариком. Серед празьких учнів Вебера - майбутній письменник Франц Кафка, який під його керівництвом захистив докторську дисертацію. Великий вплив на художню творчість Кафки зробило есе Вебера «Чиновник» (1910 р.). У празький період творчості, модифікуючи для промислового виробництва модель розміщення зон різної активності сільського господарства Йоганна фон Тюнена, Вебер будує теорію розміщення промисловості.

Відповідно до цієї теорії, промислове підприємство прагне зайняти найбільш вигідне місце по відношенню до джерел сировини і ринку робочої сили, що забезпечує найменші витрати для підприємців. Теорія Вебера стала частиною економічної географії і принесла йому міжнародну популярність. Вебер планував випустити другу частину своєї праці на цю тему, але вона так і не побачила світ.

У 1907 р. Вебер приймає пропозицію зайняти посаду професора національної економії у Гейдельберзькому університеті. Тут він займається дослідженнями і викладає до кінця життя (з перервами під час Першої світової війни у 1914-1918 рр. і нацистського режиму у 1933-1945 рр.). У 1908-1933 рр. - ординарний професор національної економії і фінансових наук (з 1926 р. - також соціології). У 1945-1953 рр. - ординарний професор соціології. У 1918 р. разом з публіцистом Теодором Вольфом Вебер засновує ліволіберальної Німецьку демократичну партію.

У цей період під безпосереднім впливом М. Вебера і ідей представників філософії життя (Ніцше, Бергсон, Шпенглер, Дільтей, Зіммель) інтереси Вебера переміщуються в область соціології. Подібно з Шпенглером, Вебер намагається створити науку про «історичному світі», що дозволяє його сучасникам зорієнтуватися щодо свого сьогодення і майбутнього. Але, на відміну від Шпенглера, він виходить

з переконання, що нею повинна стати не філософія, а соціологія історії. На початку 1920 рр. Вебер формулює програму створення соціології історії та культури і на протязі наступних майже сорока років реалізує її у своїх численних роботах. По суті справи, соціологія історії та культури стала своєрідним синтезом філософії життя, націонал-економічного аналізу, історії культури і політики.

У період Веймарської республіки очолюваний Вебером Інститут соціальних і державних наук (INSOSTA) Гейдельберзького університету стає одним з провідних центрів соціо-політичних досліджень у Німеччині. 13 листопада 1948 р. він отримує найменування «Інститут соціальних і державних наук Альфреда Вебера». У даний час він називається «Інститут економічних наук Альфреда Вебера» і входить до складу економічного факультету Гейдельберзького університету. 16 лютого 1962 р. у приміщенні Інституту відбулося урочисте відкриття бронзового бюста Вебера, виконаного скульптором Едцардом Хоббінгом. У 1983 у Гейдельберзі було засновано «Товариство Альфреда Вебера».

У 1933 р. Вебер робить несподіваний і мужній вчинок - у знак протесту проти перемоги нацистів на виборах знімає нацистський прапор з будівлі очолюваного ним інституту Гейдельберзького університету. Після цього добровільно йде у відставку і до кінця Другої світової війни перебуває у положенні «внутрішнього емігранта». У 1935 р. у Лейдені (Нідерланди) видає головну працю свого життя - книгу «Історія культури як соціологія культури». З 1940 р. підтримує контакт з рухом інтелектуального опору нацизму - гуртком Крейзау. У 1943-1944 рр. на квартирі Вебера у Гейдельберзі проходять конспіративні зустрічі членів гуртка, де обговорюються плани протистояння режиму Гітлера, а також проблеми політичного майбутнього Німеччини.

З 1945 р. Вебер - радник адміністрації американської окупаційної зони і член Соціал-демократичної партії Німеччини, керівник її Гейдельберзького відділення. З 1945 р. спільно з деякими іншими видатними вченими і письменниками (в їх числі - Карл Ясперс) видає журнал «Зміна» («Die Wandlung»; останній номер вийшов у 1949 р.) і бере активну участь у відновленні роботи Гейдельберзького університету на ліберальних засадах. У листопаді 1946 р. разом з Дольфом Штернбергер створює «Гейдельберзького групу дій за демократію та вільний соціалізм».

У 1954 р. в якості кандидата від Комуністичної партії Німеччини висувається на пост Федерального президента Німеччини.

Вебер ні кабінетним ученим і завжди прагнув до реалізації своїх ідей у практичній політичній діяльності. «Ми хочемо діяти», - сказав він під час однієї з промов. У своїх доповідях, статтях і усних виступах Вебер закликав до проведення соціальних і демократичних реформ, гуманізації світу робітників і посилення ролі парламенту у політичній системі.

Присвятивши своє життя науці, викладання та практичної політики, Вебер так ніколи і не створив власної сім'ї. Чи не заснувавши і наукової школи у строгому сенсі цього слова, він тим не менше зробив глибокий вплив на своїх численних учнів, серед яких в різні роки були Карл Мангейм, Норберт Еліас, Еріх Фромм та інші.

«Доля людства сьогодні і завтра залежить від вирішення питання про те, чи залишиться Земля обителлю людини, інтегрованого у свободі і гуманності («третьої людини»), або стане місцем перебування невилічних, які перебувають під владою терору людей, створеного соціальним фанатизмом релігії уявного соціальної рівності («четверта людина»). Боротьба ідей і цінностей плюралізму і персоналізму, ідеології політичної демократії і правової держави з ідеологією тоталітаризму» - ось що, на думку Вебера, визначатиме зміст історичного процесу в найближчому майбутньому.

ДЖЕРЕЛА:

Альфред Вебер о кризисе европейской культуры // Культурология: Дайджест. — М.: ИНИОН, 1999. — № 2. — С. 66-79.; Блауг М. Теория размещения промышленных предприятий Вебера // Экономическая мысль в ретроспективе - Economic Theory in Retrospect. — М.: Дело, 1994. — С. 578-580.; Вебер Альфред // Брасос — Веш. — М.: Советская энциклопедия, 1971. — (Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров; 1969—1978, т. 4.);

ВЕБЕР МАКС

(21 КВІТНЯ 1864 — 14 ЧЕРВНЯ 1920 рр.)

Німецький соціолог, економіст і правознавець. Один із засновників соціології як науки. Макс Вебер народився 21 квітня 1864 р. у місті Ерфурті (Німеччина). Сім'я, в якій ріс Вебер, була досить

забезпеченою і належала до товарно-промислової буржуазії та чиновництва. Батько Макса приєднався до пробісмаркських націонал-лібералів і виїхав до Берліна, де став спочатку депутатом пруського парламенту, а потім — Рейхстагу.

Ще до вступу у гімназію (1876 р.) Макс Вебер захоплювався творами Геродота, Лівія, Тацита, Ранке, Зібеля, Дройзена, Трейчке. А далі, у процесі інтелектуального розвитку, він все глибше і глибше вдосконалював свої знання. Так Вебер отримав академічну підготовку юриста у Берлінському, Геттінгенському, Страсбурзькому, Гейдельберзькому університетах, спеціалізувався у галузі історії і теорії права, але центром його інтересів були проблеми політики у широкому значенні цього слова.

У 1889 р. Вебер захищає докторську дисертацію. Далі він перебував на посадах професорів у Фрайбурзькому, Гейдельберзькому університетів, читав свої лекції в інших навчальних закладах Німеччини — що було великим досягненням для молодого вченого. Крім того, що він читав свої лекції, він написав неймовірно велику кількість наукових праць, важливість яких для суспільства важко переоцінити. Причому ці праці стосувались різноманітних сфер і напрямів наукових досліджень. У них Вебер сформував свою власну концепцію бачення принципів соціального існування і функціонування людства як системи.

У 1904 р. опублікував працю «Протестантська етика і дух капіталізму».

Макс Вебер народився у середині ХХ ст., тож період його розвитку як людини збігся з періодом важливих змін у суспільстві, коли тривав процес істотного переосмислення людьми всього світового устрою. Після Французької революції 1848 р. світ поглинула ідея лібералізму, якою захопилися дуже широкі маси населення. Всьому світу стало зрозуміло, що народжується суспільство абсолютно нового ґатунку, яке базується на абсолютно нових ідеях. Ця трансформація і перехід від феодальних відносин до капіталістичних не були несподіванкою для людства. Капіталізм органічно народився і поступово поглинув усі сфери життя людей. Вебер виявився реальним очевидцем його розвитку як пануючої ідеології, тому він на власному досвіді міг зробити багато висновків з приводу цього явища. Саме природу виникнення капіталізму Вебер і прагне дослідити в своїй праці. Вивчаючи цю проблему він переконується, що хоча капіталізм і має глибоке історичне підґрунтя, але його активний розвиток у ХХ ст. не був історичною закономірністю. Скоріше, він став наслідком

поєднання багатьох історичних факторів в окремо взятому регіоні (в Європі), а цей симбіоз спрямував розвиток цілого континенту у русло практичного капіталізму.

Власне, «Протестантська етика» і скерована на те, щоб розкрити ту, на його думку, найважливішу сукупність передумов, які сформували той суспільний лад, який зараз домінує. До Вебера було ще декілька видатних праць на цю тему, які намагалися пояснити деякі аспекти тогочасного суспільного життя. Але Вебер найефективніше дослідив саме культурно-духовні аспекти новоєвропейських капіталістичних відносин. Цим він багато у чому суперечив марксовому баченню первинності економічних відносин у становленні всього нового.

З одного боку, Макс Вебер визнає у Марксі видатного вченого, який започаткував наукове вивчення капіталізму і побачив в капіталізмі могутній фактор прогресивного розвитку в порівнянні з феодалним типом економіки. З іншого боку, він вважає абсолютно утопічним висновок Карла Маркса з аналізу капіталізму. За словами самого автора: «Протестантською етикою я хотів показати нездатність марксистського принципу за яким, лише економічні стосунки у суспільстві визначають форми суспільної свідомості». Саме тому праці Вебера були такими табуїзованими у Радянському Союзі, де за основу всього нового брали лише матеріальний аспект людського життя. Геніальність мислителя і його «Протестантської етики» у тому, що досліджуючи причини виникнення капіталізму в Європі, ми можемо зробити власний ґрунтовний аналіз головних основотворчих факторів європейського суспільства, прослідкувати характер їхнього розвитку і спробувати особисто зробити прогнози щодо впливу цих факторів на європейське суспільство.

Власне, основне поняття, для пояснення якого була написана «Протестантська етика» можна виразити всього двома словами. Але на думку Вебера ці два слова дозволили людській цивілізації не загинути у собі, а зробити великий крок вперед у напрямку до вдосконалення. Саме Дух капіталізму «винен» у тому, що людство досягло сьогодні такого величезного розвитку. Автор, розкриваючи це поняття, також розкриває його суть, передумови його виникнення та розвитку.

Щоб зробити своє дослідження повним Макс Вебер у першому розділі праці детально обстежує те, що він назвав Духом. У цьому він повністю покладається на Бенджаміна Франкліна — на його думку

того, хто вперше поєднав доскональне розкриття цього поняття в своїх працях з ефективним практичним їх втіленням.

Ця частина праці є настільки практичною, що на неї може покладатися пересічна людина у повсякденному житті, використовуючи її як посібник для життя і виживання в умовах капіталістичної конкуренції. Тут можна багато разів зустріти процитовані слова Франкліна, після яких йдуть невеликі але коректні висновки Вебера. Спираючись на слова американського вченого, автор розкриває риси ментальності, що є необхідною складовою поведінки його сучасників, які прагнуть бачити свій бізнес вдалим і прибутковим.

Вебер оперує такими поняттями як час і гроші, кредит і гроші, чесність, пунктуальність, старанність, діловитість, ощадливість, наявність чеснот і видимість чеснот, прагнення до наживи та покликання, традиції. Він на практичних прикладах стикання проявів капіталізму та традиціоналізму показує переваги та недоліки кожного з них, при цьому майже завжди традиціоналізм програє.

Важливе місце у творчості М. Вебера займає дослідження проблематики раціональності. Він її вивчав як у зв'язку з розвитком капіталізму, так як і цілком автономний феномен, що у різних формах йому історично передувало (наприклад, М. Вебер пропонує розглядати теологію як форму раціоналізації «спасіння», або ж зміни у музичній мові, як вияв всесвітньої раціоналізації). У двох із чотирьох типів соціальної дії, М. Вебер констатує присутність раціональної компоненти у різних формах: ціле-раціональну дію, що орієнтується на мету, затрати на її досягнення та зовнішній контекст дії, ціннісно-раціональну, що окрім іншого має певну ціннісну платформу вкорінену у культуру та домінуючі у ній норми. Із цим пов'язане веберівське розмежування формальної та субстантивної раціональності, де перша пов'язана із здатністю здійснювати чіткий розрахунок при прийнятті рішення, а друга є радше виявом стабільних ціннісних орієнтирів як елементу культури. У цьому сенсі, М. Вебер розуміє раціональність і як об'єктивний процес і як властивість суб'єкта, котрий актуалізує своїми діями певні культурні орієнтири в яких існують норми, що обґрунтовують раціональну поведінку. На сучасному етапі здійснюються спроби дещо переглянути субстантивне розуміння раціональності у напрямку до його плюралізації (у тій чи іншій мірі це властиво для концепцій Н. Лумана, Е. Гіденса тощо), або ж взагалі до його концептуального заперечення, як це роблять постмодерністи. У зв'язку з процесами раціоналізації М. Вебер розглядав також

становлення нового модерного соціального порядку як в економічному, так і правовому й політичному вимірах, зростання значення бюрократії на які хоча він і покладав надії на підвищення ефективності управління, але наголошував на потенційних небезпеках, які несе розгалужене правове регулювання.

ДЖЕРЕЛА:

Давыдов Ю. Н., Гайденко П. П. История и рациональность. Социология Макса Вебера и веберовский ренессанс. — 1991.; Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология. — 1998.; Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки // Вебер М. Соціологія. Політика. Загальноісторичні аналізи. — К.: Основи, 1998. — С. 335.; Шелухін В. Раціональність у добу пізнього Модерну: до розвитку методологічної основи розуміння онтології множинності / Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Секція: «Соціологія», 2013. — № 4. — С. 75-79.; Вебер М. Свобода і примус у правових спільнотах / Вебер М. Соціологія. Політика. Загальноісторичні аналізи. — К.: Основи, 1998. — С. 84-87.; Господарство і суспільство / Макс Вебер; пер. з нім. М. Кушнір. — К.: Всесвіт, 2013. — 1112 с.; Покликання до політики // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер; Перекл. з нім., післям. та комент. О. Погорілого. — Київ, 1998. — С. 173–191.; Політичні спільноти і господарство // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер; Перекл. з нім., післям. та комент. О. Погорілого. — Київ, 1998. — С. 87-1-3.

ВЕЙМАРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

ВЕЙМАРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ або Веймарська імперська конституція (нім. Weimarer Reichsverfassung), скор. WRV) — перша діюча у Німеччині демократична конституція. Була прийнята 11 серпня 1919 р. у Веймарі. Веймарська конституція заснувала у Німеччині республіку, діючу на принципах парламентської демократії і федералізму. Багато положень Веймарської конституції були запозичені з Конституції Паульскірхе 1848 р., а потім у 1949 р. були сприйняті Основним законом ФРН. За місцем ухвалення конституції Німецька імперія у свій демократичний період з 1919 - 1933 рр. отримала назву Веймарської республіки.

Після революції 1848 р., що відбила назріле після Реставрації невдоволення пануючими в багатьох країнах Європи монархічними порядками, 27 березня 1849 р. після тривалих дебатів Національні збори, що засідали у церкві Паульскірхе у Франкфурті-на-Майні прийняв проект конституції Німецької імперії, яка за місцем свого прийняття отримала назву Конституція Паульскірхе.

Конституцією Паульскірхе передбачалося установа в Німеччині спадкової монархії у конституційній формі. У цьому зв'язку

кайзерівська депутація Національних зборів запропонувала корону кайзера Німеччині королю Пруссії Фрідріху Вільгельму IV. Пруський король відмовився від корони, і тим самим парламент у церкві Святого Павла і прийнята ним конституція зазнали поразки.

16 квітня 1871 р. вступила у силу так звана Імперська конституція Бісмарка — конституція заснованої у Німеччині кайзерівської імперії. В її основу лягла конституція Північнонімецького союзу 1866 р. Підготовлена Бісмарком конституція обмежувалася лише встановленням повноважень окремих органів державної влади, у ній були відсутні положення про основні конституційні права. Крім того, конституція Бісмарка передбачала монархічну форму правління. Веймарська конституція, яка змінила конституцію Бісмарка, орієнтувалася на основні цінності Конституції Паульскірхе і містила главу про основні права і свободи.

Вибори у конституційні Веймарські установчі збори відбулись 19 січня 1919 р. Жінкам були надані як активні, так і пасивні виборчі права. Місця у установчих зборах розподілялися за принципом пропорційного представництва. Соціал-демократична партія Німеччини, ставши найбільшою фракцією, разом з партією Центру і Німецької демократичною партією утворила так звану Веймарську коаліцію.

Перше засідання Національних зборів відбулося 6 лютого 1919 р. у Веймарі у будівлі Національного театру. У Берліні на той час було важко забезпечити незалежність і безпеку роботи парламентаріїв. Вибравши для засідань Веймар, Національні збори прагнули нагадати про гуманістичні ідеали веймарського класицизму. Однак для такого вибору були і військові причини: у разі атаки запропонований спочатку Ерфурт давав менше можливостей для захисту.

Перший проект конституції у значній мірі був підготовлений державним секретарем імперського відомства внутрішніх справ Гуго Прейссом, який надалі зайняв посаду рейхсміністра внутрішніх справ після відмови Радою народних уповноважених від кандидатури Макса Вебера.

Всі політичні структури кайзерівського періоду, передбачені конституцією Бісмарка, як, наприклад Федеральна рада Німецької імперії, були ліквідовані або втратили своє значення, тому між монархічними і республіканськими партіями розгорнулася серйозна боротьба. 31 липня 1919 р. Національні збори прийняли конституцію в її остаточній формі (262 — за, 75 — проти, були відсутні 84 депутати). 11 серпня 1919 р. у Шварцбургу свій підпис під конституцією поставив

рейхспрезидент Фрідріх Еберт. Конституція вступила у силу з моменту опублікування 14 серпня 1919 р. 11 серпня став національним святом Веймарської республіки, нагадуючи «про день народження демократії у Німеччині».

Веймарська конституція формально зберігала свою дію і після приходу до влади Адольфа Гітлера 30 січня 1933 р. Однак фактично вона здебільшого не діяла. Спочатку після пожежі Рейхстагу 27 лютого 1933 р. був виданий указ рейхспрезидента «Про захист народу і держави», що анулював мандати 81 депутата рейхстагу від Комуністичної партії Німеччини і тим самим створив необхідну більшість у 2/3 для прийняття змін до конституції, які дозволили прийняти Закон «Про подолання тяжкого становища народу і рейху». Дія цього закону, прийнятого 23 березня 1933 р., спочатку обмежувалася чотирма роками, проте згодом її неодноразово подовжували. Лише з переходом влади до Контрольної ради 5 червня 1945 р. Веймарська конституція повністю втратила чинність.

Статті 136, 137, 138, 139 і 141 Веймарської конституції у 1949 р. були інкорпоровані в Основний закон ФРН. Інші норми Веймарської конституції, що не суперечили Основному закону, діяли в якості звичаєвого права ФРН до 60 рр.

Згідно з традиціями конституційного права Німеччини Веймарська конституція складалася з трьох частин. У першу чергу вона розмежовувала у зовнішніх відносинах повноваження імперії і земель (колишніх союзних держав кайзерівської імперії), що входили до її складу.

Далі конституція встановлювала органи імперської державної влади та їх повноваження по відношенню один до одного. Третя частина конституційних норм регулювала відносини між державою та громадянами. На відміну від Імперської конституції Бісмарка 1871 р., Веймарська конституція встановлювала у другій частині обширний перелік основних конституційних прав і свобод.

Перша частина: Структура і завдання імперії. Перший розділ: Імперія і землі; Другий розділ: Рейхстаг; третій розділ: рейхспрезидент і імперський уряд; Четвертий розділ: Рейхсрат; П'ятий розділ: Законодавство імперії; Шостий розділ: Управління імперією; Сьомий розділ: Правосуддя;

Друга частина: Основні права та обов'язки німців; Перший розділ: Особистість; Другий розділ: Суспільство; Третій розділ: Релігія і релігійні суспільства; Четвертий розділ: Освіта і школа; П'ятий розділ: Економіка; Перехідні та прикінцеві положення.

ДЖЕРЕЛА:

Конституція буржуазних стран: В 2 т. — Т. 1. - М.; Л.; 1935.; Баєв В.Г. Вивчення історії парламентаризму і політичних партій у ФРН // Питання історії, 1984, № 3. - С. 164-169.; Драбкін Л.В. Становлення Веймарської республіки. - М., 1978. - 256 с.; Лазор Л.І., Киянка В.І. Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. Частина 2. - Луганськ, 1997. - 215 с.; Ленін В.І. Повне зібрання творів. - Т.35.; Марченко М.М. Закон у системі джерел романо-германського права // Вест. Моск. Ун-ту, ПРАВО. 2000. № 3. - С. 30 - 43.; Овчинникова Я.С. Крах Веймарської республіки в буржуазній історіографії ФРН. - М., Видавництво Московського університету. 1983. - 321 с.; Патрушев А.І. Німеччина в ХХ столітті. - М.: Дрофа, 2004. - 169 с.; Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. - М., 1992.; Садовська Г.М. В. Ратенау і Ф. Науман - ідеологи буржуазного реформізму в Німеччині // Нова і новітня історія. Межвузов, сб. Вип. 17. Саратов, 1998. - С. 180 -201.; Стамфер Ф. Конституція, робочий клас і соціалізм.; Хрестоматія по загальній історії держави і права. Т. 2. - М.: МАУП, 1996. - 520 с.; Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. - К.: Вища школа, 1994. - 464 с.; Черниловский З.М. Загальна історія держави і права. - М.: МАУП, 1996. - 576 с.; Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. - М., 1992. -С. 123.

ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА

ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА, (нім. Weimarer Republik) — історична назва німецької держави, пов'язана із конституційним Національним зібранням, що засідало у Веймарі. Офіційно держава, як і її попередниця, продовжувала називатись Німецька Держава.

Виникла у 1919 р. внаслідок Листопадової революції. У перші роки її політичне життя визначала парламентська більшість, що складалася з соціал-демократів, Німецької демократичної партії і Партії центру. СДПН вже відійшла від своїх колишніх революційних ідей. Демократія функціонувала. Спроби повалення державного ладу з метою встановлення соціалізму були придушені. Приватна власність залишилася недоторканою.

Після закінчення війни до влади в Німеччині прийшли соціал-демократи. Рейхспрезидентом Установчі збори у лютому 1919 р. обрали Ф. Еберта, рейхсканцлером став також соціал-демократ — Ф. Шейдеман.

Ставши на чолі держави, соціал-демократи обіцяли німецькому народові процвітання, перешкоду реакції і класовий мир, але своїх обіцянок не виконали.

Процвітання не відбулося. Основою Веймарської республіки став Версальський мирний договір 1919-го р., який відверто пограбував Німеччину. За цим договором Німеччина втратила Ельзас і Лотарингію, позбулася заморських колоній, була зобов'язана виплачувати величезні репарації, скоротити збройні сили до 100 тисяч чоловік

тощо. Наслідком були безробіття, голод, злиденність. Не заступила Веймарська республіка і дорогу реакції. У березні 1920 р. спалахнув Каппівський заколот. Його організаторами стали генерали фон Сект та Людендорф, адмірал Тірпіц, прусський сановник Вольфганг Капп. Заколотники захопили Берлін, організували виступи в Мюнхені, Кенігсберзі. Центральний уряд і Еберт покинули столицю. На перешкоді заколотникам став робітничий клас, який почав створювати загони Червоної армії (100 тисяч чоловік). Заколот було придушено, і Еберт знову повернувся у Берлін.

Уже у 1920 рр. стало видно, наскільки крихка республіканська база серед населення. Економічна криза, інфляція, окупація Руру і спроби нацистського перевороту чітко показали у 1923 р., що у Веймарській республіці демократи перебувають у меншості.

Період Веймарської республіки — це час загострення соціальних суперечностей, час напруженої класової боротьби. Буржуазія посилює утиски робітничого класу, котрий відповідає страйками, що інколи переростають у збройну боротьбу. У Саксонії і Тюрингії у 1923 р. були навіть створені робітничі уряди. Наляканий робітничими виступами, уряд Німеччини вводить у вересні 1923 р. стан облоги. З 1924 р. у Німеччині починається тимчасова стабілізація капіталізму, часткове посилення його позицій. Однак стабілізація була недовгою. У 1929—1933 рр. Німеччину охопила світова економічна криза.

Запекла боротьба між політичними партіями і силами була характерною рисою Веймарської республіки. Спочатку вирішальну роль у житті країни відігравала соціал-демократична партія: посади президента, рейхсканцлера займали її представники. Незалежні соціал-демократи переживали кризу. У 1920 р. ця партія розпалася. Більшість, серед них і Е. Тельман, вступила до лав комуністичної партії. Інші влилися до соціал-демократичної партії.

З висновком Локарнських угод у 1925 р. Ліги націй у 1926 р. переможена Німеччина повернула собі політичне рівноправ'я на міжнародній арені. Цим пояснюється, що частина населення сприймала ті роки як «золоті двадцяті роки». Але період розквіту був коротким. З новою економічною кризою 1929 р. почалося падіння республіки.

Конституція Веймарської республіки була за своєю суттю достатньо авторитарною і надавала президентові (обраному прямим голосуванням на сім років) дуже широкі повноваження. Президент міг будь-коли розпустити Рейхстаг, навіть у першу секунду першої сесії. Президент міг як і коли завгодно призначати і звільняти з посади

рейхсканцлера і кабінет (ст. 53 і 54). Рейхстаг міг оголосити вотум недовіри канцлерові і уряду, але не мав права це робити у разі розпуску президентом.

У разі небезпеки державі президент міг скасовувати будь-які цивільні свободи на будь-який термін. Рейхстаг міг скасувати ці заходи, але можливість розпуску знову ж таки нейтралізувала парламент.

У політичному житті брали участь і такі буржуазні партії, як народна, демократична, християнсько-демократична та ін. У 1919 р. у Мюнхені виникла Німецька робітничка партія, до якої наприкінці 1919 р. був направлений політичним департаментом штабу Мюнхенського військового округу як інформатор Гітлер. Після серйозної боротьби з суперниками йому вдалося очолити цю партію і перетворити її на націонал-соціалістську робітничу партію Німеччини. Гітлер розглядав нацистську партію як знаряддя у боротьбі за владу і готувався до бою. У 1920 р. з'явилися штурмові загони, було розроблено нову програму партії, розраховану на залучення різних верств населення. Робітникам програма обіцяла ліквідацію безробіття, селянам — підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, дрібній буржуазії — ліквідацію монополій, молоді — роботу, а всім німцям — утворення нового «Німецького рейху» (імперії). У 1923 р. дві партії — комуністична і націонал-соціалістська — стають найнебезпечнішими для уряду.

Річ у тім, що ЦК РКП(б) через Комінтерн розпочав підготовку «німецького Жовтня». У серпні 1923 р. у Москві створюється спеціальна комісія (Сталін, Троцький, Радек, Дзержинський, Сокольников та ін.), якій доручається підготувати пролетарську революцію в Німеччині. Москва виділяла для цього гроші. Пленум ЦК РКП (б) затвердив план повстання і переправив його до Берліна. Дата виступу — 9 листопада 1923 р. Однак тодішнє керівництво компартії Німеччини відмовилося від цієї авантюри. Лише комуністи Гамбурга під керівництвом Е. Тельмана взяли до зброї. Через три дні боїв вони були вимушені відступити.

Напередодні, 8 листопада 1923 р., розпочався «півний путч» — пряма спроба нацистів захопити державну владу. 9 листопада Гітлер у Мюнхені на чолі трьох тисяч штурмовиків намагався розпочати похід на Берлін. Але нацисти були зупинені і розігнані, а Гітлер був ув'язнений до фортеці на п'ять років, але через півроку звільнений.

Після невдалих спроб захопити владу силою обидві партії — комуністична і нацистська — змінюють свою тактику, розпочинаючи «боротьбу за рейхстаг». Вони намагаються розширити свою соціальну

базу, посилити керівництво. У 1925 р. головою комуністичної партії Німеччини був обраний Е. Тельман. Гітлеру після звільнення з ув'язнення довелося поборотися за партію з Ремом і Штрассером. Остаточо переміг Гітлер. Щоправда, перші успіхи були не дуже значними. Комуністи на виборах 1928 року до рейхстагу зібрали 3,2 мільйона голосів і отримали 54 місця, нацисти зібрали лише 0,8 мільйона голосів і отримали 12 мандатів. Невдовзі ситуація змінилася. На виборах у липні 1932 р. комуністи зібрали 3,5 мільйона голосів, а нацисти — 13,7 мільйона. У соціал-демократів було лише 9 мільйонів голосів.

Була ще одна можливість прийти до влади — вибори президента Німеччини. У 1925 р. переміг фельдмаршал фон Гінденбург, який став президентом на наступні сім років. Чергові вибори відбулися в березні 1932 р. Партії вели напружену боротьбу. Тельман зібрав 5 мільйонів голосів, Гітлер — 13,4 мільйона. Перемогу знову здобув Гінденбург: за нього проголосувало 19,4 мільйона виборців (53 %).

Гінденбург розпускає тільки що обраний рейхстаг і призначає нові вибори на листопад 1932 р. Результати були досить несподіваними. Втратили значну частину виборців соціал-демократи. Понесли серйозні втрати і націонал-соціалісти, які зібрали тепер лише 11 мільйонів голосів. І тільки компартія поліпшила своє становище, зібравши близько п'яти мільйонів голосів. Внаслідок цього жодна з партій не здобула перемоги. Однак загроза захоплення влади нацистами була реальною. Комуністична партія закликала соціал-демократичну партію створити народний фронт, об'єднатися в боротьбі проти нацистів. Але керівництво соціал-демократів не дало на це своєї згоди.

Наприкінці 1932 р. рейхсканцлер генерал Шлейхер і колишній рейхсканцлер фон Папен розпочали боротьбу за владу. Кожен з них намагався створити свій склад уряду, включивши до нього три-п'ять нацистів на чолі з Гітлером. Переміг фон Папен. Вранці 30 січня 1933 р. він передав президентові список нового уряду і рекомендував вручити Гітлеру повноваження його голови. Гінденбург погодився і 30 січня 1933 р. на підставі статті 48 Веймарської конституції призначив Адольфа Гітлера рейхсканцлером. Нацисти прийшли до влади.

З цієї миті зазвичай вважається, що Веймарська республіка припинила існування і почався нацистський період — Третій рейх. Політичні структури Третього рейху виникли, проте, не з нуля, а шляхом модифікації і підлаштування під однопартійну диктатуру нацистів існуючих структур Веймарської республіки. До 1945 р.

формально зберігався Рейхстаг, органи управління земель (таких, як Пруссія), органи місцевого самоврядування нижчого рівня.

ДЖЕРЕЛА:

Галкин А. А. Германский фашизм. — М., 1967; Гринцберг Л. И. Рабочее и коммунистическое движение в Германии в борьбе против фашизма (1919-1933). — М., 1978. Драбкін Л.В. Становлення Веймарської республіки. - М., 1978. - 256 с.; Лазор Л.І., Киянка В.І. Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. Частина 2. - Луганськ, 1997. - 215 с.;

ВЕЛІКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

ВЕЛІКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1789–1799) — одна з найважливіших подій в історії Франції. Протягом цього часу республіканський устрій замінив абсолютну монархію у Франції і спричинив радикальні зміни у французькому суспільстві.

Французька революція вважається головним переломним моментом в історії західної демократії — як епоха переходу від віку абсолютизму і аристократії, до віку демократії участі широких верств населення в житті країни.

Аналіз причин Французької революції досі викликає суперечки істориків.

У своєму державному устрої у XVIII ст. Франція була абсолютною монархією, що спиралась на систему централізованої бюрократії і на постійне військо. Проте, між королівською владою, яка була абсолютно незалежна від панівних класів, і привілейованими станами суспільства існував свого роду союз — за відмову духівництва і дворянства від політичних прав державна влада всією своєю силою і всіма засобами, що були в її розпорядженні, охороняла соціальні привілеї цих двох станів суспільства. Водночас зростав вплив третього стану — усіх, хто не належав до перших двох.

У кінці XVIII ст. Франція була однією з найбагатших країн Європи, поступаючись у розвитку тільки Британії та Нідерландам. Водночас у країні, яка була абсолютною монархією не було жодного громадського контролю над бюджетом, що протягом багатьох століть був дефіцитним. Король Людовик XVI щедро витрачав гроші, включно з військовими видатками на ведення семилітньої війни та підтримку колоній в Американській революції, й державний борг досяг величезних розмірів. Половина бюджету йшла на виплату відсотків по заборгованості. Збільшення податків тягарем на плечі третього стану, оскільки перші два були звільнені від оподаткування. Ситуацію ускладнили неврожаї у 1780 рр. та пауперизація населення.

Шукаючи виходу зі скрутного становища, у 1789 р. король вирішив скликати Генеральні штати — французький парламент, який не скликали з 1614 р. Скликання Генеральних штатів мало на меті встановлення нової системи податків, які включали б податки на землю, і які повинні були б платити також перші два стани. Звісно, дворянство й духівництво зустріло таку ідею супротивом. Розгорнулася боротьба за представництво й систему голосування у Генеральних штатах. Ідеологічну базу протистояння старого режиму й революційних сил забезпечили ідеї Просвітництва.

Історію Французької революції можна умовно поділити на 3 періоди:

Перший - 1789–1794 рр.

Від початку роботи Генеральних штатів до страти Максиміліана Робесп'єра та його прихильників. У цей час було прийнято дві конституції. У липні 1789 р. розпочались повстання. У Парижі міська біднота, пізніше названі сенкюлотами, почала грабувати визначні місця. Спочатку Будинок Інвалідів. Потім вони взяли в облогу королівську в'язницю Бастилію. Через три дні воїни фортеці здалися. Людовік вимушений був скликати Генеральні штати. Під час скликання штатів було вирішено збільшити податки. Однак це не привело до змін на краще. Франція була на межі голоду. Втративши будь-яку надію на порятунок Франції, Людовік вирішив втекти за кордон. Однак його вчасно зловили, і яacobінці дали наказ його гільйотинувати.

У цей період у Франції було чотири політичні партії: фельяни (були за конституційну монархію), жирондисти (конституційні радикали), яacobінці (радикальні демократи) і роялісти (були за абсолютну монархію).

Другий - 1794–1799 рр.

Від страти Робесп'єра до приходу до влади Наполеона Бонапарта. У цей час країною керувала Директорія.

Третій - 1799–1804 рр.

Від приходу Наполеона до влади до відновлення монархії після проголошення 1804 р. Французької імперії.

Французька революція XVIII ст. (1789—1799 рр.) була наслідком кризи французького абсолютизму. Причинами революції стали глибокі суперечності між третім станом (торговці та промисловці, селянство, робітники мануфактур, міська біднота) і пануючими привілейованими станами — дворянством і духовенством. Інтереси і завдання тих, хто складав третій стан, не в усьому збігалися, але всі вони були однаково політичне безправні та прагнули змінити існуючий порядок.

Невдоволення викликала система громадянської нерівності та станових привілеїв, якими користувалися дворянство і духовенство. Так, останні звільнялися від сплати основних податків, могли обіймати найвищі посади в адміністрації, судах, армії.

Абсолютизм став гальмом розвитку торгівлі і промисловості, сільського господарства: королівська влада, дворянство і духовенство чинили опір будь-яким реформам, що могли знищити цехову систему і монополні привілеї, що надавалися «обраним» компаніям і власникам «королівських» мануфактур, послабити феодальну залежність селянства.

Ідейним підґрунтям, що відображало антифеодальні прагнення французької буржуазії і народних мас, стало французьке Просвітительство. Ще у середині XVIII ст. зусиллями філософів, письменників, економістів, істориків з'явилася велика кількість творів, спрямованих проти феодально-абсолютистських порядків. Вольтер, Монтеск'є, Руссо, Дідро, д'Аламбер, обстоювали свободу і громадянську рівність.

Наприкінці XVII ст. суспільні суперечності у Франції поглибилися фінансовою і торговельно-промисловою кризами, неврожаєм і як наслідок — дорожнечою продуктів харчування. Щоб знайти вихід зі скрутного становища, король Людовік XVI був змушений скликати Генеральні штати — збори представників трьох станів, які не збиралися впродовж 175 років. Депутати третього стану, обрані у Генеральні штати, і деякі представники від перших двох станів проголосили себе Національними зборами, а 9 липня Національні збори проголосили себе Установчими зборами, поставивши за мету вироблення Конституції. Спроба короля розігнати збори спричинила народне повстання.

Штурм парижанами 14 липня 1789 р. фортеці-в'язниці Бастилії став початком революції, що охопила всю країну. На місцях народ знищив старі органи влади. Збройними силами революції стала

Національна гвардія. Установчі збори на початку серпня 1789 р. виробили законопроект, згідно з яким скасовувалися станові переваги, феодалські права, церковна десятина і проголошувалася рівність усіх перед законом у сплаті державних податків.

У серпні 1789 р. збори прийняли Декларацію прав громадянина і людини, в якій проголошувалися принципи народного суверенітету, рівність усіх перед законом, право людини на безпеку й опір пригнобленню, свобода слова, друку і совісті, «священне і недоторканне» право приватної власності.

Установчі збори завершили вироблення Конституції: встановлювалася конституційна монархія, законодавча влада належала однопалатним Законодавчим зборам, виконавча — монарху і міністрам, яких він призначав. Усі громадяни були поділені на активних і пасивних, тобто на тих, хто мав право обирати (власники віком від 25 років, які платили прямий податок), і тих, хто не мав цього права. Конституція затвердила і юридичне оформила соціальне і політичне панування заможних громадян, що свідчило про розмежування в третьому стані.

У 1791 р. розпочали роботу Законодавчі збори, обрані відповідно до Конституції. Праву частину Законодавчих зборів становили фельяни — великі фінансисти, торговці, землевласники, промисловці, які були заінтересовані у збереженні монархії та Конституції 1791 р., ліву частину складали депутати, пов'язані з якобінцями. Незабаром депутати поділилися на два угруповання: жирондистів (найвідоміші депутати цієї течії були обрані у департаменті Жиронда, їх представляли купці, промисловці і нові землевласники) і Гору (якобінців, які становили блок середньої та дрібної буржуазії, селянства і плебейства).

Революція у Франції викликала занепокоєння й ненависть монархів і дворянства європейських держав. У 1792 р. розпочалася війна між Австрією і Пруссією, які уклали воєнний союз, та революційною Францією. Початок війни був невдалим для Франції: стара армія була дезорганізована, багато офіцерів емігрували, не вистачало зброї. Пруські війська вторглися у Францію. Головною організуючою силою у боротьбі за батьківщину стали якобінці Марат, Робесп'єр, Дантон.

Нездатність Законодавчих зборів і уряду очолити оборону країни у 1792 р. призвела до повстання, що його очолила Комуна Парижа, створена з паризьких секцій якобінців. Людовіка XVI було ув'язнено, міністрів короля звільнено, створено Тимчасовий виконавчий комітет.

Поділ на активних і пасивних громадян скасовано і на основі загального виборчого права для чоловіків призначено вибори до Національного конвенту.

Національний конвент, що зібрався у 1792 р., прийняв декрет про ліквідацію королівської влади. Францію було проголошено республікою. Напередодні, 20 вересня, революційна армія Франції біля містечка Вальмі завдала поразки пруським військам і змусила їх відступити. До початку 1793 р. інтервенти були вигнані за межі Франції.

У Конвенті жирондисти вели боротьбу з якобінцями. Жирондисти хотіли загальмувати революцію, а якобінці вимагали подальшого її поглиблення. Одним із найгостріших питань у цих дискусіях було питання про покарання Людовіка XVI. Король був переданий до суду Конвенту, який визнав його винним у зраді. Французький король був страчений.

Упродовж 1789—1792 рр. революція у Франції скасувала феодально-абсолютистську монархію і встановила у країні республіканський лад. Державу очолили представники буржуазії. Однак революція не вирішила проблеми найбільшої частини населення — селянства.

ДЖЕРЕЛА:

А. В. Документы Истории Великой Французской Революции. — М.: Издательство Московского Университета, 1990. — Т. I. Бачко Б.. Как выйти из Террора? Термидор и Революция. Пер. с фр. и посл. Д. Ю. Бовыкина. М.: BALTRUS, 2006; Жорес Ж. Социалистическая история французской революции. В 6 тт. (М.: Прогресс. 1976—1983) Карлейль Томас. Французская революция. История / Пер. с англ. Ю. В. Дубровина, Е. А. Мельниковой. М.: Мысль, 1991. 576 с Левандовский А. Максимилиан Робеспьер. М.: Молодая гвардия, 1959. (ЖЗЛ); Левандовский А. Дантон. М.: Молодая гвардия, 1964. (ЖЗЛ); Манфред А. З. Внешняя политика Франции 1871—1891 годов. М.: Изд-во АН СССР, 1952.; Манфред А. З. Великая французская революция. М., 1983.; Манфред А. З. Три портрета эпохи Великой Французской революции (Мирабо, Руссо, Робеспьер). М.: Мысль, 1989. 432 с.

ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЙ ШОВІНІЗМ

ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЙ ШОВІНІЗМ — різновид націоналізму, ідеологія й практика владущих верств панівної нації у багатонаціональній державі, що характеризується проповіданням винятковості чільної (державної) нації та її виключних переваг над іншими націями, що мешкають у країні. Спрямований на пригноблення і поневолення інших націй.

Термін вживається також щодо міжнародних стосунків між «великими» та «малими» державами у випадку нерівноправних

взаємовідносин між ними. Великодержавний шовінізм проявляється насамперед у політиці імперіалізму, колоніалізму і неоколоніалізму, у насадженні розбрату між народами, дискримінації, цькуванні пригноблених національностей, у расизмі.

Великодержавний шовінізм виник з утворенням націй, національних і багатонаціональних держав. Набув найбільшого поширення в епоху імперіалізму (фашизм, нацизм). Характеризуючи російську і сторіографію за часів Російської імперії, ще у 30-х рр. ХХ ст. російська пропаганда вказувала:

«У середині ХУІІ ст. Україна переживає антифеодалну селянську революцію, що відома в історії як Хмельниччина. У результаті революції східна частина України, що раніше входила до Литовської держави, утворює окрему станово-козацьку державу — Гетьманщину, що знаходиться під управлінням козацької старшини на чолі із її виборним гетьманом, котра увійшла 1654 р. на васальних правах до складу Московської держави.

Великодержавно-шовіністична історіографія розглядала так зване «приєднання України» до Росії 1654 р. як «возз'єднання» двох частин єдиної «російської» національності (В. О. Ключевський та ін.) і заперечувала самостійність історичного процесу розвитку України».

За часів існування СРСР пропагувались виникнення великодержавного шовінізму в епоху утворення націй та національних держав та його наявність у «дореволюційних» багатонаціональних державах (Російській імперії, Австро-Угорщині, Великій Британії та інш.), а також у сучасних багатонаціональних державах, зокрема США, Південно-Африканській республіці, Югославії та інш. Існування ж великодержавного шовінізму у СРСР заперечувалось.

У часи проведення комуністичною владою політики «коренізації» великоруський шовінізм вважався основною небезпекою у національному питанні, оскільки він перешкоджав залученню на бік влади місцевого населення. На це вказувалось у рішеннях ХІІ (1923) з'їзду РКП(б) та ХVІ (1930) з'їзду ВКП(б). У виступі Й. Сталіна на ХVІ з'їзді ВКП(б) наголошувалось, що, порівняно з «місцевим націоналізмом», на даному етапі небезпечнішим є великодержавний шовінізм.

Національно свідомі українці,— і серед них і деякі діячі КПУ (особливо у 20-ті—30-ті рр., а, подекуди, й пізніше),— вели боротьбу з російським великодержавним шовінізмом.

Після придушення боротьби українських селян голодомором (1932–1933) на листопадовому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У, а потім у

виступі Й. Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б) (січень 1934 р.) було офіційно вказано, що в УСРР основною небезпекою у національному питанні є «український націоналізм».

Від другої половини 1937 р. у політиці московської влади здійснюється рішучий поворот до русифікації та пропаганди переваги російських національних цінностей у межах усього СРСР.

У часи панування Й. Сталіна був створений «інститут других секретарів» Центральних Комітетів так званих «комуністичних партій союзних та автономних республік» СРСР. Його сутність зберігалась до ліквідації КПРС: перший секретар ЦК союзної республіки призначався з осіб титульної нації, а другий — обов'язково росіянин, що призначався із Москви. Він не знав ані мови, ані культури, ані історії місцевого народу, та це йому було й не потрібне: він був очима й вухами Москви проти потенційного сепаратизму. Другий секретар насправді відігравав роль першого, а номінальний перший секретар — лише національна бутафорія при другому. На додачу до такого становища у національних республіках були посади, які могли займати лише росіяни, або, як виняток, зрусифіковані, вірні Москві, національні кадри. Це були посади командувачів військовими округами, начальників гарнізонів, начальників прикордонних загонів, голів комітетів державної безпеки республік, міністрів внутрішніх справ, керівників залізниць та повітряними лініями, міністрів зв'язку республік, директорів підприємств союзного значення, завідувачів головними відділами ЦК республік. Перші заступники голів рад міністрів союзних республік та перші заступники усіх міністрів (де міністр — не росіянин) теж обов'язково мали бути росіянами.

Русифікацію зумовила державна політика російських режимів — спочатку царського, а згодом радянського й сучасного неоімперського, та обставини, що в них перебували або перебувають унаслідок своєї належності до Російської імперії чи Радянського Союзу неросійські народи. Нині Російська Федерація здійснює русифікаційну політику усередині власної країни через політичні й інформаційно-культурні важелі, і в інших пострадянських державах. Термін «русифікація» прийнятий у історичній літературі різних країн і, серед інших, у Росії. В Україні цей термін вважається калькованим з російської мови, замість питомо українського терміну «зросійщення».

ДЖЕРЕЛА:

Малая советская энциклопедия, т. 9. — Гос. словарно-энциклопедич. изд-во «Советская энциклопедия», 1931, с. 114-115; Авторханов А. Загадка смерти Сталина. Главы из книги. — Новый мир, Русифікація. - № 5 (9-789), май 1991

(сентябрь 1990).— С. 229.; Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2003. - Т. 1 : А—В. — 2003. — 688 с.; Марксизм про пролетарський інтернаціоналізм, М., 1969.

ВЕЛИЧКО САМІЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ **(лютий 1670 — після 1728 рр.)**

Український козацько-старшинський літописець.

Народився у козацькій родині. Його батько, козак Василь Величко, належав до першої сотні Полтавського полку, був людиною грамотною, мудрою й шанованою, мав велику книгарню.

Успішно склавши іспити Самійло став спудеєм одного з найавторитетніших у Європі навчальних закладів — Києво-Могилянської колегії, де оволодів латинською, німецькою та польською мовами.

Вчився у колегії перед 1690 р., бо з цього року, після успішного закінчення навчання, Самійла Величка скерували на посаду канцеляриста до генерального військового писаря Василя Кочубея. Був його дворянином, тобто служив «в усіляких домашніх справах», а найбільше писарем. В. Кочубей використовував Величка також для особливих доручень, включаючи його «у найпотрібніші і секретні на той час військові справи», навіть ті, що йшли до царя, і циферні (зашифровані) до господарів Волоського і Мунтянського. Через Величка проходила й та кореспонденція, про яку І. Мазепа не знав. У такому статусі прослужив 15 років.

На початку 1705 р. уведений до Генеральної Військової Канцелярії, де пробув старшим канцеляристом близько чотирьох років, до падіння В. Кочубея. Брав участь у походах, зокрема через Правобережну Україну з помічним військом на допомогу полякам. Очевидно, і у Генеральному війську, і у канцелярії виконував особливі (секретні) доручення, залучався до посольств гетьмана І. Мазепи.

Наприкінці 1708 р. заарештований і ув'язнений як людина близька до В. Кочубея. Провів кілька років у неволі у Чернігівському краї. Припускають, що з ув'язнення вийшов у 1715 р. за сприяння сина В. Кочубея.

На службу Самійло Величко вже не повернувся. Спочатку оселився у Диканьці, пізніше перебрався до рідної домівки — у Жуки. Літописець учителював, займався літературною діяльністю. Чимало відомостей черпав із великої колекції книг і манускриптів, що її збирав упродовж усього життя. До неї входили історичні хроніки, літописи, оригінальні документи, художні твори. Все це Самійло Величко використовував, працюючи над літописом.

Багаторічне розумове та фізичне напруження позначилися на здоров'ї літописця. Він осліп. Потому диктував нові сторінки свого літопису найнятим писарчукам.

Останні роки життя провів у селі Жуки. Тут помер і похований.

На жаль, могила Самійла Величка до нашого часу не збереглася. Та в центрі Жуків, на узвишші, поруч із каплицею Покрови Пресвятої Богородиці й курганом пам'яті, встановлено гранітну брилу, яка символізує останнє пристанище славного історика козаччини.

Нині в селі, де народився, жив і працював Самійло Величко, зводиться Меморіальний комплекс слави українського козацтва (2010 р. було відкрито першу чергу комплексу пам'яті загиблих козаків).

Величко є автором першого систематичного викладу історії української козацької держави, при написанні якого використано значну кількість українських, польських, та німецьких джерел, широке коло документів Генеральної Військової Канцелярії. Для написання Літопису Самійла Величка він користувався різними джерелами: народними переказами, іншими козацькими літописами, творами іноземних істориків, архівними документами, листами, реєстрами тощо. Автентичність численних документів, наведених у літописі, істориками не заперечується; частина з них відома й з інших джерел.

ЛІТОПИС СКЛАДАЄТЬСЯ З 4 ЧАСТИН:

- перша частина — «Сказание о войне казацкой з поляками через Зеновія Богдана Хмельницького...» — змальовує події 1648–1659 рр., окремими епізодами сягаючи у 1620 р., Описуючи війну Якова Остряниці 1638 р., Величко додає до автентичного джерела, яким користувався, — щоденника польського хроніста Шимона Окольського — власний коментар;

- друга і третя частини, які охоплюють 1660–1686 рр. та 1687–1700 рр., названі «Повествования летописная с малороссийских и

иных отчасти поведениях собранная и зде описанная», містять значну кількість власних спостережень Величка і ґрунтуються на документах гетьманської канцелярії;

- четверта частина - зібрано додатки з різних документів XVII ст.

Літопис Величка написаний українською літературною мовою XVIII ст. з елементами народної мови. Повний текст його не зберігся. Літопис є одним з найголовніших і найвірогідніших творів української історіографії 2-ї половини XVII — початку XVIII ст.

Головна праця Самійла Величка була видана Київською Археографічною комісією лише у 1848–1864 рр. під назвою «Летопись событий в юго-западной России у XVII в.», тт. I–IV (1848 р., 1851 р., 1855 р., 1864 р.). Величку також належить велика праця «Космографія», яку він, уже сліпий, продиктував 1728 р. На думку деяких істориків, він написав лише передмову до цієї праці.

У 2003 р. з метою вшанування пам'яті славного козацького літописця, сина Полтавщини, та презентації найкращих зразків національної культури у контексті творчості одного з її фундаторів започаткована обласна літературна премія імені Самійла Величка.

ДЖЕРЕЛА:

Густинський літопис // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Грабянки. – Київ, 2006.; Дорошенко Д. І. Нариси історії України: в 2 т.- К.: Глобус, 1991. — Т.1 — 238 с.; Політичні портрети України: Козацька доба. Книга 2. - Навчальний посібник / Укладачі: А. О. Карасевич., К. М. Левківський.– Умань.: ПП Жовтий О.О., 2014. – 665 с.

ВЕРБА СІДНЕЙ

(нар. 26 травня 1932 р.)

Американський політолог, роботи якого вважаються класикою сучасної політичної науки. Разом з тим Верба є одним із ведучих

спеціалістів в області порівняльної політології і досліджень політичної участі.

Освіту отримав у Гарвардському коледжі, тут же закінчив бакалавріат (1953 р.). У 1957 р. в університеті Принстона отримав ступінь магістра. А вже у 1959 р. захистив докторську дисертацію.

Викладав політологічні дисципліни в університетах: Принстонського (1960-1964 рр.), Стенфордського (1964-1968 рр.), Чикагського (1968-1972 рр.), Гарвардського (з 1972 р.).

З 1984 р. був директором Гарвардської університетської бібліотеки і входить у склад Ради директорів видавництва en:Harvard University Press.

Обіймав пости: віце-президента (1972-1973 рр.), Асоціації міжнародних досліджень, віце-президент (1979-1981 рр.) і президент (1994-1995 рр.) Американської асоціації політичних наук. Приймав активну участь у діяльності Національної дослідницької Ради і Догслідницької Ради з соціальних наук.

У 40-60 рр. політична наука як дисципліна набуває характеру сучасної «професії». Факультети політичної науки, державного управління і політики вперше з'явилися у кінці XIX ст. на основі співробітництва і дякуючи об'єднаних зусиль істориків, юристів і філософів. У перші десять років XX ст. у багатьох американських університетах такі факультети уже функціювали, однак вважалися другорядними. У 1903 р. була заснована Американська асоціація політичних наук, яка об'єднувала більше 200 спеціалістів. Сьогодні вона об'єднує більше 13 тисяч індивідуальних учасників, у тому числі і Сіднея Вербу. В основному це викладачі політичних наук і політичної філософії у вищих навчальних закладах США, які поділені по секціях багаточисельних субдисциплін. Більшість членів асоціації мають вчену ступінь доктора політичних наук, яка була присвоєна в одному із ведучих центрів підготовки пошукувачів. Як правило, для її отримання необхідно здати визначену кількість екзаменів по спеціальності і методології, а також здійснити як мінімум один видавничий проект. Наукова репутація вченого оцінювалася за кількістю опублікованих праць, які були рекомендовані до видання згідно «думки рівних». Сам авторитет політолога серед науковців залежав від позитивних відгуків колег, які займаються вивченням аналогічних проблем.

Лише у солідному віці, коли Вербі було за півсотню років, він пройшов всі названі щаблі у своїй науковій діяльності і почав, як професіонал вивчати різноманітні функціональні напрямки політичної науки як дисципліни, яка має загальноприйнятту концепцію предмету

дослідження. Як наслідок – ім'я Сіднея Верби стало знаменитим і відомим у світовій науковій свідомості.

Каліфорнійський університет (Берклі)

Спробуємо проаналізувати праці Сіднея Верби, які зробили його знаменитим. Це, насамперед, праця «Громадянська культура і стабільність демократії», у співавторстві з Г. Алмондом. У цій праці вчені-політологи розробили таке поняття як громадянська культура. Вони дали йому визначення, розробили функції впливу у соціумі і довели, що громадянська культура – це змішаний тип політичної культури, в якому поряд з активістським типом (плюралізм, раціоналізм, взаємна довіра, згода відносно цілей у політиці) присутні елементи патріархального і підданського типу. Звідси прояви пасивності і деяких традиційних цінностей,

Тобто, С.Верба виділяє такі типи культури: «патріархальна», для якої політичні ролі і зацікавлення у позитивному функціюванні політичної системи другорядне завдання. Її представники орієнтуються на вождів, шаманів, вони розглядають політику, науку і релігію як одне ціле; «підданська», характеризується надмірною зацікавленістю членів суспільства результатами функціювання політичної системи, але самі представники інертні і характеризуються низьким рівнем участі у політичних процесах; «активістська», її представники є активними бійцями у політичних процесах, їх участь у політиці держави Сідней Верба розцінює як вагому і високу. Одна із найбільш відомих праць С.Верби – це «Порівняльна політична культура». У ній Верба дає визначення поняттю «політична культура».

Політична культура – це феномен, що формує принципи і форму зв'язків між політичними подіями і формує поведінку індивідів як

реакцію на ці політичні події. Тобто політична культура – це, насамперед, прояви тієї ситуації у суспільстві як люди сприймають політику і як вони інтерпретують побачене.

Сідней Верба відіграв велику роль у розвитку політичної науки. В другій половині минулого століття він намагався виділити такий тип політичної культури, який би сприяв стабільному функціонуванню і розвитку саме ліберальній демократії. Вчений працював в біхевіористській політичній традиції, але одночасно знаходився під впливом методології Макса Вебера – відомого ліберального політолога.

Неодноразово Сідней Верба був нагороджений за свою працю. Це і премія імені Дж. Медісона за внесок у розвиток політичної науки (1993 р.); У 1972 і 1976 рр. він отримав премії Американської асоціації політичної науки за кращу книгу року.

ДЖЕРЕЛА:

Політичні портрети Новітньої доби. Книга I – Північна Америка. - Навчальний посібник / Укладачі: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.Г. Лисенко., В.В. Сокирська, – Умань.: ПП Жовтий О.О., 2012. – 798 с.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ (ВРУ) — єдиний законодавчий орган державної влади України, який має колегіальну будову і складається з чотирьохсот п'ятдесяти народних депутатів України, обраних строком на п'ять років на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади, що уповноважений приймати закони. Повноваження Верховної Ради України реалізуються спільною діяльністю народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України під час її сесій.

Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України. Народні депутати України можуть добровільно об'єднуватися у фракції за умови, що до складу кожної з них входить не менш як 15 депутатів.

Безпосереднім конституційним попередником Верховної Ради України була Верховна Рада Української радянської соціалістичної республіки. Перший український радянський парламент було скликано 1938 р. Він заступив Всеукраїнський центральний виконавчий комітет — найвищий законодавчий орган Радянської України 1917 р., що виступав головним опонентом Української Центральної Ради в українсько-радянській війні 1917–1921 рр.

Верховна Рада УРСР обралася громадянами республіки на основі загального, рівного і прямого права. Проте самі вибори жорстко контролювалися Комуністичною партією України. За всю історію Рада скликала 11 разів. Кількість депутатів становила 650 осіб, а після 1989 р. була скорочена до 450. Термін повноважень був 4 роки. Від 60% до 70% складу парламенту становили комуністи.

Останні вибори до Верховної Ради УРСР в умовах існування Радянського Союзу відбулися 1990 р. Після прийняття Акту проголошення незалежності України перетворилася на Верховну Раду України.

Керівництво Верховною Радою України здійснює Голова Верховної Ради України, який обирається народними депутатами таємним голосуванням. Згідно зі Статтею 88 Конституції України він:

- веде засідання Верховної Ради України;
- організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради України;
- підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- організовує роботу апарату Верховної Ради України;
- проводить засідання Ради голів фракцій і Ради голів комітетів, на яких обговорюється порядок денний сесії. Остаточний порядок денний роботи сесії затверджується на засіданні Верховної Ради.

Заступники:

Голові Верховної Ради України допомагають два його Заступники, які обираються народними депутатами таємним голосуванням за пропозицією Голови.

Роботу Голови Верховної Ради України і його заступників забезпечують відповідні секретаріати.

Відповідно до Конституції України та Закону «Про вибори народних депутатів України», депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів:

- досяг двадцяти одного року;
- має право голосу;
- проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

До повноважень та завдань ВРУ належать:

1. внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції;
2. призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції;

3. прийняття законів;
4. затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
5. визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
6. затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
7. призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією;
8. заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
9. оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
10. усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленої статтею 111 Конституції;
11. розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
12. призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
13. призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;
14. здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону;
15. затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
16. прийняття Регламенту Верховної Ради України;

17. призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
18. призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
19. призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;
20. призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;
21. призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
22. призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
23. затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
24. схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
25. встановлення державних символів України;
26. надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;
27. призначення на посади та звільнення з посад третини складу Конституційного Суду України;
28. обрання суддів безстроково;
29. дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
30. утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;

31. призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;

32. затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

33. надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

34. здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом;

35. прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

36. призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

37. затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;

38. затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

У своїй діяльності Верховна Рада України керується Конституцією України, Законами України, Регламентом Верховної Ради України (який приймається відповідним законом), Законом про вибори народних депутатів, а також міжнародними Актами.

ДЖЕРЕЛА:

Ярмиш О. Н., Серьогін В. О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: Підручник. — Харків: Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2002 — 534 с.; Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні" від 27 листопада 2003 р. № 1349-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 15. — Ст. 218.; Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" від 3 березня 1998 р. № 137/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 34. — Ст. 227.; "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р. № 987-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 25. — Ст. 283.; "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" від 5 лютого 1993 р. № 2998-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 16. — Ст. 167.

ВÉТО

ВÉТО — заборона, яка накладається головою держави на рішення іншого державного органу. У сучасних державах право вето, як правило, надається главі держави щодо законів, які приймає парламент.

Вéто (від лат. veto – забороняю) – заборона особи або групи осіб, яка накладається в односторонньому порядку для заблокування прийняття того чи іншого рішення певним державним органом.

У сучасних державах право вето, як правило, надається главі держави щодо законів, які приймає парламент.

1) У державному праві абсолютна чи умовна заборона, яку накладає один державний орган на рішення іншого органу. Право вето у більшості сучасних країн надається голові держави щодо рішень парламенту, а також верхній палаті парламенту щодо законопроектів прийнятих нижньою палатою;

2) У міжнародному праві застосування вето часто називають за відсутності одноголосної позиції постійних членів Ради Безпеки ООН. У Стародавньому Римі право вето належало народним трибунам, які могли його застосувати щодо актів римських консулів або Сенату. У Польщі XVII-XVIII ст. цим терміном з епітетом *liberum veto* – вільне вето) окреслювалося право кожного члена сейму накласти заборону на прийняття будь-якого законодавчого або міжнародного акту. Абсолютне (остаточне, резолютивне) вето надає голові держави право відмовити у затвердженні ухваленого парламентом законопроекту безумовно; умовне (відкладне, суспензивне, відносне) вето – право голови держави відправити законопроект на доопрацювання до парламенту або за відповідних умов для повторного схвалення конституційною більшістю голосів.

Серед відносного вето розрізняють «сильне» і «слабке» вето. При слабкому вето парламент зобов'язаний лише повторно розглянути законопроект. Для його подолання достатньо звичайної більшості голосів. Сильне вето може бути подолане лише кваліфікованою (конституційною) більшістю іноді за дотримання певної процедури.

Потрібно зазначити, що вето дозволяє блокувати прийняття рішень, виступає механізмом збереження статус-кво у прийнятті політичних або економічних рішень. Для здійснення права вето необхідна владна і правова субординація, ієрархія. Більш повноважні суб'єкти влади можуть мати право впливати на політичний процес прийняття рішень. Право вето в обов'язковому порядку повинне бути закріплене у законах держави, оскільки вето – дієвий механізм впливу

на владу, воно часто передбачається основним законом (конституцією) держави.

ДЖЕРЕЛА:

Даниленко В.М., Кокін С.А., Слюсаренко А.Г. Короткий історичний словник. – Запоріжжя: Видавництво «Прем'єр», 2001. – С. 23; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С. 51.; Конституционное право зарубежных стран / Под общ. ред проф. Баглая. М.: НОРМА, 2001. – С. 229; Конституции государств Европы : В 3-х т. / Под общей ред. Л.А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – Т. 1. – С. 155.; «Президентське вето в сучасних демократичних системах». Аналітична записка – Режим доступу – <http://www.niss.gov.ua/articles/282/>; Паречина С.Г. Институт президентства: история и современность / Под общ. ред. Е.В. Матусевича. – Мн.: ИСПИ, 2003. – 163 с.

ВІБОРИ

ВІБОРИ — передбачена конституцією та законами форма прямого народовладдя, за якою шляхом голосування формуються представницькі органи державної влади та місцевого управління (самоврядування).

В історії відомі різні шляхи здійснення безпосередньої демократії. Найдавніший — Народні збори, де кожен міг висловлювати свою думку. Це було ще у часи первіснообщинного ладу, де на загальних зборах роду обиралися старійшини, пізніше — і воєначальники. Для прийняття рішень під час народних зборів різні народи використовували різні способи голосування. У стародавніх Греції та Римі громадяни голосували піднятими руками або кидали у величезний глек чорні і білі боби.

У Великому Новгороді голосували криком. Звідси походить саме поняття «голосувати» — подавати голос, кричати. Перемагав на виборах той кандидат, за якого голосніше кричали. На Запорізькій Січі, голосуючи, козаки кидали шапки на купи — «за» і «проти». З часом процедура виборів ускладнилась.

Громадяни держави, що мають право брати участь у виборах, є виборцями. Коло виборців, що збирається голосувати чи голосує за певну політичну партію на парламентських, президентських чи місцевих виборах, називається електоратом (лат. Elector — виборець).

Громадяни беруть участь у виборах на основі виборчого права. Виборче право — це система нормативно-правових актів, що встановлюють та регулюють права виборців у формуванні виборних органів державної влади та місцевого управління (самоврядування).

Завдяки виборам, що є формою безпосереднього народовладдя, одержують можливість функціонувати на законних підставах органи представницької демократії.

Наприкінці XVIII ст. було розроблено класичну теорію виборів, основні ідеї якої зводяться до визнання того, що суверенітет невід'ємно належить народу, який є джерелом будь-якої влади. Народ доручає здійснення влади своїм представникам (депутатам), яких визначає шляхом проведення демократичних виборів.

З часом утвердились певні вимоги і правила, виконання яких покликано забезпечити об'єктивне виявлення волі виборців, утруднити чи зробити неможливою фальсифікацію результатів виборів. Найважливіші з них закріплено у Конституціях демократичних держав. Сукупність таких конституційних норм утворює конституційний інститут виборів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Норми цього інституту можна поділити на декілька груп:

- норми, які закріплюють основні вимоги і правила, пов'язані з самою процедурою проведення виборів;
- норми, що визначають коло осіб, які наділяються активним виборчим правом, тобто правом обирати представників до органів держави та органів місцевого самоврядування;
- норми, що визначають коло осіб, які наділяються пасивним виборчим правом, тобто правом бути обраними до органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи на виборну посаду.

ПРИКЛАДИ СИСТЕМ ВИБОРІВ:

- мажоритарна система відносної більшості (наприклад, США, Великобританія, Канада, Індія);
- мажоритарна система абсолютної більшості (наприклад, Франція), іноді у формі альтернативного голосування (наприклад, Австралія);
- пропорційна система (наприклад, Ізраїль, більшість країн Західної Європи, деякі країни Південної Америки);
- система з додатковим членством (наприклад, Німеччина);
- обмежене голосування (наприклад, Японія).

Зараз майже в усіх державах світу утвердилася традиція, згідно з якою право голосувати на виборах мають усі громадяни даної держави, що досягли 18 років, за деякими нечисленними винятками. До цих винятків (тобто тих, хто позбавляється права голосу), як правило, зараховують громадян, визнаних судом недієздатними унаслідок психічних хвороб. Іноді позбавлення виборчих прав може

зумовлюватися скоєнням злочину; зокрема, часто закон передбачає, що не беруть участі у голосуванні ув'язнені громадяни. Коли йдеться про місцеві органи влади, то зрозуміло, що їх вибирають лише мешканці даної місцевості; але натомість іноді буває, що у цьому випадку не вимагається громадянство, тобто люди, що мешкають у державі, громадянами якої вони не є, можуть голосувати на виборах місцевих органів влади тієї держави, в якій вони живуть. Разом з тим, такі громадяни не можуть обирати місцеві органи влади своєї держави; але їм надається право обирати її загальнодержавні органи влади, і таке голосування організується при відповідних посольствах або консульствах.

У минулому право обирати суттєво обмежувалося багатьма чинниками. Традиційно політика вважалася суто чоловічою справою, так що жінки довгий час не мали виборчих прав.

У суспільствах, де існувало узаконене рабство або кріпацтво, але проводилися вибори, раби чи кріпаки зазвичай не мали права голосу. Були й інші обмеження, які прямо чи опосередковано встановлювали домінування вищих верств населення щодо впливу на результати виборів. Усі факти, про які згадується в цьому абзаці, піддавалися критиці з боку демократично налаштованих громадських діячів і рано чи пізно скасовувалися, так що до середини ХХ ст. перестали бути характерними.

Проте ще й зараз від окремих представників української інтелігенції можна почути думку про доцільність встановлення цензу освіченості для допуску до голосування. Прихильники такої думки нарікають на недостатньо свідомий вибір більшості громадян, яких політики легко вводять в оману. Головним аргументом проти такої думки є думка про складність вироблення справді надійної та вільної від корупції процедури оцінки рівня освіченості. Слід зазначити, що такий ценз суперечив би стандартам Ради Європи та іншим широко визнаним міжнародним стандартам, так само, як і цензи, про які йшлося у попередньому абзаці. Слід також зазначити, що у минулому вік, якого треба досягти для отримання активного виборчого права, часто був більшим за 18 років. Наприклад, нерідко це був вік 21 рік.

Як правило, множина громадян, які мають право бути обраними до певного органу влади, є частиною множини тих, хто може голосувати на виборах цього органу влади. Тобто, як правило, для пасивного виборчого права зберігаються обмеження, притаманні активному виборчому праву, але накладаються ще додаткові обмеження. При цьому обсяг і характер обмежень може дуже суттєво

залежати від того, до якого саме органу влади (чи на яку саме посаду) обирається громадянин.

Так, наприклад, мінімальний вік для пасивного виборчого права часто буває більшим за 18 років. Він залишається на рівні 18 років здебільшого для місцевих органів влади (у деяких державах — також і для парламенту). Натомість від кандидатів на посаду президента часто вимагається набагато більший мінімальний вік, наприклад, 35 років.

Для кандидатів у депутати національного парламенту мінімальний вік зазвичай розташовують у межах між 18 та 30 роками. За двопалатного парламенту часто для верхньої палати встановлюється вищий мінімальний вік, ніж для нижньої. Зрідка буває, що для якоїсь посади встановлюється не тільки мінімальний, а й максимальний вік (наприклад, кандидат має бути не старшим за 70 років).

Нерідко від кандидатів вимагається відсутність судимості за злочини або за якусь категорію злочинів (наприклад, за навмисні злочини). Часто застосовується ценз осідлості: вимога проживати у даній державі протягом певної кількості років тощо. Досить характерною є також вимога володіти державною мовою.

У державах, де населення обирає суддів чи прокурорів, закон може містити професійні вимоги до кандидатів на ці посади, як, наприклад, вища юридична освіта, певний стаж роботи за фахом тощо.

У минулому на пасивне виборче право накладалися приблизно такі ж дискримінаційні обмеження, як і на активне.

Звернемо також увагу на таку особливість природи пасивного виборчого права: для його реалізації недостатньо бажання суб'єкта; якщо хтось мав право бути обраним на якусь посаду, а його не обрали, то це ще не означає, що порушено його пасивне виборче право. Для реалізації пасивного виборчого права потрібно мати певний рівень підтримки виборців. Цей рівень підтримки може виявлятися не тільки під час голосування, а й на етапі висунування кандидатур, так що той факт, що вищезгаданій особі не вдалося навіть стати кандидатом на дану посаду, теж не свідчить про порушення його пасивного виборчого права.

Непрості процедури для висунування кандидатури можуть встановлюватися законом з метою уникнення надмірної кількості імен у виборчому бюлетені. Для висунування кандидатури може вимагатися певна кількість підписів потенційних виборців або рішення деяких зборів. Часто (а при пропорційній виборчій системі обов'язково) накладається умова, щоб кандидата було висунуто органом деякої

політичної партії. Дехто вважає, що несправедливо замість з'ясування волі виборців з'ясовувати волю партій, але справа у тому, що існуючі партії мають віддзеркалювати існуючі в суспільстві ідеології; якщо нема партії, яка висуває певну особу кандидатом, то цій особі можна запропонувати створити нову партію, а якщо їй це не вдається, то отже суспільна підтримка особи все-таки недостатня.

У США має місце певна формальна нерівноправність політичних партій: традиційні дві партії — Демократична та Республіканська допускаються до участі у виборах автоматично, а решта партій мають окремо реєструватися для участі в кожній виборчій кампанії. Це дає привід для критики американського виборчого законодавства, але, з іншого боку, існує думка, що ця нерівноправність щодо пасивного виборчого права має лише формальний характер, адже ідеологія кожної зі згаданих двох партій справді має широку підтримку в американському суспільстві, так що вимагати від них підтверджувати своє право називатися партіями було б навіть зайвою бюрократією.

Ще одна поширена вимога для реєстрації кандидата — сплата застави, яка повертається після підбиття підсумків виборів, якщо за кандидата проголосувала частина виборців, не менша, ніж певна частина, визначена законом для цієї мети. Захищаючи таку норму, можна зауважити, що при достатній підтримці виборців знайдуться виборці, які зуміють зібрати потрібну суму для застави. Проте виникає елемент нерівноправності: достатньо багата людина має можливість сплатити заставу, незалежно від рівня підтримки виборців; багато хто вважає це серйозним аргументом проти такої норми. Але інші звертають увагу на те, що сам факт реєстрації кандидатом неважливий, важливий результат виборів, і якщо хтось хоче профінансувати експеримент щодо свого кандидатування, то можна надати йому таку можливість.

Роль матеріального стану кандидата виявляється також і у тому, що успішна агітаційна кампанія часто неможлива без серйозного фінансування. Дехто вбачає у цьому несправедливість будь-якої виборчої системи. Часто виборче законодавство передбачає норми, які дещо пом'якшують цей ефект: обмеження коштів, що витрачаються на агітацію; запровадження певних квот безкоштовної агітації тощо. Але повністю урівняти агітаційні можливості бідних і багатих кандидатів практично неможливо, хіба що повністю заборонити їм витрачати на агітацію власні кошти, але це було б дуже важко проконтролювати. Втім, існує думка, що ця особливість виборів є природною та корисною, оскільки людина, яка сама зуміла

розбагатіти, мабуть, має добрі організаторські здібності, так що підходить на керівні посади.

У більшості держав ті, хто має право голосу, мають також цілковите право і не скористатися цим голосом, тобто не проголосувати на виборах. Але натомість деякі держави (наприклад, Австралія та окремі держави континентальної Європи) розглядають участь у голосуванні не тільки як право, а і як обов'язок виборця. За неучасть у виборах на громадян цих держав накладають штрафи чи інші санкції.

Зараз у світовій практиці є загальновизнаним, що голосування під час виборів має бути таємним. Це унеможлиблює тиск на виборців з боку різних осіб, від яких виборець відчувається залежним. Таємність, як правило, забезпечується вимогою заповнювати виборчі бюлетені у спеціальних кабінках, у яких не може знаходитися більше однієї людини одночасно (крім випадків, коли виборець не може заповнити бюлетень самостійно у зв'язку зі станом здоров'я).

Слід зазначити, що таємниця голосування має означати не тільки право, а й обов'язок виборця не показувати іншим особам, як він проголосував. Інакше особа, яка має можливість тиснути на виборця, могла б попросити його показати бюлетень після заповнення, а це означало б той самий недолік, що й при відсутності таємниці. Вимога таємності голосування досить важка для цілковитої буквальної реалізації: доволі важко проконтролювати, щоб ніхто не розкрив свій бюлетень перед тим, як опустити його у виборчу скриньку, а у разі суттєвих черг на виборчій ділянці важко також проконтролювати, щоб виборці заповнювали бюлетені лише в кабінках. Проте порушення таємниці голосування призводить до істотного спотворення волі виборців лише тоді, коли деякі впливові посадові особи ставлять за мету порушити таємницю для отримання певного результату виборів.

В Україні умисне порушення таємниці голосування під час проведення виборів, що виявилось у розголошенні змісту волевиявлення громадянина, є злочином і передбачає кримінальну відповідальність, згідно зі ст. 159 Кримінального кодексу України.

Поділ систем за цією ознакою не має змісту, якщо йдеться про вибори одиничної посадової особи (президента, мера тощо). Так що тут ідеться про вибори великих колективних органів влади (парламенту або однієї з його палат, місцевих рад тощо).

При пропорційній системі виборці голосують за партії, блоки партій чи по-іншому названі політичні сили. Від результатів

голосування залежить те, скільки своїх представників матиме кожна політична сила в органі влади, що обирається: чим більше виборців проголосувало за політичну силу, тим більше представників цієї сили має бути у цьому органі.

При мажоритарній системі територія, на якій проживають виборці, поділяється на виборчі округи. Як правило, у кожному окрузі мають вибрати одного члена даного органу влади (у цьому випадку округи називаються одномандатними); хоча зрідка практикуються і багатомандатні округи при збереженні принципів мажоритарної системи. Виборці голосують за конкретних кандидатів, які балотуються у даному окрузі (як правило, заборонено кандидувати в кількох округах одночасно). Чим більшу підтримку виборців в окрузі отримує кандидат, тим більше у нього шансів стати членом даного органу влади. Орган влади, таким чином, складається з представників різних округів.

Іноді частина органу влади обирається за пропорційною системою, а частина — за мажоритарною. Тоді загалом таку виборчу систему називають мішаною або змішаною.

Існує багато аргументів за та проти кожної з описаних двох систем. Прихильники пропорційної системи зазначають, що при її застосуванні структура органу влади більш точно відображає структуру суспільних настроїв; натомість при мажоритарній системі можливі навіть випадки, коли з двох партій більше місць у парламенті отримує та, за представників якої проголосувало менше виборців. Крім того, за мажоритарної системи політична позиція деяких кандидатів може бути занадто розпливчастою, так що виборець може не знати, до якої політичної сили примкне цей кандидат після виборів. До того ж пропорційна система сприяє розвитку політичної структуризації суспільства, тобто формуванню впливових партій з чітким місцем у політичному спектрі; часто кажуть, що це корисно для держав, які мають невеликий досвід демократії. Однак прихильники мажоритарної системи вказують на те, що вона сприяє тіснішому зв'язку політиків з виборцями: виборець знає, кого саме він обирає, а представник знає, де живуть його виборці; натомість при пропорційній системі формування персонального складу органу влади стає здебільшого внутрішньопартійною справою і з великою ймовірністю може регулюватися за допомогою хабарів чи інших корупційних схем. Так що обидві концепції дають підстави говорити про можливість відхилення політиків від позиції, якої очікують виборці, і нема переконливих доказів щодо того, яка система більше цьому сприяє.

Ще прихильники мажоритарної системи вбачають у пропорційній системі дискримінацію безпартійних громадян, хоча треба сказати, що зазвичай представляти партії в органі влади можуть і позапартійні.

Слід зазначити, що для держав з давніми демократичними традиціями (зокрема, англо-саксонських) характерніша мажоритарна система. Це легко пояснити тим, що на ранніх етапах формування демократичних інститутів ще не утвердилося поняття «політична партія».

Для виборів місцевих органів влади мажоритарна система застосовується частіше, ніж для виборів парламенту. До того ж, чим на меншу територію поширюється дія органу влади, тим більш імовірно, що він обирається за мажоритарною системою.

Іноді підсумки пропорційних виборів підбиваються у межах усієї території, на якій проживають виборці (тоді кажуть про єдиний виборчий округ). Іноді натомість ця територія поділяється на округи, від кожного з яких має бути обрано певну кількість представників, і саме у межах цієї кількості йде розподіл місць політичних сил, залежно від результатів виборів саме у цьому окрузі; у певному сенсі таку систему можна трактувати як пропорційну з елементами мажоритарності: недоліки та переваги мажоритарної системи при цьому з'являються тим більшою мірою, чим менше мандатів у кожному окрузі, а якби всі ці округи виявились одномандатними, то система виродилася б у мажоритарну. Часто пропорційну систему з окремими округами оснащують правилами, в яких ідеться про голоси, набрані політичною силою у цілому. Усе, про що йтиметься далі в цьому підрозділі, будемо розглядати на прикладі системи з єдиним округом.

Як правило, при пропорційній системі кожен виборець має можливість проголосувати лише за одну вибрану ним політичну силу з тих, що беруть участь у виборах. Кількість місць в органі влади розподіляється між тими політичними силами, які пройшли до нього, приблизно пропорційно до кількості отриманих голосів (звідки й назва системи). Оскільки при цілковитій пропорційності, як правило, доведеться мати справу з дробовою кількістю представників, то зрозуміло, що застосовується певне округлення; існують різні системи щодо правил цього округлення.

Але набагато суттєвішим є питання про те, як визначається, які саме політичні сили пройшли до органу влади. Можна застосовувати описані в попередньому абзаці правила до всіх учасників виборів, і тоді автоматично не проходять лише ті, у кого після округлення

вийшов такий результат: 0 представників. Але такий спосіб застосовується рідко. Натомість, як правило, законом встановлюється так званий прохідний бар'єр: мінімальна кількість відсотків голосів виборців, яку має набрати політична сила, щоб пройти. Типовий прохідний бар'єр — від 3 до 7 відсотків від числа виборців, що взяли участь у голосуванні, хоча у деяких державах він може бути більшим або меншим. Натомість прикладом органу, при виборах якого прохідний бар'єр фактично відсутній, є нижня палата парламенту Нідерландів; точніше кажучи, там цей бар'єр становить 1/150 від поданих голосів, при тому що ця палата складається якраз зі 150 депутатів, так що таку систему можна сприймати як відсутність прохідного бар'єру з округленням у менший бік (до нуля) для тих, хто мав би менше одного місця за результатами точного підрахунку. Противники прохідного бар'єру звертають увагу на те, що він спотворює настрої виборців, призводячи до іншого співвідношення сил у парламенті, ніж наявне у суспільстві; вони вважають наявність цього бар'єру у законодавстві результатом змови крупних і впливових партій проти дрібних, яким важко подолати цей бар'єр. Натомість прихильники прохідного бар'єру кажуть, що він спрощує структуру парламенту, що дуже зменшує ймовірність кризових явищ під час формування та функціонування правлячої коаліції; у закликах скасувати прохідний бар'єр вони вбачають егоїзм дрібних партій.

Буває, що виборцю надається можливість проголосувати проти всіх політичних сил, а буває, що така опція відсутня. Однак, як правило, кількість тих, що проголосували проти всіх, не впливає принциповим чином на підбиття підсумків.

Можна також класифікувати типи пропорційної системи за ступенем прозорості та рухомості списків кандидатів від кожної політичної сили. Іноді ці списки складаються політичними силами задовго до дня виборів і публікуються в офіційній пресі. Оскільки невідомо, скільки саме місць отримає політична сила, такий список має бути впорядкованим, щоб було зрозуміло, хто саме з цього списку стане членом органу влади: перші n осіб, де n — кількість місць, які виборола дана сила. Але буває, що на порядок кандидатів, що використовується при остаточному підбитті підсумків, впливає не тільки початковий їх порядок, а й голосування виборців, яким надається можливість голосувати не тільки за політичні сили, а й за конкретних політиків.

Скрізь у цьому підрозділі, поки не буде зазначено протилежне, вважатимемо, що йдеться про одномандатний округ (або про вибори

одиночної посадової особи, що по суті те саме з точки зору виборчого законодавства).

Зазвичай кожному виборцю надається можливість проголосувати лише за одного вибраного ним кандидата. Законодавство може передбачати також опцію «проти всіх», але може й не передбачати. Насамперед розглядуваний тип виборчої системи поділяють на систему відносної більшості та систему абсолютної більшості.

При системі відносної більшості перемагає той з кандидатів, хто отримав найбільшу кількість голосів «за». Така система найпростіша для застосування. Вона вимагає додаткових процедур лише у рідкісному випадку, коли кілька кандидатів отримали однакову і разом з тим найбільшу кількість голосів; тоді закон може передбачати другий тур виборів, у якому змагаються ті, що отримали цю найбільшу кількість голосів; якщо й після цього кількість голосів залишається однаковою, то може передбачатись або повторна виборча кампанія, або якісь подальші правила чи процедури, аж до простого жеребкування. У разі можливості голосувати проти всіх закон може також передбачати, що якщо кількість таких голосів перевищує якусь певну межу, то ніхто не вважається обраним (наприклад, якщо проти всіх більше, ніж за кожного кандидата зокрема); тоді зазвичай потрібна повторна виборча кампанія; проте часто закон не передбачає норми такого характеру, навіть за наявності опції «проти всіх».

Окремо слід розглянути випадок, коли в окрузі балотується лише один кандидат. Тоді відсутність можливості проголосувати проти нього стає дуже недоречною. А за наявності такої можливості цілком природно вважати кандидата обраним лише у випадку, коли за нього проголосувало більше виборців, ніж проти нього. Тому інколи закон спеціально обумовлює ці нюанси для випадку наявності лише одного кандидата при тому, що для наявності кількох кандидатів таких правил може не бути.

Система відносної більшості має той недолік, що може виявитись обраним політик, неприйнятний для абсолютної більшості громадян, завдяки тому, що він набрав найбільшу кількість голосів, а голоси виборців, що виступають проти нього, розпорошилися між різними кандидатами. Для подолання цього недоліку (ціною ускладнення процедури) застосовується система абсолютної більшості. При цій системі обраним вважається лише той, хто набрав абсолютну більшість голосів «за», тобто більше половини від числа виборців, що голосували. Що ж робиться, якщо такого кандидата нема? Відповідь на це питання є основою для подальшої класифікації. І, знов-таки,

доводиться вибирати між простотою системи та ретельністю врахування думки виборців.

Найчастіше при відсутності переможця застосовують другий тур, у якому змагаються двоє кандидатів, які набрали найбільше голосів. За наявності опції «проти всіх» цілком можливо, що й у другому турі жоден з кандидатів не набере абсолютної більшості. Проте іноді заради спрощення закон передбачає, що у другому турі досить набрати відносну більшість (тобто більше голосів, ніж єдиний суперник). Натомість іноді у другому турі теж вимагається абсолютна більшість, а якщо жоден кандидат її знов не отримує, то зазвичай передбачається повторна виборча кампанія. Можна було б запропонувати натомість проведення третього та наступних турів, у яких по черзі для різних кандидатів (черговість визначається набраною кількістю голосів) перевіряти, чи отримає абсолютну більшість даний кандидат, коли він балотуватиметься один (тобто чи отримає він більше голосів «за», ніж «проти»); проте це дуже ускладнило б процедуру. Слід також зазначити, що в законодавстві України другий тур офіційно іменується повторним голосуванням.

Своєрідний складний варіант системи абсолютної більшості застосовується в Австралії. Там під час парламентських виборів виборцю пропонується не обрати одного з кандидатів, а занумерувати всіх (чи деяку частину) кандидатів у порядку спадання довіри виборця до кандидата (тобто найкращого, на його думку, кандидата виборець ставить на 1-ше місце, дещо гіршого — на 2-ге і т. д.). Під час підрахунку голосів спочатку рахується, скільки який кандидат набрав 1-ших місць. Якщо в когось це число перевищує половину виборців, то він переможець. Якщо ні, то підраховується, хто скільки разів був поставлений не нижче 2-го місця (тобто на 1-ше чи 2-ге); потім аналогічно з місцями не нижче 3-го і так далі, поки не знайдеться кандидат, який на черговому етапі набирає кількість, що перевищує половину виборців. Крім того, після кожного з описаних етапів той, хто набрав найменше місць, вибуває з подальших підрахунків.

Іноді застосовуються також різні проміжні варіанти між системами відносної та абсолютної більшості. Наприклад, для перемоги в першому турі може вимагатися набрати не абсолютну більшість, а якусь іншу частину голосів (скажімо, 45%); може йти мова також про величину відриву від найближчого суперника і таке інше.

Що ж до багатомандатних виборчих округів, то вони за мажоритарної системи застосовуються рідко. Можливі варіанти: виборець має вибрати одного кандидата; або виборець має вибрати

рівно стільки кандидатів, скільки мандатів передбачено в окрузі; або виборець має вибрати не більше кандидатів, ніж передбачено на округ кількість мандатів; може також бути, що кандидатів згруповано у групи, причому кількість кандидатів у групі дорівнює кількості мандатів в окрузі, і виборець має вибрати одну з цих груп. За таких округів найхарактернішою є система відносної більшості.

За будь-якої системи виборів постає питання, скільки виборців мають взяти участь у голосуванні, щоб вибори вважалися дійсними. Іноді закон не встановлює такого роду правил, так що навіть у випадку, коли проголосує лише один виборець, цей голос визначить переможця. Прихильники такої системи кажуть, що виборцям, які не прийшли голосувати, байдуже, хто буде при владі, так що треба врахувати бажання саме тих, хто проголосував.

Однак противники такої думки вважають, що при низькій активності виборців не можна вважати обрану владу такою, що відображає волю народу. Тому інколи встановлюється, яка мінімальна частина виборців має взяти участь у виборах, щоб вони вважалися дійсними (поріг явки); інакше передбачається нова виборча кампанія. Часто цим порогом явки оголошується 50% від числа виборців, що мають право голосу. Слід зазначити, що за наявності такого порогу за певних умов може виходити, що для противників якогось кандидата вигідніше зовсім не прийти на вибори, ніж проголосувати проти цього кандидата. Щоб не було цієї особливості, можна запропонувати замість порогу явки накласти обмеження на умови для перемоги: переможець має набрати певну частину голосів від усіх виборців, що мають право голосу, а не тільки від тих, що проголосували; проте така система застосовується рідко.

Дуже часто перебіг виборчої кампанії супроводжується навмисними спробами деяких політичних сил сфальсифікувати результати виборів, тобто незаконними методами домогтись іншого (вигіднішого для себе) підсумку виборів, ніж він мав би вийти виходячи зі справжньої волі виборців. Методи фальсифікації бувають дуже різноманітними: непомітне підкидання чи приховування бюлетенів; непомітне виправлення заповнених бюлетенів; різні прийоми, що дозволяють виборцю проголосувати кілька разів (наприклад, на різних виборчих дільницях); сприяння відмові зареєструвати деякого кандидат з надуманих причин; порушення таємниці голосування; агітація незаконними методами або у період, коли агітацію заборонено (як правило, закон не дозволяє агітувати у день голосування, а часто також і напередодні); розповсюдження

неправдивої негативної інформації про суперників тощо. Закон, як правило, передбачає багато механізмів задля запобігання фальсифікаціям, зокрема, присутність на виборах спостерігачів від різних політичних сил, але все одно часто не вдається уникнути суттєвих порушень.

Навмисні суттєві порушення під час виборів особливо характерні для держав з недостатньо усталеними демократичними традиціями, тобто таких, які стали на демократичний шлях розвитку порівняно недавно.

Слід зазначити, що у таких державах взаємні звинувачення політичних сил у фальсифікаціях є поширеним прийомом політичної гри; тому таких звинувачень лунає ще більше, ніж відбувається реальних фальсифікацій. Часто фальсифікацією займаються представники державної влади, використовуючи свої владні повноваження (так званий адмінресурс). Часто справи про фальсифікації розглядаються у судах; при цьому у державах з недостатньо усталеними демократичними традиціями можливий серйозний тиск на суддів, особливо з боку державних або бізнесових структур, так що рішення суду не завжди буває справедливим; крім того, майстерна, потужно організована фальсифікація може залишитися недоведеною навіть у добросовісному суді.

У новітній Україні фальсифікації виборів були важливою політичною реальністю. Адже саме це стало причиною Помаранчевої революції 2004 р. Після Помаранчевої революції фальсифікацій значно поменшало, хоча й досі після кожних виборів знаходяться політичні сили, які звинувачують інші політичні сили у фальсифікаціях і подають відповідні судові позови.

Серед випадків навмисного спотворення волі виборців бувають і такі, що не порушують чинного законодавства, особливо якщо це законодавство недосконале або навмисно розраховане на користь певних сил. Як приклади можна навести деякі норми, які діяли при виборах народних депутатів СРСР під час Перебудови: окружні передвиборні збори та обрання депутатів безпосередньо від громадських організацій. Проте особливо вирізняється у цьому плані манера проведення виборів, яка була притаманна багатьом авторитарним (особливо комуністичним) режимам у минулому і, мабуть, де-не-де практикується ще й досі: те, що іноді називають імітацією виборів. При такій системі існуюче законодавство сприяє такій ситуації, коли правлячі кола мають фактично цілковитий контроль над процесом висунання кандидатів, так що опозиційних

кандидатів існувати не може. Населенню залишається лише підтвердити голосуванням те, що влаштовує владу. Часто при цьому навіть діяла така традиція, що кандидатів було лише по одному у кожному окрузі, тобто вибору не було; при цьому проголосувати проти єдиного кандидата у переважної більшості виборців теж майже ніколи не виникало потреби. При такій системі нерідко відбувалися фальсифікації, спрямовані не на досягнення перемоги певного кандидата (він і так перемагав), а на збільшення показників щодо частини виборців, які взяли участь у голосуванні (для пропагандистського ефекту). Держави з такою практикою проведення виборів, як правило, виправдовують такий дивний перебіг виборів, стверджуючи, що в них народ справді масово підтримує владу і що альтернативних кандидатур нема внаслідок ретельного підбору кандидатів і великої злагоди в суспільстві.

В УРСР, як і у Радянському Союзі загалом, десятиліттями панувала така традиція проведення виборів, яку описано у розділі «Випадки навмисного спотворення волі виборців» під назвою «імітація виборів». Щодо типу виборчої системи, то, звісно, вона тоді була мажоритарною, оскільки не могла йти мова про вибір між партіями: легально існувала лише одна партія — КПРС. Втім, реального вибору все одно не було, оскільки в кожному окрузі виборцям пропонувалася лише одна кандидатура. Така особливість зумовлювала зручність негативної форми для правил голосування: виборець мав закреслити прізвище кандидата, якщо він голосує проти нього, і ніяк не змінювати текст бюлетеня, якщо він голосує за кандидата. З урахуванням формальної можливості наявності кількох кандидатів у бюлетені, правило виглядало так: треба викреслити або всіх кандидатів, крім одного (за якого виборець голосує), або всіх кандидатів (якщо він жодного не підтримує); зрозуміло, що такі правила були б незручними при великій кількості кандидатів.

Під час Перебудови почали відбуватися зміни як у виборчому законодавстві, так і у традиціях проведення виборів. Але цікаво, що, незважаючи на прийняття нових законів про вибори, довгий час залишався такий рудимент радянської системи, як негативне голосування. Хоча кандидатів було вже багато, але виборцям доводилося витратити час на акуратне викреслення їх прізвищ; залишити невикресленим слід було не більше одного кандидата, інакше бюлетень вважався недійсним. Лише парламентські вибори 1998 р. стали першими в новітній Україні виборами, на яких застосовувалося позитивне голосування: поставити значок навпроти

того, за кого виборець голосує; ця зручна новація швидко вкорінилась і залишилася для всіх подальших виборів.

До наслідків радянських традицій можна віднести і той факт, що до 1998 р. застосовувалася лише мажоритарна виборча система з одномандатними округами. Так само, до 1998 р. застосовувався поріг явки виборців 50%; деякий час не виникало проблем з досягненням цього порогу, бо більшість громадян з радістю користувалися поки що новою для них можливістю впливати на формування влади. Характерною рисою української виборчої системи є наявність у виборця можливості проголосувати проти всіх кандидатів; це положення існувало з радянських часів і досі ніколи не скасовувалось. Голосування в Україні завжди було добровільною справою виборців, а не юридичним обов'язком, хоча в радянські часи спостерігався певний тиск щодо спонукання брати участь у виборах, який подекуди у слабшій формі зберігся і під час Перебудови; крім того, у випадках фальсифікацій тиск щодо спонукання брати участь у виборах часто застосовувався в поєднанні з незаконними вимогами проголосувати за певного кандидата.

Для виборчого законодавства новітньої України характерна мінливість: з 1989 р. і дотепер не було такого, щоб дві парламентські чи президентські виборчі кампанії відбулися за точно одним і тим самим законом про вибори; наближення кожних виборів, як правило, супроводжувалося прийняттям суттєвих змін до виборчого законодавства.

У 1989 р. на території України, як і в усьому Радянському Союзі, відбулися вибори народних депутатів СРСР за мажоритарною системою абсолютної більшості, причому у другому турі (в який виходили двоє найуспішніших кандидатів) для перемоги достатньо було відносної більшості і на результат не впливала кількість голосів, поданих проти обох кандидатів. Про деякі особливості цих виборів див. у статті Перебудова.

У березні 1990 р. відбулися вибори власне українських органів влади: Верховної Ради УРСР і місцевих рад. Загальні риси виборчої системи були такі самі, як і на виборах 1989 р. Детальніше про ці вибори та їх результати див. у статті Перебудова.

1 грудня 1991 р. вперше в Україні відбулися вибори Президента. Вікіпедія містить окремі статті про ці та всі пізніші президентські та парламентські вибори в Україні; на ці статті можна перейти через статтю Вибори в Україні. У 1994 р. в Україні відбулися вибори багатьох органів влади: спочатку Верховної Ради, потім Президента та місцевих

органів влади. Закони, за якими відбувалися ці вибори, в багатьох випадках вимагали жорсткіших умов для перемоги, ніж у 1990 р. Так, для президентських і парламентських виборів залишалася система абсолютної більшості у два тури, але для перемоги у другому турі вимагалася також абсолютна більшість; якщо жоден з двох кандидатів її не здобував, то передбачалися повторні вибори (тобто виборча кампанія починалася з початку). Для місцевих виборів діяли різні правила, проміжні між системами абсолютної та відносної більшості. Для виборів 1994 р. характерна особливо велика кількість місцевих органів влади, які обиралися населенням: окрім депутатів місцевих рад, прямим голосуванням населення обиралися керівники сільрад, селищ, міст, районів і областей.

Жорсткість умов для перемоги на парламентських виборах 1994 р. призвела до того, що у багатьох округах довелося проводити повторні вибори. Разом з тим, населення значною мірою втомилося від виборів і під час повторних виборів явка була дуже низькою, так що повторні вибори у переважній більшості випадків знову не могли визначити переможця внаслідок недосягнення 50-відсоткового порогу явки виборців. Отже, країну було втягнуто у перманентні невдалі повторення виборів в окремих округах; на якомусь етапі Верховна Рада України спеціальною постановою відтермінувала такого роду вибори, у зв'язку з нестачею коштів на їх проведення. Потім нарешті необхідність проведення таких повторних виборів відпала, бо закінчувався термін повноважень Верховної Ради, наближалися чергові парламентські вибори 1998 р.

Описаний у попередньому абзаці досвід спонукав законодавців кардинально послабити умови для перемоги. По-перше, поріг явки виборців був скасований і більше ніколи не запроваджувався (за винятком прийнятого у 2007 р. закону, що регламентує особливості позачергових парламентських виборів; згідно з ним, недосягнення 50-відсоткового порогу явки спричинює повторну виборчу кампанію, але під час неї поріг уже не застосовується). По-друге, для всіх мажоритарних виборів і виборів одиничних посадових осіб, окрім Президента, було запроваджено систему відносної більшості. Можливість повернення до системи абсолютної більшості при виборах міських голів останнім часом обговорювалася переважно противниками чинного Київського міського голови Леоніда Черновецького, які вважають, що він переміг, не маючи достатньої підтримки населення. З 1998 р. українці почали звикати до пропорційної виборчої системи: у 1998 - 2002 рр. за цією системою

обиралася половина Верховної Ради (інша половина — в одномандатних мажоритарних округах), а починаючи з 2006 р. Верховна Рада повністю обирається за пропорційною системою. При цьому прохідний бар'єр у 1998 - 2002 рр. становив 4% від числа виборців, що взяли участь у голосуванні, а потім він був зменшений до 3%. Що ж до місцевих рад, то у 1998 - 2002 рр. вони обиралися за мажоритарною системою, але у деяких випадках застосовувалися багатомандатні округи: наприклад, обласна рада розглядалася як зібрання представників районів і міст обласного підпорядкування; кожний район і кожне таке місто було багатомандатним округом для виборів обласної ради. Починаючи з 2006 р. застосовується чисто пропорційна виборча система для всіх місцевих рад, окрім сільських і селищних, але у 2010 р. знову було запроваджено мішану систему.

Зараз в Україні обираються населенням на виборах такі органи влади та посадові особи: Президент; Верховна Рада України; міські, селищні та сільські голови; Верховна Рада Автономної Республіки Крим і всі місцеві ради — обласні, районні, міські, районні в містах, селищні, сільські.

Президент обирається за системою абсолютної більшості. Якщо ніхто не набирає абсолютної більшості від числа тих, що голосували, призначається другий тур, у який виходять двоє кандидатів, що набрали найбільше голосів. У другому турі для перемоги достатньо відносної більшості, і кількість голосів, поданих проти обох кандидатів, не грає ніякої ролі для визначення переможця. Але якщо у першому турі брали участь не більше двох кандидатів (фактично такого не буває), то другий тур не проводиться і у разі відсутності абсолютної більшості вважається, що переможця нема (виборча кампанія починається з початку). Допускається також можливість, коли у другому турі бере участь лише один кандидат: якщо інший вибув пізніше, ніж за 10 днів до повторного голосування; у цьому випадку для перемоги цей єдиний кандидат має набрати абсолютну більшість голосів від числа тих, що голосували; якщо йому це не вдається, виборча кампанія починається з початку. Так само, передбачається повторна виборча кампанія, якщо у другому турі обидва кандидати набрали однакову кількість голосів.

Верховна Рада України обирається за пропорційною системою з прохідним бар'єром у 3% від числа тих, що взяли участь у голосуванні. За такою ж системою і з таким самим прохідним бар'єром обираються половина Верховної Ради Автономної Республіки Крим і половина від кожної з усіх інших місцевих рад, крім селищних і сільських; інша

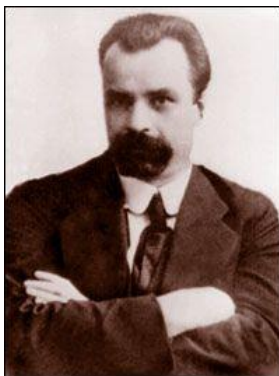
половина кожної з цих рад обирається за мажоритарною системою відносної більшості. Селищні та сільські ради обираються повністю за мажоритарною системою.

Міські, селищні та сільські голови обираються за системою відносної більшості: перемагає той, хто набрав найбільше голосів, але за умови, що за нього проголосувало більше виборців, ніж проти всіх. При цьому повторне голосування (тобто другий тур) передбачено лише для випадку однакового числа голосів, поданих за кількох найуспішніших кандидатів. Селищні та сільські ради обираються за мажоритарною системою з одномандатними округами, причому система визначення переможця в окрузі точно така ж, як і для міських, селищних і сільських голів.

ДЖЕРЕЛА:

Ілько Кучерів, Сергій Одарич. Шлях до перемоги. Технологія виборчої кампанії. К.:Демократичні ініціативи. 1993. 224 с.; Циверенко Г. П. Народне волевиявлення в Україні: навчальний посібник. / за заг. ред. В. П. Петкова. — К. : КНТ, 2012. — 149 с.

**ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМІР КИРИЛОВИЧ
(14 (26) ЛИПНЯ 1880 — 6 БЕРЕЗНЯ 1951 рр.)**

Український політичний та державний діяч, а також прозаїк, драматург та художник.

Народився 1880 р. у місті Єлисаветграді (нині Кіровоград). Раніше були поширені помилкові дані про те, що місцем його народження є село Веселий Кут Єлисаветградського повіту на Херсонщині (нині с. Григорівка).

Батько його, Кирило Васильович Винниченко, замолоду селянин-наймит, переїхав із села до Єлисаветграда й одружився з удовою Євдокією Онуфріївною Павленко, уродженою Линник. Від першого

шлюбу мати Винниченка мала троє дітей: Андрія, Марію й Василя. Від шлюбу з Кирилом Винниченком народився лише Володимир.

У народній школі Володимир звернув на себе увагу своїми здібностями, і через те, вчителька переконала батьків, щоб продовжили освіту дитини. Незважаючи на тяжке матеріальне становище родини, по закінченні школи Володимира віддано до Єлисаветградської гімназії.

Гімназійне начальство, учителі, а за ними й учні зустріли малого українця з насмішками. Його українська вимова, бідна одежа та інші ознаки селянського походження викликали ворожість в учнів гімназії. Таке ставлення вперше викликало у малого Володимира свідомість того, що на світі не всі люди рівні, що світ поділений на бідних і багатих.

Усвідомлення свого становища не пригнітило малого, але викликало у нього протест та дієву реакцію: бійки з учнями, розбивання шибок у вчителів. Протести проти соціальної та національної нерівності заклали основи його революційності на все життя. У старших класах гімназії він взяв участь у революційній організації, написав революційну поему, за яку одержав тиждень «карцеру», а згодом його відрахували з гімназії.

Але Володимир не кинув своїх студій. Він продовжував готуватися до отримання атестату зрілості і склав іспит екстерном у Златопільській чоловічій гімназії (Златопіль нині — у складі міста Новомиргорода Кіровоградської області). Незважаючи на виразну нехоть учителів видати учневі «атестат зрілості», під натиском директора гімназії Володимир одержує диплом.

У 1901 р. він вступив на юридичний факультет Київського університету св. Володимира, де став членом Української студентської громади. Вступив до Революційної української партії (РУП), яка з 1905 р. стала називатися Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). За її дорученням проводив агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників Києва та селян Полтавської губернії, за що у 1903 р. був заарештований, виключений з університету й ув'язнений до одиночної камери Лук'янівської в'язниці у Києві, звідки йому згодом вдалося втекти.

Незабаром новий арешт, дисциплінарний батальйон. Але він знову втік і нелегально відбув у еміграцію. Ризикуючи життям, не раз переходив кордон, беручи участь у переправці революційної літератури у Росію. Після чергового арешту й ув'язнення із загрозою довічної каторги Винниченку, за допомогою товаришів, вдалося

вирватися з рук царської охранки. Не ризикуючи далі, він емігрував. За кордоном разом із Михайлом Грушевським видає часопис «Промінь». Та на початку Першої світової війни Винниченко повернувся до Росії і жив до 1917 р. під чужим ім'ям переважно у Москві, займаючись літературною діяльністю.

Одразу після Лютневої революції Винниченко повернувся до України й взявся до активної політичної роботи. Став членом Центральної Ради. Згодом, 15 червня, очолив Генеральний секретаріат і став генеральним секретарем внутрішніх справ.

Він автор майже всіх декларацій і законодавчих актів УНР. Саме Винниченко 10 червня 1917 р. на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді проголосив I Універсал Центральної Ради та 26 червня 1917 р. на пленумі Центральної Ради — Декларацію Генерального секретаріату.

22 серпня 1917 р. Центральна Рада ухвалила конституцію УНР. Згодом через виникнення протиріч Винниченко вийшов із уряду. Однак уже менше, ніж через місяць він знову його очолив.

Наприкінці жовтня делегація УЦР відбула до Петрограду, де стала свідками повалення Тимчасового уряду і захоплення влади більшовиками. Під тиском зовнішніх і внутрішніх факторів Центральна Рада 9 січня 1918 р. ухвалила IV Універсал, за яким «однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу».

Під натиском більшовицьких військ у січня 1918 р. уряд УНР на чолі з новим прем'єром змушений був залишити Київ та евакуюватися до Житомира. Винниченко разом із дружиною, Розалією Лівшиц, поїхав на південь, до Бердянська. Під час гетьманату жив на хуторі Княжа Гора на Канівщині, де займався літературною творчістю, написав п'єсу «Між двох сил». Тут був заарештований гетьманською вартою у надуманій підозрі підготовки до державної змови. Але завдяки його авторитету він був швидко звільнений з-під варти. Після чого він знову перейшов до активної політичної діяльності.

У серпні 1918 р. Винниченко очолив опозиційний до гетьманського режиму Павла Скоропадського Український національний союз, рішуче наполягав на відновленні УНР, створенні її найвищого органу — Директорії, головою якої став 13-14 листопада 1918 р. Незабаром через суперечності із Симоном Петлюрою Винниченко пішов у відставку та виїхав за кордон.

За два місяці до еміграції він записав у щоденнику:

«Нехай український обиватель говорить і думає, що йому

хочеться, я їду за кордон, обтрушую з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло — літературу... Тут у соціалістичній советській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду, як письменник, а як політик я всією душею хочу померти»

В еміграції політична кар'єра Винниченка тривала. У Відні він за короткий час написав тритомну мемуарно-публіцистичну працю «Відродження нації» (Історія української революції. Березень 1917 р. — грудень 1919 р.) — твір певною мірою підсумковий, написаний по гарячих слідах подій. Це широко масштабне полотно, яке є важливим джерелом для вивчення і розуміння складних політичних процесів в Україні періоду збройної боротьби за владу.

За політичною орієнтацією Винниченко був близьким до комуністичної філософії. Але більшовики, на його думку, недостатньо враховували національний фактор. Винниченко мріяв організувати нову партію, соціальна програма якої мало б чим відрізнялася від більшовицької, однак була б «національніша», тісніше пов'язана з історичним минулим України.

Наприкінці 1919 р. Винниченко спробував цю ідею втілити у життя. Він вийшов із УСДРП і організував у Відні Закордонну групу українських комуністів, створив її друкований орган — газету «Нова доба», в якій опублікував свій лист-маніфест «До класово несвідомої української інтелігенції», сповістивши про перехід на позиції комунізму.

На початку 1920 р. він почав інтенсивно шукати шляхи до повернення на Батьківщину. Радянське керівництво, особисто Володимир Ленін, із прихильністю поставилося до прохання Винниченка. Наприкінці травня 1920 р. Винниченко разом із дружиною прибув до Москви, де дістав пропозицію зайняти пост заступника голови Раднаркому УСРР із портфелем наркома закордонних справ, із кооптацією у члени ЦК КП(б)У.

Коли ж він ознайомився з економічним і політичним становищем країни, державними відносинами між Росією і Україною, то зрозумів, що його запрошують до співпраці з тактичних міркувань. Тому відмовився від участі у роботі уряду УСРР і у середині вересня 1920 р. виїхав з Харкова до Москви, а звідти знову за кордон.

У вересні 1921 р. Винниченко очолив новостворений комітет допомоги українському студентству у Берліні.

Повернувшись до Відня, Винниченко виступає з критикою національної і соціальної політики РКП(б) та Радянського уряду. Він продовжує уважно стежити за подіями у СРСР, займається літературною творчістю, живописом.

Під час німецької окупації Франції Володимира Кириловича було кинуте до концтабору за відмову співробітництва з нацистами. По закінченні війни він закликав до загального роззброєння та мирного співіснування народів світу.

У 1934 р. Винниченко із дружиною Розалією Яківною оселився на півдні Франції, у містечку Мужен, біля Канн, придбавши стару садибу з ділянкою землі. До цього кроку письменника спонукали майже повна відсутність гонорарів та масові арешти і терор проти українських діячів культури. Тут упродовж останніх 25 років свого життя він у власному невеликому будинку займався літературною творчістю («Лепрозорій», 1938, «Нова заповідь», 1949) і живописом. Понад 20 його полотен зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

Помер 6 березня 1951 р., похований у французькому Мужені.

Літературна спадщина Володимира Винниченка — золотий фонд України. Він — автор першого українського фантастичного роману «Сонячна машина» (написаний у 1922—1924 рр.), де вказано: «Присвячую моїй сонячній Україні». Появу перших його творів вітали Іван Франко і Леся Українка. У 1902 р., у «Киевской старине» з'являється його перше оповідання «Краса і сила».

У 1909 р. Михайло Коцюбинський писав: «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Про Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка». «Серед млявої тонко-аристократичної та малосилої або ординарно шаблонної та безталанної генерації сучасних українських письменників, — писав Іван Франко в рецензії на збірку оповідань Винниченка «Краса і сила» (1906 р.), — раптом виринуло щось дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе у кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом як саме життя, всуміш, українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості. І відкіля ти взявся у нас такий? — хочеться по кождім оповіданню запитати д. Винниченка». Після 1920 р. Володимир Винниченко, зрозуміло, не міг так легко струсити «порох політики». Не випадково V Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив Винниченка ворогом народу, поставив його «поза законом».

Творчість Винниченка розпадається на два періоди: перший охоплює більшу частину його творів «малої форми» (нарис, оповідання), написаних (із 1902 р.) до наступу реакції після революції 1905 р. До другого періоду відносяться оповідання, п'єси і романи, які з'явилися після революції 1905 р.

Живлячись настроями бідняцько-батрацьких мас в епоху наростання революції (селянські рухи 1902 р.) і революційними прагненнями відомої частини української інтелігенції, Винниченко уже з перших кроків своєї творчості почав розповідати нове і по-новому («Біля машини», «Контрасти», «Голода», «На пристані», «Раб краси», «Хто ворог?», «Голод», «Салдатики», «Кузь та Грицунь», «Босяк», «Терень»). Всі ці твори майже повністю позбавлені народницького підходу і забарвлення; без ідеалізації, художньо показані у боротьбі батраки, селяни і їх вороги. Автор гаряче, майже публіцистично виявляє своє ставлення до цієї боротьби, наповнюючи оповідання революційністю, художньо втілюючи класову солідарність. Саме оформлення цих творів («мала форма» — стисло, коротко, популярно) розраховане на масове споживання, на революційну функціональність. Недарма деякі з оповідань випускалися як агітброшури. Але виявляючи революційну потенцію і безперспективність батраків, селян-бідняків, Винниченко кличе до них не міський пролетаріат, який був зрусифікований і відірваний від села, а «революційну» інтелігенцію.

Водночас в інших своїх творах Винниченко гостро, яскраво і влучно висміює міщанські захоплення, життєві «ідеали» («Заручини»), боягузливе українофільство і шалений націоналізм («забирайтеся, кацапи, із наших українських в'язниць!» — в оповіданні «Уміркований та щирий»), національне «народництво» і «культурництво» («Антрепреньор Гаркун Задунайський», пізніше — комедії: «Молода кров», «Співочі товариства»), розкриває зміст ліберальності «рідних» поміщиків і буржуазії («Малорос-європеєць»), псевдореволюційність деяких елементів інтелігенції. До революційних творів Винниченка потрібно віднести також його яскраві нариси і оповідання із вояцького життя («Боротьба», «Мнімий господін», «Темна сила»), а також із життя дітей («Кумедія з Костем», «Федько-халамидник»). Згодом Винниченко пише низку оповідань про революційну інтелігенцію і про інтелігенцію взагалі («Промінь сонця», «Талісман», «Студент», «Зіна», а також — «Чудний епізод», «Історія Якимового будинку», «Дрібниця», «Тайна»). В оповіданнях Винниченко виявив високу майстерність —

уміння живо, вільно, захоплюючи розповідати і яскраво, художньо показувати.

Свій другий етап Винниченко починає драмами: «Дисгармонія», «Великий Молох», «Щаблі життя». За ними йдуть: «Memento», «Базар», «Брехня», «Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Між двох сил». Попри те, що у деяких із них революційна дійсність знаходить відоме відображення (наприклад, «Дисгармонія»), вони все ж об'єктивно-занепадницькі, нереволюційні. Також нереволюційні, занепадницькі і його романи («Рівновага», «Чесність з собою», «Записки кирпатого Мефістофеля», «Посвій», «Божки», «Хочу!»). Винниченко тут уже звертається винятково до охопленої реакцією української інтелігенції. Це пояснюється поразкою революції і національного руху. Письменник-політик не бачив виходу для бідняцьких, напівпролетарських категорій села. І Винниченко, не звертаючись до пролетаріату, починає боротьбу із негативними якостями інтелігентської категорії «роду людського», хоче перевиховати її і без болю вилікувати. Тому Винниченко намагається художньо розв'язувати хворобливі для інтелігента проблеми моралі, норм поведінки, проповідуючи «соціалістичну» реформу. Цим пояснюється і перехід до жанру драми, а згодом і роману.

На літературну творчість Володимира Винниченка цього періоду вплинули філософські концепції Фрідріха Ніцше.

Він передусім нещадно розкриває гнійники і критикує. У цій критиці він жорстокий і відвертий, але і поверховий, частково публіцистичний. Тут Винниченко у більшості випадків займає позицію індивідуального удосконалення. Протестуючи проти бруду, Винниченко виводить «позитивних» реформаторів, які сповідують свободу особистості по відношенню до колективу, «чесність із собою» тощо.

Винниченко розвиває і свій стиль, почавши із удосконаленого новими формальними елементами і мотивами реалізму перших оповідань; далі він дедалі більше переходить до імпресіоністичного стилю, яке у бездоганному вигляді можна побачити у творах і малої («Промінь сонця», «Зіна») і великої форми («Записки кирпатого Мефістофеля»). Психологічний реалізм як перехідний етап панує у перших романах і більшості драм, які вирізняються сценічністю, гостротою і цікавістю інтриги, яка побудована на контрастах.

Найкращі твори Винниченка відзначаються великою майстерністю. Імпресіонізм його характерно вирізняється, наприклад, фіксацією дієвих, переважно зорових деталей, а також тонких і,

водночас, гостро діючих психологічних рухів-рефлексів. Сюжет, часто банальний і нескладний, Винниченко завжди загострює антитезами, а також несподіваними зовнішніми ефектами, насичуючи свої твори актуальними проблемами.

В еміграції Винниченко активно береться до літературної роботи з 1925 р. Його п'єси «Брехня», «Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Закон», «Гріх» перекладаються на німецьку мову і з'являються в театрах Німеччини та інших європейських країн. Друкуються і перекладаються його романи «Чесність з собою», «Записки кирпатого Мефістофеля»... На екранах Німеччини з жовтня 1921 р. демонструється фільм «Чорна Пантера», співавтором сценарію якого був Винниченко. Не забувають про Винниченка і в Україні. Київський державний драматичний театр імені Івана Франка здійснює постановку п'єси «Над». Проблеми сценічного втілення п'єс обговорювали з драматургом Костянтин Станіславський і Володимир Немирович-Данченко, Микола Садовський і Гнат Юра. Лесь Курбас у своєму «Молодому театрі» поставив «Чорну Пантеру і Білого Медведя» за участю режисера-постановника Гната Юри.

Володимир Винниченко — письменник світового рівня, проте у роки радянської влади його було викреслено з української літератури.

Після смерті Винниченка його маєток придбала Іванна Нижник-Винників, яка сплатила борги і стала володаркою садиби, охоронцем і упорядником його меморіальних речей і архіву. У 1990 рр. сприяла передачі кабінету Винниченка та його меморіальних речей у подарунок незалежній Україні. Меморіальний кабінет політичного діяча часів УНР передано до збірок Кіровоградського краєзнавчого музею. У Кіровоград передано книжкову шафу Володимира Винниченка та два письмові столи, його крісло та друкарську машинку «Мерседес», власний годинник, навіть мішечок із цяткою української землі, яку він скрізь возив із собою. На честь Володимира Винниченка названий Кіровоградський державний педагогічний університет.

ДЖЕРЕЛА:

Відродження нації. Ч. I. : репр. відтворення вид. 1920 р. / В. К. Винниченко. — К. : Політвидав України, 1990. — 348 с.; В. К. Винниченко. — К. : Політвидав України, 1990. — 328 с.; Відродження нації. Ч. III. : репр. відтворення вид. 1920 р. / В. К. Винниченко. — К. : Політвидав України, 1990. — 542 с.; Лепрозорій: роман / Володимир Винниченко; післямова Галини Сиваченко. — К. : Знання, 2011. — 382 с. Нова заповідь: роман / Володимир Винниченко; післямова Галини Сиваченко. — К. : Знання, 2011. — 350 с. — (Класна література). Чорна Пантера і Білий Медвідь: драми / Володимир Винниченко. — К. : Знання, 2014. — 253 с.

ВИХОВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ

ВИХОВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ — систематичний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і поведінку людей. Процес виховання політичного спрямований на розвиток суспільної і групової свідомості, самосвідомості окремої особистості. Здійснюється з метою підготовки громадянина до суспільного життя, формування переконань та норм поведінки, відповідних пануючим у суспільстві ідеям і загальнонаціональним інтересам, а також виховання у нього активної діяльної позиції щодо окремих явищ і політичного життя суспільства загалом. Мета, зміст і організація виховання політичного визначаються характером політичної системи суспільства і слугують інтересам її збереження і розвитку. Виховання політичне, як правило, здійснюється через поширення прийнятого у певній політичній системі типу політичної культури.

Виховання політичне включає два основних компоненти — раціональний (поширення необхідної політичної інформації) й емоційний (вироблення всієї сукупності політичних відносин). Обидва зазначені компоненти завжди перебувають у тісному зв'язку з конкретною політичною системою. В Україні з переходом до нової системи суспільно-політичних цінностей їхнє практичне втілення передбачає: корінне оновлення змісту, форм і методів вивчення соціально-гуманітарних дисциплін на основі фундаментальної перепідготовки викладачів, створення необхідних структур для безперервної підготовки відповідних фахівців; утвердження у суспільстві засобом широкої політичної просвіти населення і соціалізації особистості політичних знань (вивчення норм цивілізованої політичної поведінки, культури соціальних і міжнародних відносин, політичних технологій, правового статусу особи, механізму взаємовідносин між державами, партіями, громадськими структурами, виховання здатності до участі у політичному житті); створення і розвиток державної системи політичної освіти з ефективним використанням потенціалу політичної науки, яка базувалася б на фундаментальних цінностях, демократичній культурі, на ідеях свободи, соціальної справедливості та громадянського миру, поваги прав людини і законів держави.

Методи виховання політичного поділяються на прямі (переконання, примус, навіювання, наслідування) і непрямі (використання політичних символів і ритуалів, стимулювання нормативної поведінки та ін.). Засоби виховання політичного — різноманітні й передбачають індивідуальний і колективний рівень.

Необхідність забезпечення в Україні стійкого переходу до нового суспільного порядку і нового характеру взаємовідносин держави та громадянина диктує потребу засвоєння з раннього віку знань про символіку Української держави (прапор, герб, гімн), про історію країни з найдавніших часів, про принципи сучасного ефективного державного устрою, суть політичної влади і політичних режимів, виборчих і партійних систем. Усе це покликане сформувати в майбутніх поколіннях, з одного боку, національний патріотизм і політичну толерантність (лояльність до чужого), а з іншого — критичне ставлення до будь-яких форм офіційної пропаганди.

Ступінь інтенсивності виховання політичного у суспільстві залежить від питомої ваги політики й ідеології: чим вона вища і чим більше політична система зорієнтована на питання самозбереження, тим масштабнішою й інтенсивнішою є система виховання. У більшості країн сучасного світу система виховання політичного має державний характер або перебуває під державним контролем. Головним критерієм ефективності системи виховання політичного є політична поведінка суспільно-політичних груп і окремих індивідів.

ДЖЕРЕЛА:

Топчий, Л. В. Проблемы формирования политической зрелости студентов [Текст] : Учеб.-метод. пособие / Л. В. Топчий. — М. : Высшая школа, 1991. — 159с.; Бебек В., Головатий М.Ф. Політична культура сучасної молоді.-К.: Думка, 1996.; Лісовий В. Поняття політичної культури і сучасний стан політичної культури в Україні // Розбудова держави. — 1993. - № 3.; Рудакевич О. Політична культура України: руйнація та шляхи відродження // Розбудова держави. — 1995. - № 1.

ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО

ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО — це суспільство, яке базується на визнанні того факту, що ніхто не має монополії на істину (плюралізм), що різні люди мають різні погляди та інтереси, і що існує потреба в установах, які б захищали права усіх людей і давали б їм змогу жити разом у мирі і злагоді.

Термін «відкрите суспільство» вжито філософом Карлом Поппером у його книзі «Відкрите суспільство та його вороги», що вийшла друком у 1945 р. Основними рисами, що характеризують відкрите суспільство, є верховенство права, демократично обрана влада, інститути громадянського суспільства, захист прав меншин. Відкрите суспільство – це суспільство демократичного типу, що характеризується плюралізмом в економіці, політиці, культурі, розвиненими соціальними структурами, і правовою державою. Для

членів відкритого суспільства характерні типове раціонально-критичне мислення й відповідна установка поведження, можливість свідомо управляти соціальним розвитком і формувати державні інститути відповідно до демократичних принципів.

«Відкрите» суспільство у розумінні К. Поппера повністю демократичне. Воно не необмежене капіталізмом, але й не засновано на марксизмі або анархії: це самостійний варіант демократії.

Сьогодні великим прихильником ідей Поппера про відкрите суспільство є Джордж Сорос, який заснував у Нью-Йорку у 1979 р. Інститут відкритого суспільства, першу Східно-Європейську фундацію — в Угорщині у 1984 р. Сьогодні Дж. Сорос фінансує мережу фундацій, які працюють у 31 країні Центральної та Східної Європи і колишнього Радянського Союзу, а також у Південній Африці, Гаїті і США. Діяльність фундацій спрямована на розбудову і підтримку інфраструктури відкритого суспільства.

Фундації Сороса діють в Албанії, Азербайджані, Болгарії, Боснії і Герцеговині, Вірменії, Гаїті, Грузії, Гватемалі, Естонії, Казахстані, Киргизстані, Латвії, Литві, Македонії, Молдові, Монголії, Південно-Африканській Республіці, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії, Таджикистані, Угорщині, Узбекистані, Україні, Хорватії, Чехії, Югославії та інших країнах. Ці фундації орієнтовані на розбудову відкритого суспільства.

З цією метою вони підтримують програми та ініціативи у сфері освіти, громадянського суспільства, незалежних засобів масової інформації, розвитку мережі Інтернет та електронної пошти, видавництва, прав людини, мистецтва і культури, реформування соціальної, правової і економічної систем. Інститут відкритого суспільства — Нью-Йорк та Інститут відкритого суспільства — Будапешт створюють програми для вирішення проблем, що є спільними для багатьох фундацій, надаючи адміністративну, фінансову і технічну підтримку.

ДЖЕРЕЛА:

Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. Т. I. У полоні Платонових чарів / Пер. з англ. Олександр Коваленко. — К.: «Основи», 1994. — 444 с.; Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. Т. II. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / Пер. з англ. Олександр Буценко. — К.: «Основи», 1994. — 494 с.;

ПОЛІТИКА ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ

ПОЛІТИКА ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ - це політика, що проводиться США у Китаї з 1899 - до 1949 рр., початок і основу якої поклала доктрина Державного секретаря Дж. Хейя. Суть такого політичного курсу полягала

у тому, що у Китаї повинна проводитися вільна торгівля і вільне проникнення капіталів.

Китай до «опіумних війн» (кінець XIX ст.) був закритою для зовнішнього світу країною. Вся торгівля здійснювалася через провінцію Гуанчжоу, розташовану на півдні Китаю. Однак, у деякі частини іноземним державам вдалося проникнути: у XVI ст. португальці закріпилися у місті Аоминь (Макао), у XVII ст. голландці захопили Тайвань. У XIX ст. Китай починає втрачати свою впливовість. Причиною цього стали «опіумні війни». За підсумками трьох воєн Китай надавав пільги англійським купцям, віддавав в оренду Британії порт Коулун дозволяв вільне переміщення всім іноземним купцям і дозволяв торгівлю опіумом. Деякі дослідники порівнюють становище Китаю у той час з напівколонією.

Після проваленого «боксерського повстання» було вирішено поділити Китай на сфери впливу між Британією, Францією, Німеччиною, Росією і Японією. США не увійшли у число держав, які отримали «ласий шматочок» Китаю. Це і стало головним приводом для доктрини «відкритих дверей». Варто відзначити, що США вже у той час входили у число найбільших економік світу, тому виключення Америки з сфер впливу Китаю викликало невдоволення американського уряду.

Головний сенс доктрини полягає у наданні рівних можливостей для європейських держав і США у торговельній політиці у Китаї. США запропонували великим державам у своїх сферах впливу або на «оренований» території не перешкоджати інтересам інших держав і застосовувати китайський договірний митний тариф на всі товари, незалежно від того, де вони були зроблені. Пропонувалося також стягувати однакові збори за транспортні перевезення. Цими заходами забезпечувалися сприятливі умови для проникнення на китайський ринок американських монополій, а режим сприяння у торгівлі європейському капіталу зводився до мінімуму. У цілому, американці намагалися здатися благодійниками, так як європейські держави принесли багато лиха і розорення Китаю (опіумні війни), американці не брали участь у них, але хотіли отримати економічну вигоду у Китаї теж. Тому В. Хей запропонував доктрину «відкритих дверей», яка відкривала доступ американському бізнесу у Китаї.

Пізніше Вудро Вільсон практикував місіонерську дипломатію у Китаї. Так, найвпливовішими місіонерами були Чарльз Скотт і Вудбрідж. Місіонерські вчення у Китаї проповідували проти хабарництва, поборів, у загальному, всіх вад, притаманних китайської

бюрократії. Місіонери вірили, що Китай можна врятувати, проповідуючи Євангеліє. Місіонери переконали Вільсона, що кредити потрібно давати фізичним особам у Китаї і фірмам, а не китайському уряду. Також Вудро Вільсон сформував тепле ставлення американців до зусиль китайців по досягненню свободи і самоврядування з ідеями про те, що потрібно допомагати Китаю поширювати християнську мораль і допомогу. Місіонери сподівалися, що через таку політику Китай піде за американською чесноту. У той же час місіонерська діяльність - це була деяка «доріжка» для американського капіталу.

ДЖЕРЕЛА:

Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. Ростор-на-Дону: издательство «Феникс», 1997. – 640 с.; Польшологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.

ВІДРОДЖЕННЯ ЕПОХИ ПОЛІТИЧНА ДУМКА

У XVI ст. з початком занепаду феодалізму нав'язаний схоластикою аскетизм став поступатися культові людини, її інтересів і потреб, а божественне — природному, людському. Гуманізм тоді ще не був масовим, здебільшого він мав прихильників серед мешканців міст, представників інтелігенції, які у паростках нового ладу вбачали силу, здатну звільнити людину від середньовічного аскетизму. Нова епоха, що увійшла в історію під назвою Відродження (Ренесансу), символізувала передусім відродження і широке використання досягнень античної цивілізації.

Гуманісти-італійці слідом за Франческо Петраркою (1304—1374 рр.) засуджували політичний аскетизм, захищали ідею всебічного розвитку особистості, заперечували тиранію. Леонардо Бруні створює теорію республіканізму — найсправедливішого, на його думку, устрою суспільства, що є найголовнішою умовою реалізації свободи волі як свободи особистості. У XV ст. політичну ідеологію раннього гуманізму розвивають інші італійські мислителі, поглиблюючи поняття свободи особистості як громадянської свободи, як політичного права обирати і бути обраним до владних структур, як рівність громадян перед законом, як визнання необхідності існування представницьких органів, виконавчої системи й авторитетного суду.

Найвагоміший внесок у політичну думку зробив італієць Нікколо Макіавеллі (1469—1527 рр.), який у трактатах «Государ», «Міркування на I декаду Тіта Лівія» протиставив теологічному розумінню державної влади юридичний світогляд. Вважаючи силу основою права,

визначаючи поняття «держава» як загальний політичний стан суспільства, Макіавеллі стверджував, що людина втілює у собі злобність, агресивність, властолюбство, жадобу, брехливість, боязливість, малодушність, невдячність, зрадництво, лицемірство, ненависть, нестриманість тощо. Необхідність приборкання цих її рис і покликala до життя державу. Відстоюючи пріоритет світської влади, гостро критикував духовенство, а дворянство закликав знищити зовсім. Його ідеал державного устрою — сильна, жорстко централізована республіка, де владарюють представники народу, молоді буржуазії та виборний глава держави, який, враховуючи негативні якості людини, повинен бути «лисом, щоб бачити гадів, і левом, щоб нищити вовків». Для об'єднання суспільства правитель може використовувати будь-які засоби («мета виправдовує засоби»), навіть аморальність, нечесність, жорстокість, устрашіння, демагогію, наклепи, підступність, хитрість, віроломство тощо. Лише тоді республіка буде могутньою, виправдає своє призначення, коли правитель, відкинувши закони й принципи моралі, встановить правову авторитарну диктатуру «великого перетворювача». Держава, на думку Макіавеллі, — вищий вияв людського духу, а служіння державі — зміст, мета і щастя людини.

Сповідуючи і деякі гуманістичні ідеї, він неодноразово вказував на полярність інтересів бідних і багатих, висловлювався про справедливий і досконалий державний устрій, який повинен забезпечити політичну свободу людині, демократичне міське самоврядування. Мрія Макіавеллі — сильна республіка, яка гарантує своїм громадянам не лише розквіт свободи, а й рівність, привілеї, пом'якшення майнових відмінностей. Лише свобода і рівність, на його думку, здатні розвивати здібності особистості, втілювати у ній любов до загального блага і громадянські чесноти.

Ідеї всезагальної рівності людей, примітивного зрівняльного комунізму, усупільнення майна, ліквідації приватної власності захищали ідеолог селянських мас у Німеччині Томас Мюнцер (1493—1525 рр.) і німецькі анабаптисти. Вимоги свободи мислення, свободи переконання, свободи совісті, рівності мирян і духовенства розвивав знаменитий діяч Реформації в Німеччині, фундатор однієї з найвпливовіших течій у протестантизмі Мартін Лютер (1483—1546 рр.). При цьому він заперечував тезу про свободу волі, протиставляючи її власному гаслу про рабство волі. Жорстко полемізував з ним засновник християнського гуманізму Еразм Роттердамський (1469—1536 рр.) у працях «Про свободу волі»,

«Похвала глупоті», «Заступник» та ін. Його ідеали — освічена і гуманна монархічна влада, свобода духу, самоврядні міські громади, здоровий глузд, стриманість, миролюбність, простота.

В Англії ідеї майнової рівності людей, скасування приватної власності як причини їх нерівності, урівняльного розподілу, заперечення багатства й експлуатації людини людиною, обов'язковості праці для всіх, виборності органів влади, віротерпимості, свободи совісті проповідував гуманіст і державний діяч Томас Мор (1478—1535 рр.). Аналогічні погляди на межі XVI—XVII ст. висловлював й італійський мислитель Томмазо Кампанелла (1568—1639 рр.).

У Франції після закінчення Столітньої війни на початку XVI ст. утвердився абсолютизм, який настовхнув на опір певної частини дворянства. А політична ідеологія французького суспільства розвивалася завдяки старанням переважно юристів. Один з них — засновник пуританства Жан Кальвін (1509—1564 рр.), який, систематизувавши вчення Лютера, запровадив нову форму церковної організації, а проголошену його попередником свободу совісті звів до рівня свободи від католицизму. Послідовники Кальвіна у Франції — гугеноти — виступили як опозиція королю й католицькій церкві. Розпочалися релігійні війни, під час яких народжувалася політична ідеологія кальвіністів — монархомахів (грецьк. *monarches* — єдиновладдя, *maché* — боротьба). Виходячи з ідеї народного суверенітету і договірного походження влади, вони обґрунтували право на опір народів тиранам, право міських магістратів на відсіч монарху-тирану. Одним з виразників таких поглядів у XVI ст. був правознавець Франциск Готман, який доводив, що з давніх-давен народ обирає і скидає своїх королів і саме йому належить верховна влада. Ідеї народного суверенітету, права народу на збройне повстання, несумісності тиранії з природною рівністю і природною свободою сповідувало багато тогочасних мислителів Франції.

Доктрину суверенітету використовували і для захисту королівського абсолютизму. Наприклад, видатний французький мислитель Жан Боден (1530—1596 рр.) вважав, що суспільство формується під впливом природного середовища, а держава — кровногосподарських союзів, тобто сімей. Сформував вчення про суверенітет, який не може бути «змішаним», бо належить або королю, або аристократії, або народу. Це вільна від підпорядкування законам влада над громадянами і підданими. Суверен-монарх не підлягає законам, які видає сам. Він зобов'язаний лише поважати божественні,

природні закони, дотримуватись недоторканності приватної власності. Демократія для Бодена ненависна, але й тиранію він не приймав, визнаючи право народу на опір тиранові аж до його вбивства. Майнова нерівність людей таїть у собі загрозу державних переворотів, яким монарх-суверен повинен запобігати.

ДЖЕРЕЛА:

Каппони Н. Макиавелли / Пер. с англ. М.: Вече, 2012. — 352 с.; Тененбаум Б. Великий Макиавелли: Темный гений власти: «Цель оправдывает средства?» — М.: Яуза, Эксмо, 2012. — 480 с.; Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І. Історія вчень про державу і право. Навчальний посібник. — К.: Атіка, 2010. — 460 с.; Картунов О. В. Вступ до етнополітології: науково-навчальний посібник. — К.: ІЕУГП, 1999. — 300 с.; Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу. Навчальний посібник. — Х.: Консум, 2005. — 431 с.; Шульженко Ф. П. Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 304 с.; Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). — К.: Либідь, 2002. — 576 с.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

У Великому князівстві Литовському населення колишніх земель Київської Русі почувало себе у рівному становищі з титульною нацією. Більше того, знаходячись на більш високому щаблі культурного розвитку, вони навіть домінували у певних сферах суспільного життя. Так книжний варіант старобілоруської мови був прирівняний у правах з литовською і використовувався для ведення практично всіх державних справ. Українська і білоруська аристократія вільно посідала значні посади при князівському дворі у Вільно незважаючи на своє православне походження. В основу Литовського статуту, що регулював багато сфер повсякденного життя громадян держави, лягла Руська Правда. Недаремно у частини українських істориків Велике князівство Литовське отримало назву Литовської Русі.

На відміну від ситуації у Литовській державі, становище українців у землях, що попали під владу Польщі, як вже зазначалось вище, було значно важчим. Православній шляхті заборонялося займати високі державні посади, у міста королівська влада запрошувала на поселення ремісників з Німеччини та центральних польських земель, надаючи їм привілеї і забороняючи українцям селитися у центральних районах, а то й взагалі у міських межах, для українських селян вводилась панщина з такими ж високими нормами відробітку, як і у Польщі. Представники української еліти заради збереження своїх станових привілеїв масово переходили у католицтво.

Покатоличення і ополячення української провідної верстви було вкрай негативним фактором для нації. Однак як і кожне явище, крім

негативної сторони воно мало й певний позитив. Католицтво, а разом з ним і латинська мова відкрили для молодих представників західноукраїнської аристократії двері університетів Західної Європи. Тисячі і тисячі з них отримували освіту на рівні вищих тогочасних стандартів. Українські прізвища зустрічаються у списках студентів не лише Краківського, а й Празького, Болонського, Падуанського, Віттенберзького, Паризького та інших провідних університетів Європи. Потік української молоді до центрів освіти був таким великий, що в багатьох європейських містах навіть виникають спеціальні гуртожитки для студентів «з Рутенії».

Як зазначає І. Голенищев-Кутузов «У кінці XV і першій половині XVI ст. багато талановитих, але малозабезпечених дрібних шляхтичів і горожан руського походження у Галичині і Литві повинні були для отримання західної гуманістичної освіти перейти у католицтво і на кошти єпископа чи монастиря відправитись в Італію. Зрозуміло, що поїздки до «латинян» православне духовенство не заохочувало. Цим, очевидно, пояснюється те, що такі визначні представники західноруської освіченості цього періоду, як Оріховський-Роксолан, Павло Русин з Кросна та Франциск Скорина були католиками».

При цьому дехто з молодих шляхтичів та міщан, що прийняли католицтво та отримали освіту у Західній Європі, під впливом ідей Відродження та Реформації зовсім не збирався відмовлятися від своїх національних коренів.

Одним з найбільш визначних українських політичних мислителів європейського масштабу був Станіслав Оріховський-Роксолан (1516-1566 рр.). Він народився в с. Оріховці Перемишлянської округи Руського воєводства у родині шляхтича і дочки православного священика. Початкову освіту майбутній вчений отримав у Перемишлі, згодом навчався у провідних університетах тогочасної Європи — Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському, вдосконалював свої знання у Римі, Венеції, Лейпцігу. Одним з наставників талановитого юнака з України був видатний німецький реформатор Мартін Лютер, який навіть поселив Ст. Оріховського у себе вдома на час навчання. Він був знайомий з багатьма своїми видатними сучасниками — Альбрехтом Дюрером, Лукасом Кранахом-старшим, Гаспарі Контаріні, кардиналом Коммедоні та ін.

Станіслав Оріховський-Роксолан був вченим європейського масштабу. Його праці неодноразово перевидувались в різних європейських столицях і користувалися популярністю у сучасників. На

жаль сучасною українською мовою перекладено і видано лише незначну частину творчої спадщини вченого. Значно більше його твори видавались і аналізувались у Польщі, де Оріховського вважають польським вченим. Однак, незважаючи на приналежність до католицької конфесії, він ніколи не забував своїх національних коренів і походження.

Однією з самих відомих і популярних серед сучасників Ст. Оріховського-Роксолана є його дві промови «Про турецьку загрозу», в яких він підняв важливу на той час для християнської Європи проблему стримування експансії мусульманської Туреччини. Говорячи про ту загрозу, що її несе для європейської цивілізації турецький наступ, вчений, звертаючись до польського короля Сигізмунда, пропонує створити коаліцію християнських володарів, які повинні заради спільної справи виступити єдиною, згуртованою силою».

Відзначаючи невігідність для Польщі договорів укладених з Туреччиною, Ст. Оріховський-Роксолан радить королеві Сигізмунду відмовитись від їх виконання. Однак для виправдання відмови він знаходить аргументацію прийнятну для європейської традиції і норм міжнародного права: «Не по словах, а по ділах ми повинні визначати ціну доброчесності законів і угод. А якщо певні договори не виконувати, якщо їх не дотримуються однаково обидві сторони, або якщо договір порушує бодай частково хоч одна з договірних сторін, то інша теж може договору не дотримуватись».

Підготовка держави до майбутньої війни передбачає наведення в ній порядку і якнайкращого її облаштування. При цьому Ст. Оріховський-Роксолан спирається на концепцію ідеальної держави давньогрецького філософа Платона, згідно з якою суспільство повинно бути поділене на стани, кожен з яких виконує свою, чітко визначену функцію. Проблема організації державної влади, яка б давала можливість якнайкращим чином розвиватись суспільству і кожному його членові є однією з головних в теоретико-політичній спадщині Ст. Оріховського-Роксолана. Їй присвячено більшість його праць серед яких центральне місце займає «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу» написане у 1543 р. і доопрацьоване у 1548 р. У цій праці вченим піднімаються проблеми сутності та призначення королівської влади та держави, організації державного життя, прав та обов'язків влади і громадян.

Слідом за Платоном, вчений вважає, що саме мудреці-філософи можуть правильно керувати таким складним організмом, яким є держава. Якщо ж король не відповідає цьому ідеалу, то державу і її

громадян чекають різноманітні негаразди. «Чи ти знаєш, хто ти? Король. Отож, ти правитель, а я підданий, а тому ти мудріший за мене. Якщо ти мудрий, тоді і я вільний, багатий, щасливий. Ну а якщо ти не мудрий? Тоді я раб, бурлака, вигнанець... Внаслідок цього ти вже бачиш, певно, наскільки я переконаний, що твоє сумління благає, щоб ти по змозі вчився. Лише таким чином ти збережеш мені, перебуваючому в небезпеці, вітчизну, права і свободу».

Зазначаючи, що керування державою — це одне з найважчих занять людини у світі, Ст. Оріховський-Роксолан не зводить мудрість правителя лише до певної суми знань. Мудрість — це поєднання розуму з моральними чеснотами, які, у свою чергу, виникають як наслідок освіченості монарха. Адже той, хто володіє справжнім знанням, вважає вчений слідом за Сократом, не може чинити всупереч моралі.

Однак, яким би мудрим не був монарх, керувати таким складним механізмом як держава він, сам не зможе. І тому, на думку вченого, не менш важливим для процвітання суспільства ніж мудрість короля є питання про тих, на кого він зможе спиратися у своїй діяльності. Оточення короля повинно добиратися з найкращих людей держави.

Звертаючись до короля Ст. Оріховський-Роксолан, по суті, формує перелік тих якостей, якими повинен володіти будь-який претендент на включення до політичної еліти держави: «Будь прихильним до добрих мужів, які про гаразд держави дбають, на їх прохання звертай більше уваги, ніж на прохання тих, що негідним наміром посад домагаються. А коли люди, схильні до пиятики, зманіжені і розбещені, почнуть вимагати в тебе почестей, скажи їм відверто, що державні посади ти надаєш лише мужам чесним, шляхетним і стриманим: таким, що вміють і правду говорити, і мужньо діяти, і які не підлабузники, не зманіжені і не п'яниці. А іншого ґатунку людці не вшанування, а кари гідні».

Найгіршим же варіантом для підданих буде якщо король оточить себе не достойними громадянами, а підлабузниками. Вони, улещуючи короля, не допускатимуть до нього дорадників і сприятимуть узурпації ним всієї влади і перетворенню на тирана.

Такий сміливий виступ проти можливості безмежності королівської влади багато в чому пояснюється самим характером організації державної влади в польській державі який видно з самої її назви — Річ Посполита, тобто «справа народу. Влада польського короля обмежувалась Сеймом, що представляв інтереси шляхти і духовенства і Сенатом, що складався з представників аристократії.

«Вся світська влада розділяється передусім на короля і сенат, і цим двом сторожам (обом, кажу!) вручається».

Постановка Ст. Оріховським-Роксоланом питання про необхідність монарху здобувати прихильність підданих приводить його до необхідності вирішити проблему «Хто в державі більше: закон чи король?». Відповідь не це питання дозволяє, на думку вченого, відрізнити просвічену монархію від тиранії.

Вільна держава (як ідеал державної організації), на думку мислителя, має базуватися на справедливому судочинстві, в основі якого повинне лежати право, що базується на моралі. Закон у державі — це правові норми, що стоять на сторожі справедливості повинен бути неодмінним чинником державної організації і разом з етикою є основою держави.

Звернення до питання ролі закону у організації відносин між громадянами держави привело Ст. Оріховського-Роксолана до необхідності поставити питання про природне право. Він навіть написав з цього приводу спеціальну працю — «Про природне право» яка, на жаль, до нашого часу не збереглась, але про основні ідеї якої можна судити завдяки її цитуванню у працях інших вчених та з інших робіт вченого. над слабшим". Душею держави вважав справедливість, яка полягає в тому, Щоб кожний отримав те, що йому належить: спокій, свободу, можливість.

Дотримання природного права, згідно з концепцією Ст. Оріховського-Роксолана, є основою нормального розвитку суспільства, забезпечення умов для гідного життя його членів. Однак реалізація цього ідеалу не можлива без дотримання принципу загального блага, тобто блага народу, що виражався у патріотизмі, служінні державі, підкорення особистих інтересів громадян ідеї спільного блага.

Думка про зміну поглядів вченого наприкінці життя є доволі поширеною серед дослідників його творчості. При цьому зауважується, що мислитель попав під вплив ідеологів контрреформації. У написаній за три роки до своєї смерті роботі «Польські діалоги політичні» Ст. Оріховський-Роксолан дещо змінив свої погляди на проблему співвідношення світської та церковної влади. Хоча ця зміна, на нашу думку, не порушує загальну логіку його політичної концепції. Виходячи з ідеї про необхідність строгого розмежування обов'язків у державі між різними станами, вчений доходить до думки, що королівська влада не матиме достатнього авторитету серед громадян без її освячення церквою. Адже священики відповідають у державі за душу народу і освячення влади польським

архієпископом надає їй моральної сили і переваги. Саме тому церковна влада стоїть вище королівської: без папського благословення не буде архієпископа і священників, не буде їх — не можливо помазати на царство короля, а не буде короля — не буде й королівства.

Розглядаючи структуру організації влади Ст. Оріховський-Роксолан, до певної міри, сформулював вихідні ідеї органічної концепції держави. Він представляв Польщу як своєрідне коронне тіло, що складається з короля, королівської ради (сенату) і поспільства. Жилами цієї держави були право і привілеї її громадян.

Станіслав Оріховський-Роксолан — це видатний представник української політичної думки епохи Відродження європейського масштабу. Його погляди на проблему сутності та походження держави, принципів організації влади, стали певним етапом у розвитку політичної думки і знайшли свій розвиток у його ідейних спадкоємців. «Оріховський у цьому питанні виявився попередником таких буржуазних мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж. Боден, та ін. На Україні і у Росії ці ж ідей пізніше розвивали полемісти, діячі Києво-Могилянської академії, зокрема Ф. Прокопович, у бібліотеці якого знаходилась історична праця Оріховського «Літопис».

У XVI ст. і польська держава вигідно вирізнялась серед країн тогочасної Європи релігійною і політичною толерантністю. Українська і білоруська шляхта знайшли у ній зручний спосіб долучитись до станових привілеїв європейського дворянства і зберегти своє майно і владу. Після остаточного поділу київської митрополії 1458 р. на московську і литовську, православна церква в Україні і Білорусії також змогла досягти певної незалежності від московських царів, що претендували на спадщину Рюриковичів. Як зазначав І. Голеніщев-Кутузов: - «Якщо ми безпристрасно розглянемо стан православної церкви у Литві у часи короля Сигізмунда I і Сигізмунда Августа, ми переконаємось, що у першій половині XVI ст. не можна говорити про те, що уряд примушував православне населення Львова приймати католицтво чи унію з Римом. Сигізмунд I був віротерпимим і прагнув здобути з династичних та політичних розрахунків прихильність своїх православних підданих. Попередні заборони (будувати нові храми, займати православним вищі посади у державі) були мовчазно анульовані. Православні магнати Острозькі, Радзівіли, Сапєги призначались канцлерами, гетьманами і намісниками. Сигізмунд навіть проголосив себе «верховним захисником православної церкви». Аналогічно діяв щодо православних і король Стефан Баторій.

Подібна політика польських королів сприяла протидії експансії московських царів на православні землі Східної Європи. Тим більше, що їх свавільство щодо своїх магнатів та церковної верхівки, особливо за часів правління Івана IV Грозного, не викликало особливих симпатій у православних підданих монархів Речі Посполитої.

Ситуація змінилась за часів Сигізмунда III Вази, який «перейшов до системи примусу і утисків іновірців, яка стала однією з причин політичних невдач Польщі у XVII ст.».

Але і у часи його попередників рівноправність церков була у значній мірі формальною. Після укладення Люблінської унії 1569 р., яка проголосила створення федеративної Речі Посполитої у складі Польського Королівства і Великого князівства Литовського, новоутворена держава своїм першочерговим завданням мала досягнення політичної єдності. «Польсько-Литовська держава того часу була типовою феодальною «клаптевою» державою, що складалась з окремих країв, слабо пов'язаних економічно і політично, неоднорідних у національному і віросповідальному відношеннях» У ситуації наявності у державі значних територій, що були населені православними і протестантами проблема єдності визначалась як питання конфесійної однорідності. Без духовної єдності, а вона у середньовіччі трактувалась не інакше як релігійна, не могло бути єдності політичної новоутвореної федеративної Речі Посполитої.

Ця проблема не проходила повз увагу не лише політиків і церковників, а й політичних мислителів тогочасної польської держави. Ст. Оріховський-Роксолан, сам будучи католицьким священиком, звернувся з листом до краківського єпископа П. Гамрата, в якому запропонував укласти рівноправний союз між католицькою і православною церквами у Речі Посполитій з метою забезпечення єдності держави і рівноправності її громадян. Однак, клір католицької церкви, відчуваючи за собою силу держави і її католицьких королів, цю ідею відкинув і висунув натомість ідею унії під зверхністю римського папи із збереженням за православними їх традиційної релігійної обрядовості.

Згідно з Люблінською унією Польща і Литва об'єднувались в єдину державу із спільним монархом і сеймом, зберігаючи в той же час окремі військо та грошову одиницю. Українські землі, що знаходились у складі Литовського князівства, за винятком Берестейщини, переходили до складу польської корони.

Значно важчими були наслідки Люблінської унії для українського селянства. Воно втратило право власності на землю, було значно

збільшено панщину, обмежувалось право вільного переходу від власників. В той же час, освоєння «нових» земель, які шляхта отримувала від польських королів на українських землях, привело до збільшення густоти населення в них. Зацікавлення в якнайшвидшому залюдненні своїх нових володінь магнати надавали поселенцям так звані «слободи», тобто звільнення на тривалий час (від 10 до 20 років) від виконання панщини. На землях центральної України формувався суспільний прошарок, що зважав відчувати себе особисто вільними і покладатися переважно на власні сили у протистоянні загрозі татарських наскоків.

Люблінська унія вплинула і на становище православної церкви в Україні. Вона починала відчувати все більший тиск з боку католицького кліру, особливо з приходом до Польщі ордена єзуїтів, що користувався прихильністю Сигізмунда III Вази. Польський єзуїт білоруського походження П. Скарга виступив з різкими нападками проти православної церкви, яку він звинуватив у схизмі (розколі) всесвітнього християнства і у тому, що Константинополь, надавши східним слов'янам християнську віру не надав грецької мови, яка, нарівні з латинською, є придатною для досягнення божої благодаті. При цьому П. Скарга зовсім не заперечував проти існування української і білоруської писемності, закликаючи короля відкривати школи для навчання місцевого населення рідною мовою. Але навчання повинно було включати і вивчення класичних мов, що мало сприяти прилученню до світової духовної скарбниці.

Реакцією на подібну поведінку переважної частини вищого православного духовництва в Україні стало створення мирянами організацій, що отримали назву братств, для захисту духовних інтересів і потреб своїх членів. Першим з них стало створене у 1585 р. у Львові Успенське Ставропігійське братство, до якого ввійшли православні міщани, шляхта та священики міста. Слідом за ним почали утворюватись братства по більших та менших містах Галичини, Волині, Холмщини і Правобережжя. Найбільш відомими були Рогатинське (1589), Городоцьке (1591), Перемишльське (1592), Київське (1615) та Луцьке (1617). При деяких братствах відкривались друкарні, книгарні, бібліотеки (як, наприклад, при львівському), школи, що отримали назву «братських». Найвідомішою з них стала київська, з часом перетворена на колегіум, а у подальшому — академію.

Православні братства взяли на себе функцію оборони прав православ'я, яку до того виконували окремі великі феодали — Острозькі, Хоткевичі, Вишневецькі, Слуцькі. Тепер справа захисту

православ'я в Україні перестала залежати від волі окремих осіб і стала справою організованих груп населення. Крім того, ряд братств прагнув не лише підтримувати церкву, а й вважав за можливе втручатись в її справи, навіть у теологічні питання. Цьому сприяло також і отримання деякими з них статусу ставропігійного, тобто виведення з-під духовної юрисдикції місцевого єпископа і прямого підпорядкування константинопольському патріарху. Виникали й майнові суперечки між братствами і вищим православним кліром за церковне майно. Так, наприклад, львівське братство вело досить запеклу боротьбу з місцевим єпископом Г. Балабаном за контроль над маєтностями.

Цілий комплекс причин — незадоволення вищого православного духовенства своїм становищем у Речі Посполитій у порівнянні з католицьким єпископатом і діяльністю братств, прагнення магнатів України і Білорусі урівнятися у правах з католицькою шляхтою, необхідність для польських королів досягти духовної і політичної єдності своєї держави, експансія польських магнатів і католицької церкви на «східні креси» і необхідність духовного обґрунтування цих процесів — все це разом взяте привело до однієї з найважливіших подій в українській історії, що у значній мірі визначила її подальше протікання, — Берестейської унії 1596 року.

Унію не можна розглядати лише як закулісну змову частини православного кліру України і Білорусі з Римом і польськими магнатами. Значних зусиль до її укладення доклали і українські магнати, зокрема такий відомий захисник православ'я як князь К. Острозький — засновник академії у м. Острозі (1580), шкіль у Турові та Володимирі, меценат, коштом якого 1581 року було видано перший повний текст Біблії слов'янською мовою. Своє бачення можливого союзу між православними і католиками він виклав у листі від 21 червня 1593 р. до володимирського єпископа Іпатія Потія. Лист цей був переданий слугами князя Василем Суразьким і «паном Вишенським», в якому дехто з істориків схильний бачити одного з найнепримиренніших у близькому майбутньому противників унії І. Вишенського.

Пошуки виходу з кризи православ'я в Україні для К. Острозького були спробою захистити права українців (в першу чергу — магнатів, шляхти і духовенства) перед асиміляторською загрозою з боку католицької Польщі. Адже питання зміни віри в цю епоху було рівнозначними переходу до іншої національності. Спертись у цій боротьбі він не міг ні на константинопольського патріарха, що сам жив як фактичний полоняник турецького султана, ні на Москву, що з

Острога, з його плеканням ідеалів європейського Відродження, видавалась дикою варварською країною, де від царської сваволі не може захистити ні родовий титул, ні церковний сан.

Унія, за якою православні України і Білорусі зберігали свої обряди, ієрархію, церковну автономію, змінюючи лише підпорядкування церкви з константинопольського патріарха на папу римського, багатьом здавалось досить вдалим виходом з існуючої ситуації. Однак поведінка православних єпископів, що на таємній нараді 1590 р. у м. Белзі порушили питання про унію з Римом, а 1595 р. двоє з них (1. Потій та К. Терлецький) таємно відбули до Риму, де папа Климентій VIII офіційно проголосив про визнання унії, викликала бурю незадоволення серед православної громадськості. Як зазначає О. Субтельний «Найвидатніший її представник князь Острозький був розлючений не самою унією, а тим, в який спосіб її було укладено. У широко розповсюдженому листі він оголосив чотирьох єпископів «вовками в овечій шкурі», які зрадили свою паству, й закликав віруючих до протесту. Надіславши офіційну скаргу королю, яку було проігноровано, Острозький вступив у антикатолицьку спілку з протестантами, погрожуючи підняти збройне повстання. Водночас по всіх українських та білоруських землях православна знать збирала свої місцеві ради (сеймики), на яких гнівно засуджувала унію. Перелякані такими подіями, ініціатори всієї справи Балабан і Копистецький зреклися своїх колег та оголосили про свою формальну опозицію унії».

Для розв'язання конфлікту 1596 року у м. Бресті було скликано церковний з'їзд, який, однак, після того як стало зрозумілим, що православні і прибічники унії разом з представниками короля та католицького духовенства не знайдуть спільної мови, розколовся на два самостійних. Учасники обох з'їздів, православного і уніатського, гнівно засудили один одного, але не змогли досягти своєї головної мети. Православним не вдалось добитись від короля скасування унії і позбавлення її ініціаторів духовного сану, а уніатам — підпорядкувати собі всю православну церковну ієрархію України і Білорусі. Берестейський з'їзд призвів лише до ще одного розколу серед українців. Цього разу — релігійного.

Події 1596 р. у Бресті викликали до життя величезний потік праць, що склали окремий жанр — полемічну літературу. Першим вступили в полеміку захисники унії і її найбільш талановитий пропагандист єзуїт П. Скарга, який 1597 року видав твір під назвою «На захист Брестської унії». Відповіддю протилежного табору був «Апокрисис», написаний автором, що сховався під псевдонімом Христофор Філалет.

Хоча до нашого часу не встановлено, хто ховався за цим псевдонімом, який у перекладі з грецької означає Христоносець Правдолюб, однак більшість дослідників подій цього часу вважають, що ним був прибічник князя К. Острозького шляхтич Мартин Броневський (Бронський). При цьому досить промовистим є той факт, що М. Броневський не належав до православ'я, а був протестантом-соцініанцем. Соцініанці — досить впливова у тогочасній Речі Посполитій протестантська течія, що домагалась зрівняння у правах з католиками і доволі активно підтримувала у цьому питанні православних. Як відзначає М. Кралюк: «Пропагуючи своє віровчення, соцініани підтримували таємні зв'язки з представниками антикатолицької і антипапської опозиції в Україні. Зокрема у топографії соцініанина Олексія Радецького було надруковано полемічні твори на захист православ'я «Ектезис» і «Апокрисис» (польською мовою), а також «Трагедія руська» — один з перших українських світських драматичних творів».

Цілком вірогідно, що «Апокрисис» було написано безпосередньо на замовлення К. Острозького, якому, один з найпалкіших і найталановитіших захисників унії П. Скарга, присвятив виданий 1577 р. трактат «Про єдність костелу божого під єдиним пастирем». П. Скарга прагнув повернути одного з найбільших українських православних магнатів, що користувався величезним авторитетом, до справи об'єднання церков.

Автор «Апокрисису», даючи відповідь на писання захисників унії, підкреслює, що справжня мета католицької церкви у справі об'єднання церков зовсім не у встановленні миру серед християн. Він запитує уявного опонента: «Чи то правда, що дієпис твердить, що папа зі своїми ведучи грецької віри людей під свою зверхність, не жодного пожитку свого, а тільки духовної втіхи, згоди, милості християнської і постраху еретиків і турків шукає?». І відповідає, що римський престол прагне утвердити не лише свою духовну владу, а й вплив у світських справах, заявляючи, що перший римський папа отримав владу над всім християнським світом від самого Ісуса Христа. При цьому, заручившись підтримкою польської влади, католицька церква бореться з православ'ям на українських і білоруських землях не стільки силою переконаності і твердості у вірі, скільки силою зброї і відкритим насильством.

Захист свободи віросповідання, свободи сумління — одне з головних завдань Хр. Філалета. При цьому він вибудовує свою аргументацію спираючись не тільки на питання церковної догматики, а

й на положення політичної науки. Зазначаючи, що всі громадяни Речі Посполитої присягають королеві і беруть на себе рівні зобов'язання перед ним і державою, полеміст робить висновок, що всі вони повинні бути рівними і у своїх правах, незалежно від конфесійної приналежності. Крім того, не лише піддані присягають королю, але й він, при вступі на престол присягає народу, державі і її громадянам. Взаємна присяга є ніби своєрідним договором між королем, як втіленням держави, і її громадянами, незалежно від того до якої церкви вони належать. Таким чином, вибір віри є справою особистого сумління кожної людини у державі, а рівність громадян у правах зумовлюється рівністю їх обов'язків.

Коли ж король, визнавши верховенство папи, змушений буде надавати переваги одній із церковних концесій, його держава може опинитись під загрозою внутрішнього конфлікту. Монарх, для забезпечення власного спокою і процвітання держави, повинен шанувати права і свободи своїх підданих.

Оцінюючи діяльність Хр. Філалета І. Огородник і М. Русин відзначають: «За реальних умов того часу Христофор Філалет у руслі реформаційних ідей прагнув дати ідеологічне обґрунтування прав українського народу, розкрити антинародну загарбницьку сутність католицизму і уніатства. Він рішуче виступав проти релігійного гноблення українців, вимагав рівних прав світських людей усіх станів у вирішенні питань церковно-суспільного життя, показував земне походження інституту римських пап, спростовуючи тим самим правомірність їх зазіхань правити всім християнським світом».

«Апокрисис» Христофора Філалета є надбанням не лише української, а й загальноєвропейської гуманістичної культурної спадщини. У колі острозьких літераторів вчений займав провідне місце і його вплив на молодше покоління полемістів був досить значним.

Одним з найяскравіших представників полемічної літератури є монах Афонського монастиря Іван Вишенський. Він народився між 1545 і 1550 роками у с. Вишня Судова в Галичині. Офіційна освіта його була нижча. Молодим І. Вишенський проживав на Волині, бував, як він сам згадує в своїх писаннях, у Луцьку. За свідченнями істориків, певний час посідав якесь становище при дворі князя Костянтина Острозького. Цілком можливо, що на його освіту вплинуло і знайомство з Острозькою академією, ректором якої в той час був знаний письменник-гуманіст Герасим Смотрицький. У 70-х рр. І. Вишенський стає монахом Афонського монастиря, що міститься на

території сучасної Греції. Там він, за винятком кількох приїздів в Україну у 1604-1606 рр., прожив до самої своєї смертідесь після 1620 р.

Берестейська унія викликала різко негативну реакцію Івана Вишенського, який виступив не лише проти католицької експансії на православні землі України і Білорусі, а й за повернення до чистоти віри і норм громадського життя первісного християнства. Викриваючи приховані наміри ініціаторів унії, у роботі «Краткословна відповідь Петру Скарзі» він писав, що їх метою є «аби народу руського вольності, а своє сумління і присягу зламав, якщо до латини не приложаться, руський народ припущений не був». При цьому І. Вишенський підкреслює, що справжньою метою спроб примусити українців зректися батьківської віри і, тим самим, своєї національності є прагнення заволодіти їхніми душами і майном, відібрати їх вольності і багатства.

Справжня причина унії — у зажерливості влади духовних і світських, як католиків, так і тих православних, що дали, у пошуках власної вигоди, згоду на відречення від віри предків. Він вважає, що представники багатих верств суспільства спокушені диявольськими приладами світського життя і несуть печать найтяжчого гріха — гордині. «А коли ти показати то не можеш, чим ти ліпший від хлопа, а сам гордістю чинишся, як же ти духовним чи навіть простим християнином зватися можеш».

І. Вишенський виходив з того, що неспотворене, ранне християнство містить у собі основоположні демократичні засади — рівність, братерство, свободу, справедливість. А причиною соціальних негараздів — тиранії, деспотизму, нерівності, насильства людини над людиною, є абсолютизація спокус і принад світського життя і породжені жадібністю багатство, розкіш і прагнення до необмеженої влади і панування над іншими.

Для ліквідації соціальної нерівності і порушення істинних принципів організації людського співжиття «Вишенський висунув гуманістичну вимогу перебудови суспільства згідно з засадами справедливості, правди, рівності, щоб бідні, «голяки» могли жити нормальним людським життям, звільнитися від гнобителів».

Рівність — це головний принцип організації міжлюдських відносин. І ця рівність детермінується двома причинами — природою і Богом. Всі люди від природи є рівними, бо складаються з однієї й тої ж субстанції, незалежно від соціального стану. Звертаючись до можновладних опонентів І. Вишенський ставить доволі риторичне з

його точки зору запитання: «Або ти не холоп такий же, скажи мені! Або ти не таж матерія, глина і персть... Або ти не те ж тіло і кров! Або ти не таж жовч, харкотини, слина і тління! Або ти з каменю витесаний і не маєш кишок і слизу хлопського». Всі є рівними і перед Богом, який один є справжнім повелителем світу і людської долі. Але й Ісус Христос, за І. Вишенським, показуючи приклад, велич свою доводить через служіння людям: «Сам всім, а не одному ноги умив і першість в послідності, а не господські всім зобразив».

Королі, царі та інші можновладці переважають всіх інших лише своєю владою, а кров'ю, плоттю і смертю вони є рівними з своїми підданими. А всі разом люди є рівними перед Богом. З цього Іван Вишенський робить висновок про те, що оскільки особа якій належить влада є рівною зі своїми підданими, постільки її влада може і повинна бути обмежена. Властитель, як і будь який смертний, може припускатися помилок, а отже, і повинен нести за них відповідальність. Влада державна є незаперечною лише тоді, коли властитель підкоряє особисті пристрасті основному — забезпеченню найбільшого блага для підданих у відповідностях з Божими заповідями.

Відкидаючи єдиновладдя і волютаризм у політичному житті суспільства 1. Вишенський висуває натомість концепцію соборноправності. Соборноправність впливає з основоположних принципів організації церковного і суспільного життя громад ранніх християн.

Соборноправність І. Вишенського відкидає саму необхідність існування державного апарату для регулювання суспільного життя. Його повинно замінити громадське самоуправління. При цьому він вважає, що в основі такого способу регулювання міжлюдських відносин повинна лежати ліквідація майнової нерівності членів суспільства. Допускається лиш «мала власність» для підтримання земного існування, за умови, що вона зароблена чесною працею. «Велика» ж власність, як породження жадібності і передумова прагнення до панування над іншими, викликає у афонського монаха стійке несприйняття.

Аналізуючи витоки ідеї І. Вишенського про соборність як принцип організації суспільного життя, І. Франко відзначав: «Основою організації суспільної у нього була церков, щоправда, у розумінні далеко ширшій, ніж воно утерлося тепер. Під церквою розумів Вишенський не тільки духовенство вище і нижче, але і всіх вірних, котрі мали право забрати голос у ділах церковної адміністрації, а

навіть догматичних... всі діла чисто світські повинні були рішатися зі становища церковного».

Талановитий письменник-полеміст є виразником антивладних настроїв найбільш бідніших плебейських мас тогочасної України, які, не знаходячи перспектив у реальному житті, звертались до утопічних ідеалів раннього християнства. На думку П. Яременка «Серед полемістів Іван Вишенський найсильніше і найширше виявляє свій «хлопський» демократизм, обстоюючи і захищаючи інтереси найбільш бідніших верств міщанства і селянства. З цих позицій письменник бореться художньо-публіцистичним словом проти феодально-шляхетської системи гніту і дискримінації, проти душителей соціальної і національної свободи українського народу».

Полеміка І. Вишенського з уніатами виходила далеко за межі суто релігійної проблематики. Відстоюючи інтереси і виражаючи настрої найбільш бідніших соціальних верств України, він жорстко критикував владоможців безвідносно до їх віросповідної і національної незалежності. Тим самим, безумовно талановитий письменник продовжував посилювати відчуженість українських панівних верств від іншої частини народу.

Ця відчуженість зменшувала шанси відродити державну незалежність українських земель, що перебували в складі Речі Посполитої, відкидала можливість побудови українським народом власної держави на довшу історичну перспективу. Однак проблема української державності не хвилювала І. Вишенського, оскільки його ідеал — соборноправність, як форма громадського самоуправління, що повинна замінити собою державний управлінський механізм з його потенціями до пригнічення людини людиною, до нав'язування масам волі одиниць.

Оцінюючи соціально-політичний зміст літературної спадщини І. Вишенського І. Франко відзначав, що полеміст «взиває до сепаратизму суспільного, а може й політичного від католицької Польщі, але сепаратизм той має бути якийсь пасивний, а про діяльний опір, про супротивлення властям... у Вишенського немає й спомину».

Цікавим твором початку XVII сторіччя була написана, ймовірно священиком Львівського братства Андрієм Вознесенським, «Пересторога». Її автор намагається знайти в історії власного народу корінні причини такого, антипатріотичного, на його думку, явища як Берестейська унія. Відхід церковної верхівки від своїх обов'язків служіння вірі і власному народу, пошуки тими, хто стояв на чолі нації,

почестей при чужих дворах, турбота про власні привілеї та маєтності — ось головна причина занепаду церкви.

Автор «Перестороги» звертає увагу на те, що ті, хто був покликаний стати духовними провідниками народу, захопившись пошуками матеріальних благ, залишили українські маси напризволяще і виявились нездатними здійснити свою місію.

Розкол українців на православних і уніатів викликав велике занепокоєння у тих представників української шляхти і духовенства, які не втратили відчуття своєї відповідальності за власний народ. Ідея необхідності подолання розколу, «примирення Русі з Руссю», знаходила своє втілення у діяльності багатьох визначних діячів нашої історії. П. Яременко зазначає, що шукаючи основу для досягнення національної єдності і подолання релігійного розколу «Йов Борецький, Мелетій Смотрицький, Петро Могила створюють ініціативну групу у межах ієрархії для переговорів з лідерами уніатського табору, щоб все ж таки якось домоглись подолання розколу між православними і уніатами. Йшлося про обопільні поступки і узгодження. На певному етапі цих переговорів з'явився навіть проект створення окремого київського патріархату... Але з невідомих причин до згоди не дійшло».

Невдача з ідеєю створення окремого київського патріархату спонукала шукати інших шляхів вирішення проблеми подолання розколу нації за конфесійною ознакою. Після глибоких роздумів і таємних нарад з київським митрополитом Йовом Борецьким 1624 р. Мелетій Смотрицький вирушив до свого наставника по Острозькій академії Кирила Лукаріса, що на той час посів константинопольський патріарший престол. Дослідники української історії цього періоду вважають, що головною метою подорожі було отримання від патріарха грамоти з дозволом на воз'єднання православних і уніатів в єдиній українсько-білоруській митрополії на основі визнання римського папи головою християнства. Але ослаблений константинопольський патріархат, що, як часто писали уніатські полемісти, знаходився майже під повним контролем турецького султана, не збирався втрачати такий «ласий шматок», та ще й на користь свого давнього конкурента — Риму. І тому ще одна спроба досягти національної єдності закінчилась невдачею.

Однак не лише унія несла у собі зерно національного розколу. У 1591 р. дрібний український шляхтич і гетьман реєстрових козаків Криштоф Косинський використав у своїй суперечці за маєтності з князем Янушем Острозьким козаків, до яких незабаром приєдналися селяни. Повстання, що вибухнуло, охопило Брацлавщину, Волинь та

Київщину і швидко набуло антифеодалного характеру. Проти повстанців виступив родич Януша і найбільший український магнат, «оборонець православ'я» князь Константин Острозький.

Незабаром після поразки повстанців на річці П'ятка вибухнуло нове повстання під приводом козацького ватажка Северина Наливайка. Козаків знову підтримали селяни і повстання швидко охопило значну територію. Повстанці громили панські маєтки без огляду на національну та релігійну приналежність їх власників. У відповідь місцева шляхта звернулася за допомогою до Варшави і коронне військо на чолі з гетьманом С. Жолкевським розгромило повсталих. Учасники повстання були жорстоко покарані, а сам С. Наливайко — після катувань привселюдно страчений у столиці Речі Посполитої Варшаві.

У XVII ст. Україна вступала розколотою духовно і соціально, селянство і дрібні міщани втратили довіру і повагу до української шляхти, що добиваючись зрівняння у правах з польською була згодна змінити батьківську віру, шляхта — у пошуках захисту від повстань власного селянства — швидко спольщувалась та окатоличувалась. Здавалось, що нація втрачала будь яку історично перспективу, перетворюючись у безелітну, селянсько-міщанську масу.

Однак саме ця маса і виробила нову соціальну верству, що взяла на себе роль національного провідника. Ім'я цій верстві — козацтво.

Національно зорієнтоване Просвітництво домінувало в українській політичній думці на зламі XVIII-XIX ст., ґрунтуючись на концепції суспільного договору, ідеях природної рівності та свободи всіх людей, виступало з критикою тиранії та кріпацтва. У часи нищення залишків української автономії саме представники цієї інтелектуальної течії - В.Каразин (1773—1842), В.Капніст (1758-1823), Я.Козельський (1729-1795), П.Лодій (1764-1829), В.Лукашевич (1783-1886), М.Рєпнін-Волконський (1778-1845), І.Тимковський (1772-1853), Ф.Туманський (?-1805) були нечисленними захисниками державних традицій України.

Саме у цьому середовищі з'явилася «Історія Русів». Відповідно до часткової лібералізації суспільно-політичного життя Російської імперії за Олександра I, зростаючої ерозії архаїчних абсолютистсько-кріпосницьких структур в українських колах дедалі частіше лунали заклики до обмеження царської влади, скасування кріпацтва, модернізації суспільства. Наслідком поширення просвітницьких ідей була поява секуляризованого «юридичного» світогляду, у центрі якого стояла людина як самоціль. Свобода і правова рівність вважалися необхідною основою розвитку вільної особистості.

Особливості української політичної думки XIX-XX ст. визначалися тим, що вона розвивалася у соціальному середовищі, в якому зникали давні спадково-майнові ознаки, поступово руйнувався сільський традиційний спосіб життя і замість аграрного поставало масове індустріальне суспільство.

Україна впродовж XIX-XX ст. перебувала майже виключно у російській (з 1922 р. радянській) сфері впливу. Тому українська політична думка згаданого періоду зазнавала щонайперше впливів таких російських інтелектуально-політичних течій, як декабризм, панславизм, народництво, більшовизм і лише опосередковано - західноєвропейських течій, зокрема лібералізму, консерватизму, націоналізму тощо.

З огляду на розмаїття ідей розвиток української політичної думки XIX-XX ст. не був суцільним потоком, а являв собою кілька паралельних і окремих, хоча взаємопов'язаних та взаємозалежних напрямів, а саме: демократичне народництво (український соціалізм); лібералізм; націонал-демократія (демократичний, або державницький, націоналізм); консерватизм; націонал-комунізм; інтегральний націоналізм.

Демократичне народництво виникло на першій фазі українського національного відродження та було найстарішим напрямом української політичної думки модерної доби. Спершу воно було досить тісно пов'язане з декабристським рухом на підросійських землях (П.Борисов, П.Вигодовський, І.Горбачовський, Я.Драгоманов, О.Усовський та ін.). Однією з перших пам'яток цього напрямку української політичної думки була Програма Товариства об'єднаних слов'ян, де висловлено наскрізні ідеї українського демократичного народництва:

- ворожість до кріпацтва й самодержавства;
- думки щодо демократизації суспільного та державного життя; конституційного перевлаштування імперії;
- створення демократичної панслов'янської федерації.

Подальший розвиток демократичного народництва пов'язаний із прагненням його чільних представників зблизити соціальне й національне питання та розв'язати їх у перебігові соціальної революції, яка водночас мала би бути національною за характером і рушійними силами. Органічне поєднання національно-федеральних, демократичних і соціалістичних (немарксистських) ідей дає підстави визначати демократичне народництво як специфічно український різновид соціалізму - український соціалізм.

Поява Кирило-Мефодіївського братства (1846) свідчила про кристалізацію народницько-демократичного руху в Україні та про широке осмислення власне українських проблем у контексті політичного буття всього слов'янського світу. Лідерами цієї організації були М.Костомаров (1817-1885), П.Куліш (1819-1897) і Т.Шевченко (1814-1861). Один із братчиків Г.Андрузький (1827-?) вперше у новітній історії України запропонував конституційний проект організації суспільно-політичного устрою майбутньої України, що ґрунтувався б на засадах демократизації та федералізації Росії («Начерки конституції республіки»).

Програма діяльності кирило-мефодіївців спиралася на ідеї соціального месіанізму, панславізму, федералізму, християнського світогляду, егалітаризму. Новим елементом у цій програмі була поява романтичного націоналізму (патріотизму). Основою національного відродження братчики вважали визволення селянських мас («народу») від кріпацтва, метою була проголошена українська демократична республіка у складі федерації слов'янських народів. Ієрархія завдань уявлялася такою: знищення кріпацтва й самодержавства у Російській імперії; демократизація суспільного життя; побудова слов'янської спілки християнських республік; поширення християнського суспільного ладу на весь світ як наслідок здійснення слов'янами своєї християнської місії. У концентрованому виразі ці погляди було висловлено у праці «Закон Божий (Книги буття українського народу)», написаній М.Костомаровим, та у численних поетичних творах Т.Шевченка. Загалом, ідеологія кирило-мефодіївців була синтезом романтичного етнографізму і культурництва з традиціями козацької державності та західноєвропейськими ідеями демократії, першими носіями яких в Україні XIX ст. були російські декабристи. Кирило-Мефодіївська програма стала платформою українського національно-визвольного руху на кілька наступних десятиліть (до 1917 р. включно).

Українське народництво протягом другої половини XIX ст. розвивалось двома напрямками. Перший репрезентували поляки-українофіли, або хлопомани: Ф.Духінський (1816-1893), І.Терлецький (1807-1888), М.Чайковський (1804-1886), В.Антонович (1834-1908); другий, впливовіший, започаткував М.Драгоманов (1841-1895).

У концепції одного з найяскравіших представників першої течії В.Антоновича, автора численних історичних і публіцистичних праць, було висловлено такі ідеї: вроджена нездатність та нелюбов українського народу до державного життя і перманентність опозиції

до будь-якої форми держави; протиставлення самозорієнтованості державності вільній творчій суспільності; несумісність принципів демократизму з існуванням бюрократичного апарату; ототожнення демократії з народоправством, а українського народу - з трудовим селянством.

М. Драгоманов (основні праці - "Переднє слово до "Громади", 1878; "Шевченко, українофіли і соціалізм", 1879; "Історична Польща і великоруська демократія", 1881-1882; "Вольний Союз (Вільна Спілка)", 1884; "Лібералізм і земство в Росії", 1889; "Чудацькі думки про українську національну справу", 1891; "Листи на Наддніпрянську Україну", 1893), критикуючи абсолютизацію інтересів трудового народу, водночас продовжував народницько-демократичну традицію під прапором соціалізму (громадянства), який, що правда, не був революційним, радикальним, і започаткував ліберальний напрям в українській політичній думці. Метою перевлаштування суспільства мислитель проголосив «без начальство» - анархосоціалізм прудонівського зразка (тому його концепція перебувала в річищі традиції еволюційного, або «етичного», соціалізму, хоч і зазнавала відчутного впливу марксизму). Суть програми, виробленої Драгомановим, полягала в забезпеченні національних інтересів України через конституційно-правову реорганізацію Росії; федералізацію Росії та Австро-Угорщини; надання твердих гарантій конституційним правам громадян; надання права самоврядування для окремих регіонів і національностей та забезпечення вільного розвитку української культури. Провідною для Драгоманова була думка про те, що «не народи існують для держав, а держави для народів».

Ідейними спадкоємцями М. Драгоманова виступили С. Подолинський (1850-1891), М. Павлик (1853-1915), І. Франко (1856-1916), С. Петлюра (1879-1926), М. Грушевський (1866-1934) та ін. Цікаво, що С. Подолинський і М. Павлик кристалізували саме соціалістичні аспекти - драгоманівської програми, І. Франко та С. Петлюра поступово еволюціонували від соціалізму до націонал-демократії, а М. Грушевський навпаки - від націонал-демократії до соціалізму, причому прорадянського забарвлення. Серед партійних діячів Наддніпрянщини соціалістичні ідеї розвивали Л. Юркевич-Рибалка (1894-1919), Б. Грінченко (1863-1910), С. Єфремов (1876-1939), М. Порш (1877-1944), М. Шаповал (1882-1932), В. Винниченко (1880-1951).

Народницько-демократичну традицію України кінця XIX - початку XX ст. характеризували два виразні складники:

- 1) прагнення до громадянської та національної свободи;

2) ідеалізація народу й вимоги соціальної справедливості.

З названих компонентів виразнішим був другий. Турбота про захист соціально-економічних інтересів знедолених мас, поєднана з виразним егалітаристським ухилом, становила ідеологічний лейтмотив усього напрямку. Однак наполягання М. Драгоманова на важливості існування відповідної та добре спланованої структури демократичних інститутів не залишило тривкого сліду. Волелюбність українського народництва була широю, ґрунтувалася вона на ненависті до царського самодержавства.

Водночас демократично-народницька течія отримала й певне наукове обґрунтування. Особливою оригінальністю відзначалися наукові розробки, що їх нарівні з М.Грушевським здійснювали в міжвоєнний час (1918-1939 рр.) Р.Лашенко (1878-1929; основні праці – «Лекції з історії українського права», 1923; «Автономний статут демократичної Української республіки») та С.Шелухін (1864-1939; основні праці – «Монархія чи республіка?»; «Україна»; «Право України на свою державність»; «Шляхи до української соборності»). М.Грушевський, Р.Лашенко та С.Шелухін обґрунтовували можливість і доцільність федеративного чи конфедеративного об'єднання з тими країнами, з якими Україна мала й підтримувала історичні зв'язки, зокрема з Литвою та Білоруссю (М.Грушевський), Росією (Р.Лашенко), Чехією, Сербією, Хорватією, Словенією, Словаччиною (С.Шелухін). Загалом історико-правовий аспект виявився найбільше опрацьованим у творчості вчених-народників. Вони вважали, що федерація є оптимальною формою державного устрою майбутньої України і має сприяти зміцненню її державності. Стрижневими у світоглядній платформі вчених-народників були такі засади: народоправство (демократизм); егалітаризм та ідея безкласовості української нації; розуміння народу як територіальної (а не етнічної) одиниці; пріоритет прав народу над правами держави.

Позиції демократичного народництва помітно ослабли у 20-30-х рр. ХХ ст. Це було викликано появою досить потужних альтернативних рухів - інтегрального націоналізму, націонал-комунізму та націонал-демократії (два останні були «уламками» окремих течій українського соціалізму, де у першому випадку наголос змістився у бік соціального аспекту, а у другому - у бік національного); усвідомленням провини українських соціалістів за поразку у визвольних змаганнях 1917-1920 рр.; кризою демократичних режимів у загальноєвропейському масштабі; становленням тоталітарних режимів.

У 30-50-х рр. соціалістичні ідеї (немарксистського характеру) в еміграції намагалися розвивати В.Винниченко та І.Багряний (1906-1963), які пережили тривалий період захоплення націонал-комунізмом. В.Винниченко (основна праця – «Конкордизм») виступив зі спробою обґрунтування нового суспільного ладу, який має поєднувати кращі здобутки комуністичної та капіталістичної систем. Фактично це був український варіант доктрини конвергенції двох антагоністичних систем, висунутої на Заході у 50-60-х рр. І.Багряний, автор численних публіцистичних оглядів, умотивував потребу відмовитися від тоталітаризму (у вигляді комунізму, інтегрального націоналізму чи фашизму) та переорієнтувати свою діяльність на засвоєння й поширення демократичних ідей (близьких до ідей Соцінтерну). Особливі надії він покладав на здобуття Україною незалежності внаслідок демократичної революції та дезінтеграції СРСР.

Поширення ліберальних ідей в Україні не мало такого розмаху і не привело до «тріумфальної ходи» лібералізму, як це мало місце у країнах Західної Європи ХІХ ст. Процес сприйняття політико-економічних постулатів лібералізму в Україні не був ані цілісним, ані успішним. Такий неуспіх і вкрай повільне сприйняття ліберальної доктрини українською інтелігенцією та широкими колами українського суспільства обумовлювалися наявністю авторитарного типу політичного режиму у підросійській Україні, жорстоким придушенням будь-яких проявів національно-визвольного руху і внаслідок цього - засиллям і популярністю радикальних течій (у формі російського революціонізму чи українського народництва). Сам характер політичної системи, яка впродовж тривалого часу перебувала в незмінному вигляді, консервував наявний стан речей і перешкоджав розвиткові й поширенню поміркованих поглядів. Унаслідок цього ліберальна модель перевлаштування суспільного життя так і не набула в Україні завершеної форми упродовж ХІХ-ХХ ст.

Вирізняють дві спроби рецепції лібералізму в Україні. Перша була пов'язана з намаганням М.Драгоманова імплантувати західні ліберальні ідеї в українське середовище у другій половині ХІХ ст. та поєднати їх із соціальною та національною ідеями; друга мала переважно космополітичне забарвлення і виявилася в діяльності (переважно в науково-культурній) представників російської ліберальної течії в Україні кінця ХІХ -початку ХХ ст. Частково ліберальні ідеї прижилися, хоча й зазнали певної трансформації в українському народництві, націонал-демократії та консервативній доктрині

В.Липинського, який вважав саме М.Драгоманова своїм попередником. Поширенню ліберального світогляду в Україні, окрім М.Драгоманова, сприяли також Б.Кістяківський (1863-1920), М.Туган-Барановський (1871-1916), М.Ковалевський (1871-1916), М.Славинський (1868-1945), В.Вернадський (1863-1945), А.Кримський (1871-1942).

Серед помітних діячів української діаспори виразну прихильність до ідей лібералізму зберіг хіба що один І.Лисяк-Рудницький (1919-1984). За винятком кількох концептуальних праць Б.Кістяківського («Держава правова і соціалістична», «Соціальні науки і право»), жоден із цих мислителів не залишив спеціально присвяченої проблемам лібералізму праці.

Центральними у системі координат українського лібералізму були такі погляди: існування демократичної держави можливе лише за умови політичної свободи (М.Драгоманов), де остання тлумачиться як сукупність конституційно закріплених прав громадян; домінантною цінністю у співвідношенні «людина – суспільство – держава» є «людина» незалежно від соціального статусу конкретної особистості; у системі політико-економічних категорій центральною є категорія приватної власності на засоби виробництва (М.Туган-Барановський); визнання верховенства права у суспільному житті, взаємозалежності права та свободи, необхідності поєднання соціальної та правової ідей (Б.Кістяківський); пріоритет загальнолюдських цінностей над соціально-класовими чи національними, необхідність раціонального влаштування суспільного життя (на цьому ґрунті постало вчення В.Вернадського про ноосферу як сферу людського розуму); децентралізація держави як засіб обмеження державної влади та надання гарантій існуванню місцевого самоврядування (М.Драгоманов); популяризація етичних засад політичної діяльності, пов'язаності політики та моралі (М.Драгоманов: «Чисте діло потребує чистих засобів»).

Більшість українських лібералів вірила у можливість здійснення національних прагнень українського народу та захисту конституційних принципів у межах оновленої та демократизованої федеративної Росії. Слідом за М.Драгомановим ліберали вважали, що «принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільше відповідають поступові: лібералізм у його найпослідовнішій формі - федералізові у справах соціальних із його найтвердішою гарантією - асоціацією в справах економічних, раціоналізм у справах письменницьких, наукових, умілостях». Осягнувши в особі своїх кращих представників (зокрема

Б.Кістяківського) необхідність створення правової держави, український лібералізм кінця ХІХ - початку ХХ ст. залишився байдужим до проблем самостійності України й побудови суверенної національної держави. У 70-80-х рр. ХХ ст. гуманістична традиція українського лібералізму була сприйнята українським дисидентським підпіллям і знайшла вияв у правозахисній діяльності (зокрема в діяльності та програмних документах Української Гельсінської групи). Тоді й було порушено питання політичної незалежності України з дотриманням прав і свобод особистості.

У першій половині 90-х рр. ХХ ст. в Україні було здійснено третю спробу рецепції ліберального світогляду. На цьому етапі його носіями стало майже 10 політичних партій (ЛПУ, ЛДПУ, КДП, НДП та ін.). Знову постало питання синтезу соціального й національного елементів у ліберальній течії.

Націонал-демократія, або націонал-державництво. Цей напрям української політичної думки зародився у Галичині наприкінці ХІХ ст. та був пов'язаний насамперед з іменами І.Франка, Ю.Бачинського та Л.Цегельського. Лише згодом нова інтелектуально-політична течія набула певного поширення серед діячів Наддніпрянщини, які до подій 1917-1918 рр. перебували переважно на соціалістичних позиціях і поступово еволюціонували від вимог народницького федералізму до ідей національно-державної незалежності (С.Петлюра, О.Шульгин, Є.Чикаленко та ін.). Кристалізація націонал-демократичної платформи відбувалась у 20-30-х рр. під впливом усвідомлення провини українських соціалістів за поразку національної революції 1917-1920 рр. та ознайомлення з політичною ситуацією у тогочасній Європі. Так, О.Шульгін запропонував остаточно відмежуватися від ідеологічної спорідненості з соціалізмом і не ототожнювати його з демократією, що було властиве політичному мисленню багатьох державних діячів доби УНР.

Науковий фундамент під націонал-демократичні ідеї підвели С.Дністрянський (1870-1936; основні праці – «Загальна наука права і політики»; «Погляд на теорії права і держави», 1925; «Нова держава», 1923; «Нові проекти української конституції», 1920), В.Старосольський (1878-1942; основні праці – «Теорія нації», 1922; «Держава і політичне право», 1924; «Суспільно-політичні рухи та їх носії»), О.Бочковський (1885-1939; основні праці – «Боротьба народів за національне визволення», 1932; «Народження нації», 1939; «Життя нації», 1939), С.Рудницький (1877-1937; основні праці – «Українська справа зі становища політичної географії», 1923; «До основ українського

націоналізму», 1923), О.Ейхельман (1854-1943; основні праці – «Меморандум уряду УНР», 1921; «Проект Конституції -основних державних законів УНР», 1921), О.Лотоцький (1870-?); основні праці – «Українські джерела церковного права», 1931; «Схід і Захід у проблемі української культури», 1939), А.Яковлів (1872-1955; основні праці – «Українське право», «Основи Конституції УНР» (1935).

С.Дністрянський і О.Ейхельман зробили спробу підготувати проекти конституцій для України, врахувавши притаманні, на їхню думку, українському народові національно-державні та етнопсихологічні традиції. Окрім того, представники націонал-демократичного напрямку обґрунтовували концепцію федерації, яку намагалися поєднати з постулатом про право народів на самовизначення.

Базовими для націонал-демократичного напрямку були такі засади:

- інтерес нації та держави - найвищий критерій історичної оцінки в разі домінування суверенності нації над суверенністю держави (за винятком позиції О.Ейхельмана);
- обґрунтування права українського народу на самовизначення в межах власної етнічної території;
- ідеї демократичного політичного режиму і республіканської форми правління як основи політичного ладу української нації;
- визнання національної ідеї та психології основою буття й сутності нації.

Водночас обстоювався погляд на національну ідею як на основний критерій за розмежування народу і нації, підкреслювалася необхідність проведення політики «дрібної праці» та утвердження ролі Галичини як «П'ємонту» України.

Спадкоємцями національно-державницьких ідей (і певною мірою - несоціалістичних елементів демократичного народництва) виступають представники сучасних правоцентристських партій України (Рух, УРП та деякі інші).

Консерватизм. В Україні він набув ще меншого поширення, ніж лібералізм, і впродовж тривалого часу залишався екзотичним свідченням існування нетривких, монархічних традицій. Безпосередня його поява була викликана необхідністю захисту національних традицій, що опинилися в небезпеці внаслідок уніфікаторсько-нівелювального впливу русифікації (в підросійській Україні) та колонізації (в Галичині). Однією з перших пам'яток консервативної думки в Україні була «Історія Русів» (1818-1822 рр.) - полемічна праця

з виразним антиросійським спрямуванням. У ХІХ ст. до консервативної течії української політичної думки належали: Г.Галаган (1819-1888), Г.Милорадович (1839-1905), В.Горленко (1853-1907), П.Куліш (1819-1897), М.Гарасевич (1763-1836), Д.Зубрицький (1777-1862), І.Могильницький (1771-1831), Й.Лозинський (1807-1889), Й.Левицький (1801-1860) та ін. На галицьких теренах особливо помітний внесок у розвиток консервативного напрямку зробила «Руська трійця» - М.Шашкевич (1811-1843), І.Вагилевич (1811-1866) та Я.Головацький (1814-1888), які поєднували несприйняття й засудження тогочасної дійсності з апологетизацією минулого.

Кристалізація ідейного підґрунтя українського консерватизму була спричинена існуванням в Україні Гетьманату П.Скоропадського (1918), необхідністю вмотивування політико-правових підстав цього режиму й доведення правонаступництва монархічно-гетьманських традицій в українському політичному середовищі. Український консерватизм формувався як політико-ідеологічна концепція під досить відчутним впливом західноєвропейської історіографії та політології. Традиційними для нього є екскурси як в історію середньовічної України (Галицько-Волинського князівства, гетьманської держави Б.Хмельницького), так і в історію України новітнього часу (доби національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.). Наслідком синтезу таких різномірних елементів стала поява консервативної концепції - очевидно, найціннішої складової доробку української політичної думки. На концептуальному рівні ця концепція постала переважно завдяки діяльності трьох найвидатніших представників консерватизму - В.Липинського (1882— 1931), С.Томашівського (1875-1930), В.Кучабського (1895-1945). На консервативних позиціях у першій половині ХХ ст. перебували також такі відомі мислителі, як О.Назарук (1883— 1940), Д.Дорошенко (1882-1951) та А.Шептицький (1865-1944). Найбільшим і найвпливовішим представником українського консерватизму і водночас найоригінальнішим українським політичним мислителем після М.Драгоманова був В.Липинський (основні праці – «Україна на переломі», 1907-1909; «Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті», 1920, «Релігія і церква в історії України», 1925; «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму», 1926).

Провідними цінностями політичної філософії В.Липинського були держава і нація. «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не

схочемо бути», - таким було політичне кредо мислителя. Ототожнивши поняття «нація» та «держава», В.Липинський зняв проблему кристалізації модерної української нації, замінивши її проблемою творення держави. Ідеал майбутньої Української держави він убачав у незалежній трудовій і легітимній (правовій) монархії зі спадковою (діничною) гетьманською владою - монархії англійського взірця. До такої форми правління як оптимального способу організації вищої державної влади В.Липинський прийшов, проаналізувавши три методи розв'язання проблеми державного будівництва: демократія з республікою; охлократія з диктатурою; класократія з правовою – «законом обмеженою і законом обмежуючою» монархією. Під демократією вчений розумів нічим не обмежений суверенітет (самодержавство народу), під охлократією - необмежене панування однієї соціальної групи (верстви чи партії) над суспільством, під класократією - владу виборної аристократії, обмеженої послухом монархові, моральними традиціями та правом.

Основною умовою реалізації ідеї української державності В.Липинський вважав єдність - релігійну, регіональну, політичну, національну, організаційну. Досягнення цієї єдності мислитель вбачав у плеканні ідеї територіального патріотизму (всупереч поширеним тоді етнічним формам патріотизму) - єдності всіх громадян України, незалежно від національної, конфесійної чи соціально-класової ознак, та залученні до творення Української держави не тільки народних мас, а й еліти. Політична програма будувалася на таких засадах: гарантії прав і свобод особистості; стабільний державний правопорядок; поділ державної влади; забезпечення права приватної власності на землю і проведення аграрної реформи, що зупинила б пролетаризацію селянства й забезпечила стабільну соціальну опору державній владі; об'єднання всіх українських земель в одній державі (ідея соборності); відмова від будь-яких зовнішньополітичних орієнтацій, орієнтація на власні сили; організація української еліти, яка пропагувала б культ держави і навколо якої мали б згуртуватися всі верстви українського суспільства; християнська етика - ірраціональний чинник, що має сприяти процесові державотворення.

Відсутність української державності та поразку національної революції 1917-1920 рр. В.Липинський розглядав як закономірні результати хибного курсу, неправильної державної стратегії та браку об'єднавчої національної ідеї: «Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не брались, і тому,

зрозуміло, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла».

Консервативна концепція С.Томашівського (основні праці – «Під колесами історії», 1925; «Про історію, героїв і політику», 1929) складалася з уявлень про консервативні традиції Галицько-Волинського князівства, апології діяльності греко-католицької церкви та її релігійно-етичних засад (клерикалізм), ідеї територіального патріотизму (в останні роки життя він перейшов на позиції полонофільства). Причинами втрати Україною шансу на здобуття державної незалежності в 1917-1920 рр. мислитель уважав відсутність єднальної державної ідеї, брак політико-економічної та культурної рівноваги між містом і селом, політичну гіпертрофію українського народу (надмірну політизацію мас).

С.Томашівський запропонував теорію європеїзації, де йшлося про необхідність адаптації запозичених західноєвропейських здобутків до реальних політичних потреб України. На думку мислителя, практична політика має ґрунтуватися лише на апробованих історичним досвідом зразках політичного життя країн Західної Європи, зокрема Англії. На відміну від В.Липинського С.Томашівський не розмежовував монархії та республіки і не ототожнював їх із демократіями. Він уважав, що монархія сумісна з демократією, якщо вона не є абсолютною; республіка є прийнятною для України формою правління, якщо вона еволюціонуватиме спочатку від традиційної монархії - гетьманату.

В.Кучабський (основні праці – «Більшовизм і сучасне завдання українського заходу», 1925; «Україна і Польща», 1933) назвав свою концепцію «позитивним мілітаризмом»; вона була прийнята вірою в те, що провідну роль у заснуванні монархічної держави мають відігравати люди військового духу та організації. Програма В.Кучабського містила в собі такі вимоги: подолання анархізму української еліти та її підпорядкування державним інтересам; підвищення освітнього рівня, насамперед молоді, відродження традиційних моральних цінностей; рекрутування нової еліти з представників різних верств суспільства; усунення декласованої інтелігенції від проводу в національному русі. Особлива надія на відродження української державності покладалася на «український П'ємонт» - Галичину, яка зможе організувати решту України на визвольну боротьбу.

Усіх трьох найвпливовіших представників українського консерватизму об'єднували такі ідеї: критичне ставлення до української народницько-соціалістичної демократії, націоналізму та

російського більшовизму; визнання провідної ролі держави в соціально-політичному житті; пошуки нових методів організації суспільних відносин, що спиралися б на представництво і співробітництво всіх класів; визнання керівної ролі нової української політичної еліти в державотворчому процесі.

Після другої світової війни консервативний напрям не набув значного поширення та великої суспільної ваги навіть в еміграції. У 90-х рр. ХХ ст. наявні спроби деяких сучасних політичних партій України, насамперед правого та правоцентристського спрямування, використати консервативну традицію української політичної думки для обґрунтування своїх ідеологічних позицій (УРП, УКРП, УНКП).

Український націонал-комунізм. Його поява й поширення спричинені насамперед слабкістю, незрілістю та розколом українського демократичного руху. Програні визвольні змагання та розпочата більшовиками українізація (з 1923 р.) навіяли деяким представникам українських лівих надію на те, що можна виправити критичне становище, в якому опинилася Україна, методом порозуміння, компромісу з російськими більшовиками, які перебрали на себе державне керівництво, і навіть досягти незалежної державності. Виступаючи за співпрацю з російськими більшовиками на ґрунті спільної (марксистської) доктрини, українські націонал-комуністи об'єктивно сприяли подальшому розколові єдиного фронту боротьби за самостійність України і прирікали себе на політичну поразку.

Від самого початку український націонал-комунізм не був монолітною політико-ідеологічною течією та розпадався на кілька напрямів:

1) ліва течія в УСДРП (1917-1918 рр.; головні представники - П.Буценко, В.Врублевський, Е.Касьяненко, Ю.Медведев, Е.Неронович);

2) течія, що обстоювала потребу створення самостійної української компартії (більшовиків) (1918-1919 рр.; головні представники - Г.Лапчинський, С.Мазлах, В.Шахрай, певною мірою М.Скрипник);

3) колишня ліва течія в УПСР, пізніше - УКП (боротьбисти) (1918-1920 рр.; головні представники - Г. Гринько, В. Еллан-Блакитний, О.Любченко, О. Шумський);

4) незалежна ліва течія УСДРП, пізніше УКП (укапісти) (1920-1925 рр.; головні представники - М.Авдієнко, А.Драгомирецький, Ю.Кулиниченко, А.Річицький (Пісоцький), М.Ткаченко);

5) самостійницька течія федералістів у КП(б)У (1919— 1920 рр.; головні представники - Е.Касьяненко, Я.Ландер, Г.Лапчинський, П.Попов);

б) закордонна група УКП (1920-1922 рр.; головні представники - В.Винниченко, З.Висоцький, В.Левицький, В.Мазуренко, певний час М.Чечель).

Теоретичним підґрунтям українського націонал-комунізму стали гостро полемічні та публіцистичні твори В.Шахрая (1888-1919; «Революція на Україні», 1918), С.Мазлаха та В.Шахрая («До хвилі. Що діється на Україні і з Україною?», 1919), М.Хвильового (1893-1933; «Камо грядеш», «Думки проти течії»; «Україна чи Малоросія?»; «Апологети писаризму»). Політичну концепцію націонал-комуністів склали економічні дослідження М.Волобуєва, Г.Гринька, С.Діманштейна і В.Доброгаєва про колоніальний статус української економіки в системі народногосподарського комплексу СРСР та історичні праці М.Равича-Черкаського і М.Яворського, в яких обґрунтовувалися ідеї «докорінності» КП(б)У та потреби незалежного розвитку української радянської державності. У площині практичної політики під час українізації (1923-1933 рр.) ідеї націонал-комунізму намагалися реалізувати М.Скрипник (1872-1933) та О.Шумський (1890— 1946).

Найяскравішим представником націонал-комунізму є письменник і публіцист М.Хвильовий. Головними завданнями, що постали перед Україною, він вважав: 1) подолання комплексу просвітянської провінційності, меншовартості («малоросійства»), виплеканих століттями російського панування; 2) переродження нації на засадах волюнтаризму та досягнення українцями ідеалу європейської людини фаустівського типу - людини-громадянина, носія етики активізму, творця культурних і суспільно-політичних цінностей та рушія історії.

Гасло культурного Ренесансу на українських теренах, проголошене М.Хвильовим, було наслідком відмови від однієї орієнтації на Росію («Дайош Європу!» - закликав мислитель), наслідком обраного курсу на засвоєння культурної спадщини «психологічної Європи». Оскільки для М.Хвильового культурні процеси уявлялися тісно пов'язаними з політичними, він вважав боротьбу за самостійність української культури складовою процесу кристалізації української нації та створення повноцінного й незалежного від Москви державного організму у формі радянської

соціалістичної республіки. Він виявився фактично і найпослідовнішим поборником ідеї самостійної комуністичної України.

Націонал-комуністичні ідеї набули «другого дихання» на ранньому етапі дисидентського руху в Україні (60-ті рр.). Їх обстоювали тоді І.Дзюба, Л.Плющ, М.Руденко та ін. Націонал-комунізмом був пройнятий один із перших програмних документів українського дисидентства - праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), в якій викривалися відхилення радянської національної політики в Україні від ленінських принципів і заклиалося відновити ці принципи. Надалі націонал-комуністичні ідеї поширення не набули. Концепція «загірної комуні» (М.Хвильовий) з українським «обличчям» виявилась утопічною й нежиттєздатною.

Інтегральний націоналізм. Як модерний напрям політичної думки та ідеологічна підстава організованого (чинного) націоналістичного руху проминув у своїй еволюції три стадії:

1) ранню, або романтичну, пов'язану майже виключно з ім'ям М.Міхновського (1873-1924);

2) класичну, або власне інтегральну, яку уособлювали Д.Донцов (1883-1973), М.Сціборський (1897-1941), С.Бандера (1906-1959), Я.Стецько (1912-1986);

3) сучасну, що не має виразного ідеологічного обличчя; уособлюється діяльністю декількох політичних угруповань (КУН, ОУН(м), ОУН(б), ДСУ, УНА - УНСО), які так чи інакше намагаються ревізувати ідеологічні постулати своїх попередників.

Романтичний націоналізм М.Міхновського (основні праці – «Самостійна Україна», 1900; «Програма» та «10 заповідей УНП», 1906; «Основний закон «Самостійної України» спілки народу українського», 1905) виник у формі соціал-самостійництва - суміші незалежницьких ідей та віри в соціалістичний лад як єдино можливий для України устрій. Але таке спрямування не набуло поширення в самому націоналістичному русі, а було частково запозичене українським націонал-комунізмом. Ранній націоналізм об'єктивно був споріднений з галицькою самостійницькою платформою В.Будзиновського та Ю.Бачинського (праця останнього – «Україна ірредента», 1895) та значною мірою посприяв еволюції І.Франка від соціалізму до націонал-демократії (праця «Поza межами можливого», 1900).

Запеклим ворогом України М.Міхновський називав Росію, закликав до безкомпромісної боротьби з нею; головною вадою українського визвольного руху вважав «брак націоналізму серед широкого загалу». Завдання-мінімум, поставлене перед українством

М.Міхновським, - відновлення історичного легітимізму й повернення до умов Переяславської угоди 1654 р. - перебувало в рідній консервативній традиції та не мало реальних підстав для реалізації. Досягнення повної незалежності України мислитель вважав метою-максимумом. Він одним із перших висунув гасло «Україна для українців», яке стало невід'ємною ознакою українського інтегрального націоналізму. Рушійною силою майбутньої національної революції М.Міхновський визначив нову («четверту») українську інтелігенцію.

Віра в націю як найвищу суспільну цінність сягнула гіпертрофованих розмірів в ідеологічній конструкції Д.Донцова (основні праці – «Підстави нашої політики», 1921; «Націоналізм», 1926; «Політика принципальна і опортуністична», 1928; «Дурман соціалізму», 1936; «Де шукати наші історичні традиції», 1938; «Росія чи Європа», 1955; «Від містики до політики», 1957; «Клич доби», 1968). Як і М.Міхновський, Д.Донцов на початку своєї ідейної еволюції віддав данину захопленню соціалізмом, потім неодноразово змінював свої позиції. Застосувавши принцип західноєвропейської «життєвої філософії» у своїх публіцистичних творах, він закликав відмовитися від раціонального світосприйняття, а у його концепції інтегрального націоналізму домінували такі тези: треба «зміцнювати волю до життя, до влади; до експансії»; необхідно плекати «устремління до боротьби та свідомість її конечності»; у сприянні націоналізмові мають панувати романтизм і догматизм; слід насаджувати войовничість та аморальність як антитезу так званим загальнолюдським цінностям; імперіалізм повинен стати основою та змістом державної політики; «творче насильство ініціативної меншості» має підпорядкувати власний народ національним завданням та змусити його до агресії проти сусідів.

У час, коли тоталітарні рухи здобували перемоги в Європі (20-30-ті рр.), ідеї Д.Донцова набули величезної популярності в середовищі галицької молоді. А втім, спроба Д.Донцова підпорядкувати тоталітаризмові український національний рух не була єдиною, тим більше, що сам ідеолог руху організаційно не належав до націоналістичних структур. Свою модель майбутньої української державності запропонував один із чільних лідерів ОУН М.Сціборський (основні праці – «Націократія», 1935; «Нарис проекту основних законів (Конституції) Української держави», 1940). Піддавши гострій критиці демократію, соціалізм, комунізм і монархізм, він запропонував створення альтернативної державної форми - націократії як «режиму панування націй у власній державі, що здійснюється владою всіх

соціально корисних верств об'єднаних відповідно до їхніх суспільно-продукційних функцій - у представницьких органах державного управління». М.Сціборський, обстоюючи гасло «держава вище партій і класів», заперечував право участі політичних партій в управлінні державою та розглядав диктатуру як оптимальний спосіб здійснення державної влади на час національної революції. Опорою режиму мала стати революційна націоналістична організація, яка перебрала б на себе диктаторські функції на час перехідного періоду. Населенню, за схемою М.Сціборського, надавалася можливість участі у громадсько-політичному житті через представництво в органах місцевого самоврядування, у синдикалістських організаціях фашистського зразка та через вибори до обмеженого у законодавчих функціях національного парламенту - Державної Ради.

Після краху фашистського й нацистського режимів Італії та Німеччини, поразки УПА в боротьбі проти СРСР інтегрально-націоналістичні доктрини швидко втрачали соціальну базу. Тоталітарна хвиля в країнах Заходу почала спадати. Перебуваючи в еміграції, діячі націоналістичного руху мусили враховувати ці суттєві зміни в політичному кліматі Європи. Відповідно до цього почався перегляд ідеологічних постулатів, які тривалий час вважалися непорушними, та поступова «демократизація» інтегрального націоналізму. З особливою виразністю ця трансформація простежується в працях націоналістично зорієнтованих авторів повоєнного періоду: Й.Горнового («СРСР - країна найжорстокішого гноблення народів: визиску працюючих»), П.Полтави («Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу»), Я.Старуха («Упир фашизму»), П.Думи («Ідейно-політичне обличчя більшовиків»), Д.Шахая («Тактика щодо російського народу»).

Завдяки публіцистичним творам В.Мороза («Серед снігів», «Репортаж із заповідника імені Берія») інтегрально-націоналістичні ідеї потрапили у середовище українських дисидентів, хоча ні у 60-80-х рр., ні згодом помітного успіху вже не мали.

Роки української незалежності (після 1991 р.) отримали досить потужне філософсько-політичне осмислення. Аналізом соціально-економічної та політичної ситуації займалися українські фахівці всіх напрямів суспільствознавства, а також політичні лідери, урядові функціонери та найвищі державні керівники. Дискусії здебільшого породжували питання спрямованості та швидкості руху від тоталітаризму.

Представники однієї орієнтації Д.Видрін і Д.Табачник («Україна на порозі XXI ст. Політичний аналіз», 1995), В.Гриньов («Нова Україна, якою я її бачу», 1995), А.Деркач, С.Веретенников та А.Єрмолаєв («Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути», 1995), критикуючи націонал-лібералізм, пропонують обрати за основу державної стратегії лівоцентристську ідеологію, складовими якої мають стати такі положення: формування авторитарного режиму у межах президентського правління; федералізація України; формування єдиного Євразійського союзу й подальше зближення з Росією та іншими країнами СНД; засудження розвалу СРСР, тотальної «українізації» та «вестернізації» («американізації»); збереження монопольних позицій державного сектора у національній економіці та створення «згори» соціально орієнтованої моделі ринкової економіки.

Виразники протилежної орієнтації - Є.Бистрицький, О.Дергачов, С.Макеєв, В.Полохало, М.Томенко та інші наголошують на необхідності відмовитися від продовження етатистського курсу у державній політиці та віддають пріоритет розв'язанню проблеми формування в Україні громадянського суспільства («Політологія посткомунізму: політологічний аналіз посткомуністичних суспільств», 1995; «Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз», 1996; «Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби», 1997). Так, зокрема, М.Томенко (основна праця – «Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії», 1995) виступив за синтез кращих (національних і світових) здобутків соціал-демократії, лібералізму та консерватизму у вигляді українського соціального лібералізму (або «сучасного українського традиціоналізму») та утворення руху «нової демократії», ідеологічна платформа якої має спиратися на такі засади: пріоритет прав особистості; верховенство права в суспільному житті; поділ державної влади; механізм ухвалення рішень - консенсус між рідними групами суспільства; правові гарантії діяльності політичної опозиції.

Зі здобуттям незалежності України активно розвивається національна школа політології, основні інтелектуальні сили якої зосереджені в провідних навчальних закладах, наукових установах та громадських об'єднаннях (Інститут держави і права, Інститут національних відносин і політології, Українська академія політичних наук, Асоціація молодих українських політологів і політиків, Українська асоціація політологів, Асоціація політичних психологів та ін.). Зусилля сучасної вітчизняної політології спрямовані на відродження

національної та утвердження загальнолюдської політичної культури; формування національної демократичної доктрини, створення концепції широкої політичної просвіти й системи політологічної освіти в Україні; публікацію першоджерел національної політичної думки, відродження забутих імен визначних вітчизняних політичних мислителів, а також переклад і видання праць сучасних закордонних політологів; налагодження дійових контактів та спільної роботи з провідними центрами світової науки та освіти.

ДЖЕРЕЛА:

Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., - Політичні портрети України Литовсько-Польської доби. Кн. 1 – Умань. - 2013. – 484 с.; Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., - Політичні портрети України Литовсько-Польської доби. Кн. II – Умань. - 2013. – 643 с.; Карасевич А. О., Левківський К. М., - Політичні портрети України. Козаччина. Кн. I – Умань. - 2014. – 670 с.; Карасевич А. О., Левківський К. М. Політологія. – Умань. - 2010. – Частина 1. – 204 с.; Карасевич А. О., Левківський К. М. Політологія. – Умань. - 2010. Частина II. – 344 с.; Карасевич А. О. Історія політичної думки. Навчальний посібник. – Умань. – 2013. – 726 с.; Карасевич А. О. Історія політичної думки. Навчальний посібник. – Умань. – 2014. – 860 с.

ВІЙНА

ВІЙНА — складне суспільно-політичне явище, пов'язане з розв'язанням протиріч між державами, народами, національними і соціальними групами з переходом до застосування засобів збройної боротьби, що відбувається у формі бойових дій між їхніми збройними силами. Це специфічна форма вияву соціальних відносин, у якій домінує збройна боротьба як продовження політики, що підпорядковує своїм цілям усі сфери суспільного життя. Як правило, характеризується крайньою колективною агресією, руйнуваннями та високою смертністю.

За визначенням Клаузевіца, «Війна є продовження політики іншими засобами».

Поряд зі збройною боротьбою, як її головним і вирішальним засобом, під час війни відбуваються політична, дипломатична, економічна, інформаційна та інші види боротьби, які підпорядковуються її цілям та інтересам. У цьому сенсі війна — організоване озброєне насильство, метою якого є досягнення політичних цілей.

Тотальна війна — збройне насильство доведено до крайніх меж. Тотальна війна є війною, яка не обмежується чисто військовими цілями і може призвести до масових цивільних чи інших небойових втрат. Головним інструментом у війні є армія.

Військові автори зазвичай визначають війну як збройний конфлікт, в якому конкурентні групи мають досить рівні сили, щоб зробити результат бою невизначеним.

Збройні конфлікти сильних у військовому відношенні країн з розташованими на примітивному рівні розвитку племенами називаються умиротвореннями, військовими експедиціями або освоєнням нових територій; з невеликими державами — інтервенціями чи репресаліями; з внутрішніми групами — повстаннями і заколотами. Подібні інциденти, якщо опір виявився досить сильним або тривалим у часі, можуть досягти достатнього розмаху, щоб бути класифікованими як «війна».

У той час як деякі вчені бачать війну як універсальний аспект людської природи, що походить від предків, інші стверджують, що це всього лише результат конкретних соціально-культурних або екологічних умов. Відсутність війни називають миром.

Основна причина виникнення війн — прагнення політичних сил використати збройну боротьбу для досягнення різних зовнішньо-та внутрішньополітичних цілей.

З виникненням у ХІХ ст. масових армій важливим інструментом мобілізації населення для війни стала ксенофобія (ненависть, нетерпимість до когось або чогось чужого, незнайомого, незвичного, чужого сприйняття як незрозумілого, незбагненого, а тому небезпечного і ворожого). На її основі легко розпалюється національна, релігійна чи соціальна ворожнеча і тому з 2-ої половини ХІХ ст. ксенофобія є основним інструментом розпалювання воєн, напрямом агресії, певних маніпуляцій масами всередині держави тощо.

Європейські суспільства, які пережили руйнівні війни ХХ ст., стали прагнути жити у мирі. Дуже часто члени таких товариств живуть у страху перед будь-якими потрясіннями. Прикладом цього може служити ідеологема «Аби не було війни», що переважала у радянському суспільстві після закінчення найбільш руйнівної війни ХХ ст. — Другої світової.

За своїм масштабом війни діляться на світові та локальні (конфлікти).

Громадянська війна — військова боротьба за владу міжгромадянами одного суспільства чи країни або, рідше, між двома країнами, створеними на уламках раніше єдиної держави.

Поняття громадянська війна походить від латинського *bellum civile*, що використовувалося для позначення громадянських воєн у

Стародавньому Римі. Найдавніші відомі в історії громадянські війни — громадянські війни в стародавньому римському суспільстві. При дослідженні будь-якої громадянської війни дослідники виділяють основне протиріччя, через яке точилася війна, а також дві основні суспільні групи (класи), боротьба між якими визначала характер цієї війни.

Від повстань, бунтів та заколотів громадянська війна відрізняється масштабами та інтенсивністю військових дій. Громадянська війна характеризується тривалістю, великою кількістю жертв і значною витратою ресурсів. Часто-густо у громадянських війнах використовують регулярні збройні сили.

Вітчизняна війна - ознаки вітчизняної війни: неспровокований напад; війна тільки на своїй території (вигнання ворога зі своєї території означає закінчення вітчизняної війни); можливість участі цивільного населення в боротьбі з окупантом (партизанський і підпільний рух); мета війни — примусити ворога піти з території країни.

Справедлива війна — морально допустима війна, яка відповідає певним критеріям. Теорія справедливої війни оформилася в рамках середньовічної католицької теології до XIII століття в працях Августина і Фоми Аквінського, а також у протестантського мислителя Гуго Гроція, хоча її основи були закладені ще у Аристотеля і Цицерона. Справедлива війна допускає війну лише в певних випадках, тому посідає проміжну позицію між мілітаризмом і пацифізмом.

Головний етичний парадокс справедливої війни — санкція на вбивство заради припинення вбивства

До XIX ст. війни мали порівняно вузьку економічну базу і велися, зазвичай, нечисленними професійними арміями. З другої половини XIX ст. і особливо у XX ст. війни вимагають величезного напруження економіки воюючих сторін і втягують в тривалу боротьбу багатомільйонні маси народу. У військовому конфлікті беруть участь багато країн, тим самим перетворюючи війну в світову війну. У Першій світовій війні брало участь понад 70 млн осіб, у Другій світовій війні — 110 млн.

Роль війни в людському суспільстві оцінюється неоднозначно.

До негативних наслідків воєн, крім загибелі людей, можна зарахувати комплекс, що позначається як «гуманітарна катастрофа»: голод, епідемії. Сучасні глобальні війни пов'язані з величезними людськими і матеріальними втратами, з небувалими перш руйнуваннями і лихами. Наприклад, втрати у війнах європейських

країн (убиті і померлі від ран і хвороб) склали: у XVII ст. — 3,3 млн осіб, у XVIII столітті — 5,4 млн. осіб, у XIX і на початку XX ст. (до Першої світової війни) — 5,7 млн. осіб, у Першій світовій війні — понад 9 млн. осіб, у Другій світовій війні (включаючи загиблих в нацистських концтаборах) — понад 50 млн. осіб.

До позитивних наслідків воєн зараховують обмін інформацією (завдяки Талаській битві араби дізналися у китайців секрет виготовлення паперу), а також зняття протиріч (війна, як діалектичний момент заперечення у Гегеля).

Деякі дослідники зараховують до позитивних для людського суспільства загалом (не для людини) такі фактори:

- Війна повертає у людський соціум біологічний відбір, коли потомство залишає найбільш пристосованих до виживання, оскільки у звичайних умовах людського співтовариства дія законів біології при виборі партнера сильно послаблюється

- На час військових дій знімаються всі заборони, які накладаються на людину у суспільстві у звичайний час. Як наслідок, війну можна розглядати як спосіб і метод зняття психологічної напруги у рамках усього соціуму.

- Острах нав'язування чужої волі, острах небезпеки є винятковим стимулом до технічного прогресу. Багато новинок винаходяться і з'являються спочатку для військових потреб і лише потім використовуються у мирному житті. Оздоровлення міжнародних взаємин на вищому рівні і звернення світового співтовариства до таких цінностей як людське життя, мир тощо.

ДЖЕРЕЛА:

Военный энциклопедический словарь. — М.: 1984.; Лук'янов А.В. Теорія міжнародних відносин. Основні поняття. — К., 1999.; Платошкин Н.Н. Гражданская война в Испании. 1936-1939 гг. — М.: 2005. — 479 с.; Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование. — М.: 2001. — 608 с.; Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О. Война 1941 – 1945. Факты и документы. — М.: 2001. — 478 с.

ВІЙНА ХОЛІДНА

ВІЙНА ХОЛІДНА— глобальна геополітична, економічна та ідеологічна конфронтація між Радянським Союзом і його союзниками, з одного боку, та США, країнами Західної Європи і їх союзниками — з іншого, що тривала з середини 1940 - початку 1990 рр., призвела до розпаду СРСР та переросла в сучасне протистояння між Росією та Заходом.

Вперше термін «холодна війна» застосував для опису протистояння Сполучених Штатів і Радянського Союзу Джордж Орвелл в статті «Ви і атомна бомба», що з'явилася на світ у 1945 р.

Термін «холодна війна» вперше було вжито кастильським принцем Хуаном Мануелем у XIV ст. Він зазначав, що «гарячі» і «холодні» війни відрізняються тим, як вони закінчуються. «Гарячі війни» закінчуються загибеллю держав або миром, а «Холодні війни» не приносять ні миру, ні честі, тим, хто їх розв'язав.

На думку Т.В. Орлової (і не лише її), «холодна війна» стала третьою і останньою у XX ст. світовою війною. З одного боку, вона мала ознаки справжньої світової війни, яка закінчилася перерозподілом світу на користь переможців і повним крахом держав, що програли. Однак, з іншого боку, це була незвичайна, нетрадиційна війна, яка здійснювалася переважно в ідеологічній, політичній, економічній і технологічній сферах із використанням безпрецедентно жорстких невійськових і нетрадиційних засобів. Застосування цих засобів значною мірою визначило характер, форми і масштаб глобального протиборства, які, так само, як і наслідки протистояння, далеко не в усьому вписувалися у параметри «звичайної» світової війни.

Головними рушійними чинниками політики обох наддержав у другій половині 40-х – 80-х рр. були взаємний страх і занепокоєння власною безпекою. Таким чином, головна ознака «холодної війни» – це конфронтація у світовій політиці. Іншими ознаками були: ревізія узгоджених під час Другої світової війни рішень; формування військово-політичних блоків навколо двох великих держав; гонка озброєнь, у тому числі ракетно-ядерних; воєнно-силове мислення у зовнішній політиці; формування «образу ворога» засобами масової інформації. Оскільки обидві сторони уникали відкритого конфлікту, «холодна війна» велася у царині міжнародної політики та ідеології, економічного змагання, політичних і військових загроз, розвідки та підривної діяльності.

У 1953 р. зміна політичних лідерів з обох боків надала нової динаміки холодній війні. Дуайт Девід Ейзенхауер був інавгурований на президентство у січні 1953 р. Протягом останніх 18 місяців адміністрації Трумена військовий бюджет США збільшився вчетверо, тому Ейзенхауер вирішив зменшити оборонні витрати, оскільки ядерна перевага дозволяла почувати себе міцно в протистоянні холодної війни. У березні помер Йосип Сталін, і скоро одноосібним лідером СРСР став Микита Хрущов, який стратив Лаврентія Берію і

усунув від влади двох інших конкурентів, Георгія Маленкова та В'ячеслава Молотова. 25 лютого 1956 р. Хрущов шокував делегатів XX з'їзду КПРС переліком і засудженням злочинів Сталіна. Він проголосив, що єдиним шляхом реформуватися і відходу від сталінської політики є підтвердження помилок, зроблених в минулому.

18 листопада 1956 р., під час прийому західних дипломатів в польському посольстві у Москві, Хрущов вимовив свою знамениту тезу: «Подобається вам чи ні, але історія на нашому боці. Ми поховаємо вас», шокувавши всіх присутніх. Проте, він мав на увазі не ядерну війну, як він пізніше стверджував, а історично визначену перемогу комунізму над капіталізмом. Потім, у 1961 р., він проголосив, що навіть якщо СРСР поки поступається Заходу, за десятиріччя зникне брак житла, доволі буде споживчих товарів, населення буде «матеріально забезпечене», і через двадцять років Радянський Союз «виросте до таких висот, що основні капіталістичні країни залишаться далеко позаду».

Державний секретар в адміністрації Ейзенхауера, Джон Фостер Даллес, ініціював «нове бачення» для стратегії «стримання», закликавши до більшого покладання на ядерну зброю проти ворогів США на випадок війни. Даллес також сформулював доктрину «масованої відплати», погрожуючи серйозною американською відповіддю на будь-яку радянську агресію. Володіння ядерною перевагою допомогло Ейзенхауеру, наприклад, стримати загрозу радянської інтервенції під час Суецької кризи.

Країни НАТО і Варшавського договору (1955—1991)

Після смерті Сталіна у 1953 р. відбулося деяке послаблення напруги, але ситуація в Європі лишалася непротим озброєним перемир'ям. Американські вояки здавалося стояли невизначеними у Західній Німеччині, а напроти у Східній Німеччині здавалися стояли так само невизначено вояки радянські. На переозброєння Західної Німеччині її вступ до НАТО, Світи у 1955 р. відповіли формальним альянсом зі східноєвропейськими комуністичними країнами, який

називався Організація Варшавського договору або Варшавський пакт; це було більше політичним кроком, ніж оборонним, бо на час створення НАТО у 1949 р. СРСР вже мав систему взаємних договорів про допомогу з усіма союзниками у Східній Європі. У 1956 р. статус-кво на короткий час був випробуваний під час Угорської кризи, коли угорці спробували зіскочити з радянської орбіти після того, як Хрущов усунув від влади угорського сталініста Матіаша Ракоші (угор. Mátyás Rákosi). Берлін лишався поділеним, а статус міста спірним. У 1961 р. Східна Німеччина звела Берлінський мур, щоб запобігти втечі східних берлінців до Західного Берліну.

Протягом 1957—1961 рр. Хрущов відкрито і неодноразово погрожував Заходу ядерним знищенням. Він стверджував, що радянські ракети значно потужніші і досконаліші за американські і здатні стерти з поверхні будь-яке американське чи європейське місто. Проте, Хрущов відкинув сталінську віру в неминучість війни, і оголосив своєю новою ціллю «мирне співіснування». Це формулювання змінило позицію сталінського Радянського Союзу, коли міжнародна класова боротьба означала два протилежних табори з неминучими суперечностями і протистоянням, з якого комунізм мав вийти переможцем через глобальну війну. Тепер мир допускався, і капіталізм мав зруйнуватися сам, тим часом Совіти мали час наростити свої військові потужності. Ця концепція класової боротьби проіснувала аж до «нового мишлення» Горбачова, коли формулювання пом'якшали, і мирне співіснування розглядалося само по собі, а не як форма класової боротьби. Заяви США концентрувалися на американській міці по всьому світі і успіхові ліберального капіталізму. Проте, у кінці 1960 р. «битва розумів» між двома системами в організації суспільства, про яку говорив Кеннеді у 1961 р., в основному скінчилася, і а подальшому напруга базувалася головно на зіткненні об'єктивних геополітичних інтересів, а не на ідеології.

Протягом листопада 1958 р. Хрущов зробив невдалу спробу перетворити обидва Берліни на підконтрольну йому територію, виставивши США, Великій Британії і Франції ультиматум за шість місяців вивести своїх солдат з окупованих ними секторів Західного Берліну, інакше буде накладений пропускний контроль над доступом Заходу до Східної Німеччини. Хрущов раніше пояснював Мао, використовуючи виразну анатомічну метафору, що «Берлін є ячком Заходу. Щоразу, коли я хочу щоб Захід кричав, я притискаю Берлін». НАТО формально відхилило ультиматум у середині грудня, і Хрущов

сам відкликав його і повернувся до Женевської конференції щодо німецького питання.

Узагальнюючи, помітною ознакою 1950 р. став початок європейської інтеграції — фундаментального продукту холодної війни, який Трумен і Ейзенхауер просували в політичний, економічний і військовий спосіб, і що пізніше набуло адміністративних рис. Це бачилося двозначно, бо існувала небезпека, що незалежна Європа запустить свою власну розрядку з Радянським Союзом, і це може бути використаним для загострення роз'єднання Заходу.

Національні рухи у деяких країнах і регіонах, можна відмітити Гватемалу, Іран, Філіппіни і Індонезію, часто були споріднені з комуністичними групами, чи принаймні на Заході сприймалися як споріднені з комуністами. У цьому контексті США та Радянський Союз посилювали змагання за вплив на Третій світ, коли там відбувався процес деколонізації 1950-х - початку 1960-х рр.; крім цього Совіти бачили постійну втрату імперської влади як передвісницю можливої перемоги своєї ідеології. Американський уряд використовував ЦРУ щоб усунути низку недружніх урядів і підтримати своїх союзників. США вдавалися до ЦРУ, щоб скинути уряди, запідозрені у прихильності до Совітів, включаючи перший демократично обраний уряд Ірану прем'єр-міністра Мухамеда Мосаддекав 1953 р. і демократично обраного президента Гватемали Хакобо Арбенса Гусмана у 1954 р. Між 1954 і 1961 рр. надіслані США економічна допомога і військові радники прискорили колапс прозахідного режиму Південного В'єтнаму. Обидві сторони використовували пропаганду, щоб просувати свої справи: була заснована Інформаційна Агенція Сполучених Штатів (USIA) для створення підтримки закордонній політиці США за

допомогою своїх радіо-підрозділів «Голос Америки»; ВВС теж робила свою роботу. ЦРУ поширювало приховану пропаганду проти недружніх США урядів (включаючи і країни Східного блоку), також забезпечувало фонди для встановлення радіо «Вільна Європа», яке часто глушилося. Китай і Радянський Союз вели внутрішньо-комуністичну інформаційну війну після свого розколу. Радянська пропаганда використовувала марксистську філософію для атак на капіталізм, стверджуючи, що експлуатація праці і мілітаристський імперіалізм є рисами системи.

Багато молодих націй Азії, Африки і Латинської Америки відкидали тиск щодо приєднання до якогось табору в протистоянні Заходу і Сходу. У 1955 р. на Бандунзькій конференції в Індонезії десятки країн Третього світу вирішили не брати участь у Холодній війні. Консенсус, знайдений в Бандунзі досяг вищого розвитку зі створенням Руху неприєднання у 1961 р. Тим часом Хрущов поширив московську політику встановленням тісніших зв'язків з Індією і іншими ключовими нейтральними державами. Рухи незалежності у Третьому світі перетворили післявоєнний світоустрій у більш плюралістичний світ деколонізованих країн Африки і Близького Сходу і зростаючих націоналізмів в Азії і у Латинській Америці.

Спільний випробувальний політ «Союз-Аполлон», 17 липня 1975

Звичайно, всі 1960 - 1970 рр. обидва, і Радянський Союз, і США, боролися за встановлення нових, складніших зразків міжнародних відносин, в яких світ не поділявся б чітко на два протилежні табори, на два опозиційних блока.

Одразу з початком повоєнного періоду Західна Європа і Японія швидко відновлювалися від руйнувань Другої Світової війни (країни Західної Європи отримували допомогу від США згідно з планом Маршалла), і їм вдавалося підтримувати потужний економічний ріст протягом 60-70-х рр., посилювати свою міць порівняно зі Сполученими Штатами. В результаті нафтової кризи 1973 р. зріс вплив і країн

третього світу з такими утвореннями як Організація країн експортерів нафти чи Рух Неприєднання, і тепер менш потужні країни вже мали більше можливостей ствердити свою незалежність і навіть продемонструвати свій спротив тиску від обох наддержав.

Тим часом Москва повернула свою увагу на глибинні внутрішні економічні проблеми. Протягом цього періоду радянські лідери, як Олексій Косигін і Леонід Брежнєв, обрали для своєї політики поняття розрядка. 13 листопада 1968 р. у виступі перед п'ятим з'їздом Польської об'єднаної робітничої партії Брежнєв проголосив «доктрину Брежнєва», в якій йшлося про право переступити через суверенітет країни, якщо виникне загроза заміни марксизма-ленінізму на капіталізм. У промові Брежнєв казав:

«Якщо ворожі соціалізму сили спробують повернути розвиток деяких соціалістичних країн в бік капіталізму, це стане турботою не тільки тої країни, але спільною турботою всього соціалістичного табору».

Причиною прийняття такої доктрини були невдачі марксизму-ленінізму у таких країнах як Польща, Угорщина та Східна Німеччина, коли народ там відчув падіння стандартів життя, на контрасті з процвітаючою Західною Німеччиною і рештою Західної Європи.

Тим не менше, обидві наддержави вирішили нарощувати своє світове лідерство. І США і СРСР боролися, щоб усунути виклики своєму лідерству у своїх власних регіонах. Президент Ліндон Джонсон висадив 24000 морських піхотинців та парашутистів у Домініканській республіці в операції Power Pack, запобігаючи загрозі виникнення революції кубинського зразка у Латинській Америці. Західна Європа залишалася залежною від США у критичній галузі безпеки, але й тут галасливішим був французький президент Шарль де Голль, який у 1966 р. вивів свою країну з військової структури НАТО і виключив перебування військових НАТО на французькій землі.

Американський винищувач F-4 Phantom II супроводжує радянський бомбардувальник Ту-95, початок 1970-х

У 1968 р. війська СРСР вдерлися до Чехословаччини, щоб скрушити реформи Празької весни, першого і останнього досвіду «соціалізму з людським обличчям», коли виникла загроза виходу ЧССР зі складу Варшавського пакту. Вторгнення викликало бурхливі протести в Югославії, Румунії, Китаї, а також у західноєвропейських комуністичних партіях.

США продовжували багато витратити на підтримку дружніх режимів третього світу в Азії. Найпомітнішою тут була в'єтнамська війна, коли Джонсон послав 575 000 солдат на край світу до Південно-Східної Азії захищати Південний В'єтнам від Народного фронту звільнення Південного В'єтнаму і його північних в'єтнамських союзників. Ця коштовна війна послабила американську економіку, і зрештою закінчилася у 1975 р., коли світ побачив поразку Південного В'єтнаму, союзника США, від соціалістичного північного В'єтнаму. На додаток Штати підтримали операцію Кондор, коли південноамериканські диктатори придушували ліву опозицію, яка (іноді акуратно) приймала допомогу з Куби та СРСР.

Брежнєв і Ніксон, Вашингтон, червень 1973. Політика розрядки

Тим часом Брежнєв зіткнувся з загрозливішими тенденціями, коли стан радянської економіки погіршувався під тягарем військових втрат. Крім того, місцем конкуренції був Близький Схід. Єгипет, який отримав чимало економічної і військової допомоги від СРСР, створив клопіт, коли СРСР відчував необхідність підтримати свого клієнта у Шестиденній війні (радниками і фахівцями) і війні на виснаження (пілотами і літаками) проти американського союзника Ізраїлю. Пізніше отримувачами радянської допомоги стали Сирія і Ірак, і, непрямо, Організація звільнення Палестини. Під час війни Судного дня передчуття радянського вторгнення на єгипетському боці привели до

масової мобілізації у США, що загрожувало задушити розрядку. Ця ескалація, коли Радянський Союз вперше тиснув на регіональний конфлікт, який Штати відчували центральним для своїх інтересів, призвела до нової і більш непередбачуваної стадії військової активності третього світу та засвідчила паритет нової радянської стратегії.

Хоча непрямі конфлікти холодної війни між наддержавами тривали в кінці 1960 — на початку 1970 рр., загальна напруга дещо спала і почалася розрядка. Китайці шукали, як покращити стосунки зі Штатами, щоб отримати перевагу над СРСР. У лютому 1972 р. Річард Ніксон відвідав Пекін і зустрівся з Мао Цзедунем і Джоу Енлаєм. Ніксон і Генрі Кіссінджер оголосили про приголомшуюче потепління з маоїстським Китаєм. Прагнення СРСР втримати Китай в стані загрози конфлікту на два фронти, і відновлення почуття оточення суперниками були одним із чинників, що підштовхували СРСР та США до розрядки. Іншими двома причинами було те, що СРСР досяг приблизної рівності в ядерних арсеналах, і те, що Штати були серйозно послаблені в'єтнамською війною. Менший вплив, але мали третій світ та охолодження відносин із Західною Європою.

Картер і Брежнєв підписують договір про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-2), Відень, 16 червня 1979 р.

Пізніше, у травні Ніксон і Кіссінджер зустрілися з радянськими лідерами у Москві, і оголосили про переговори щодо обмеження стратегічних озброєнь, щоб пригальмувати розвиток найруйнівних ядерних ракет і затратних антибалістичних ракет. Між 1972 та 1974 рр. дві сторони також погодилися посилити свої економічні зв'язки. Тим часом ці тенденції збіглися з Ostpolitik (східною політикою), яку

проводив німецький канцлер Віллі Брандт. Іншою угодою став висновок про необхідність стабілізації ситуації в Європі, кульмінацією чого стала Гельсінкська угода, підписана на конференції з безпеки і співробітництва в Європі у 1975 році.

КДБ під керівництвом Юрія Андропова продовжував переслідувати видатних радянських особистостей, таких як Олександр Солженіцин та Андрій Сахаров, хто критикував радянську систему у жорстких чи м'яких формах. Непряме суперництво між наддержавами у цей період розрядки продовжувалося у третьому світі, зокрема під час політичної кризи на Близькому Сході, Чилі, Ефіопії та Анголі. У той час, коли президент Джиммі Картер намагався обмежити гонку озброєнь договором ОСО-2 у 1979 р., його зусилля були підрізані іншими подіями того року, включаючи Ісламську революцію в Ірані і Нікарагуанською революцією, обидві знесли проамериканські режими, і його відплатою на радянське вторгнення до Афганістану у грудні.

Термін «Друга Холодна війна» використовується деякими істориками для позначення періоду інтенсифікації напруження холодної війни і конфліктів початку 1980 р. Напруга зростає головно між основними силами, обидві наддержави ставали більш мілітаристськими.

У грудні 1979 р. біля 75 000 радянських вояків вдерлися в Афганістан з метою підтримати марксистський уряд сформований колишнім прем'єр-міністром Нур Мухамедом Таракі, вбитого у вересні одним з його партійних конкурентів. Як наслідок американський президент Джиммі Картер відкликав з сенату договір про обмеження стратегічних озброєнь, наклав ембарго на постачання у СРСР збіжжя та технологій, став вимагати значного збільшення військових витрат і оголосив про майбутній бойкот Олімпійських ігор-1980 у Москві. Він вважав радянське вторгнення до Афганістану «найсерйознішою загрозою для миру від часу другої світової війни». У 1980 р. Рональд Рейган переміг Джиммі Картера на американських президентських виборах, пообіцявши збільшити витрати на оборону і повсюди протидіяти СРСР. Обидва, Рональд Рейган і нова британська прем'єрка Маргарет Тетчер, винуватили Радянський Союз в ідеологічних термінах, що могли сперечатися із риторикою гірших часів холодної війни кінця 1940 рр., обіцяючи залишити «імперію зла» на «смітнику історії». Папа Іван Павло II допоміг додати моральні аспекти для антикомунізму; його відвідини рідної Польщі у 1979 р. стимулювали релігійне і націоналістичне невдоволення, що гальванізувало опозицію

і зрештою можливо призвело до спроби замаху на нього двома роками пізніше.

На тлі зростаючої напруги між Радянським Союзом та Сполученими Штатами, і розгортанням СРСР націлених на Західну Європу балістичних ракет SS-20, НАТО вирішило протиставити їм балістичні ракети Pershing II і крилаті ракети в Європі, головне у Західній Німеччині. Балістичні ракети могли досягти Москви за 10-15 хвилин. Відношення до розгортання ракет в Європі зовсім не було однастайним, мали місце значні сумніви чи не варто призупинити розміщення. Але 1 вересня 1983 р. Радянський Союз збив пасажирський літак Korean Air Lines Boeing 747 з 269 людьми на борту, коли він порушив повітряний простір СРСР в районі Сахаліна, — цю дію Рейган назвав «бойнею». Ця подія змінила ставлення до розміщення, на якому наполягав Рейган аж до угод між Рейганом і Михайлом Горбачовим.

Навчання «Able Archer 83», що відбулися у листопаді 1983 р., з реалістичним відтворенням координованого ядерного запуску із Західної Європи, налякало радянське керівництво.

Москва стала витратити на військові потреби до чверті національного продукту Радянського Союзу. Витрати на гонку озброєнь та інші потреби холодної війни спричинили і поглибили глибокі структурні проблеми у Радянській системі, це відбилося економічною стагнацією принаймні десять останніх років правління Брежнєва. Радянські інвестиції в оборону не були викликані військовою необхідністю, а значною мірою інтересами численної партійної і державної бюрократії, що давало контрольованим ними секторам владу і привілеї. Радянські збройні сили стали найбільшими у світі і у кількості та у типах озброєнь, у числі солдат у своїх лавах, і у масштабах оборонно-промислового комплексу. Проте, кількісна перевага радянської військової машини часто лише приховувала ділянки, в яких Східний блок кардинально відставав від Заходу.

Станом на початок 1980 рр. СРСР вдалося побудувати військовий арсенал і армію, що переважали Сполучені Штати. У попередні роки США спиралися на якісну перевагу своїх озброєнь, але з часом відставання звужувалося. Рональд Рейган одразу, як обійняв посаду, розпочав масштабне військове будівництво. Це стало наймасштабнішою мілітаризацією країни у мирний час з всю історію Сполучених Штатів. Напруга тільки зростає, коли на початку 1980 рр. Рейган реанімував програму озброєння бомбардувальниками B-1, перед тим замороженою адміністрацією Картера, виробив ракети MX

«Peacekeeper», встановив американські крилаті ракети в Європі, і оголосив експериментальну Стратегічну Оборонну Ініціативу, названу у медіа «Зоряними Війнами», ця програма мала збивати ракети супротивника на середині шляху.

Рейган також ввів економічні санкції проти Польщі, невдоволений придушенням опозиційного руху профспілки «Солідарність».

У відповідь Михайло Суслов, головний кремлівський ідеолог, порадив радянським лідерам не втручатися напряму у Польщу, що падала під контроль «Солідарності», оскільки це могло призвести до відчутних економічних санкцій, що стали б катастрофою для радянської економіки.

Радянський Союз не зміг відповісти на масштабне переозброєння Америки Рейгана, його економіка вже була підірвана військовими витратами, що підсилювалося неефективним плановим виробництвом і колективізованим сільським господарством. У той сам час Рейган переконав Саудівську Аравію збільшити видобуток нафти, навіть якщо інші країни поза ОПЕК теж збільшать пропозицію органічного пального на ринку. Це призвело до перенасичення ринку нафтою у 1980 рр., що болісно вдарило по СРСР, оскільки нафта була основним джерелом експортних доходів. Низькі ціни на нафту та великі витрати на оборону поступово загнали радянську економіку у стагнацію і застій.

Внутрішня суспільна позиція США щодо втручання у зовнішні конфлікти була сформована досвідом тривалої і безуспішної участі у В'єтнамській війні. Адміністрація Рейгана обрала використання швидких, недорогих протиповстанських тактик участі у закордонних конфліктах.

У 1983 р. адміністрація Рейгана втрутилася у багатосторонню громадянську війну у Лівані, захопила Гренаду, бомбила Лівію і підтримувала контраст у Центральній Америці, антикомуністичні парамілітарні загони, які воювали проти підтримуваного СРСР сандиністського уряду в Нікарагуа. У той час як інтервенція у Гренаду і Лівію були популярні у США, підтримка контраст зав'язнула у дискусіях.

Тим часом, СРСР ніс важкий тягар власних інтервенцій закордоном. Хоча Брежнев переконував у 1979, що війна в Афганістані не буде тривалою, мусульманські повстанці, підтримані багатьма країнами (особливо США), люто протидіяли вторгненню. Кремль надіслав сотисячний військовий контингент для підтримки свого маріонеткового режиму в Афганістані, багато сторонніх спостерігачів назвали цю війну «Радянським В'єтнамом». Проте, афганська

трясовина для Москви мала значно катастрофічніші наслідки, ніж В'єтнам для американців, бо конфлікт збігся з внутрішнім розладом і кризою у радянській системі. Голова державного департаменту США офіційно попереджав про такий наслідок вже у 1980 р., наголошуючи, що вторгнення матиме одним з наслідків «Внутрішню кризу всередині радянської системи... Це діятиме подібно термодинамічній ентропії... Радянська система витрачає все більше зусиль просто для того, щоб підтримувати рівновагу, замість того щоб покращувати себе. Ми побачимо, що в час зовнішнього вторгнення відбуватиметься внутрішнє руйнування».

Радянським лідерам не помагав їхній поважний вік і склеротичний стан: Брежнєв був практично непрацездатним останні роки, його наступники Андропов і Черненко не прожили довго. Після смерті Черненка Рейгана спитали, чому він не вів переговорів із радянськими лідерами. «Вони помирають та помирають» — пожартував у відповідь американський президент.

Радянський генсек Михайло Горбачов, розуміючи необхідність демократичних реформ у країні та розрядки міжнародної ситуації, починає у СРСР «перестройку», на Мальтійському саміті 2-3 грудня 1989 р. він та Джордж Буш оголосили про початок «нової ери» у стосунках між двома наддержавами. З 1988 р. радянські війська починають покидати Афганістан. Наступного року комуністичні режими скинуто у Польщі та Румунії, впала Берлінська стіна. Вимагаючи змін, у столиці Китаю на площі Тяньаньмень зібралися десятки тисяч студентів — влада розігнала виступ, загальну кількість смертельних жертв не визначено і досі. Називають цифри від 200 до кількох тисяч осіб. У липні 1991 р. Варшавський договір було розірвано. Всі ці події і особливо розвал СРСР спричинили до згладження конфліктних політичних стосунків і унеможливили стан холодної війни.

ДЖЕРЕЛА:

Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку: Навчальний посібник / Сич О.І., Мінаєв А.В. — Чернівці: Рута, 2008.; Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку: Навчальний посібник / Сич О.І., Мінаєв А.В. — Чернівці: Рута, 2008.; Збігнев Бжезинський. «Холодна війна» та її наслідки // Політика і час. — 1993. — № 1. — С. 48-55.; Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / Укл.: О. І. Сич, А. В. Мінаєв. — Чернівці: Рута, 2008.; Сич О.І., Мінаєв А.В. Світ у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.: основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку: Навчальний посібник. — Чернівці: Наші книги, 2010.; Девис Д.Є., Трани Ю.П. Первая холодная война. Наследие Вудро Вильсона в советско-американских отношениях. — М.: 2002. — 479 с.; Холодная война. Историческая ретроспектива. — М.: 2003. — 640 с.

ВІЛСОН ТОМАС ВУДРО
(28 ГРУДНЯ 1856 — 3 ЛЮТОГО 1924 рр.)

28-й Президент США (1913–1921). Відомий також як історик і політолог. Лауреат Нобелівської премії миру 1919 р., присудженої за миротворчі зусилля. Будучи кандидатом від Демократичної партії, він був вибраний губернатором штату Нью-Джерсі у 1910 р., а у 1912 р. — президентом США, коли голоси прибічників республіканців розкололися між Теодором Рузвельтом і Вільямом Тафтом.

Вілсон був переобраний у 1916 р. Другий термін його президентства був відмічений вступом США у Першу світову війну (березень 1917 р.) і активними дипломатичними зусиллями президента по мирному врегулюванню, вираженими у «14 пунктах».

Вілсон став першим президентом США, що відвідав з офіційним візитом Європу, беручи участь в роботі Паризькій мирної конференції. Пропозиції Вілсона були покладені в основу Версальського договору. Вілсон був одним з ініціаторів створення Ліги Націй, проте Сенат США відмовив у вступі до цієї організації. У 1913 р. Вілсон підписав законопроект про створення Федеральної резервної системи, яка виконує роль центрального банку США, має інструменти державного впливу, але форма власності капіталу є приватною — акціонерна з особливим статусом акцій. Перебував під сильним впливом полковника Хауса.

Вілсон проводив активну зовнішню політику, спрямовану на зміцнення позицій США на Далекому Сході, у Латинській Америці, всіляко сприяв британо-американському зближенню. Під гаслом «наведення порядку» американські війська вторгалися до Мексики (1914 і 1916–1917), окупували Гаїті (1915), і Домініканську Республіку (1916). Президент сприяв встановленню самоврядування на Філіппінах. На початку Першої світової війни Вудро Вілсон дотримувався нейтралітету, з пацифістських позицій намагався

виступати посередником між європейськими державами. Після загибелі «Лузитанії» (1915) та інших неозброєних судів, він домогся від Німеччини обіцянки припинити підводну війну.

У 1916 р. Вілсон був знову висунутий Демократичною партією на другий президентський термін. Під гаслом «Він утримав нас від війни» з невеликою перевагою він зміг перемогти кандидата республіканців Чарльза Еванса Х'юза. До 1917 р. Вілсон переглянув свої пацифістські погляди і схилився до необхідності вступити у Першу світову війну, вважаючи, що цей крок дозволить грати США більш активну роль у повоєнній перебудові світу. Приводом для вступу у війну стали нові напади німецьких підводних човнів на пасажирські судна. 6 квітня 1917 р. була оголошена війна Німеччині. Після Лютневої революції у Росії президент США прагнув до співпраці з Тимчасовим урядом, виношував ідею союзу «двох найбільших демократій світу». Він послав до Росії спеціальну місію, прагнув утримати її від виходу з війни. Після Жовтневої революції Вілсон виступив з планом загального мирного врегулювання («Чотирнадцять пунктів», січень 1918), розглядаючи його як альтернативу антивоєнній агітації більшовиків. Уряд Вудро Вілсона підтримувало білогвардійців; у 1918 р. американські війська висадилися на Півночі і Далекому Сході Росії.

Вілсон проводив активну політику, спрямовану на зміцнення американських позицій у Карибському басейні і у Мексиці, всіляко сприяв англо — американському зближенню. Після початку Першої світової війни 1914–1918 рр. намагався виступити посередником між європейськими державами. У 1917 р. Вілсон добився вступу США у війну, припускаючи придбати вирішальний голос у визначенні долі післявоєнного світу. У 1917 р. прагнув до розвитку співпраці з Тимчасовим урядом Росії, виношував ідею союзу «двох найбільших демократій світу». Після перемоги більшовиків виступив з планом мирного врегулювання («Чотирнадцять пунктів», січень 1918 р.), вбачаючи у ньому альтернативу міжнародному впливу більшовизму. Вілсон був одним з головних авторів Версальського мирного договору 1919 р. Однак договір не був ратифікований сенатом США. Восени 1919 р. у результаті сильної перенапруги Вілсона розбив параліч. Він змушений був припинити активну державну діяльність. До закінчення президентського терміну найважливіші політичні рішення по суті приймала його дружина — Едіт Вілсон. Лауреат Нобелівської премії миру (1919) за внесок у Версальський мирний договір (1919).

Чотирнадцять пунктів Вілсона: Відкриті мирні договори, відкриті обговорення, після яких не буде ніяких таємних міжнародних угод

будь-якого роду, а дипломатія завжди буде діяти відверто на очах у всіх; Абсолютна свобода судноплавства на морях поза територіальними водами, як у мирний, так і воєнний час, крім випадків, коли деякі моря будуть частково або повністю закриті у міжнародному порядку для виконання міжнародних договорів; Усунення, наскільки це можливо, всіх економічних бар'єрів і встановлення рівності умов для торгівлі всіх націй, що стоять за мир; Справедливі гарантії того, що національні озброєння будуть скорочені до граничного мінімуму, сумісного з державною безпекою; Вільне, щиросердне і абсолютно неупереджене вирішення всіх колоніальних суперечок, засноване на суворому дотриманні принципу, що при вирішенні всіх питань, що стосуються суверенітету, інтереси населення повинні мати однакову вагу у порівнянні із справедливими вимогами того уряду, права якого мають бути визначені; Звільнення всіх російських територій і такий дозвіл всіх зачіпаючих Росію питань, який гарантує їй найбільш повне й вільне сприяння з боку інших націй у справі отримання повної і безперешкодної можливості ухвалити незалежне рішення щодо її власного політичного розвитку та її національної політики та забезпечення їй привітного прийому до співтовариства вільних націй при тому образі правління, який вона сама для себе обере. І більше, ніж прийом, також і всіляку підтримку у всьому, у чому вона потребує і чого вона сама собі бажає. Ставлення до Росії з боку націй, її сестер, у майбутні місяці буде пробним каменем їхніх добрих почуттів, розуміння ними її потреб та вміння відокремити їх від своїх власних інтересів, а також показником їхньої мудрості і безкорисливості їхніх симпатій; Бельгія повинна бути звільнена і відновлена, без спроби обмежити суверенітет, яким вона користується нарівні з усіма іншими вільними націями. Ніяке інше діяння не може більш, ніж це, послужити до відновлення між народами довіри до тих законів, які вони самі встановили і визначали в якості керівництва для своїх взаємних зносин. Без цього цілющого акту вся побудова і дія(структура)міжнародного права буде назавжди втраченою; Вся французька територія повинна бути звільнена, окуповані частини повернуті, а зло, нанесене Франції Пруссією у 1871 р. у відношенні Ельзас-Лотарингії, яке порушувало загальний мир майже 50 років, має бути виправлено, щоб мирні відносини могли знову бути встановлені в інтересах усіх; Виправлення кордонів Італії має бути зроблено на основі ясно помітних національних кордонів; Народи Австро-Угорщини, місце яких у Лізі Націй ми хочемо бачити огороженим і забезпеченим, повинні отримати найширшу

можливість автономного розвитку; Румунія, Сербія і Чорногорія повинні бути звільнені. Зайняті території повинні бути повернені Сербії. Повинен бути наданий вільний і надійний доступ до моря. Взаємовідносини різних балканських держав повинні бути визначені дружнім шляхом, відповідно до історично встановлених принципів приналежності та національності. Повинні бути встановлені міжнародні гарантії політичної і економічної незалежності і територіальної цілості різних балканських держав; Турецькі частини Османської імперії, в сучасному її складі, повинні отримати забезпечений і міцний суверенітет, але інші національності, що нині знаходяться під владою турків, повинні отримати недвозначну гарантію існування і абсолютно непорушні умови автономного розвитку. Дарданелли повинні бути постійно відкриті для вільного проходу суден і торгівлі всіх націй під міжнародними гарантіями; Повинно бути створено незалежну Польську державу, яка повинна включати у себе всі території з незаперечно польським населенням, якому повинен бути забезпечений вільний і надійний доступ до моря, а політична і економічна незалежність, так само як і територіальна цілісність, повинні бути гарантовані міжнародним договором; Повинно бути утворено загальне об'єднання націй на основі особливих статутів, з метою створення взаємної гарантії політичної незалежності і територіальної цілості як великих, так і малих держав.

Зараз до Ліги Націй, першої міжнародної організації, створеної для забезпечення колективної безпеки, прийнято ставитися зневажливо, оскільки їй не вдалося запобігти Другій світовій війні. Однак не виключено, що якби Ліги Націй не існувало, то війна сталася б ще раніше і була куди більш кровопролитною. З 1901 р., коли була заснована Нобелівська премія миру, нею нагородили 121-го лауреата, серед яких відомі борці за мир, політичні діячі та навіть цілі організації. Суперечки про те, хто ж з них зробив найбільший внесок у запобігання війнам і гонці озброєнь, тривають і понині. Серед політичних діячів перевага віддається 28-му президентові США Вудро Вілсону, зображеному на найбільшій грошовій купюрі США номіналом 100 тисяч доларів. Але при цьому багато експертів оцінюють його діяльність на міжнародній арені скептично.

У 1921 р. Вудро Вілсон і його дружина залишили Білий Дім і оселилися у Вашингтоні в Посольському кварталі (Embassy Row). В останні роки Вілсон важко переживав невдачі при створенні Ліги націй, вважав, що обдурих американський народ і марно втягнув

країну у Першу світову війну. Вудро Вілсон помер 3 лютого 1924 р. і був похований у Вашингтоні у кафедральному соборі.

ДЖЕРЕЛА:

Гай-Нижник П. П. Політичні погляди Вудро Вільсона у допрезидентський період його життя та діяльності // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип.39. — С.67-77.;

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА — термін, яким історіографія Радянського Союзу та низки країн СНД окреслюють радянсько-німецький збройний конфлікт 1941–1945 рр. у рамках Другої світової війни.

Був створений радянською пропагандою за зразком російської «Вітчизняної війни» з французами 1812 р. На думку голови Українського інституту національної пам'яті Володимира В'ятровича, приставка «Велика» додана для підкреслення значущості радянсько-німецького конфлікту для СРСР, масштабів та наслідків цього конфлікту для Європи. Конфлікт, представлений як Велика Вітчизняна війна, став наріжним націотворчим міфом СРСР, що служив основою формування радянської ідентичності, а у перспективі й радянського народу.

Словосполучення «Велика Вітчизняна війна» використовується у деяких пострадянських країнах. У новітній українській історіографії та закордонній білоруській воно замінюється терміном Радянсько-німецька війна. Поза межами колишнього СРСР «Велика Вітчизняна війна» практично не використовується. В англійських країнах її замінює термін — Німецько-радянська війна як складова Східного фронту; у німецькій історіографії — Німецько-радянська війна, Російський похід, Східний похід.

9 квітня 2015 р. Верховна Рада України у рамках «декомунізаційного пакету законів» ухвалила закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 рр.», за яким в офіційному документообігу використовуватимуть виключно термін Друга світова війна, а термін «Велика Вітчизняна» більше не використовується.

Уперше термін «Вітчизняна війна» щодо війни Німеччини і СРСР з'явився у тексті виступу В'ячеслава Молотова по радіо 23 червня 1941 р.: «Свого часу на похід Наполеона у Росію наш народ відповів вітчизняною війною і Наполеон зазнав поразки, прийшов до свого кінця. Те ж саме буде і з Гітлером, що зазнався і оголосив новий похід

проти нашої країни. Червона Армія і весь наш народ знову поведуть переможну вітчизняну війну за батьківщину, за честь, за волю».

«Батьківщина-мати кличе!». Радянський плакат перших днів війни

Того ж дня газета «Правда» надала цілу шпальту статті голови Товариства старих більшовиків Омеляна Ярославського. Стаття називалася «Велика Вітчизняна війна». У виступі Йосипа Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. було вжито словосполучення «Всенародна вітчизняна війна».

Як альтернативу пропагандиському терміну «Велика Вітчизняна війна» один із відомих дослідників Другої Світової Війни Володимир Різун (Суворов) запропонував визначення «Перша Соціалістична Війна», бо, на його думку, бойові дії точилися між двома соціалістичними державами (СРСР та націонал-соціалістичною Німеччиною).

**Монета Банку Росії. Серія: «Велика Вітчизняна війна»,
Розгром радянськими військами Квантунської армії, 3 рублі**

У радянській історіографії «ВВВ почалася 22 червня 1941 р. й закінчилася 9 травня 1945 р. цілковитою перемогою радянського

народу і його збройних сил». Але юридично датою припинення війни є дата видання Указу Президії ВР СРСР від 25.01.1955 р. «Про припинення стану війни між Радянським Союзом і Німеччиною».

Термін «Велика Вітчизняна війна» використовували в офіційних документах, що їх видавали Президент України та Верховна Рада України. Наприклад, Указ Президента України від 30 квітня 2005 р. має назву «Про відзначення державними нагородами України з нагоди 60-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», Постанова Верховної Ради України від 5 березня 2010 р. має назву «Про проголошення 2010 р. в Україні Роком ветеранів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», цей же термін використовується у Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Також термін «Велика Вітчизняна війна» можна побачити в документах виданих місцевими органами влади.

Питання використання термінів «Друга світова війна», «Велика Вітчизняна війна» та «Німецько-радянська війна» у газеті «Голос України» від 22 червня 2011 р. порушив Голова Верховної Ради України Володимир Литвин, зазначивши, що деякі з цих термінів позбавлені ідеологічного змісту, а інші — «несуть таке навантаження, що породжує скепсис щодо їх наукової коректності».

Після 1991 р. у шкільних підручниках незалежної України здебільшого вживали термін «Друга світова війна». Після того, як новообраний Президент України Віктор Янукович призначив міністром освіти та науки Дмитра Табачника, 2011 р. до нових шкільних підручників повернули старий радянський термін «Велика Вітчизняна війна», що відповідає історіософським концепціям міністра, оприлюдненим свого часу у ЗМІ Росії. Зазначений термін фігурує у назві розділу, який раніше називався «Україна під час Другої світової війни».

В Україні існують музеї, у назві яких фігурує цей термін. До липня 2015 р. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс у Києві мав назву «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.».

9 квітня 2015 р. Верховна Рада України у рамках «декомунізаційного пакету законів» ухвалила Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 рр.», за яким в офіційному документообігу використовуватимуть виключно термін Друга світова війна, а термін «Велика Вітчизняна» більше не використовується. Починаючи з 1965 р. у СРСР 9 травня святкувався День перемоги, який був оголошений, як «Свято Перемоги

радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». Серед колишніх радянських республік дотепер День перемоги є державним святом у Росії, Казахстані, Білорусі, Україні, Азербайджані, Узбекистані. У багатьох містах Радянського союзу було споруджено пам'ятники та меморіальні комплекси Великій Вітчизняній Війні. В Україні є: понад 28 тисяч братських та поодиноких могил полеглих у цій війні, 45 тисяч пам'ятників і обелісків.

Серед найбільших в Україні — Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс з пам'ятником «Батьківщина-Мати» та Могила невідомого солдата у Києві, Меморіал героїчної оборони Одеси, Аджимушкайські каменярні, Монумент Слави у Львові та інші.

Подіям Великої вітчизняної війни присвячені численні кінофільми, документальні (наприклад, «Сталінград», 1943 та ін.) та художні («Хроніка пікіруючого бомбардувальника», 1967 р.; «Сімнадцять миттєвостей весни», 1973 р. та інші). Події Війни знайшли відображення і у численних літературних, музичних (наприклад, Симфонія № 7 Д. Шостаковича) творах.

Плакат «Друга вітчизняна війна» (1914–1918)

Назва «Велика Вітчизняна війна» прийнятна для однієї сторони. Солдатів вермахту або бійців УПА чи лісових братів неможливо назвати учасниками ВВВ. Не підходить цей термін і для союзників СРСР, які воювали на радянській території (чехів, поляків та ін.).

У 1914–1917 рр. офіційна російська пропаганда намагалася назвати Першу світову війну з боку Росії великою і вітчизняною. Наприклад, в архівному фонді канцелярії Таврійського губернського комісара Тимчасового уряду зберігається написане архієпископом Димитрієм «Послання до пастви Таврійської». У ньому є такі рядки: -

«Нинішня кровопролитна велика вітчизняна війна ясно показала, що наша країна і Російський народ стоять на краю безодні».

Деякі білі емігранти називали цю війну «Другою Громадянською війною», оскільки деякі з них боролися у лавах військ Німеччини проти Радянського Союзу, сподіваючись скинути більшовиків і відновити дореволюційний державний лад.

25 травня 2010 р. Львівська обласна рада прийняла рішення про відзначення щороку на території області 8-9 травня Днів пам'яті жертв Другої світової війни. Також облрада вирішила не використовувати термін «Велика Вітчизняна війна» як такий, що не відповідає українській історичній реальності. За таке рішення проголосували 62 депутати. 13 жовтня 2010 р. Галицький районний суд міста Львова прийняв до розгляду позовну заяву прокуратури Львівської області про скасування рішення Львівської облради заяву заступника прокурора Львівської області до Львівської обласної ради про визнання незаконним рішення сесії облради «Про відзначення Днів пам'яті жертв Другої світової війни».

ДЖЕРЕЛА:

Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование / Под общей редакцией кандидата военных наук, профессора АВН генерал-полковника Г. Ф. Кривошеева. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — 608 с.; Малий словник історії України / відпов. ред. Валерій Смолій. — Київ : Либідь, 1997.; Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 (Документы, факты, суждения). — М. : Вече, 2000.; Петро Чернега. Український внесок у радянську війну. // Україна Молода, 12.05.2010, с. 4-5.

ВІЧЕ

ВІЧЕ — (дав.-рус. вѣче, старослов. вѣште) — загальні збори громадян міст Київської Русі для розгляду громадських справ. Засвідчені у всіх слов'янських народів, під схожими назвами, що виводяться як - «віщати», «відвіт».

Віче відоме вже у добу племінного устрою й було характерне для всіх східних слов'ян як вияв народоправного ладу. У літописах вперше згадується у Білгороді під 997 р., Новгороді — під 1016 р., Києві — у 1068 р.

У головних містах держав-земель за княжої доби вічові збори набрали характеру одного з верховних органів влади, який конкурував у своїх компетенціях із владою князя і боярської ради. Віче скликалося і у малих містах («пригородах»), але обмежувалося розглядом справ місцевого управління. Громадяни «пригородів» мали також право

брати участь у вічі «старшого города». Пізніше їх заступали тисяцькі. Крім того, у вічових зборах звичайно брали участь князь, бояри, єпископ і духовенство. На Русі почало відігравати помітну роль з ослабленням князівської влади в період феодальної роздрібненості (друга половина XI–XII ст.).

З економічним та політичним піднесенням великих міст і посиленням ролі купців, ремісників зростало й значення вічових зборів. Віче збиралося на княжому чи церковному подвір'ї або на торговищі. Регулярних вічових зборів не було, їх скликали, на випадок потреби, князь, хтось із бояр або ініціатива виходила з народу. Вічем керував князь або єпископ (у Києві — митрополит), іноді — тисяцький. Правильного порядку дебатів і прийняття постанов віче не знало. У принципі ухвали приймалися одноголосно, фактично справи вирішувала позиція більшості присутніх. Компетенції віча не були точно визначені, однак деякі були постійними його прерогативами — справа війни і миру, зокрема, народне рушення, деякі справи зовнішньої політики, покликання князя на престол (якщо він не посідав його порядком спадщини чи внаслідок завоювання); укладання договору («ряду») з князем. Іноді віче домогалося зміни княжих урядовців, часом віче ставало судовим органом, головним чином для політичних правопорушень. Рішення віча «старшого» города було обов'язковим для цілої землі.

Віче як орган державної влади в українських князівствах не мало найвпливовішого становища, як у Новгороді, Полоцьку та Пскові. На відміну від північних князівств, де князі узурпували всю владу, в Україні віче все ж зберігало рівнорядну роль до інших органів.

Тільки у Галицькому князівстві воно поступається перед боярською радою. Вічові збори як орган державної влади занепадають під час переходу українських земель під владу Великого князівства Литовського і Польщі. Роль віча за литовсько-польської доби виконували соймиви. У XVI–XVIII ст. існували віча копних судів. Своїм правним характером віче є органом прямого народоправства, аналогічним до народних зібрань у давніх грецьких містах і у середньовічних містах Західної Європи.

Віче — український синонім слова «мітинг». У рамках акцій протесту Євромайдана у грудні 2013 — лютому 2014 рр. на Майдані незалежності у Києві щонеділі проходило «Народне віче», започатковане опозиційними політичними силами, на якому зі сцени виголошували промови лідери опозиційних партій, Євромайдана та

громадської думки, оголошувалися плани подальшої боротьби, виступали музичні гурти, проводилися молебни.

8 грудня 2013 р., починаючи з 12 години, у Києві відбулось Народне Віче з чисельністю учасників, за різними оцінками, понад мільйон учасників.

Було прийнято рішення про розширення мітингу та початок блокування Адміністрації Президента, будівлі Уряду та інших установ. В. Януковичу висунуто ультиматум з загрозою розпочати похід на резиденцію «Межигір'я». Цього ж дня у Києві був знесений пам'ятник Володимиру Леніну. Очільники Єврореволюції прокоментували цю подію з гумором: «Яценюк заявив, що «Ленін впав від заздрощів. Тому що Ленін скликав одну революцію, а Янукович— дві». В урядовому кварталі міста почали зводити барикади. 22 грудня 2013 р. Народне віче на Євромайдані у Києві ухвалило резолюцію про створення загальнонаціональної організації Народне об'єднання «Майдан» з метою поглиблення, розширення та подальшої координації діяльності Євромайдану. Це позапартійна громадська організація, члени якої брали, або братимуть участь у Євромайдані.

ДЖЕРЕЛА:

Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. - Луцьк: Вежа, 2000.; Довідник з історії України. За ред. І.Підкови та Р.Шуста.- К.: Генеза, 1993.; Етимологический словарь русского языка. — М.: Прогресс М. Р. Фасмер 1964—1973.

ВЛАДА

ВЛАДА — це сила, яка з допомогою авторитету, заохочення та примусу, має здатність зі своєї волі впливати на інших.

Влада — слово, що використовується в українській мові для назви кількох різних, але взаємопов'язаних понять: Право та можливість керувати, розпоряджатися чимось або кимось.; Політичне панування, політичний устрій.; Державна влада (судова, законодавча, виконавча); Військова міць (військова влада).

Помітно, що найзагальнішим та основним є найперше визначення, а наступні є його специфічними відображеннями.

У найширшому розумінні влада це здатність впливати на події та явища. У такому широкому значенні говорять не тільки на відносини між людьми, але й на взаємодію людини з навколишнім світом (кажуть про владу людини над природою) чи навіть природних явищ між собою.

Однак перш за все влада розглядається як соціальна категорія і стосується стосунків між людьми.

Англійське поняття влади «power» («сила філософія») включає у себе взаємопов'язані поняття: переконання (прямі, непрямі, підсвідомі), закон, примус, насильство, військова міць, покірність, божества, харизма, авторитет, матеріальні предмети (гроші, майно, продукти харчування), звання, майстерність, делеговані повноваження наприклад, у демократичному процесі), соціальний вплив, робота групової динаміки (такі, як зв'язки з громадськістю).

Згідно з «Етимологічним словником української мови» слово «влада» та похідні (владар, владний тощо) є запозиченням з чеської або польської, яке відоме з XVI-XVII ст. У спеціальній літературі і у мовній практиці різних народів склались свої традиції слововживання групи термінів, що відносяться до феномену влади.

Англійське слово power походить від французького pouvoir, яке, у свою чергу, походить від латинських слів potestas і potentia, що означають «здатність» (обидва вони утворені від дієслова potere — «бути здатним»). Для римлян слово potentia означало здатність чи спроможність однієї особи або речі впливати на іншу. Слово potestas, яке мало більш вузький політичний смисл, означало особливі можливості, що їх набували люди, спілкуючись і діючи спільно; у наш час ми запозичуємо дещо з цього поняття, коли говоримо, що сила — у гурті. Цицерон установив таке розрізнення: «Влада — у народу, владні повноваження — у сенату»); слід зазначити, що поняття влади римляни старанно відмежовували від інших понять, таких як владні повноваження, примус, сила і насильство.

Влада є явищем, що пронизує людське суспільство і зачіпає усі сторони людського життя. Тому поняття влади є дуже важливим у багатьох соціальних науках, перш за все у політології, предметом вивчення якої владні стосунки між людьми.

Існує дуже багато різних підходів до визначення влади. Така різноманітність пояснюється як складністю та багатоплановістю самого поняття так і неоднозначністю, суб'єктивністю його розуміння. Свідченням останнього може служити наступний приклад — оскільки в англійській мові слово power означає не лише владу, але й силу, енергію і навіть електричний струм, то для багатьох англійських дослідників цілком природним є розгляд влади саме як сили, дії, поштовху. Наприклад Роберт Даль висуває припущення, що «наші уявлення про основоположні способи оцінювання [влади і] впливу ґрунтуються на інтуїтивних поняттях, дуже близьких до тих, на яких базується поняття сили у механіці». Тому вкрай важко можна стверджувати, що якимось

визначення є вичерпним чи об'єктивним, скоріш кожне з них виявляє як певні аспекти влади так і різні точки зору на неї.

Біхевіористські визначення: Влада є певним типом поведінки, заснованим на можливості зміни поведінки інших людей.

Телеологічні визначення: Влада — це досягнення певних цілей, отримання запланованих результатів.

Інструменталістські визначення: Влада як можливість використання певних засобів, зокрема насильства для досягнення певних цілей.

Структуралістські визначення: Влада визначається як певного роду особливі стосунки між керівником і підлеглим у ситуації управління, однак ці стосунки є у значній мірі знеособленими. Влада розглядається як безособова властивість будь-якої соціальної системи.

Влада як вплив: Визначення влади як впливу одних на інших. Така взаємодія описується формулою: влада А над Б є здатність добиватися того, щоби Б «ніколи не зробив би без впливу А» (Д. Даль).

Конфліктне визначення: Влада це позиція панування, пов'язана із здатністю окремих груп і індивідів контролювати механізм розподілення дефіцитних суспільних цінностей навколо розподілу яких існує конфлікт.

Вольове визначення: Макс Вебер визначав владу як «вірогідність того, що один діяч у суспільних взаєминах... проявить свою власну волю» всупереч опорі інших («Economy and society», vol. I, p. 53).

Якщо розглядати підстави на яких тримається влада у людських суспільствах, то можна виділити три типи влади.

ПРИМУСОВА ВЛАДА:

Ця влада є найбільш поширеною і спирається на загрозу застосування сили. Вона може бути як легітимною (від лат. *Lēgitimus* — узгоджений з законом; законний; правомірний) так і нелегітимною. До першої слід відносити тільки таку владу, яка добровільно приймається більшістю підлеглих, без спонукання до послуху шляхом погроз, утиску тощо. Індивіди сприймають таку владу виправданою, хоч шляхи її підстави виправдування і мотивація підкорення авторитетові влади можуть бути різними.

Саме таким критеріям відповідає державна влада, котра на підставі загально визнаної правомірності (законності) може принагідно застосовувати силу. До другої можна віднести владу озброєного грабіжника, що примушує жертву віддати свій гаманець.

Примусовість і в першому, і в другому випадку не означає, що люди завжди покірливі у напрямку тиску, насправді у них є можливість

вибору: не підкоритись силі навіть з ризиком втрати свободи або й життя.

ПСИХОЛОГІЧНА ВЛАДА:

Вона зустрічається там, де людина діє у заданому напрямку під психологічним впливом, часто неусвідомлюваним. Це влада переконання та навіювання. При ефективному функціонуванні «психологічної влади» індивіди підпадають під процедуру «промивання мозку» і частіше за все не мають ніякої можливості вибору своєї поведінки, як у випадку примусової влади.

ЕКОНОМІЧНА ВЛАДА:

Її основою є обмін товарами й послугами за взаємною осмисленою згодою. Індивіди приймають умови взаємообміну, підкоряються їм з огляду на особисту вигоду. Однак відомо, що при обміні вихідні позиції його учасників можуть бути далеко нерівними і тоді одні групи або індивіди мають змогу диктувати умови обміну іншим, ставлячи їх у невігідне становище і тим самим здобуваючи ту саму економічну владу.

Влада закону — це реальний вплив усього законодавства країни та норм міжнародного права на життя і долі людей, стан безпеки держави на основі принципу верховенства права, влада і закон з погляду правознавства завжди є взаємопов'язаними. Сила у соціальному вимірі — це можливість певних суб'єктів здійснювати вплив на інших осіб, шляхом фізичної і психологічної сили, насильства, життєвої енергії та ін., з погляду правознавства закон і сила, у вигляді легітимного державного примусу є нероздільні.

ДЖЕРЕЛА:

Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — Т. 1: А — Г / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. — 1982. — 632 с.; Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кременя В. Г., проф. Горлача М. І. — Харків, 2001.; Політологія. Підручник. Юрій М. Ф. Київ, Дакор, 2006.

ВЛАДА АВТОРИТЕТУ

У взаєминах керівника з працівниками вирішальне значення має його авторитет. Авторитет керівника — це загально визнаний неформальний вплив його на підлеглих, що базується на знаннях, моральних якостях, досвіді; це форма здійснення влади. Джерелами авторитету керівника є посадовий статус і завойований престиж.

Доповнюючи один одного, вони створюють передумови для нормального функціонування організації. Посадовий авторитет

визначається системою субординації в структурах управління, наданими повноваженнями щодо прийняття управлінських рішень і виконання їх підлеглими, зокрема й із застосуванням методів примусу.

Він є правовою передумовою утвердження авторитету керівника. Реальною умовою створення авторитету є правильний стиль спілкування з підлеглими й колегами, який викликає доброзичливу реакцію підлеглих на атрибути соціального статусу: необхідність виконання функціональних обов'язків знаходить розуміння, методи діяльності — схвалення, а особистісні якості — повагу.

Сутність особистості керівника найповніше розкривається через його ставлення до персоналу, що особливо помітно під час аналізу безпосередньої участі людей у виконанні спільної дії. Керівник включає у сферу впливу й взаємовпливу підлеглих, робить їх співучасниками обміну інформацією, діє з метою підвищення ефективності управлінської діяльності, продуктивності праці в організації.

При цьому відбувається обмін ролями: керівник з того, хто впливає, стає тим, хто піддається впливу. Важливим психологічним чинником неефективного впливу, а отже, і неефективного управління є придушення керівником ініціативи, пропозицій підлеглих, їх відхилення, неприйняття. Ще більш аморальним може стати вчинок керівника, коли він видає важливу пропозицію, з якою свого часу виступав підлеглий і яку керівник відхилив, за свою. Стосовно інтересів організації ця дія дуже небезпечна, оскільки руйнує найцінніше в трудовому колективі – його морально-психологічний дух. Загалом розгляд проблеми управлінського впливу керівника як прояв його влади та авторитету вказує на те, що нове бачення системи управління все більше ґрунтується на визнанні пріоритету особистості та її ролі в управлінні. Саме особистісний чинник є тією психологічною компонентою, що вносить індивідуальне «зabarвлення» в управлінську діяльність.

ДЖЕРЕЛА:

Веснин В.Р. Менеджмент: Учебник. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 504 с.; Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: навч. посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 400 с.; Управлінський вплив керівника на підлеглих як прояв його влади та авторитету / А.С. Сіцинський // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. - №3(46). – с. 179-184.

ВИКОНАВЧА ВЛАДА

ВИКОНАВЧА ВЛАДА — одна з трьох гілок державної влади відповідно до принципу поділу влади. Розробляє і втілює державну політику, спрямовану на забезпечення виконання законів, та керує сферами суспільного життя. Має можливість самостійно приймати рішення, необхідні для виконання цих завдань, проте є підзвітною законодавчій гілці влади.

Державна виконавча влада - це правозастосовна влада, що представляє собою систему державних органів та установ, що здійснюють владно-політичні та владно-адміністративні функції. У відповідності з теорією поділу влади виконавча влада здійснює виконавчо-розпорядчу діяльність на основі та на виконання нормативно-правових актів законодавчих органів

За дотриманням чинного законодавства, у тому числі і органами виконавчої влади, слідує судова влада.

Виконавча влада носить підзаконний характер. Всі дії й акти відповідних органів ґрунтуються на законі, не повинні йому суперечити, спрямовані на виконання закону. Звідси їх назва - виконавчі.

Істотні ознаки виконавчої влади - це її універсальний і предметний характер. Перша ознака відбиває той факт, що виконавча влада, її органи діють безупинно і скрізь, на всій території держави. Цим вони відрізняються і від законодавчих, і від судових органів. Інша ознака означає, що виконавча влада, також на відміну від законодавчої і судової, має інший зміст, оскільки спирається на людські, матеріальні, фінансові та інші ресурси, використовує інструмент службових просувань і систему заохочень. В руках виконавчої влади знаходиться дуже грізна сила в особі її чиновників, армії, адміністрації, суддів. Серед цієї сили особлива роль належить збройним формуванням: армії, органам безпеки, міліції (поліції).

Виконавча влада реалізується державою через уряд (президента) і його органи на місцях. Уряд (президент) здійснює верховне політичне керівництво і загальне керування справами суспільства. Урядова влада може складати прерогативу однієї особи (у президентських республіках) або колегіального органа. У першому випадку уряд виступає як група найближчих радників глави держави - президента, а повноваження уряду є похідними від повноважень останнього. В другому випадку уряд формується на основі спеціальної процедури за участю парламенту. Він повинен, за загальними правилами, користуватися підтримкою парламентської більшості і мати власні повноваження.

Уряд покликаний забезпечити охорону чинного порядку, захист зовнішніх інтересів держави, здійснення економічних, соціальних та інших функцій у сфері державного керування. Уряд (президент) призначає на вищі військові і цивільні посади, у його веденні знаходиться адміністративний апарат.

Найбільш значимі рішення, що породжують юридичні наслідки і відповідальність за їхнє виконання, уряд видає у виді регламентарних актів. Крім, власне, регламентарної влади, уряд може мати право на видання актів делегованого законодавства. Уряд більшості країн має право законодавчої ініціативи і може робити вирішальний вплив на законодавчий процес.

За проведений курс і здійснювану управлінську діяльність, уряд несе, як правило, солідарну політичну відповідальність. Відмова уряду у довірі виражається у суворій юридичній формі і шляхом спеціальної парламентської процедури. Вотум недовіри призводить до відставки уряду і, за загальним правилом, до його заміни новим. Проте уряд (з метою зрівноважування влади) може, не виходячи у відставку, вдатися до дострокового розпуску парламенту (нижньої палати) і проведенню позачергових загальних виборів.

В усіх країнах передбачається можливість притягнення голови уряду або його члена до судової відповідальності за вчинення злочинних діянь. При цьому обвинувачення подається парламентом або нижньою палатою, а розгляд і рішення справи віднесене до юрисдикції або конституційного суду, або верхньої палати парламенту. Виконавча влада на місцях здійснюється за допомогою або призначених центром місцевих органів виконавчої влади, або виборних органів місцевого самоврядування. Звичайно, керівництво місцевими справами доручається призначеному представнику центральної влади - губернатору, префекту. Він очолює апарат місцевого керування, що складає частину апарату державного керування. У випадку, коли керування реалізується виборними органами, вони мають визначену самостійність стосовно центральних органів виконавчої влади.

Органи виконавчої влади-самостійний вид органів державної влади, які відповідно до конституційного принципу поділу державної влади мають своїм головним призначенням здійснення функції однієї гілки державної влади - виконавчої.

Виконавча влада в Україні представляє собою цілісний комплекс державних органів, які здійснюють владно-політичні та владно-адміністративні функції на центральному та місцевому рівнях, мають

загальну галузеву і локальну компетенцію. У систему виконавчої влади входять: Кабінет Міністрів України; Міністерства, державні комітети і відомства; Місцеві державні адміністрації;

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України.

У своїй діяльності Кабінет Міністрів керується Конституцією, законами України, постановами Верховної Ради, указами і розпорядженнями Президента України, програмою діяльності Уряду, затвердженій Верховною Радою України. Згідно з Конституцією України Кабінет Міністрів є вищим органом виконавчої влади.

До складу Кабінету Міністрів входять прем'єр-міністр, який очолює уряд, Перший віце-прем'єр міністр, три віце-прем'єр міністра України. Член кабінету Міністрів призначаються Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України. Члени Кабінету міністрів, а також керівники центральних і місцевих органів державної виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час.

Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді, яка може оголосити вотум недовіри всьому Уряду або окремих його членів, що веде за собою їх відставку. Відставка Президента веде і до відставки всього Кабінету Міністрів.

Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою Верховної Ради. Прем'єр-міністр України організує та координує роботу Уряду, діючи в межах, визначених Конституцією та законами України. Він визначає пріоритетні напрямки діяльності Кабінету Міністрів України в реалізації урядом конституційних повноважень.

Для оперативного вирішення питань економіки та інших питань державного управління при Кабінеті Міністрів створено постійний орган - Президія Кабінету Міністрів. Організаційно діяльність уряду забезпечує секретаріат Кабміну, який очолює урядовий секретар. До апарату Кабінету Міністрів входять також радники Прем'єр-міністра, помічники, прес-служби Кабінету Міністрів, відділ кадрів, контрольне управління і т.д.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження - правові акти, обов'язкові для виконання на всій території України. Акти Кабінету Міністрів підписує прем'єр-міністр України.

Кабінет Міністрів має право скасовувати акти міністрів України, інших підлеглих йому органів, якщо вони не відповідають закону.

Термін повноважень Кабінету Міністрів може бути скорочений і не залежно від припинення президентських повноважень у випадках, передбачених статтею 115 Конституції України. По-перше, Прем'єр-міністр, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку. Така відставка є добровільною, хоча і викликана певними обставинами. Вона може бути прийнята, а може бути, і відхилена Президентом. По-друге, відставка Кабінету Міністрів може бути ініційована Президентом України, внаслідок загострення суперечностей між ними. По-третє, відставка Кабінету Міністрів можлива внаслідок прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри йому. Верховна Рада за пропозицією не менше однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу повинна розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів та прийняти резолюцію недовіри більшістю голосів від її конституційного складу. Питання про недовіру Кабінету Міністрів не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

У випадках відставки Кабінету Міністрів за рішенням Президента України або внаслідок прийняття резолюції недовіри Верховною Радою Прем'єр-міністр України зобов'язаний подати Президентові України заяву про відставку всього складу Кабінету Міністрів. Відставка Прем'єр-міністра України також тягне за собою відставку всього Кабінету Міністрів. Кабінет Міністрів, відставку якого прийнято Президентом України, за його дорученням продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого кабінету Міністрів, але не більше 60 днів.

Центральними органами державної виконавчої влади є міністерства, державні комітети і відомства

Виконавча влада виконує правозастосовчу, контрольну, правоохоронну та координуючу функції. Правозастосовча діяльність виконавчої влади полягає у розробці і фактичному здійсненні заходів, спрямованих на виконання законів. Правоохоронна функція виконавчої влади забезпечує хід реалізацій правозастосовчої діяльності та належну поведінку всіх учасників даного процесу. Контрольна функція проявляється у забезпеченні податкової та митної політики держави, нагляд за функціонуванням об'єктів управління. В умовах

багатоукладності сфери управління все більше зростає значення координуючої діяльності виконавчої влади, яка носить переважно коригуючий, реєстраційний, наглядовий і правоохоронний характер.

Виконавча влада є самостійною і незалежною гілкою влади, але при виконанні своїх функцій тісно взаємодіє із законодавчою і судовою гілками влади. На відміну від законодавчих і судових органів, які можуть функціонувати періодично (перші під час сесій, другі за наявності злочинів), виконавча влада діє постійно, і її функціонування не може припинитися ні на один день.

Компетенція виконавчої влади охоплює практично всі сфери суспільного життя - економіку, науку, культуру, освіту, охорону здоров'я, соціальну сферу, національну безпеку і громадський порядок, оборону. і зовнішні відносини. Призначенням виконавчої влади є: виконання рішень, прийнятих безпосередньо народом або законодавчим органом влади; визначення і здійснення програм розвитку суспільства; управління галузями суспільного господарства: забезпечення громадського порядку, стабільності і безпеки у суспільстві, захист прав і свобод громадян.

ДЖЕРЕЛА:

Нерсесянц В.С. Загальна теорія права і держави: Підручник. - М.: Норма, 2000. - С. 195.; Бельський К.С. Про функції виконавчої влади // Держава і право. - 1991. - № 5. - С. 146.; Основи держави і права. Навчальний посібник / За ред. А.С. Васильєва, М.Ф. Орзіх, В.А. Михальов. - Одеса, 2005. - С. 234.; Копейчиков В.В. Основи конституційного права України. - К.: Юрінком Інтер, 2007. - С. 202.; Правознавство. Підручник / П од ред. В. В. Копейчикова. - К.: Парус, 2002. - 562 с.; Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілко. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - 673 с.; Ебзеев Б.С. Конституція. Демократія. Права людини. - М.: Пул, 1992. - 714 с.; Касинюк Л.А. «Основи Конституційного права України». - Харків, ТОВ «Одіссей», 2006. - 623 с.; Скакун О.Ф., Подберезький М.К. Теорія держави і права. - Харків, 2007. - 839 с.

ВЛАДА ДИКТАТОРА

ВЛАДА ДИКТАТОРА (power/rule of dictator) — право і можливість володаря безроздільно розпоряджатися долями багатьох людей, країни. В остаточному підсумку такі обставини зумовлюють і долю диктатора, його оточення, тих, хто йому служить і підтримує.

Диктатор (лат. Dictator від dicto — диктую, наказую) — термін, який у залежності від контексту може означати:

- У Стародавньому Римі посадову особу, наділену усією повнотою державної влади, що призначалася за пропозицією сенату у

випадку зовнішньої чи внутрішньої небезпеки, яка загрожувала республіці (для ведення війни, придушення повстання й т. ін.).

- Особу, що має необмежену владу в якійсь галузі і нав'язує свою волю іншим.

- Переносно — того, хто ігнорує колегіальність, допускає грубе адміністрування.

У Стародавньому Римі процедура призначення диктатора полягала у наступному: Сенат виносив так звану «надзвичайну ухвалу», що виражався у формулі: «Хай консули приймуть заходи, щоб держава не зазнала збитку». Після цього консули називали ім'я диктатора і негайно розпускали своїх лікторів, які всі переходили до диктатора (диктатори мали 24 ліктора, тоді як консули — по 12); таким чином вони виявлялися перед диктатором пересічними громадянами, і він мав над ними право життя і смерті, як і над всіма громадянами, окрім народних трибунів. Після призначення, диктатор вибирав собі помічника — начальника кінноти.

Диктатор призначався строком на 6 місяців, а якщо поставлене завдання виконував швидше, то складав свої повноваження. На момент здійснення своїх повноважень він володів всією повнотою державної влади. При призначенні диктатора до його титулу завжди додавалася причина його обрання (наприклад, диктатор, що обирався на випадок військової небезпеки, тобто диктатор для ведення війни). На вирок диктатора до IV ст. до н. е. не можна було подати апеляцію народному зібранню (коміції).

Зазвичай диктаторові підкорялися всі посадовці, включаючи консулів.

Після складання своїх повноважень диктатора можна було притягнути до відповідальності.

Спочатку на посаду диктатора могли призначатися тільки патриції, але від 356 до н. е. — також плебеї.

Іноді диктатор обирався для виконання якого-небудь одного доручення, наприклад, «диктатор для забиття цвяха» (релігійний ритуал під час свята). У період пізньої республіки Сулла й Цезар були призначені диктаторами без обмеження терміну. У цей час посада диктатора набула монархічного характеру. Була відмінена у 44 до н. е. Марком Антонієм.

У новітній час диктатура розділилася на диктатуру правого спрямування і диктатуру лівого спрямування.

Правими диктаторами були: Беніто Муссоліні, Адольф Гітлер, Франсиско Франко, Антоніу де Олівейра Салазар, Августо Піночет та

інші. Лівими диктаторами були Йосиф Сталін, Мао Цзедун, Пол Пот, Іді Амін, Мобуту Сесе Секо, Саддам Хусейн, Ніколае Чаушеску, Кім Ір Сен, Муамар Каддафі, Олександр Лукашенкота інші.

ДЖЕРЕЛА:

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.; Малая Советская Энциклопедия. Том второй. Ванини—Дротики. — М.: Акционерное об-во «Советская Энциклопедия», 1929.— С. 865.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА — сукупність напрямів діяльності держави, її структур та інститутів, а також суспільних інститутів, спрямована на збереження або реформування існуючого суспільного і державного ладу, регулювання суспільного життя. Зміст внутрішньої політики та її характер залежать від природи панівних класів, верств, груп, політичних партій, які, спираючись на владу, прагнуть зміцнення свого панування, збереження і розвитку соціально-політичних відносин. Фундаментом внутрішньої політики є співвідношення соціально-економічних умов, що склалися на певному етапі розвитку суспільства, та похідного від нього співвідношення пануючих у суспільстві класів та ін. суспільних груп, що визначає пріоритетність цілей, вибір методів і засобів, ступінь задоволеності проміжними результатами внутріполітичного розвитку.

Внутрішню політику здійснюють владні структури, які спираються на економічну і політичну могутність держави, інститути політичної системи та авторитет політичних партій і лідерів. Методи розв'язання внутріполітичних завдань зумовлені монополією держави на

політичну владу в суспільстві, яка при досягненні своїх цілей спирається не лише на мирні, а й на насильницькі засоби, економічні важелі та пільги; створення соціально-престижних і непрестижних суспільних статусів, стимулювання та розвиток соціального замовлення у необхідному напрямі; пропагандистські й репресивні заходи; цілеспрямовану організацію соціального виховання, загальної та спеціальної освіти; паспортний, візовий і митний режими; бюрократичну регламентацію в різноманітних сферах людської діяльності; заходи у сфері охорони здоров'я та спорту; створення нових робочих місць і перепідготовка кадрів та ін.

Внутрішня політика є визначальною для розвитку зовнішньої політики і одночасно перебуває під її впливом. Взаємодія зовнішньої та внутрішньої політики у теоретичному плані виражена у концепціях «циклічного розвитку силової політики» і «балансу сил», які ґрунтуються на тому, що й внутрішня, і зовнішня політика є боротьбою за владу і вплив, яка модифікується лише різними умовами, що складаються у внутрішній і міжнародній сферах. Ефективність внутрішньої політики залежить від наукового забезпечення і таланту керівників держави, досконалості законодавчої бази і прагнення політичних еліт до вирішення політичних конфліктів цивілізованим шляхом.

За Конституцією України внутрішня політика покладена на Кабінет Міністрів України. Засади внутрішньої політики викладені у Конституції України, законах України, відповідають міжнародним угодам України.

ДЖЕРЕЛА:

Внутрішня політика. ЦЕНТР РАЗУМКОВА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА І ОБОРОНА №3, 2011; Словарь по политологии / Под ред. проф. В. Н. Коновалова. — Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 2001. — 285 с.; Внутренняя политика — А.Болдонов Т.Башинова Е.Тармаханов. Краткий словарь-гlossарий по политологии, 2005 г.; Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К.: Генеза, 1997. — С. 258–259.; Аристотель. Політика.; Вебер М. Політика як покликання та професія. — М.,1990.; Панарин А. С. Філософія політики. — М., 1996.; Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : [монографія] / Ю. Ж. Шайгородський. — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К.: Знання України, 2009. — 400 с.

ВІЙСЬКОВА ДИКТАТУРА

Форма правління, що ґрунтується на збройній силі, спирається на військово-політичний режим і монопольне панування військових кіл. Така влада не обмежена законами й нехтує демократичними правами і свободами. У державах з такою формою правління відсутні чи лише

формально існують представницькі органи влади, а дію конституції та інших законодавчих актів скасовано або припинено. Влада застосовує фізичний і моральний терор, масові репресії, спрямовані, передовсім, проти демократичних і прогресивних сил.

Такі режими встановлюються в умовах різкого загострення протиріч у суспільстві, нездатності правлячого режиму керувати суспільними процесами, погіршення матеріального становища більшості населення, втрати довіри до органів влади і виникнення у свідомості людей уявлень про рятівну роль «сильної руки».

Прикладами військових диктатур називають політичні режими у Латинській Америці XIX—XX ст. (Батисти на Кубі, Сомоси у Нікарагуа, Піночета у Чилі), а також Франко в Іспанії (1939—1979 рр.), «чорних полковників» у Греції (1967—1974 рр.). Військова диктатура разом з методами відкритого збройного насильства, розрахованого на залякування і знищення непокірних, використовує широкий спектр засобів пропаганди та соціальної демагогії, за допомогою яких суспільній та індивід, свідомості нав'язуються уявлення, що виправдовують військово-тоталітарний режим, створюють видимість його легітимності. Так, хунта «чорних полковників» у Греції свій репресивний «порядок» намагалася подати як державу «нової демократії», провела референдум щодо нової конституції (1968 р.), «узаконивши» своє перебування при владі. Аналогічний псевдореферендум провів Піночет (1980 р.).

Більшість військових диктатур утворюються після державного перевороту, у ході якого скидається попередній уряд. Проте, зовсім інша картина спостерігалася з випадку з режимами Саддама Хусейна в Іраку і Кім Ір Сена у Північній Кореї. Обидва режими позиціонувалися спочатку як держави з однопартійною системою правління, але протягом свого існування трансформувалися у військові диктатури, коли їх лідери наділи форму, а військові стали брати активну участь у урядових рішеннях.

З іншого боку, інші військові диктатури можуть поступово відновлювати елементи громадянського уряду, у той час як виконавча влада, як і раніше знаходиться у руках верховного воєначальника. У Пакистані правлячі генерали Мухаммед Зія-уль-Хак (1977-1988 рр.) і Первез Мушарраф (1999-2008 рр.) провели кожен свого часу єдиний референдум, щоб вступити на посаду президента Пакистану, що суперечило конституції.

У минулому військові хунти виправдовували свою владу як спосіб забезпечення політичної стабільності у країні або її порятунком від загрози «небезпечних ідеологій».

Наприклад, у Латинській Америці загроза комунізму часто використовувалася як виправдання виникає режиму, а велика частина військових диктаторів пройшли підготовку у Школі Америк, установі, що забезпечував у контексті холодної війни лояльність проамериканських військ щодо зовнішньої політики Сполучених Штатів.

Військові режими, як правило, схильні представляти себе як «нейтральну» партію, яка може надати тимчасове керівництво країною в смутні часи. Військові режими також зображують цивільних політиків як корумпованих і неефективних. Однією з майже універсальних характеристик військового уряду є інститут військового або постійного надзвичайного стану, який скасовує всі правові гарантії, що захищають людей від зловживань з боку держави. Військові режими, як правило, не зважають на права людини і використовують силу і репресії, щоб змусити замовкнути інакомислячих і політичних опонентів. У зв'язку з цим два американських політолога, Р. Дюваль і Майкл Стіл, розробили в 1983 році концепцію державного тероризму, яка, звичайно, стосується не тільки до військової диктатури.

З початку 1990-х рр. військові диктатури стали менш поширеним явищем. Причиною тому є такі факти:

- військові диктатури втратили міжнародну легітимність в зв'язку з так званими «хвилями демократизації»;
- більшість військових мають невдалий досвід управління державою;
- закінчення холодної війни і розпад Радянського Союзу призвели до труднощів для військових диктатур при виправданні своїх дій, так як загроза комунізму зійшла нанівець.

З урахуванням цих фактів багато нації у даний час не схильні брати участь у політичних суперечках.

ДЖЕРЕЛА:

Большой толковый социологический словарь (Collins). Т. 1: Пер. с англ. — М., 1999; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2000; Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

ВОЄННІ ЗЛОЧИНЦІ

ВОЄННІ ЗЛОЧИНЦІ — особи, які вчинили злочини проти світу та людства (насильства і грабежі, вбивства і катування

військовополонених, знищення та викрадення у рабство мирного населення, використання хімічної та бактеріологічної зброї та ін.), які порушують закони та загальноприйняті норми ведення війни.

Відповідно до Декларації, прийнятої колишнім СРСР, США та Великою Британією 2 листопада 1943 р., головні воєнні злочинці, тобто особи, злочини яких не пов'язані з певним географічним місцем, підлягають суду міжнародного військового трибуналу, у той час як решта (неголовні воєнні злочинці) повинні нести кримінальну відповідальність перед судами окремих держав. 13 листопада 1946 р. зазначена декларація була підтверджена резолюцією ГА ООН. Угоди про перемир'я 1944 - 1945 рр. включали у себе обов'язки колишніх сателітів фашистської Німеччини співпрацювати із союзним головнокомандуванням у справі затримання та передачі воєнних злочинців суду.

До воєнних злочинців незастосовні жодні терміни давності, на них не поширюється право притулку. Відповідно до міжнародного права вони підлягають видачі всіма державами на вимогу іншої держави, проти котрої вони вчинили злочини, для притягнення їх до кримінальної відповідальності або для виконання винесених їм вироків. Питання про видачу воєнних злочинців регулюються як внутрішнім правом окремих держав, так і міжнародними угодами, як правило, двосторонніми.

Воєнний злочин (англ. war crime) — у сенсі міжнародного права — злочин проти цивільного населення або народів під час війни, скоєний однією з військових сторін конфлікту або обома сторонами. Сьогодні розуміння цієї правової норми базується на міжнародних угодах — рішеннях Першої та Другої Гаазької Конвенції 1899 та 1907 рр., а також угодах Женевських конвенцій.

Де ховаються злочинці Третього Рейху?

Воєнним злочином вважається міжнародний злочин, що умисно чи з грубої необережності вчиняється комбатантом та прирівняними до них особами чи по відношенню до них цивільною особою під час збройного конфлікту і полягає у масовому і серйозному порушенні норм міжнародного гуманітарного права та посягає на підзахисних осіб, їх права чи найважливіші принципи міжнародного гуманітарного права.

В Україні існує неузгодженість з використанням цього терміну: у міжнародному праві згадуються злочини, щодо яких вживається термін «war crime» — при вжитку у національному законодавстві України, залежно від перекладу, вони можуть згадуватися і як «військовий злочин», і як «воєнний злочин». Оскільки поняття «військовий злочин» закріплено у Кримінальному кодексі України, то термін «воєнний злочин» доречніше вживати саме до міжнародних злочинів воєнного часу, тобто «war crime».

ДЖЕРЕЛА:

Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р.; Додатковий протокол I до Конвенцій 1977 р. Военные преступления: Это надо знать всем / Под ред. Р. Гутмена, Д. Риффа – М., 2002. – С. 96-99

ВОЄННИЙ СТАН

ВОЄННИЙ СТАН — це особливий правовий режим, що вводиться у країні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності, її територіальній цілісності.

Воєнний стан передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

За виняткових обставин воєнний стан застосовують для відновлення порядку у країні та збереження цивільної форми врядування, або для об'єднання людей у випадку військового вторгнення іншою країною.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВОЄННОГО СТАНУ»:

Цей Закон визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності

органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб.

Стаття 1. Визначення воєнного стану

1. Воєнний стан - це особливий правовий режим, що вводить в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Стаття 2. Правова основа введення воєнного стану

1. Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, цей Закон та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

Воєнний стан означає, що, по-перше, у державі запроваджуються механізми управління, необхідні для організації ефективного усунення загроз національній безпеці - наприклад, створюється єдиний центр керування військами на чолі з начальником Генерального Штабу, спрощується процедура закупівлі товарів і послуг для потреб збройних сил та інших військових формувань, може бути оголошена мобілізація, а на звільнених територіях, де розбіглись проросійські органи місцевого самоврядування, може бути введена військова адміністрація.

По-друге, воєнний стан означає можливість законного обмеження прав і свобод громадян та тимчасовий відступ від положень Конвенції з прав і основоположних свобод людини. Підкреслюю – не обмеження прав і свобод, а можливість такого обмеження у разі необхідності вжити термінові заходи, спрямовані на забезпечення національної безпеки.

В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:

Якщо у цілій державі або в окремих її місцевостях вводить воєнний стан, парламент збирається без скликання і працює в

сесійному режимі. Поки триває термін дії цього стану, розпустити парламент не можна. До речі, такий самий імунітет від розпуску отримує Верховна Рада Криму. Не можуть бути припинені повноваження омбудсмана, міністерств, органів місцевого самоврядування, судів та прокуратур. Протягом воєнного стану не можна змінювати Конституцію України і Криму, проводити вибори президента та парламенту України, а також органів місцевого самоврядування. Так само забороняється проводити всеукраїнський і місцевий референдуми.

ЯК СКАСОВУЄТЬСЯ ВОЄННИЙ СТАН:

Воєнний стан скасовується указом президента у разі «усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності». З такою пропозицією до президента може звернутися або Радбез, або парламент. Указ про скасування воєнного стану негайно оголошується через засоби масової інформації.

ДЖЕРЕЛА:

Закон «Про правовий режим воєнного стану». -(Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст.250.

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ

Військовий блок, або угода держав з метою спільних дій для вирішення загальних політичних, економічних і військових завдань. Воєнно-політичні союзи створювалися ще у старовині, проте їх значення особливо зросло із зародженням капіталізму. Найбільш відомими в історії військових блоків: військовий союз Франції, Данії, Швеції, Голландії і італійських держав, що виступав проти Іспанії у Тридцятирічній війні 1618—1648 рр.; «Північний союз» (Росія, Данія, Польща, Саксонія, пізніше за Францій і Пруссія), що виступав проти Швеції у Північній війні 1700—1721 рр.; коаліції різних європейських держав, що виступали проти Франції (кінець ХУІІІ — початок ХІХ ст.; військовий союз Великобританії, Франції, Туреччини і Сардинії, що виступав проти Росії у Кримській війні 1853—1856 рр.

В епоху імперіалізму, із загостренням боротьби між головними імперіалістичними державами і різким розмежуванням їх на ворожі угруповання, воєнні блоки стали створюватися на тривалий термін. До Першої світової війни 1914—1918 рр. утворилися два основні воєнні блоки.: Потрійний союз 1882 р. (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), якому протистояли військовий союз Франції і Росії (1892 р.), і Антанта — союз Великобританії і Франції (1904 р.), перетворені у 1907 р. у «Потрійну згоду» («Потрійна Антанта») — союз Великобританії,

Франції і Росії. Напередодні Другої світової війни 1939—1945 рр. було створено воєнні союзи фашистських держав — «Антикомінтернівський пакт» (1936 р.) між Німеччиною і Японією; у 1937 р. до нього приєдналася Італія, а пізніше Угорщина, Іспанія і ін. На початку війни йому протистояло воєнно-політичні союзи західних країн (Великобританія, Франція, Бельгія, Польща і ін.). У серпні 1941 р. був утворений англо-американський блок (Атлантична хартія). У липні 1941 р. СРСР уклало угоду з Великобританією, а у вересні підписав декларацію про приєднання до Атлантичної хартії. До січня 1942 р. завершилося утворення антигітлерівській коаліції, до якої увійшли Великобританія, США, СРСР, Франція і інші країни (всього 26 держав).

У післявоєнний період імперіалістичні країни на чолі з США створили систему агресивних воєнних блоків., спрямованих головним чином проти соціалістичних країн, а також країн і народів, що борються за свободу і національну незалежність. До таких блоків відносяться: «Організація Північноатлантичного договору» — НАТО (Організація Північноатлантичного пакту) (створений у 1949 р.): Бельгія, Великобританія, Греція (з 1952 р.), Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Туреччина (з 1952 р.), Франція (з 1966 р., залишаючись членом НАТО (Організація Північноатлантичного пакту), не бере участь у військовій організації цього блоку), ФРН(Федеральна Республіка Німеччини) (з 1955 р.). Цей блок має розгалужену організацію (більше 100 установ і штабів) і об'єднані озброєні сили. «Організація центрального договору» — СЕНТО (створений у 1959 р.): Великобританія, Іран, Пакистан, Туреччина і фактично США. «Організація договору для Південно-східної Азії» — СЕАТО(Організація договору Південно-східній Азії) (створений у 1954 р.): Австралія, Великобританія, Нова Зеландія, Пакистан, США, Таїланд, Філіппіни. «Організація договору про безпеку» — АН(Академія наук) СЮЗ (створений у 1951 р.): Австралія, Нова Зеландія, США. «Асоціація країн Південно-східної Азії» — АСА (створений у 1961 р.): Малайзія, Таїланд, Філіппіни. «Організація американських держав» — ОАГ (створений у 1948 р.): США і країни Латинської Америки, всього 20 країн. «Організація центральноамериканських держав» — ОЦАГ (створений у 1951 р.): Гватемала, Гондурас (до січня 1971 р.), Нікарагуа, Сальвадор, співробітничав Панама. З цим Ст. би. тісно зв'язані політичні союзи різних країн: «Азіатсько-тихоокеанська рада» — АЗПАК (створений у 1966 р.): Австралія, Південний В'єтнам, Південна Корея, Малайзія, Нова Зеландія, Тайвань, Таїланд, Філіппіни, Японія. «Асоціація держав

Південно-східної Азії» — АСЕАН (створений у 1961 р.): Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни. Імперіалістичні країни (США Японія, Австралія і ін.) прагнуть до перетворення АЗПАК і АСЕАН у воєнно-політичний блок. Окрім блоків., є велика кількість двосторонніх військових угод і договорів, наприклад США уклали подібного роду угоди з 42 державами.

У 1955 р. підписаний Варшавський договір європейських соціалістичних держав, який має оборонний характер і представляє потужну перешкоду на дорозі агресивних підступів реакційних імперіалістичних сил. Є також двосторонні договори соціалістичних країн про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу.

ДЖЕРЕЛА:

Літ.: Мерзляків Н. С., СЕАТО(Організація договору Південно-східної Азії), М., 1958; Прокофьев Ст, Агресивний блок СЕНТО, М., 1963; Лідер Ю., НАТО(Організація Північноатлантичного пакту). Нариси історії і доктрини, пер.(переведення) з польськ.(польський), М., 1964; NATO, CENTO, SEATO, OAS. Imperialistische Paktsysteme, В., 1964.

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (980–1015 рр.)

Із загибеллю Ярополка Володимир став єдиновладним володарем величезної держави. До складу її входило біля 20-ти різних земель, племен, серед яких були і слов'янські, й фінські, і тюркські. Увесь цей конгломерат не був ще об'єднаний нічим, крім княжої влади, ослабленої за Святослава та міжусобної боротьби його синів. Отож, Володимир повинен був час від часу приборкувати повстання, суті яких літопис не з'ясовує.

У 981 р. повстали в'ятичі, Володимир переміг їх і наклав на них «дань від рала». Наступного року він знову ходив на в'ятичів і переміг їх удруге. У 984 р. ходив Володимир на радимичів з воєводою Вовчий

Хвіст. Можна гадати, що радимичі чинили сильний збройний опір, бо літопис зазначає: «зустрів (воєвода) радимичів на річці Пищані і переміг». Володимир наклав на них данину, «яку везуть и до сего дне» – себто XII ст. Можливо, були й інші повстання, про які не згадує літопис.

Володимир намагався об'єднати сусідні племена під своєю владою. Ще йдучи проти Ярополка, він приєднав Полоцьку землю і вбив тамтешнього князя Рогволода. У 981 р. пішов на захід «к шляхам», як каже «Повість временних літ», і «зая гради їх» – Перемишль, Червень, Бузьк, Белз, Волинь. Слова літопису, що то були «лядські» міста, викликають сумнів. Територія, яку захопив Володимир, була заселена українською людністю – дулібами, білими хорватами – і не належала до Польщі; можливо, вона входила до Великоморавської держави. Пізніше землі над горішньою Віслою – Краківщина – до 990-их рр. належали до Чеської держави. Масуді писав, що у 943 р. Русь межувала з Богемією, тобто Богемія володіла Краковом та Білою Хорватією. Про це свідчить той факт, що у поході Олега на Візантію серед племен, які брали участь у війську, були і білі хорвати. Але у 960-их рр. Святослава більше цікавили схід та південь, і Біла Хорватія вийшла з-під влади Русі, її поділили Чехія та Польща, а чехи взяли ще й Краків. Козьма Празький писав, що до 980-их рр. Краків належав до Чехії. Також Ібрагім ібн Якуб зараховував Краків до чеських, а не польських міст. Справді, якщо Волинь входила до складу України-Русі, а Краківщина – Чехії, тяжко припустити існування між ними польського клину, – писав М. Грушевський, – і приходив до висновку, що Володимир відібрав ці міста не від поляків, а від чехів.

На залежність тієї території від Великоморавії вказує також поширення моравської Методіївської дієцезії: грамота Оттона I, половини X ст., визначала межі празької дієцезії по ріках Бугу та Стрию. Літопис занотовує похід Володимира на Закарпаття у 992 р. З того часу там закріплюється назва «Русь».

Опанування цієї території мало для Русі велике значення. По-перше, у зв'язку з тим, що чорноморськими степами заволоділи печеніги, припинився довіз солі з Чорного моря до України, а на Підкарпатті, у Дрогобичі, були власні соляниці. По-друге, на цій території перехрещувалися торговельні шляхи: з Червеня лежав шлях уздовж Сяну до Карпат і на Угорщину; інші шляхи вели з Києва на захід – на Австрію, Німеччину, Чехію, Паннонію, долину Дунаю. У 983 р. Володимир ходив на ятвягів, що жили між Німаном та Бугом, і переміг їх. Над Бугом заснував він місто, яке назвав своїм ім'ям – Володимир

(Волинський). У 993 р. ходив до Польщі, і навіть у середині XIII ст. літописець згадував, що так далеко не сягав ніхто з князів. Межі його держави поширилися до Угорщини, Чехії, Німеччини, Польщі.

Не такою вдалою була спроба поширити володіння на схід: у 985 р. літопис занотує похід Володимира на волзьких болгар; накласти данину на них не пощастило, і Володимир міг тільки укласти з ними мирний договір.

Головну увагу звертав Володимир на боротьбу з печенігами, які з південних степів робили напади навіть на Київ і далі на північ. Володимир часто виходив печенігам назустріч, але знищити їх сили не мав. Над Стугною, Десною, Трубежем та Сулою він будує у степу низку укріплень і переводить до них кривичів, в'ятичів, чудь, словен. Укріплення сполучалося на віддалі десятків кілометрів земляними валами з дерев'яними огорожами та проїзними брамами. Ця оборонна система нагадувала римські «лімес». Вали називали в народі «змієвими» почасти через їх форму, що нагадувала змія, почасти через те, що печенігів люди часто порівнювали із багатоголовим змієм. На таке порівняння натрапляємо ще у билинах. Рештки цих валів існують і донині.

Але всі ці заходи не забезпечували спокою: час від часу печеніги проривалися і нещадно руйнували міста та села. Літопис зберіг фольклорну пам'ятку про облогу печенігами Білгороду – під Києвом.

Володимир змінює внутрішню політику. Варязька дружина, яка свого часу допомогла йому досягти влади, переходить на друге місце. Навіть коли після заволодіння Києвом у 980 р. варяги вимагали нагороду даниною, Володимир відмовив їм і спровадив до Візантії. Місце варягів посіла українська дружина, з якою князь радився, бенкетував, забаганки якої виконував, з якою «думав о строем земленем, и о ратях, и о уставе земленем». Зі старших дружинників обирає він відповідальних намісників, воєвод. Перші місця біля нього займають уже місцеві люди: дядько його Добрина, згадуються воєводи Вовчий Хвіст, Блуд. Що характерно: у билинах багато місця приділяється Володимировим учтам, де збиралися його «багатирі»-витязі, які походили з різних верств людності: Добрина – аристократ, Альоша Попович – з роду священників, Ілля Муромець – селянин, Дюк Степанович – з багатого купецтва і т. д.

Зникають місцеві «ясні князі»: Володимир роздає землі в управління синам, яких мав 12 від різних жінок, але центральний провід залишає у своїх руках. Тоді, наприкінці X ст., зникають племінні

назви: поляни, сіверяни, радимичі і т. д. ; їх замінюють – кияни, чернігівці, смоляни і т. д.

Так творив Володимир велику державу – найбільшу за своїми розмірами в усій Європі, з централізованою владою князя, з міцними твердинями, славу своїми багатствами, зв'язану торговельними та дипломатичними стосунками з усім культурним світом того часу. Але ця могутня імперія складалася з різнорідних етнічних елементів, різних племен, мов і релігій. Володимир розумів, що треба було знайти, крім влади, об'єднуюче начало, і таким началом хотів зробити саме релігію.

Спочатку Володимир віддавав перевагу поганській релігії. Літопис оповідає, що у Києві, на горі перед княжим теремом, поставив він статуї Перуна, Хорса, Стрибога, Дажбога, Симаргла й Мокоша. Цей різноманітний пантеон богів викликає багато спроб пояснити його. Найпростіша з них – вважати ці імена за пізнішу вставку у літопис, за випадкове явище. Але навряд чи такий погляд правильний. Треба гадати, що Володимир, прагнучи об'єднати всі підвладні племена, поставив у пантеоні кумирів різних племен: Перун – бог війни, бог дружини, Дажбог і Стрибог – боги слов'ян, Симаргл та Хорс – жидівські боги, Мокоша – фінський. У цьому є деяка аналогія зі стародавнім Римом, де до Пантеону вводили богів підвладних народів. Треба звернути увагу на те, що у Новгороді поставлено тільки статую Перуна.

Володимир вимагав офіційного визнання цих богів, яким приносили навіть людські жертви. Літопис оповідає, що 983 р., після перемоги над ятвягами, Володимир звелів принести у жертву юнака та дівчину, але за юнака заступився батько, варяг, і розбурхана юрба вбила їх обох: так земля київська прийняла кров мучеників за віру.

Володимир був надто мудрим правителем, щоб не зрозуміти, що поганська релігія не могла ані об'єднати його держави, ані відіграти тієї великої ролі, яку відіграла християнізація для всіх держав Європи.

Вище вже йшлося про те глибоке коріння, яке мало християнство в Україні-Русі. З далеких часів приходило воно різними шляхами: з грецьких колоній, з Балканського півострова, з Хозарського каганату, з Великоморавської держави. Протягом IX ст. маємо низку фактів, які доводять про існування християнської церкви та християнської громади у Києві. Цікаво, що у другій половині XI ст. Ібн Хордадберґ згадував «руських купців», що звали себе «християнами». Ця вказівка свідчить про спонтанне поширення християнства, незалежно від будь-яких заходів влади. Не можна оминати й діяльності Кирила та Methodія

та їхніх учнів. Можна припустити, що чимало християн було і в оточенні Володимира, починаючи з його дитинства. Навіть у його полігамній родині були християнки: грекиня, колишня черниця, дві чешки, одна, а може, й дві болгарині. Без сумніву, ще більше впливали на Володимира причини політичні. З другої половини IX ст. проповідь християнства наближалася до кордонів Володимирової держави. У 864 р. охрестилася Болгарія, у 928–935 рр. – Чехія, у 962–992 рр. – Польща. Для Володимира було зрозуміло, що, тільки прийнявши християнство, його держава зможе ввійти як рівноправна у коло європейських держав. Так психологічно й об'єктивно, з огляду на політичні умовини, міг прийти Володимир до переконання у необхідності хрещення.

З літописів невідомо, де й за яких умовин прийняв християнство Володимир. «Повість временних літ» оповідає, що охрестили його у Корсуні, але додає: «Се же не свідуще право, глаголють, яко крестился есть в Києві, инни же реша: в Василеві, други же инако скажут». Можливо, що зробив він це десь тихо й потаємно.

Які причини могли спонукати Володимира затіяти таку велику подію? Можна припускати, що, вже вирішивши охрестити народ, він чекав для цього слушної нагоди, непевний, що не зустрине гострої опозиції.

Коли саме хрестився Володимир? На це дає відповідь чернець Яків, пишучи, що після тієї події Володимир прожив 28 років. Дата смерті його незаперечна – 1015 р., отже, хрещення припадає на 987 р. Нестор у «Житті Бориса та Гліба» подає також 987 р. Обставини склалися для Володимира сприятливо. У 987 р. візантійський полководець Варда Фока повстав проти імператорів і проголосив себе цісарем. Василь II та Костянтин звернулися до Володимира по допомогу. У передумовах цієї допомоги він поставив шлюб із сестрою цісарів Ганною, а вони як передумову шлюбу – хрещення його. Як припускає П. Ковалевський, тоді, наприкінці 987 р., Володимир і хрестився.

Володимир вислав цісарям на допомогу 6000 війська, яке двічі розбило Варду Фоку, а у 989 р. його було взято у полон і страчено.

Проте, позбавившись небезпеки, візантійські цісарі не виконали обіцянки. Вони пам'ятали тверду заборону свого діда, Костянтина Багрянородного, який писав: «коли хозари, турки або Русь чи який інший північний або скитський народ почне просити чи домагатися. . . щоб посвоячитися з імператором ромеїв, взяти у нього дочку за себе або свою дочку віддати за імператора чи його сина – треба відповісти

на таке ганебне домагання, що на те є заборона, страшна й непорушна постанова святого й великого Костянтина».

Тож Володимир, після тривалої облоги, здобув найкращу з візантійських колоній у Криму – Корсунь, чи Херсонес. Утрата Корсуня, з одного боку, а погроза Володимира, що він піде на Візантію – з другого, примусили цісарів усупереч забороні виконати умову й відправити сестру до Корсуня, де її й було обвінчано з Володимиром. Після того він повернув те місто Візантії як придане за дружину.

Володимир вернувся до Києва з багатими дарами, іконами, мощами святих, трофеями, у тому числі славетною корсунською квадригою. Вернувся як переможець у двох війнах і як зять візантійських цісарів. Це був апогей його слави. Тріумфатор, єдиновладний володар величезної держави, в ореолі непереможного «воїтеля», під моральним прапором цісарів Другого Риму, він міг наважитися привести свій народ до хреста.

За «Повістю временних літ», хрещення Русі відбулося надзвичайно просто: Володимир наказав поскидати у Дніпро ідолів і у призначений день вийти всім на берег ріки. Люди весело входили у воду, а священники читали молитви. І була «радість на небеси и на земли, толико душ спасаемых».

Звичайно, справа не виглядала так ідеально. Митрополит Іларіон, прославляючи у «Слові» Володимира за хрещення Русі, писав: «аще хто и не любовію, но страхом повелешого крещахуся, понеже бе благоверіе его с властію спряжено». В усякому разі, прийняття християнства у Києві пройшло легше, ніж на периферії держави, де ще довгий час поклонялися поганським богам. Багато поганських звичаїв перейшло до християнства, утворюючи так зване «двовір'я». Але серед українських племен не зафіксовано в історичних джерелах фактів супротиву новій релігії, як то було на півночі – у Новгороді, Ростові.

Хрещення Русі викликало багато дискусій з приводу того, яке духовенство хрестило народ, в яких обставинах воно відбувалось, яку ієрархію було встановлено. За давньою традицією, початок якій поклав ще Нестор, усе – ієрархів, священників – дала Візантія. Із Корсуня привіз Володимир священника Анастаса разом з «попами» і передав йому новозбудовану Десятинну церкву.

Ця візантійська традиція трималася у російській та українській історіографії до ХХ ст. Видатні історики, зокрема історики церкви Є. Голубинський, М. Грушевський, В. Пархоменко, останнім часом митрополит Іларіон, дотримувалися погляду, що Володимир прийняв

християнську ієрархію з Візантії. Проте така концепція викликала заперечення. У візантійських джерелах не згадується такої важливої події, як хрещення величезної держави за Володимира, тоді як у багатьох джерелах згадується хрещення за Аскольда. Це дивно тим більше, що про одруження принцеси Ганни збереглися відомості. Чомусь фактом хрещення не могла пишатися Візантія. По-друге, тяжко уявити успіхи християнізації – а вони були безперечно – при наявності грецького духовенства, яке розмовляло б і проповідувало чужою для людей мовою. Невже були сотні перекладачів, які виступали посередниками між духовенством і народом? Попередні розмови, в яких ознайомлювало людність з новою релігією, її основами, могли провадитися тільки зрозумілою мовою. Служба Божа у нових храмах, проповідь, навчання у школах – усе це вимагало духовенства, яке володіло б зрозумілою для народу мовою.

Ці міркування сприяли тому, що у 1913 р. з'явилася гіпотеза приват-доцента Петербурзького університету М. Приселкова, який доводив, що перша ієрархія на Україні-Русі та перше духовенство прибули не з Візантії, а з Болгарії, з Охриди, де існував незалежний від Візантії патріархат.

Значна частина дослідників України приєдналася до цієї гіпотези, серед них: С. Томашівський, В. Абрагам, Є. Шмурло, Н. Кох, В. Погорелов, М. Чубатий, Т. Коструба, І. Холмський, П. Ковалевський, о. І. Назарко та чимало інших. Ця гіпотеза має багато підстав. З Болгарією Україна-Русь мала інтенсивні стосунки різного характеру. Святослав із своїм військом протягом чотирьох років (967–971 рр.) перебував у Болгарії. Володимирова жінка була болгаркою і, можливо, матір'ю улюблених синів Бориса та Гліба, які мали християнські імена Роман та Давид, що належали членам княжої болгарської родини. У політичному відношенні Болгарія була для Русі менш небезпечною, ніж Візантія, де юрисдикція патріарха тягла за собою політичну залежність від держави. Великим аргументом була близькість мов болгарської та літературної мови Київської Русі, і священники-болгари легко могли порозумітися з новою паствою.

Літописець наводить красиву легенду про «вибір вір» київським князем. Володимирові посланці вирушили «у Болгарію», «у немци» і «у греки». Коли повернулися, то детально поінформували князя про обряди іудеїв, мусульман і християн. Особливе захоплення своєю пишністю і красою викликала у них грецька служба: «І не знали, на небеси ли есть були, ілі на землі, несть бо на землі такого вида ілі красоти такая».

Усе це свідчить про те, що першими вчителями й церковними провідниками Русі були болгари. Цікаву рису до цієї гіпотези додав проф. П. Курінний: досліджуючи рештки Десятинної церкви, що її збудував Володимир у Києві, він знайшов аналогію у техніці будівлі її з храмами Охриди, а не Візантії. Треба згадати ще одну гіпотезу: про римо-католицьке походження християнства на Україні. Одним із перших основоположників її на початку ХХ ст. був М. Коробко, а головними представниками були дослідники 30-их рр. ХХ ст. Н. Бавмгартен, Ж. Данзас, Т. Коструба та ін. У цій гіпотезі значне місце приділяють сазі про Олафа Трігвісона, який нібито відіграв велику роль у наверненні Володимира на християнство. Згадана сага не є певним джерелом, у ній багато плутанини, і тому цієї гіпотези не підтримали такі католицькі дослідники, як С. Томашівський, о. І. Назарко, д-р Г. Лужницький та ін.

Прийняття християнства, яким би шляхом воно не прийшло – безпосередньо з Візантії чи за посередництвом Корсуня або Болгарії, – включало Україну у лоно православної східної церкви й відкривало двері для величної, пишної візантійської культури, що переживала у Х–ХІ ст. новий ренесанс. У Х ст. Східна церква, подолавши різні єресі, являла собою міцну, єдину, оновлену церкву. «Константинополь... справді був другий Рим... І вся держава, весь народ це визнавали». Св. Григорій Богослов назвав Константинополь «оком вселеної» і «взаємним вузлом Сходу і Заходу». Таким «вузлом» з не меншим правом можна назвати й Київ.

Прийняття християнства з Візантії або з Болгарії не припинило зв'язків із Заходом, що їх започаткувала Ольга. Никонівський літопис зберіг вказівки на обмін посольствами Володимира і пап. Наприклад, у 988 р., під час облоги Корсуня, посли від папи Івана XV принесли у дар мощі – голову св. Климента. У 991 р. знов приходило посольство від того ж папи. У 994 р. літопис нотує повернення посольства Володимира з Риму. У 1000 р. прибували посли від папи Сильвестра II. Цей факт дуже важливий: папа був відомим ученим, учителем цісаря Оттона III, мати якого, Теофано, вдова Оттона II, була сестрою Володимирової дружини, Ганни. Разом з ними були посли від королів угорського та чеського. Року 1001-го ходили посли від Володимира до папи. Останній відомий акт взаємовідносин Володимира з папою – це проїзд через Київ до печенігів і назад у 1006–1007 рр. єпископа Бруно з Кверфурту, родича цісаря Генріха II. Володимир його дружньо прийняв і супроводив до кордону своєї землі.

Усі ці факти свідчать про дружні стосунки Володимира з Римом. До цього треба додати, що в Україні дуже шанували пам'ять св. Климента, папи Римського. Можна сказати, що за Володимира в Україні творилася фактично автокефальна церква, незалежна від Візантійського й Охридського патріархів, яка мала дипломатичні відносини з різними країнами. На незалежність її вказує хоч би така деталь: Номоканон прийнято не у редакції патріарха Фотія з його передмовою, а до «фотіївського», у болгарському перекладі. Так, за висловом Б. Грекова, «християнство, взяте від греків, у той же час не відмежоване від Заходу, стало кінець-кінцем не візантійським і не римським, а руським», – українським, скажемо ми.

Літописи не зберегли ані вказівок про організацію церкви за Володимира, ані імен перших ієрархів. Побіжно згадуються єпископи та митрополит у зв'язку з Володимировими радами та учтами. Не вдається скласти списку перших митрополитів, та й невідомо, чи були вони. Одні дослідники називали першим митрополитом Михаїла, інші – Леона, треті – Івана.

З іменем Володимира зв'язаний Устав, що оформлює церковний суд, визначає межі його та коло осіб, що йому підлягають. Незважаючи на те, що найдавніший список його датується XIII ст., такі видатні дослідники, як М. Владімірський-Буданов, О. Лотоцький, М. Чубатий, о. І. Назарко, вважають його, бодай частково, за автентичний.

Володимир, християнин і володар християнської держави, став у ряді найвидатніших володарів Європи. Літопис згадує, що він мав «любов» з «околними князі... с Болеславом Лядським, и с Стефаном Угорським, и с Андріхом Чеським». Така ж «любов» була між ним і скандинавськими володарями. Олаф Трігвісон, майбутній король Норвегії, був другом Володимира і деякий час жив у нього, про що оповідають саги.

Своїх дітей Володимир одружив з членами родин західноєвропейських володарів. Старший син – Святополк – був одружений з дочкою польського князя Болеслава Хороброго, Ярослав – з дочкою короля Швеції Олафа – Інгігердою-Іриною, дочка – Премислава – була одружена з угорським королем Лядиславом Лисим, друга – з чеським королем Болеславом Рудим, третя – Марія-Доброніга – з Казимиром Обновителем, королем Польщі.

Шлюб Володимира з Ганною зв'язав його не лише з візантійськими, а також і з німецькими цісарями: сестра Ганни – Теофано, як уже згадувалося, була дружиною цісаря Оттона II і матір'ю Оттона III, за малолітства якого вона була регенткою.

Першим з українських князів Володимир почав карбувати монету. До того монетними одиницями були гривні, зливки срібла певної форми, зв'язані зі старою лічильною системою на куни, ногата і т. д. Різновид монет запозичений у Візантії, і було їх два – срібний і золотий. На одній стороні монети був образ Христа, на другій – постать князя на престолі, у всіх регаліях, в княжому одягу; на деяких замість Христа був знак «тризуба».

Значення знаку «тризуба» остаточно не з'ясоване. Він є не лише на монетах Володимира та його нащадків, а також на цеглинах, на дармовісах, мечах, прапорах. Дехто з дослідників вважає тризуб за родинний знак Володимира та його нащадків.

Протягом 35-річного правління Володимир об'єднав не лише всі українські, але й слов'янські племена Східної Європи, а також частину фінських та литовських. Збройною силою, дипломатичними стосунками, торговельними зв'язками, матримоніальними союзами українська держава за Володимира вийшла на одне з перших місць в Європі. Величі цієї держави відповідала велич її столиці – Києва. Невелике місто Ігоря та Ольги Володимир значно поширив, виріс новий центр староруської держави, в осередку якого стояв «двір тюремний», з палацом часів Ольги або Святослава. Володимир оточив його новим кам'яним муром, з в'їзною брамою, з пілонами, рештки яких знайдено на розі Велико-Володимирської та Велико-Житомирської вулиць. У цьому укріпленому місті збудовано три великі кам'яні палати та церкву св. Василя, на місці, де стояв Перун, св. Софії та кафедральну величезну церкву Святої Богородиці, так звану Десятинну, бо на утримання її Володимир призначив десяту частину княжих прибутків. Сюди Володимир помістив привезені ним мощі святого Климента, а пізніше у ній було поховано й самого князя. Над спорудою її працювали майстри різних національностей: греки, болгари, українці, і була вона розкішно оздоблена мармуром, фресками та мозаїками. При храмах створювалися школи, до яких князь велів віддавати дітей представників заможних верств населення, «нарочитої чаді» на «обученіє книжное».

Київ був «суперником» Царгороду, і у 1018 р. німецькі вояки, з тих, що прийшли до Києва під час міжусобної війни, були вражені багатством цього міста, його 8-ма ринками, 400 церквами, інтернаціональним натовпом на майданах – данів, скандинавів, франків, греків, вірмен – різномовною, різноплеменною масою людності.

Християнство внесло у життя народу вищу мораль, вищі ідеали, вищу культуру, осередками якої стали церкви. Уже для спорудження їх треба було мобілізувати багато фахівців – від мулярів до архітекторів; оздоблення церкви вимагало малярів, мозаїстів, різьбарів. По закінченні будови, крім кліру, потрібно було багато грамотних людей: читців, співаків тощо. При церквах Володимир засновував школи для навчання боярських та дітей священників. Крім Києва, будовано церкви й по інших містах – в Овручі, Василеві.

Можна сказати, що жодна з історичних постатей нашої давньої історії не була так високо шанована за життя й не була такою популярною у наступних поколіннях, як Володимир. Багатий цикл історичних переказів, пісень, так званих билин, зберегли пам'ять про Володимира – Красне Сонечко, про його людяність, приступність у спілкуванні, демократизм, як сказали б тепер. Видатний ерудит, київський митрополит Іларіон, через 30–35 років після смерті Володимира, у натхненному «Слові» так характеризував його та Русь: «не в худій бо і невідомій землі володів (Володимир), но в Руській, яка відома і слішима в усіх кінцях землі», і був там «єдинодержцем».

З Володимиром почалася нова доба в усіх галузях державного життя: політики, релігії, культури. «Часи Володимира Святого, чи Великого, – писав М. Грушевський, – були кульмінаційною точкою процесу будови, завершенням, так би сказати, механічної еволюції процесу утворення давньої Руської, Київської держави».

Та не було спокою у князівській родині. У 1012 р. проти батька повстав Святополк, який княжив у Турові. Володимир швидко покінчив з бунтівниками, сина кинув до в'язниці. У 1014 р. відмовився платити данину Києву Ярослав, княжий намісник у Новгороді. Розлючений Володимир починає готувати похід на Новгород, але 15 липня 1015 р. раптово помирає у своїй заміській резиденції у Берестові.

ДЖЕРЕЛА:

Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988.; Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Непринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 1995.; Карасевич А. О., Лисенко Л. Г. Київська Русь: історія політичної думки та її джерела. – К., 2002.; Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. – К., 1996.

ВОЛОНТАРІЗМ

ВОЛОНТАРІЗМ (лат. *Voluntas* — воля) — течія у психології і філософії, що визнає волю особливою, надприродною силою, що лежить в основі психіки і буття у цілому. Теорія, згідно з якою воля є

першоосновою і творцем дійсності, основним фактором у психічному житті людини всупереч розумові; соціально-політична діяльність, яка, нехтуючи об'єктивними законами історичного розвитку, керується суб'єктивними бажаннями й довільними рішеннями осіб, які її здійснюють.

Згідно з волюнтаризмом, вольові акти нічим не визначаються, але самі визначають хід психічних процесів. Властиву людині здібність до самостійного вибору мети і способів її досягнення, а також здатність ухвалення рішень, що виражають її особисті установки і власні переконання, волюнтаризм тлумачить як ефект дії, що стоїть за цими актами особливої ірраціональної духовної суті.

Ідея про пріоритет волі у житті людської особи виникла у період краху античного світогляду, коли було поставлено під сумнів переконання у тому, що головною духовною силою є розум. Одним з перших затвердив принцип волі релігійний мислитель Августин (354–430), за яким воля управляє діями душі і тіла, спонукає душу до самопізнання тощо.

Термін волюнтаризм був запроваджений у науковий вжиток німецьким соціологом Ф. Теннісом

Німецькі філософи Артур Шопенгауер і Едуард Гартман абсолютизували волю, наділивши її космічною силою, сліпою і несвідомою першоосновою, похідними від якої є всі психічні прояви людини. Надалі під впливом цього виду волюнтаризму у глибокій психології розвилася уявлення про ірраціональну природу ваблень, яка керує людською поведінкою.

Прихильниками волюнтаризму були також, німецький філософ і психолог Вільгельм Вундт, за яким психічна причинність отримує вищий вираз у вольовому акті перш за все в аперцепції, американський філософ і психолог Вільям Джеймс, який вважав що

вирішальна роль у вчинку належить нічим не зумовленому вольовому рішенню (лат. *Fiat!* — Хай буде!), німецький психолог Р. Мюнстербере, який відстоював панування волі над рештою психічних функцій, і інші західні психологи кінця XIX — початку XX ст. Людина завжди чогось прагне, нездійснене бажання спричиняє страждання, а здійснене бажання нудьгу, перенасичення.

Волонтаризм — прагнення реалізувати бажані цілі без урахування об'єктивних обставин і можливих наслідків.

Економічний волонтаризм — довільні рішення у господарській практиці, що нехтують об'єктивними умовами і науково обґрунтованими рекомендаціями (у такому значенні це слово офіційно вживалося у СРСР у 1964–1985 рр. для оцінки діяльності Микити Хрущова). У той же час під волонтаризмом в економіці і політиці на Заході часто мають на увазі прямо протилежний принцип: організація соціального та економічного устрою безпосередньо з волевиявлення всіх людей, без будь-якого зовнішнього примусу (це близько багатьом школам анархізму). Напряму у філософії, що розглядає волю як вищий принцип буття. Волонтаризм характерний для філософії Августина, Іоанна Дунса Скота та інших. Як самостійний напрям вперше оформився у Шопенгауера.

ДЖЕРЕЛА:

Делез Ж. Ницше и философия. — М., 2005.; Ницше Ф. Так казал Заратустра. Жадання влади. — К.: «Основи», 1993.; Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Время и бытие. — М., 1993.; Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Томи 1-2. — М, 1993.; Шведа Ю. Політичні партії. Енциклопедичний словник.- Львів: Астролябія.- 2005; Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник.- Львів: Тріада плюс.; Обушний М. І., Примуш М.В., Шведа Ю. Р. Партологія: Навч. посібник / За ред. М. І. Обушного.- К.: Арістей.- 2006.

ВОЛЬТЕР МАРІ ФРАНСУА АРУЕ (21 ЛИСТОПАДА 1694 — 30 ТРАВНЯ 1778 рр.)

Французький письменник і філософ-деїст. Лірика молодого Вольтера перейнята епікурейськими мотивами, містить випадки проти абсолютизму. Його зріла проза різноманітна за темами та жанрами: філософсько-фантастичний роман «Мікромегас» (1752 р.), утопія «Кандид, або Оптимізм» (1759 р.), філософська повість «Простодушний» (1767 р.), трагедії в стилі класицизму «Брут» (1731), «Танкред» (видана у 1761 р.), сатиричні поеми («Орлеанська незаймана», 1735, видана у 1755 р.), публіцистика. Історична творчість Вольтера пов'язана з боротьбою проти релігійної нетерпимості, критикою феодально-абсолютистської системи: «Філософські листи» (1733 р.), «Філософський словник» (1764-1769 рр.). Вольтер зіграв значну роль у розвитку світової філософської думки, в ідейній підготовці Великої французької революції кінця XVIII ст.

Вольтера часто вважають атеїстом, проте він був прихильником деїзму, в основі якого віра у Бога-творця, який надалі після акту творення, не втручається у справи світу. Аналіз праць Вольтера наводить на думку, що його критика скоріше спрямована проти церкви, як установи, ніж проти самої концепції релігії. Деїст Вольтер вів полеміку, як із церквою, так і з атеїзмом. Йому належить вислів «Якби Бога не було, то його слід би було вигадати». Він брав участь у релігійних церемоніях і навіть збудував каплицю у своєму маєтку в Ферне. Не будучи людиною релігійною, Вольтер відмовлявся все ж від атеїзму Дідро та Гольбаха

Деїст у дусі англійських вільнодумців XVIII століття, Вольтер якими аргументами намагався довести існування Божества, що створило всесвіт, у справи якого, проте, не втручається, оперуючи доказами: «космологічними» («Проти атеїзму»), «телеологічним» («Філософ невіглас») і «моральними» (стаття «Бог» в «Енциклопедії»). З усіх подібних аргументів найбільш близьким Вольтеру був однак не приводиться їм, але за всіма наведеними сором'язливо прихований — «поліцейський», бо без поняття божества «не може існувати жодне суспільство», експлуатований низ повстане проти «освіченого» верху — необхідно тому зберегти релігію як моральну «вуздечку» для народу, і «якби Бога не було, його треба було б вигадати».

У «повчальних проповідях», а так само у філософських повістях неодноразово зустрічається і аргумент «корисності», тобто таке уявлення про Бога, при якому він виступає в якості соціального і морального регулюючого принципу. У цьому сенсі, віра у нього виявляється необхідною, оскільки тільки вона, на думку Вольтера,

здатна утримати людський рід від саморуйнування і взаємного знищення.

Заперечуючи середньовічний церковно-чернечий аскетизм в ім'я права людини на щастя, яке коріниться у розумному егоїзмі, довгий час розділяючи оптимізм англійської буржуазії XVIII ст., перетворити світ за своїм образом і подобою і стверджувала устами поета Поупа: «все що є — добре», Вольтер після землетрусу у Лісабоні, що зруйнував третину міста, дещо знизив свій оптимізм, заявляючи у поемі про лісабонську катастрофу: «зараз не все добре, але все буде добре».

Невтомний і нещадний ворог церкви і клерикалів, яких він переслідував аргументами логіки і стрілами сарказму, письменник, чие гасло було «знищити підлу», часто перекладають як «роздушіть гадину», Вольтер нападав і на іудаїзм, і на християнство (наприклад, у «Обіді у громадянина Буленвільє»), виявляючи втім свою повагу до особистості Христа (як у зазначеному творі, так і у трактаті «Бог і люди»). З метою антицерковної пропаганди Вольтер видав «Заповіт Жана Мельє», священика-соціаліста XVII ст., не щадив слів для розвінчання клерикалізму.

Борючись словом і ділом (заступництво за жертв релігійного фанатизму — Каласа та Сервета) проти панування і гніту релігійних забобонів та упереджень, проти клерикального бузувірства, Вольтер невпинно проповідував ідеї релігійної терпимості як у своїх публіцистичних памфлетах («Трактат про віротерпимість», 1763 р.), так і у своїх художніх творах (образ Генріха IV, який покінчив з релігійною чварою католиків і протестантів; образ імператора у трагедії «Гебр»).

У 1722 р. Вольтер пише антиклерикальну поему «За і проти». У цій поемі він доводить, що християнська релігія, що пропонує любити милосердного Бога, насправді малює Його жорстоким тираном, «Якого ми повинні ненавидіти». Тим самим Вольтер проголошує рішучий розрив з християнськими віруваннями.

Доктрину, яка чудово відповідала Вольтеровим поглядам на співвідношення між моральним і практичним, він знайшов у творах англійського філософа Джона Локка. Локк підтримував погляди лібералізму, вважаючи, що суспільна згода не повинна ставитися вище від природних прав особистості. «З іншого боку ми вчимося з досвіду, усе, що виходить за його межі, є не більше ніж гіпотеза — область певного збігу між практикою та істиною». Із цієї доктрини Вольтер виводить основну думку своєї моралі: «Завдання людини взяти свою долю у власні руки, покращити умови свого існування, забезпечити

себе, прикрасити життя науками, виробництвом, мистецтвами й хорошим наглядом за суспільством. Таким чином, громадське життя неможливе без угоди, в якій кожен знайшов би вигоду для себе. Хоча право й різне у різних країнах, принцип справедливості, який лежить у його основі, універсальний. Усі люди можуть його збагнути, перш за все тому, що всі люди більш-менш розумні, а ще й тому, що всі можуть зрозуміти те, що корисне для суспільства є корисним для кожного. Необхідність чеснот продиктована не тільки сентиментами, а й інтересами кожної особи. Роль моралі у тому, щоб навчити нас принципів такого нагляду й виробити у нас звичку поважати ці принципи».

За соціальним поглядом Вольтер — прихильник нерівності. Суспільство має ділитися на «освічених і багатих» і на тих, хто, «нічого не маючи», «зобов'язаний на них працювати» або їх «бавити». Трудящим тому нема чого давати освіту: «якщо народ почне міркувати, все загинуло» (з листів Вольтера). Друкуючи «Заповіт» Мельє, Вольтер викинув усю його гостру критику приватної власності, вважаючи її «обурливою». Цим пояснюється і негативне ставлення Вольтера до Руссо, хоча в їхніх взаєминах був у наявності особистий елемент.

Переконаний і гарячий противник абсолютизму, він залишився до кінця життя монархістом, прихильником ідеї освіченого абсолютизму, монархії, що спирається на «освічену частину» суспільства, на «філософів». Освічений монарх — його політичний ідеал, який Вольтер втілює у ряді образів: в особі Генріха IV (у поемі «Генріада»), «чутливого» царя-філософа Тевкра (у трагедії «Закони Міноса»), який ставить своїм завданням «просвітити людей, пом'якшити звичаї своїх підданих, цивілізувати дику країну», і короля дон Педро (в однойменній трагедії), трагічно гине у боротьбі з анархічними феодалами в ім'я принципу, вираженого Тевкра у словах: «Королівство — велика сім'я з батьком на чолі. Хто має інше уявлення про монарха, той винен перед людством».

Вольтер, як і Руссо, іноді схилявся до захисту ідеї «первісного стану» у таких п'єсах, як «Скіфи» або «Закони Міноса», але його «первісне суспільство» (скіфів і сидонців) не має нічого спільного з намальованим Руссо раєм дрібних власників-хуторян, а втілює собою суспільство ворогів політичного деспотизму та релігійної нетерпимості.

У своїй сатиричній поемі «Орлеанська дівка» він висміює лицарів і придворних, але у поемі «Битва при Фонтенуа» (1745) Вольтер славить старе французьке дворянство, в таких п'єсах, як «Право сеньйора» і

особливо «Наніна», — малює із захопленням поміщиків ліберального ухилу, навіть готових брати шлюб із селянкою. Вольтер довго не міг примиритися з вторгненням на сцену осіб недворянського положення, «звичайних людей» бо це означало «знецінити трагедію».

Зв'язаний своїми політичними, релігійно-філософськими і соціальними поглядами ще досить міцно зі «старим порядком», Вольтер особливо своїми літературними симпатіями міцно вріс у аристократичне XVIII ст. Людовика XIV, якому він присвятив свій найкращий історичний твір — «Siècle de Louis XIV». Незадовго до своєї смерті, 7 квітня 1778 р., Вольтер вступив до паризької масонської ложі Великого сходу Франції — «Дев'ять сестер». При цьому у ложу його супроводжував Бенджамін Франклін (у той час — американський посол у Франції).

Вольтер вважав, що «Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Москвою, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній з тих держав».

ДЖЕРЕЛА:

Кузнецов В. Н. Франсуа Мари Вольтер. — М.: Мысль, 1978. — 223 с. — (Мыслители прошлого).; Ильин В. В. История философии. — СПб.: Питер, 2005. — 732 с.; Кандід або оптимізм; пер з фр. В. Підмогильний, вст. стаття і прим. С. Родзевича, ред. М. Зерова. К. : Слово, 1927, XXXIV, 128, V с.; Кандід ; Вавілонська царівна: повісті. К. : Державне вид-во художньої літератури, 1955, 165 с.; Кандід: філос. Повісті : пер. з фр. / Вольтер ; Передм. та прим. Я. І. Кравця; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка Нац. акад. наук України. — Х. : Фоліо, 2011. — 410 с.; Орлеанська дівка: поема: пер. з фр. / Вольтер; пер. М. Т. Рильський. - К.: Державне видавництво худ. Літер., 1956. - 316 с.

ВСЕЛЕНСЬКІ СОБОРИ

Вселенський Собор - це зібрання переважно єпископату християнської Церкви в її вселенській повноті, на якому обговорюються питання і виносяться рішення доктринального (догматичного), церковно-політичного та судово-дисциплінарного характеру.

Собори зі статусом Вселенських проводяться з IV ст. «Форма дозволу спірних питань шляхом, так званих Вселенських Соборів була не теоретично, не навмисно, а емпірично відшуканий з приводу особливо широких і особливо гострих потрясінь у товщі саме східної половини Церкви. У західній половині, завдяки централізуючого авторитету римської кафедри, потреби у Соборах Вселенських не відчувалося».

При цьому високий авторитет римського єпископа дозволяє до сьогодні католіцькій традиції визнавати вселенський статус усіх соборів, де брав участь Папа Римський або його легати. Таким чином, Римська католіцька церква налічує 21 Вселенський собор, православні церкви визнають лише сім перших Вселенських соборів, що проводилися до поділу церков (початок якому було покладено у третій чверті IX ст.), не халкидонські церкви визнають з них тільки перші три (їх розбіжність з іншими християнськими церквами почалася з Халкидонського собору, що засудив монофізитство), несторіанські церкви признають рішення лише двох перших соборів.

Всесвітнім соборам притаманні зовнішні і внутрішні відмітні ознаки.

До зовнішніх ознак Вселенських Соборів відносяться:

- «Участь у соборі представників всіх помісних церков в особі предстоятелів їх і єпископів або заступників їх, уповноважених та надісланих(легатів) від них»;

- Визнання собору вселенського усіма помісними церквами, як тими, від яких єпископи були присутні на ньому, так і тими, від яких на ньому не було представників;

- Канонічна правильність у порядку скликання, складу учасників, ведення і оголошення рішень собору.

Внутрішні ознаки Вселенського Собору:

- Відповідність його постанов Священному Писанню, апостольським переказами, віровчення і правилами вселенської церкви всіх попередніх століть;

- Одностайне признание віровчення, якого всі помісні церкви трималися і тримаються скрізь і завжди;

- Властива у церкві лише вселенським соборам законодавча діяльність (складання символів віри і викладення догматів).

«Головний і виключно властивий церкві предмет діяльності Вселенського Собору є складання символів віри і викладення догматів у значенні незмінних зразків віровчення... обов'язкових для засвоєння усіма членами церкви». У вирішенні питань про істини віровчення і моралі Вселенський собор має властивість непогрішності, як орган вселенської церкви, керований Святим Духом. Догматичні визначення і канони Вселенських соборів знаходяться у «Книзі правил», визначення та судові рішення - в «Діяннях».

Таким чином, суть Вселенського Собору полягає у тому, що цей орган покликаний усувати розбіжності у питаннях віровчення і моралі у церкві, виносячи рішення, які спираються на попередню традицію,

визначають єдине вчення, необхідне до прийняття всіма членами ортодоксальної церкви. Вселенський Собор є єдиним «законодавчим» зборами всередині церкви, оскільки як рада єпископів виступає від імені Святого Духа, знаходячи повноваження у силу непогрішності третьої іпостасі Трійці. Інститут Вселенських Соборів виник як реакція на розбіжності, що з'являються у церквах з віронавчальних і адміністративних питань і виступив агентом, що дозволяє якщо не вирішити суперечки, то виробити ортодоксальну позицію з найважливіших питань, щоб дана позиція стала орієнтиром для подальшого розвитку церкви.

В історії християнства відбулося 21 Вселенські Собори, які мали важливі наслідки та значення для подальшого розвитку церкви.

Визнаються усіма Церквами:

- I. Перший Нікейський собор (325 р.): прийнято Символ Віри, засуджено аріанство, визначено дату Пасхи;
- II. Перший Константинопольський собор (381 р.): повторно засуджено аріанство, формулюється віровчення про Святу Трійцю

Визнаються православними, католиками та усіма, окрім Ассирійської та дохалкідонськими Церквами:

- III. Ефеський собор (431 р.): засуджено несторіанство

Визнаються православними та католиками:

- IV. Халкедонський собор (451 р.)
- V. Другий Константинопольський собор (553 р.)
- VI. Третій Константинопольський собор (680–681 рр.)
- VII. Другий Нікейський собор (787 р.)

Православні визнають рішення наступних соборів, але не визнають їх Вселенськими (це можна зробити лише на наступному Вселенському соборі), хоч вони де-факто були саме такими:

- VIII. Софійський собор (879–880 рр.)
- IX. П'ятий Константинопольський собор: підтвердив ісихазм св. Григорія Палами (1341–1351 рр.)

Визнаються лише Католицькою Церквою:

- VIII. Четвертий Константинопольський собор (869 р.)
- IX. Перший Латеранський собор (1123 р.)
- X. Другий Латеранський собор (1139 р.)
- XI. Третій Латеранський собор (1179 р.)
- XII. Четвертий Латеранський собор (1215 р.)
- XIII. Перший Ліонський собор (1245 р.)
- XIV. Другий Ліонський собор (1274 р.)
- XV. В'єнський собор (1311–1312 рр.)

- XVI. Констанцький собор (1414–1418 рр.)
- XVII. Флорентійський собор (1438–1445 рр.)
- XVIII. П'ятий Латеранський собор (1512–1517 рр.)
- XIX. Тридентський собор (1545–1563 рр.)
- XX. Перший Ватиканський собор (1869–1870 рр.)
- XXI. Другий Ватиканський собор (1962–1965 рр.)

Після розколу християн на католиків і православних 1054 р. Вселенський Собор з делегованими представниками від усіх церков світу, згідно з встановленою процедурою ось уже як майже 1000 років не скликався. Єдиного центру Вселенського Собору не має. Але з 1961 р. почалася організаційна робота для скликання Вселенського Собору. Із 15 автономних православних церков світу єдина Російська Православна Церква Московської Патріархії під впливом державної ідеології пішла всупереч християнського вчення — відмовилася, почала церковні публікації з критикою екуменізму. Чим спромоглася відстояти свою політичну гегемонію, утвердити свою ідею Третього Риму, і за спостереженнями релігіє знавців — спровокувала розколи християн у 1996 р.

ДЖЕРЕЛА:

«Релігієзнавчий словник», за ред. професорів А. Колодного і В. Лобовика, вид. «Четверта хвиля», м. Київ, 1996 р.; «Релігієзнавчий словник», за ред. професорів А. Колодного і В. Лобовика, вид. «Четверта хвиля», м. Київ, 1996 р.; Лозинский С.Т. История папства. – М., 1961; Григулевич И.Р. Папство. Век XX. – М., 1981.

ВСЕСВІТНЯ РАДА ЦЕРКОВ

ВСЕСВІТНЯ РАДА ЦЕРКОВ (ВРЦ) — міжнародна екуменічна організація, заснована у 1948 р. в Амстердамі, у яку входить 348 християнських церков різних традицій; одна з міжхристиянських організацій, що є керівним осередком екуменічного руху.

Керівним органом ВРЦ є Генеральна асамблея представників церков — членів ради. ВРЦ, крім протестантських, англіканських та старокатолицьких об'єднує низку православних та нехалкідонських (монофізитських) церков, які представляють понад 440 млн віруючих різних християнських деномінацій. Римо-католицька церква має представників у Всесвітній раді церков, однак не є її членом.

Штаб-квартира Ради розташована у Женеві (Швейцарія). «Міжнародна співдружність християнських церков, побудована на основі діалогу й співробітництва».

Глави церков і християнських конфесій уперше домовилися про заснування Всесвітньої Ради Церков ще у 1937 р., але через Другу світову війну її офіційне створення було відкладено.

Установча асамблея (I Генеральна) відбулася на базі 3 протестантських рухів («Віра і порядок», «Життя і діяльність» та «Міжнародна місіонерська рада») 23 серпня 1948 р. в Амстердамі (Нідерланди) й була представлена представниками 147 церков.

На цей час відбулося 7 асамблей Ради церков:

- 1948 р. – Амстердам (Нідерланди);
- 1954 р. – Еванстон (Іллінойс) (США);
- 1961 р. – Нью Делі (Індія);
- 1968 р. – Уппсала (Швеція);
- 1975 р. – Найробі (Кенія);
- 1983 р. – Ванкувер (Канада);
- 1991 р. – Канберра (Австралія);
- 1998 р. – Хараре (Зімбабве);
- 2006 р. – Порту-Алегрі (Бразилія).

Головні засади та принципи діяльності організації сформульовані у Торонтській декларації, ухваленій Генеральною асамблеєю ВРЦ 1950 р. Згідно з цим документом, основною метою діяльності організації є встановлення діяльних контактів між церквами різних деномінацій і сприяння детальному вивченню та обговоренню різноманітних питань єдності християнської церкви. Крім того, ВРЦ займається дослідженнями актуальних політичних, соціально-економічних, науково-технічних та екологічних проблем, надає допомогу антирасистським організаціям різних країн світу.

За 20 років незалежності до ВРЦ не вступила жодна церковна організація з України. Зараз Україна у ВРЦ не представлена. Під впливом діяльності ВРЦ в Україні на початку 1990-х рр. виникли численні общини християн-єкуменістів, було започатковано проведення неформальних зустрічей християн різних конфесій, на яких активно обговорювались різноманітні аспекти християнського світогляду та єкуменічного руху. Важливим результатом таких зустрічей стало створення у 1992 р. у Києві ініціативної групи, серед завдань якої було визначення організаційних форм єкуменічного руху у Києві.

Результатом діяльності групи було заснування 24 березня 1993 р. Київського єкуменічного центру. Його робота спрямована на досягнення взаєморозуміння між християнами різних конфесій,

поширення даних та обміну інформацією про життя різних християнських церков.

ДЖЕРЕЛА:

Крижановська О. О. Всесвітня рада церков // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. — Київ.: Наукова думка, 2003. — Т. 1: А–В. — 688 с.; Архиепископ Михаил Мудьюгин. Единение в разобщенности. // «Логос», 1994, № 49; Хроника Киевского экуменического центра (1993).; Еленський В. «За мир світу, благоустрій церков і поєднання всіх...». // «Людина і світ», 1998, № 8.

З М І С Т

АБОЛІЦІОНІЗМ.....	3
АБОРИГЕНІ.....	4
АБСЕНТЕЇЗМ.....	6
АБСОЛЮТИЗМ.....	7
АВАНГАРДИЗМ.....	10
АВТАРКІЯ.....	14
АВТОКРАТІЯ.....	17
АВТОНОМІЯ.....	18
АВТОРИТАРИЗМ.....	20
АВТОРИТЕТ ПОЛІТИЧНИЙ.....	25
АГЕСИЛАЙ ІІ (444 – біля 361 рр. до н. е.)	28
АГІС ІІ (476 – 427 рр. до н. е.)	30
АГІТАЦІЯ.....	32
АГРАРНА ПОЛІТИКА.....	33
АГРЕСІЯ.....	35
АДАПТАЦІЯ ПОЛІТИЧНА.....	44
АДДИКЦІЯ ВЛАДИ.....	48
АДМІНІСТРАЦІЯ У ПОЛІТИЦІ	50
АЗІЇ ПОЛІТИЧНА ДУМКА.....	51
АКСІОЛОГІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНА.....	56
АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.....	58
АКТИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНА.....	60
АЛКІВІАД (450 – 404 рр. до н. е.)	62
АЛЬТЕРНАТИВНІ РУХИ.....	64
АЛЬТРУЇЗМ.....	66
АМБІЦІЇ ПОЛІТИЧНІ.....	68
АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА.....	69
АМЕРИКАНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ (ІНСТИТУТ ГЕЛЛАПА).....	77
АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИЙ.....	80
АНАЛІТИКА.....	85
АНАРХІЗМ.....	87

АНГЛІЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА.....	95
АНДЕРСОН БЕНЕДИКТ РІЧАРД ОТОРМАН (нар. 26 серпня 1936 р.)	98
АНЕКСІЯ.....	100
АНЗЮК.....	102
АНКЛАВ ЕТНІЧНИЙ.....	103
АНОМІЯ.....	105
АНТАГОНІЗМ.....	106
АНТАГОНІЗМ ЕТНІЧНИЙ.....	107
АНТА́НТА.....	109
АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ.....	110
АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ.....	114
АНТИКОМІНТЕРНІВСЬКИЙ ПА́КТ.....	116
АНТИКОМУНІЗМ.....	117
АНТИСЕМІТИ́ЗМ.....	122
АНТРОПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА.....	128
АПАРАТ ПОЛІТИЧНИЙ.....	129
АПАРТЕІ́Д.....	131
А́ППІЄВА ДОРО́ГА.....	137
АПОЛІТИЧНІСТЬ.....	138
АПОЛОГЕТИКА.....	139
АПОСТОЛ ДАНИЛО (4 (14) грудня 1654 — 17 (29) січня 1734 рр.)	140
АРГУМЕНТАЦІЯ.....	145
АРЕНДТ ХАННА (14 жовтня 1906 - 4 грудня 1975 рр.)	147
АРИСТИД (помер в 468 / 467 р. до н. е.)	150
АРИСТОКРА́ТІЯ.....	152
АРИСТОТЕЛЬ (384 — 322 рр. до н. е.)	153
АРО́Н РЕЙМО́Н (14 березня 1905— 17 жовтня 1983 рр.)	158
А́РМІЯ.....	159
АРТХАШАСТРА.....	163
АРХІЯ.....	167
АСОЦІАЦІЯ ДЕРЖАВ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ.....	168
АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТОЛОГІВ І ПОЛІТИКІВ (АМУПП)	171
АТАТЮРК МУСТАФА КЕМАЛЬ (19 травня 1881 — 10 листопада 1938 рр.)	172
АТЕЇ́ЗМ.....	183
АТЛАНТИ́ЧНА ХА́РТІЯ.....	191
АФРИКАНІСТИКА.....	194
АФРИКА́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОНГРЕ́С (АНК)	195
АФРИКА́НСЬКИЙ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ І ДЕМОКРАТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ (АСДІ)	197
АФРИКИ ПОЛІТИЧНА ДУМКА.....	198
БАБЕ́Ф ГРАКХ (23 листопада 1760— 27 травня 1797 рр.)	201
БАБУВІ́ЗМ.....	205

БАГАТОПАРТІЙНА СИСТЕМА.....	206
БАКУНІН МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (18 травня 1814 — 19 червня 1876 рр.)	209
БАЛАНС СИЛ.....	212
БАПТИЗМ.....	215
БЕЗ'ЯДЕРНА ЗОНА.....	218
БЕЗПОСЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ.....	223
БЕЗРОБІТТЯ.....	226
БЕЛЛ ДЕНІЕЛ (10 травня 1919 — 25 січня 2011 рр.)	229
БЕНТАМ ДЖЕРЕМІ (15 лютого 1748 — 6 червня 1832 рр.)	230
БЕРДЯЄВ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (6 березня 1874 — 24 березня 1948 рр.)	232
БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ.....	236
БЕРК ЕДМУНД (12 СІЧНЯ 1729 — 9 ЛИПНЯ 1797 рр.)	240
БЕРНШТЕЙН ЕДУАРД (6 січня 1850 — 18 лютого 1932 рр.)	243
БЖЕЗІНСЬКИЙ ЗБІГНЄВ КАЗІМЕЖ (нар. 28 березня 1928 р.)	245
БІБЛІЯ.....	248
БІЖЕНЦІ.....	253
БІЛЛЬ ПРО ПРАВА.....	258
БІЛЬШОВИЗМ.....	259
БІОПОЛІТИКА.....	265
БІПАТРИЗМ.....	267
БІФУРКАЦІЯ ПОЛІТИЧНА.....	270
БІХЕВІОРИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ.....	272
БЛАНКИ ЛУЇ ОГЮСТ (8 лютого 1805 - 1 січня 1881 рр.)	277
БЛАУ ПІТЕР МАЙКЛ (7 лютого 1918 — 12 березня 2002 рр.)	279
БЛУМЕР ГЕРБЕРТ (7 березня 1900 — 13 квітня 1987 рр.)	284
БОГДАНОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1873–1928 рр.)	287
БОДЕН ЖАН (1530—1596 рр.)	289
БОЙКОТ.....	295
БОНАПАРТИЗМ.....	296
БОРОТЬБА КЛАСОВА.....	299
БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНА.....	302
БРАНДТ ВІЛЛІ (18 грудня 1913 - 8 жовтня 1992 рр.)	306
БРАХМАНІЗМ.....	309
БРИТАНСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ.....	313
БРІФІНГ.....	315
БУДДІЗМ.....	316
БУКЕР ТАЛІАФЕР ВАШИНГТОН (5 квітня 1856 - 14 листопада 1915 рр.)	320
БУРДЬЄ П'ЄР (1 серпня 1930 — 23 січня 2002 рр.)	323
БУРЖУАЗІЯ.....	330
БУХАРІН МИКОЛА ІВАНОВИЧ (27 вересня 1888 —15 березня 1938 рр.)	333
БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА.....	344

БЮРОКРАТІЯ.....	346
ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР.....	350
ВАНДАЛІЗМ.....	355
ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР (ПОЛЬША – УКРАЇНА, 21 квітня 1921 р.)	360
ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР (14 травня 1955 р.)	364
ВАТИКАН.....	367
ВАШИНГТОН ДЖОРДЖ (22 лютого 1732 — 14 грудня 1799 рр.)	370
ВЕБЕР АЛЬФРЕД (30 липня 1868 - 2 травня 1958 рр.)	377
ВЕБЕР МАКС (21 квітня 1864 — 14 червня 1920 рр.)	380
ВЕЙМАРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ.....	384
ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА.....	387
ВЕЛІКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.....	391
ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЙ ШОВІНІЗМ.....	395
ВЕЛИЧКО САМІЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ (лютий 1670 — після 1728 рр.)	398
ВЕРБА СІДНЕЙ (нар. 26 травня 1932 р.)	400
ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ.....	403
ВЕТО.....	408
ВІБОРИ.....	409
ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР КИРІЛОВИЧ (14 (26) липня 1880 — 6 березня 1951 рр.)	426
ВИХОВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ.....	434
ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО.....	435
ПОЛІТИКА ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ.....	436
ВІДРОДЖЕННЯ ЕПОХИ ПОЛІТИЧНА ДУМКА.....	438
ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ.....	441
ВІЙНА.....	475
ВІЙНА ХОЛÓДНА.....	478
ВІЛСОН ТОМАС ВУДРО (28 грудня 1856 — 3 лютого 1924 рр.)	491
ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА.....	495
ВІЧЕ.....	499
ВЛАДА.....	501
ВЛАДА АВТОРИТЕТУ.....	504
ВИКОНАВЧА ВЛАДА.....	505
ВЛАДА ДИКТАТОРА.....	510
ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА.....	512
ВІЙСЬКОВА ДИКТАТУРА.....	513
ВОЄННІ ЗЛОЧИНЦІ.....	515
ВОЄННИЙ СТАН.....	517
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ.....	519
ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (980–1015 рр.)	521
ВОЛОНТАРІЗМ.....	531
ВОЛЬТЕР МАРІ ФРАНСУА АРУЕ (21 листопада 1694 — 30 травня 1778 рр.)	533

ВСЕЛІНСЬКІ СОБОРИ.....	537
ВСЕСВІТНЯ РАДА ЦЕРКОВ.....	540

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

- Карасевич А. О. Політологія. Навчальний посібник. – Умань, 2010. – Ч. 1. – 186 с.
- Карасевич А. О. Політологія. Навчальний посібник. – Умань, 2011. – Ч. II. – 248 с.
- Карасевич А. О., Левківський К. М. Політологія. – Умань. - 2010. – Частина 1. – 204 с.
- Карасевич А. О., Левківський К. М. Політологія. – Умань. - 2010. Частина II. – 344 с.
- Карасевич А. О. Історія політичної думки. Навчальний посібник. – Умань. – 2013. – 726 с.
- Карасевич А. О. Історія політичної думки. Навчальний посібник. – Умань. – 2014. – 860 с.
- Карасевич А., Лисенко Л. Політологія. Навчальний посібник. – Умань, 2008.
- Карасевич А. О., Шачковська Л. С. Політологія. Навчальний посібник. – Умань, 2014. – 514 с.
- Карасевич А. О., Лисенко Л. Г. Словник політологічних термінів. – Умань., 2009.
- Карасевич А. О., Бондар С. С. Політична опозиція в політичній структурі суспільства. Монографія. – Умань., 2009.
- Карасевич А. О., Балановський Я. М. Політична коаліція: концепт і проблеми вирішення. Монографія. – Умань., 2009.
- Карасевич А.О., Шачковська Л.С. Електоральна формула: сутність та політичний концепт. Монографія. Умань: ПП.Жовтий. – 2010. – 156 с.
- Карасевич А. О. Майєвтика Сократа. Монографія. – Умань., 2010.
- Карасевич А. О. Сократ та його епоха. Навчальний посібник. – Умань., 2010.
- Карасевич А. О., Побережний І. Н., Побережний В.І. Політологія студентам. Навчальний посібник. – Київ – Кіровоград, «Трелакс». – 1999.
- Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., Шачковська Л.С. Політичні портрети Стародавнього світу. - Книга 3. – Стародавній Схід. – Умань. - 2012. – 695 с.
- Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., Шачковська Л. С. Політичні портрети Стародавнього світу. -Книга 2. – Стародавній Рим. – Умань. - 2012. – 768 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Шачковська Л. С. Політичні портрети Стародавнього світу. - Книга 1. – Стародавня Греція. – Умань. - 2011. – 636 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В. - Політичні портрети Новітньої доби. - Азія. - Частина 1. – Умань. - 2013. – 490 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В. - Політичні портрети Новітньої доби. - Азія. - Частина 2. – Умань. - 2013. – 512 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., Чучалін О. П. - Політичні портрети Новітньої доби. - Африка. Частина 1. – Умань. - 2013. – 449 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., Чучалін О. П. - Політичні портрети Новітньої доби. - Африка. - Частина 2. – Умань. - 2013. – 564 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Лисенко Л. Г., Шачковська Л. С., - Політичні портрети Київської Русі. – Умань. - 2011. – 674 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., Політичні портрети Галицько-Волинської держави. – Умань. - 2011. – 464 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., - Політичні портрети Новітньої доби. - Європа. – Умань. - 2012. – 804 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Лисенко Л. Г., Сокирська В. В., - Політичні портрети Новітньої доби. Північна Америка – Умань. – 2011. – 774 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., - Політичні портрети України Литовсько-Польської доби. Кн. 1 – Умань. - 2013. – 484 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., Сокирська В. В., - Політичні портрети України Литовсько-Польської доби. Кн. II – Умань. - 2013. – 643 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., - Політичні портрети України. Козаччина. Кн. I – Умань. - 2014. – 670 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., - Політичні портрети України. Козаччина. Кн. II – Умань. - 2014. – 646 с.

Карасевич А. О., Левківський К. М., - Політичні портрети України. - Дисидентський рух. – Умань. - 2014. – 702 с.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Абросимова С.В., Парамонов А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 112 с.

Алфьоров О. Шляхетсько-козацький рід Голубів в процесі формування українського козацтва: 1578 — 1648./ магістерська робота Інституту історичної освіти НПУ ім. М.Драгоманова. — К., 2005. — 130 с.

Алфьоров О. Гетьман Оліфер Голуб — славетний представник Роду//Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. — Київ. Вид. центр КНЛУ, 2001. — Вип. 5. — С. 383—385.

Алфьоров О. До історії показаченої української аристократії (представника роду Голубів XVI — XVIII ст.) // Гетьманський альманах: «До 85-річчя проголошення Української Держави та 130 річчя від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського». Число II. Київ, видавничий центр КНЛУ. — 2003. — С. 147 — 154.

Амурское казачье войско // Большая советская энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия. 1969–1978.;

Антонович М. Козацьке військо у московській війні 1633 р. В. 1932;

Антологія української юридичної думки / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: Юрид. кн., 2003. — Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. — 584 с.

Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини / В. Б. Антонович. — К.: Україна, 2004. — 304 с.

Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. — К.: Либідь, 1993. — 288с.

Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. — К.: Дніпро, 1991. — 335 с.

Аркас М. М. Історія України-Русі з малюнками / М. М. Аркас. — 2-е факс. вид. — Х.: Вища шк., 1991. — 456 с.

Бажан О., Гасай Є., Гуцал П. (упорядники). Реабілітовані історією. Тернопільська область.— Тернопіль: Збруч, 2008. 728 с

Бантыш-Каменский Д. М., История Малой России, К., 1903.

Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навч. посіб. / І. Й. Бойко. — Л.: Світ, 2000. — 120 с.

Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / І. Й. Бойко. — Л.: Світ, 1998. — 52 с.

Боплан Г. Л. Опис України / Гійом Левасер де Боплан; Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Проспер Меріме. — Л.: Каменяр, 1990. — 301 с.

- Брехуненко В. Богдан Хмельницький / Віктор Брехуненко. — Київ, 2007. — 72 с.
- Велика Історія України від найдавніших часів: у 2 т. — К.: Глобус, 1993. — Т. 2. — 352 с.
- Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. — К. : Наш час, 2008. — 320 с. — (Невідома Україна).
- Видатні діячі України минулих століть. К., 2001. — С. 566—567;
- Володарі гетьманської булави. — К., 1994.
- Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях.- Луцьк: Вежа, 2000.
- Гапусенко І. Дмитро Іванович Яворницький. К. 1969;
- Голобуцкий В. А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого, М., 1954.
- Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. К., 1994.
- Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 рр. К., 1961;
- Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. К., 1962;
- Горобець В. М. Борис Крупницький — повернення в Україну. В кн.: Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. К., 2001;
- Горобець В. М. Україна: від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи, 1578–1616 рр. / В. М. Горобець. — К.: Кріон, 2010. — 192 с.
- Горобець В. М. Україна: козацькі війни 1618–1638 / В. М. Горобець. — К.: Кріон, 2011. — 268 с.
- Грушевський М. С. Нариси історії українського народу. — К.: Либідь, 1990. — 400 с.;
- Грушевський М. С. Початки Хмельниччини (1638 — 1648 рр.), «Історія України-Русі», т. VIII, ч. II, вид. 2, Київ — Відень, 1922.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси. — т. 1-10. — К., 1993–1999 рр.
- Грушевський М. С. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 9, кн. 1: (1650–1654 рр.). — 880 с.
- Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. — К.: Либідь, 1990. — 395 с.
- Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1992. — 544 с.
- Густинський літопис // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Грабянки. — Київ, 2006.

- Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки: у 15 т.; Т. 8).
- Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Л.: Львів. д. ун-т внутр. справ, 2008. – 468 с.
- Греченко В., Ярмиш О. Історія України Торсінг. - 2005. - с. 39-47.
- Дзира Я. Автопортрет нації / Я. Дзира. – К.: Б-ка українця, 1997. – 143 с.
- Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – 2-е вид. – К.: Києво-Могилян. акад., 2008. – 1142 с.
- Довідник з історії України. Видання в трьох томах. / За ред. Підкови І. та Шуста Р. – Київ, 1995.
- Давлетов О. Р. Б. Д. Крупницький — історик українського козацтва. «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.» (Запоріжжя), 1998, вип. 3;
- Донские казаки в прошлом и настоящем / под общ. редакцией Ю. Г. Волкова. Изд-во Ростовского университета, 1998.
- Дорошенко Д. І. Нариси історії України: в 2 т.- К.: Глобус, 1991. — Т.1 — 238 с.
- Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е-Й. – С. 270–278.
- Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. Л. К. Артемева. — К.: Наукова думка, 1985. — Т.2. — 495 с.
- Єремєєв І. С. Герби гетьманів України / І. С. Єремєєв. – К.: УЦІММ-ПРЕС, 1998. – 54 с.
- Забайкальские казаки // Энциклопедия Забайкалья: Читинская область. — Чита. Наука, 2004. — С.371; Забайкальское казачье войско // Энциклопедия Забайкалья: Читинская область. — Чита. - 2004. — С. 382.
- Завальнюк О. М. Д. І. Дорошенко: 75 днів у Кам'янці-Подільському // Краєзнавство: Науковий журнал. — 2001. — № 1- 4. — С. 145–148.
- Ілюстрована енциклопедія історії України: у 3 т. – К.: Спалах, 2004. – Т. 1: Від найдавнішого часу до кінця 18 ст. – 216 с.
- Історичні постаті України: іст. нариси / упоряд. О. В. Болдирєв. – О.: Маяк, 1993. – 384 с.
- Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / за заг. ред.: В. Я. Тацій, А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко.– К.: Ін Юре, 2003.– Т.1–2.

- Історія України та її державності / за наук. ред. Л. Є. Дещинського. – Л.: Бескид Біт, 2005. – 368 с.
- Історія українського війська: у 2 ч. – Л.: Вид-во Івана Тиктора, 1993.
- Історія української культури: підручник / за ред.: Л. В. Анучиної, О. А. Стасевської, О. В. Уманець. – Х.: Право, 2012. – 368 с.
- История казачества Азиатской России: в 3 т. / В. В. Алексеев; Н. А. Миненко. — Екатеринбург, 1995.
- Історія України. ЗНО за 30 днів / І. А. Коляда, О. Ю. Кирієнко. — К.: Генеза, 2013. — 256 с.
- Князі Київські та правителі Києва до часу видання «Синописа» // І. В. Жиленко. Синопис Київський. Лаврський альманах / Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. — Київ.: ВІПОЛ, — Спецвип. 2: Синопис Київський / І. В. Жиленко. — 2002. — 194 с.
- Коваленко Сергій. Гладкий Матвій Іванович//Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. Том 2. — Київ: Видавництво «Стікс», 2008.
- Коваленко Сергій. Джалалий Филон//Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. Том 2. — Київ: Видавництво «Стікс», 2008
- Козацькі вожді, гетьмани, кошові // Історія української культури. у 5 Т. — Т.2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). Київ, «Наукова думка», 2001
- Корсак І. Гетьманич Орлик / І.Корсак . – Луцьк: Твердиня, 2006. – 120 с.
- Корсак І. Імена твої, Україно / І.Корсак . – Луцьк: Твердиня, 2007. – 300 с.
- Косенко Л. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі.-Харків: ВД «Школа», 2007. - 576 с.
- Костомаров Н. Южная Русь в конце XVI века. // Исторические произведения. Автобиография. – Киев, 1989.
- Костомаров Н. И. Руина: гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича 1663—1687 гг. // Исторические монографии и исследования: В 17 тт. — М.: Чарли, 1995. — [Т. 7]. — С. 7.
- Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – Прешов, 1996.
- Кресіна І. О. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція / І. О. Кресіна, О. В. Кресін. – К.: Фотовідеосервіс, 1993. – 80 с.

- Кривошея В. В. «Генеалогія українського козацтва. Канівський полк». — К.: ВД «Стилос», 2006. - с. 121
- Кривошея В. Українська козацька старшина. — Ч.2. — К., 1998
- Кривошея В. Білоцерківський полк. — К., 2002
- Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. — Л.: Світ, 1990. — 520 с.
- Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.
- Крип'якевич І. Історія українського війська. Л. 1936;
- Криськов А. А. Діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (20 - ті роки ХХ ст.) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (9 - 11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський). — Хмельницький: Поділля, 1994. — С. 38 - 40.
- Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. - К: Україна, 2001. - 240 с.
- Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й Тищик. — К.: Ін Юре, 2007. — 624 с.
- Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Грабянки. — Київ, 2003.
- Мазепа Н. Н. Гетман Мазепа: енцикл. справочник / Н. Н. Мазепа. — Х.: Оберіг, 2010. — 304 с.
- Малий словник історії України. — К.: Либідь, 1997. — 464 с.
- Мельник Л. Гетьманщина першої чверті ХVІІІ ст. — К., 1997;
- Мельничук Олександр. Працював без упину на користь України // Історичний календар. — К., 1996. — С. 124–125.
- Мицик Ю.А. Козацький край. — Дніпропетровськ, 1997.
- Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. К., 2004
- Мицик Ю.А. Історія України. К., 2005
- Мицик Ю.А. Чигирин — гетьманська столиця. К., 2008
- Мицик Ю.А. За віру православну. К., 2009.
- Мицик Ю.А. Іван Сірко. К.,2010.
- Мільчев О.І. Запорожці у Банаті та Бачці: стан та перспективи дослідження проблеми // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 6. — К., 2001. — С.86-95.
- Мільчев О.І. Бахмутський козацький полк // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 31.
- Мільчев О.І. Буджацька орда // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя:Прем'єр, 2002.— С.50-51.

Мільчев О.І. Джамбуйлуцька орда // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 127.

Моця О.П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І.Мазепи // Український історичний журнал. - К: «КВІЦ», 2012. - № 5. - с. 76 - Повний текст.

Моця О.П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи // Український історичний журнал. - К: «КВІЦ», 2012. - №2. - с.10 - Повний текст.

Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвроп. іст.-літератур. пам'ятках) / Д. С. Наливайко. — К.: Дніпро, 1992. — 495 с.

Осипов К. Богдан Хмельницький. — 2-е изд., перераб. — М.: Мол. гвардия, 1948. — 480 с. (ЖЗЛ)

Осташко Т. С. Дорошенко Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2005. — С. 455–456.

Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004;

Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. / С. Павленко. — К.: Києво-Могилян. акад., 2008. — 267 с.

«Пакти і Конституції» Української козацької держави: до 300-річчя укладення. — Л.: Світ, 2011. — 440 с.

Петрикова В. Діячі бібліотечного краєзнавства на Поділлі та їх вплив на розвиток теорії краєзнавчої бібліографії в Україні в післяреволюційні роки // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. — 1995. — № 4. — С. 88.

Петровський В. В. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. — К.: Школа, 2007. — 592 с.

Полонська-Василенко, Н. Д. Історія України: у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. — Репр. вид. — К.: Либідь, 1992. — Т. 1–2.

Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р.: законодавство. — К.: Книга, 1997. — 547 с.

Пріцак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К., 1994;

Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О.Щербака. — К.: Либідь, 1994.

Сергійчук, В. І. Іменем Війська Запорозького : укр. коз. в міжнар. відносинах XVI – сер. XVII ст. / В. І. Сергійчук. — К.: Україна, 1991. — 256 с.

- Сергійчук В. Морські походи запорожців / В. Сергійчук. – К.: Фотовідеосервіс, 1992. – 60 с.
- Сергійчук В. І. Богдан Хмельницький та його старшина.- К., 1996.- 56 с.
- Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Клію : події і люди укр. історії / М. Ф. Слабошпицький. – К.: Махаон, 2003. – 224 с.
- Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально- політичний портрет/ В. А. Смолій, В. С. Степанков. — 2-ге видання, доповнене, перероблене. — Київ: Либідь, 1993. — 487 с.
- Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)/В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с. – (Україна крізь віки: у 15 т.; Т. 7).
- Сорока Ю. В. Походи Богдана Хмельницького / Ю. Сорока. – Х.: Фоліо, 2011. – 120 с.
- Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699 рр. — К.,2004
- Станіславський В.. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центральній-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. — Вип.8. — К.,2008
- Степанков В. С. Михайло (Станіслав) Кричевський / / Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. - К. , 1998. - Т. 1. - С. 181.
- Стецюк К. І. Початок визвольної війни українського народу і переговорів про возз'єднання України з Росією в 1648 р., у книзі: «Визвольна війна 1648 — 1654 рр. і возз'єднання України з Росією», під редакцією В. А. Дядиченка, О. К. Касименка і Ф. П. Шевченка, К., 1954.
- Субтельний О. Україна: історія: пер. з англ. / О. Субтельний. – 3-є вид. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
- Субтельний О. Козацька ера // Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1993.
- Сушинський Б. І. «Козацька Україна: «Хмельниччина». - Одеса, «ВМВ» 2004. - 560 с.
- Сушинський Богдан / / Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. - Одеса, 2006.
- Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — Москва: Молодая гвардия, 2007.
- Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – К. : Дніпро, 2001.
- Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. — Львів, 2008;

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. – К. : Основи, 2008.:

Т. 2, кн. 1 : (XVI ст.). – 560 с.

Т. 2, кн. 2 : (Перша половина XVII ст.). – 536 с.

Т. 3, кн. 1 : (Третя чверть XVII ст.). – 504 с.

Т. 3, кн. 2 : (Остання чверть XVII – початок XVIII ст.). – 576 с.

Т. 4, кн. 1 : (Перша третина XVIII ст.). – 520 с.

Т. 4, кн. 2 : (Середина XVIII ст.). – 360 с.

Т. 3 : Битва за козацьку державу (XVI–XVII ст.). – 496 с.

Т. 4 : Спроби реанімації козацької держави (XVIII ст.). – 528 с.

Україна: хронологія розвитку / автори, кер. проекту : А. В. Толстоухов, В. О. Зубанов. – К.: Кріон, 2009.

Т. 3: Від Батієвої навали до Люблінської унії. – 696 с.

Т. 4: На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII століття. – 2009. – 864 с.

Україна — козацька держава/ ред. Недяк В. В.; Наукові ред. Щербак В. О., Федорук О. К. — К.: Емма, 2004. — 1216 с.

Українська радянська енциклопедія. В 12-ти томах / За ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Гол. редакція УРЕ, 1974-1985.

Українське козацтво: мала енцикл. – К. : Генеза, 2002. – 568 с.

Федорук А. В. Наймане козацьке військо (XVI — середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво. — Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю історія. — Чернівці, 2000.

Хмельницький Б. — славний син і видатний гетьман України / Гайбондюк В. Д. — Рівне, 1995. — 132 с.

Хорунжий Ю.М. Любов маєш — маєш згоду: Іст. роман. — К.: Вид.дім “КМ Академія”, 2003. — 330 с.

Чайковський Андрій / / Перед зривом. Полковник Кричевський. - Львів, 1992.

Чухліб Т. Самійло Іванович (Самусь) — полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 2. — К., 2004.

Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центрально-Східній Європі: Щорічник. — 2004. — № 4.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). — К.: КМ Academia, 2004. — 250 с.

Чухліб Т. Ставленник турецького султана в Україні молдавський господар Г. Дука (1681 — 1683 рр.) // Київська старовина — 2002 — № 4 — С.126 — 140

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К.-Нью-Йорк, 2003.

Шевчук В. Козацька держава : етюди до історії укр. державотворення / В. Шевчук. — К.: Абрис, 1995. — 392 с.

Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер.П.Тарашук. — К.: 2004. — 496 с.

Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану.— К., 2000.

Шевчук В. Гетьман-вигнанець // Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори. — К., 2006;

Шубравська М. Д. І. Яворницький. К. 1972.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1.-3. — К., 1990-1993р.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Київ, 2006.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — Київ, 2008.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Розділ V. Козацька ера. § 1. Козацька революція 1648–1657 рр. //— Київ, 1997.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Розділ V. Козацька ера. § 2. Руїна (1658–1686) //— Київ, 1997.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — Розділ V. Козацька ера. § 3. Мазепа і мазепинці // - Київ, 1997.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. § 2. Згасання козацьких автономій у підросійській Україні //— Київ, 1997.